

84(2-632.1)6
A 285

АРЖАН АДАРОВ

ЈААН
ТЕЛЕКЕЙГЕ
ЈОЛ

-330012-

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач _____

Сух. деп. № 7. 10296 — 10 000 000.

e(AM)
A 285

АРЖАН АДАРОВ

JAAN
ТЕЛЕКЕЙГЕ
ЮЛ

Повесть

330012 ✓
Горно-Алтайская
областная
Библиотека

Алтайдын бичиктер чыгарар
издательствозынын
Туулу Алтайдагы бөлүгү · 1979

84(2-632.1/6-4

A285

Кару кычыраачы!

Бу бичикти мен повесть деп адап жадым. Мында айдылган жүрүмнүн учуралдары ончозы чын болгон. Бир де көпчүткөн ле өскөрткөн неме жок. Бичиктин төс геройы—аттуучулу алтай поэт Лазарь Васильевич Кокышев. Ле бу бичик онын жүрүмнүн бир ле кезек бөлүктөрүн көргүзүп жат. Мен оныла кожо өскөм, үрөнгөм, иштегем. Бис үч нөкөр болгоныс: Лазарь Кокышев, Эркемен Палкин, мен — Аржан Адаров. Бу бистин жүрүмисле, өйисле колбулу бир кезек учуралдар керегинде бичик. Мен мында кемнүн де биографиясын жартабай жадым, творческий өзүмүн де шиндебей жадым. Кыскарта айтса, бу бистин кожо өткүргөн жылдарыс керегинде сөс. Мыны ненин учун бичигем? Жартын айдайын. Озо ло баштап Лазарь Кокышев керегинде сөзимди, эске алынганымды артырып саларга амадагам. Ол 1975 жылда жаан жеткерден улам жада калды. Өйлөр өдөр, нөкөрүстүн жүрүмү керегинде кайда да бичилбеген солун учуралдар ундылып калар. Онын жүрүмүн билерге улус качан да сонуркаар.

Лазарь Васильевич Кокышев жайалталу поэт, жаркынду кижжи болгон. Ол алтай кычыраачылардын эн ле сүйүгөн писатели. Онын үлгерлерин, тууяларын, романдарын алтай улус жакишы билер.

Ле жүрүмде ол кандый кижжи болгон? Улус оны билерге сүрекей күйүзөп жат. Лазарь Васильевич жаңыс ла бийик жайалталу бичиичи болгон эмес, анайда ок ол сүрекей жакишынак журукчы болгон. Музыканы жакишы ондойтон, кожоңдойтон. Ол кокурчы, омок, ачык-жарык кижжи болгон. Мен бу бичикте онын жаштан ала жүрүмүн көргүспей, жан-кылыгын, кеберин, күйүн-санаазын көргүзөргө амададым.

Гылдар өдөр, көп немелер ундылып калар. Ле Лазарь Кокышевти, онын бичигенин, онын жүргөн жүрүмүн бистин ундыыр учурыбыс жок. Ол албатынын уулу, албатынын поэди болгон.

Автор

Ш К О Л Д О

Сары жалбырактар кейде айланыжып, опон жерге түшкүлөп, салкынга учуртып, шылыражып, пени де шымыраныжып тургандый. Байла, изү жайды, жажыл, омок өйлөрүн эске алынып турган болбой кайтсын. Эмди күс. Бу байбак теректер канчанчы күсти уткып жадылар? Олор алтын жалбырактарын төгүп, бисти эске алынат не? Кайран күстер! Күлөр күстер!

Бу ла турган эки кат эски агаш туралар азыйда биске бийик ле жаан көрүнөтөн эди. Ле карган теректер ол до тушта олордон чик жок бийик болгон эмей. Эмди эбире беш кат туралар, асфальтла жаап салган оромдор. Эски школ чек карып, карарып, көзнөктөри өчөмнктелип, кандый да жабызак болуп калган. Азыйда олор биске өргөднй жараш, жаап, бийик көрүнөтөн. Бу национальный школдын эскидеги туралары. Мында бистин жаш тужыбыс өткөн. Мында үренген балдарды салымнын салкыны жер үстине туш башка учуртып апарды. Бир өйлөрдө олор агаштын жажыл, жараш, элбиреген бүрлеринднй болгон эди.

Бежен жылдыг алтын-сары күзи турган. Бис чубажып, чуркуражып, ойто ло бери жуулып келгенне. Жарык, жаап класстар жаңы будуктарыла жытанып, бисти эрке уткып жат. Интернаттын туразынын кыптары база канайып та жаңырып, өскөрип калгандый. Столовыйдын столдорун ару, ак жамынчыларла жаап салган. Эбире ару, сакылталу, кандый да кычыртулу. Кайда ла болзо, школдын директорунын, Василий Константинович Плакастын, жаап ла жакарганду үни угулат, шил көстөри жалтырт эдет.

— Сен кайдаар учуртып браадын, учкап? Одуктин балкажын не арлабас? Тумчуктын алдын база арчып алар керек!

Бежинчи класска келген борчоолорды үредип турган болгодый. Жаап класстарга үренип келген уулдарла, кыстарла ол жакшылажып, кемизине сүүнип, кемизин жалакай кезедип, опчозын ла аяруга алган жүрет.

Августын калганчы күндери анчадала шакпыртту. Ару кийим,

җаңы төжөк-җастык алар керек, мылчага барар керек, ажанарынын талонун алар керек. Интернаттын коридорларында чур-чуманак, тал-табыш, тизирт, чыгырыш, куучын, каткы.

Ажанышка кычырган күзүңги шыңырай ла берзе, эбире торт ло тиркирей берер. Ончолоры столовый жаар коридорло тизиреде жүгүрүп, эжиктин җанына чубажа тургулап ийет. Воспитатель келиндердин шаңжаган үндери анда-мында угулып җат. Ончозынан озоок класстар ажанар. Җе борчоолордын ортозында анда-мында айсак-айсак уулдар шайрайыжып калган турар. Бу жуунун кату жылдарында үренип болбогон көөркийлер ине. Үренер керек. Орооныска бийик үредүлү улус керек деп үредүчилерис чике айдып җат. Җажы өдүп те калган болзо, бу турган уулдардан җаңы Ломоносовтор чыкпазын кем билер? Горно-Алтайск бистерге — Москва. А балдардын салымы аайынча көрзө, ыраак Улаганнын Поморьеден нези башка?

Василий Константинович ажанып, күүлеп отурган балдарды узак аҗыктап туратаны санаама кирет. Ол балдарга аскан казанды кухняга кирип, бойы озо амзап көрөтөн. Курсакты коомой белегеген болзо, казанчыларды җаза көмөлип туратан эди.

— Курсак ток болзын, өскүс-җабыс балдар. Олор энеден чыккалы тойо ажанбаган да болордон айабас. Жуу-чак, кату ой болгон. Бу не? Мыны суп деп айдарга җараар ба? Җайынты! Эмди ле үстине җарма эмезе лапша салыгар.

Онон кажы ла столдын җанына базып келип, балдардын тарелкаларын карап көрүп турар. Курсак җеткил салынган ба? Анчадала оок балдар тойып турган ба?

Җе жүрүмде де, үредүде де Василий Константинович бисти кату тудатан. Баштак, җалҗыр, җалку улусты чек җаратпайтан эмей. А кандый ла шулмус-хулиганды бүге тудуп ийетен.

Амырайтан күнде сүре ле кино. Киноны Василий Константинович бойы көргүзүп җат. Ол сүре ле үренчиктердин ортозында. Улу жүректү кижы. Ол бистерди сүрекей-сүрекей сүүген эмей.

Бир күн Шебалиннин школынан бир канча уулдар ла кыстар экелген дешти, тогузынчы класска. Бу кандый немелер болотон? Бис бир жыл үренип ийген улус бойысты торт ло эски гвардиядый бодоп турганыс. Ого үзеери бистинг ортобыста рабфакта да үренген күлүктер бар болгон. Омокторы да, орусчылары да коркуш. Бис — городтын уулдары. Бойысты бийик бодоп җадыбыс. Мен үчинчи рядта көзнөктин җанында партада җаңыскан отуратам. Класска кирип келзем, менин партамда бир уул отуры. Мен айттым:

— Тур. Көзнөктин җанында җер менин болор. Җериме отурып алдым.

— Адын кем? Таныжалы.

— Лазарь.

— Алтай адын кем?

— Лаков.

Лазарь, Лаков, бу кандый сан башка атту неме туру. Мындый атту уул меге учурабаган. Көрзөм, сыны менен кыска эмтир. Качын кара чачын тескери тарап алган. Сол көзинин агында кичине көгөлтирим кемдү. Же кеберкек уул. Кийини уйан. Жажытту таңкылап турган ошкош: оозынан батканын жыды жытанып жат.

Класска школдын директоры, математиканын качызы, Василий Константинович Плакас, кирип келерде, ончобыс тура жүгүрдис.

— Эзендер!

— Эзендер!

— Отурыгар. А-а, бистин полкко жаңы улус кожулган ба? Журналга ады-жолун бичири керек. — Ол бис жаар көрди.

— Жаңы уул, тур. Обөкөн кем? Ады-жолун?

— Кокышев Лазарь Васильевич — деп, уул чачын тескери сыймап, тын жөткүрүп ийеле, кайкамчылу жоон күнүрүүш үниле айтты.

Василий Константинович очказы жалтырт эдип, кандый да чаазыга көрөлө, магдайына түжүп келген сары чачын тескери серинип, сурады.

— Какышев пе? Айса Какышев пе? Мында Какышев деп бичип салган.

— Кокышев.

— Отур, Какышев, Какышев!

Класса каткы жир этти. Же Василий Константинович соок көрүп ийерде, ончобыс тым отура бердибис. Жаңыс ла кызычактардан кем де каткызын бадырып болбой, тыйтылдадып отурды. Онон арткан балдарла таныжыш башталды. Василий Константинович списоктон жаңы келген балдардын фамилияларын кычырып баштады.

— Садыков Улужай!

Бир сап-сары, ак чырайлу уул содос эдип тура жүгүрди.

— Яныканов Алексей!

Күргүл чачтары эки башка жарылып, жаактарына салактап калган уул тура жүгүрүп, жардак үниле айтты:

— Бу мен!

— Көрүп турум.

Онон ары бир канча балдарла таныштыс. Урок башталды. Традицтардын, учебниктердин страницалары, салкында жалбырактар чылап, шылыража берди. Мен математиканы чек ле сүүбей-

тем, оңдобойтом. Кожо отурган уул тың математик болзо кайдат деп санандым. Тетрадине карап көрзөм, база чортты да оңдобос неме болгодый. Бичижи сүрекей жараш эмтир. Эрден Парасевтен де артык. Же оноң не туза?.. Алдымда отурган Лилия Алексееванын жардына ручканын сабыла сайып ийдим.

— Не?

— Капшай бодойло, бер. Оноң башка база ла эки аларым, процент жабызаар. Бойың арбадарың, комсорг. Бис көчүрүп бичип алалы. Бу неме база да мен ошкош төңгөш. Мениле коштой отурбай не чимеркеп туруң?

— Же, болды, араай, — ол кыжырантып, ийиндерин кызынды.

Класстар јинлеп ле јат, үредү өдүп ле јат. Баштапкы кар. Ойын. Кинолор. Уроктор. Шебалинниң школынан келген балдардын ортозында математик бар дешти. Ол — Улужай Садыков. Ого үзеери активист, комсомольский организациянын качызы болгон. А Лазарь Кокышев — чек ле сакубаган јанынан класстың төс ајарузында боло берди. Көк жарамас! Эски тоомјылар чала ундылып јат. Ол — јурукчы, кокурчы. Анчадала онын шоодылганду јуруктарың балдар сүүп јат. Перемен ле болзо, доского јуруктар толо берер. Эрден Парасев толу, бошпок, чала чорбок эриндерлү уул болгон. Лазарь жаңыс ла ол эриндерди јурап ийгенде, бис Эрденди танып ийетенис. Егор Баштыковты јураарын сүүйткен, мени јурайтан.

— Көр, база ла Эрден! Му-му! Мынын эриндериниң бошпогың! — деп, кем де каткырып јат.

Кар жаан. Интернаттын тураларын эбире штакетник чедендердин јүк ле содон-содон агаштары көрүнип јат. Город тымык. Кичинек агаш туралар чек ле карга көмүлип калган тургулап јадар. Олордын өчөмик көзнөктөри боромтык карачкыл кышкы түнге сокороп калган көргилеп турар. Ол тушта городтын тураларынын јүк ле јирме-одус проценти электроотло јарыдылын туратан.

Орой энирде бис кыстардын общежитнезине бардыс. Кажы ла уул ого јарап турган кыстың јанына отураарга кичеенип јат. Көрзөң, анда-мында коштой-коштой содойыжып калган отургылаар. Та нени куучындажатан болбой. Баштапкы сүүш, баштапкы таныш, баштапкы кыс. Тилбек чаазындарга самаралар бичижер. Оок класстың балдары почтаљондор болуп, ары-бери учурткылап турар. Бир боп-болчок, кып-кызыл јаактарлу, кап-кара көстөрлү кызыкчак Лазарьдын самараларын јетирип туратан. Шулмузы ден көрмөстин бойы, ары-бери торт ло сурт-сурт эдиң турар. Онын ады Валя. Эмди де алмыс-шулмус кижн. Бу уулдар, кыстар та качан танышкылап ийетен болбой. Мен жаңыскан базып јүрүм. Көпти билер, неге де эригип јүрген јинт аристократ кижн

болуп ойнон жадым. Мени Печорин дежер. Бу меге жарап жат. Кандый бир кыс чала сертежип ийейин дезе, ого жагыс ла ўсти-ненг төмөн соок көрүп саларым. Бир катап Лена жаныма жүгүрүп келди.

— Володя, бүгүн киного баралы ба?

Жүрегиме бу кыс жарап та турган болзо, мен соогым тартынып айткам.

— Жок, менде бош жок.

— Алдырбас, барар кижин табылар — дейле, ол кыптан чыга конгон.

Жагыскап артып калала, бойымды кармап турганымды не деп айдар. Ух, тенек күрүм. Онон ончо балдар киного жүргүлөй берген, ол тоодо Лена... Тышкары олардын каткылары, кокурлары угулат.

— Эй! Печорин! — деп, кем де кыйгырып салды.

Көзпөктүн жанымда кара жагыскап карыгып калган турдым.

Онон кандый да пьеса тургусканыс санаама кирет. Оңдо Лазарь, мен, Вася Чанчибаев ойногонус. Лазарь жинт ле омок кижинин ролун ойногон, мен фронттон келген шыркалу кижинин ролун ойногом. Бис экү пьеса аайынча бир кысты сүүп жадыбыс. Кыс жинт, омок, алдында командир болгон уулды сүүген. Меге, фронттон кижиге, жуук, жалакай нөкөр болуп артарга келишип жат. Кыстын ролун Лена ойногон эди. Бу школдо ол кеберкек, жараш кыстардын бирүзи болгон. Коп-коо сынду, кара чачту, ак чырайлуу, жаан кара көстөрлү. Незин жажырап, менин жүрегим жайнылу сыстап турганын не деп айдар. Лазарьга ол кыс жарап турганын мен билетем. Пьесанын ойыны аайынча олар окшожор учурлу болгон, же ачачан олар эпюксингылап та болзо, кучактажарда, мен арай ла болзо ыйлап ийбеген эдим. Же мен, жуу-чакты, өлүмди көргөн кижин, жажым да орто жашка жеде берген кижин, оларго жалакай. жакшы сөстөр айдар учурлу болгом. Оларды кандый үнле айтканым санаама кирбейт. Байла сүрекей араай айткан болорым. Залдан: «Тыгыда айт!», «Угулбайт!» — деген кыйгылар угулып турган.

Лазарь сүрекей жакшы, жалакай уул. Онын сүүжини менин кинрижер учурым жок, ол менин нөкөрүм. А нөкөрлик качан да болзо ару ла бийик болор учурлу. Мен мынайда бек сананып алгам. Же бир жылдын бажында, бис студенттер тужыста, жайгы каникулга жанып баргам. Ол ыраак ла жүрегиме кару журтта Ленага жолуккам. Бу менин нөкөрүмнүн сүүген кызы болгон ине. Бис бийик эмес кырдын бажында отурганыс. Ол күн Лена меге сүрекей жараш көрүнген. Кара жикпелү, ак кофталу, коп-коо сынду. Качын кара чачын салкын ары-бери серпий согуп турган. Ол айткан:

— Пьеса ойноганы саанага кирет пе? Ол тушта сеге өскө роль берилген болзо...

— Лият офицердин бе?..

— Эйе. Офицердин ролун сеге берзин деп мен сурагам. Же озор болбогондор.

— А-а! Жарт! Лазарьга санаанг једин, күйүп браатканынгу улус билбезин деп пе? Ох, сүмелүлер, сүмелүлер — дедим.

Ол нени де айтпай, ийиндерин кызынып, төмөн көрдн.

Чала алаатый бердим. Бу канайын турган? Онон Лазарьды ончо јанынан мактай бердим.

— Бу сен канайып турун? Лазарь јараш та, јалакай да, јакшы да уул. Јайалталу бичинчи. Ол сени сүйүп јат, Лена. Слер экүни бой-бойыгарга кудай јайаган болбой, а? Айла ол берн келечн болгон, канайып келбеди не. Мени сендий кыс сакуган болзо, торт ло учун келер эдим.

Ол мен јаар сан башка көрөлө, пени де айтпаган. Тандалай деп јабызак, чанкыр чечекти үзеле, онын јабырактарын ээчий-деечий үзүп, белгелеп отурган. А эбуре јажыл-чанкыр кыралар, тегериде быыраш ак булуттар. Эзин кандый да сүрекеј јараш, мөтсү чечектердин јыдын ууштай согуп, биске удур таштап јат.

— Не белгелеп отурын? Ол сени сүйүп јат. Баралы, Лена!

Ол күйүн-күч јок өрө турган. Онон колыстан тудужып, кырды төмөн јүгүрип ийгенис. Деремненин төс оромына јүгүрип келзе-бис, мында Эркемен туру. Сүйүнгенибисти не деп айдар. Бис үчү — кандый јакшы! Јагыс ла Лазарь келбегени ачу. Мен нө-көриме ырыс күйүзгем. Онон не де болбозын кайдан билейин! Јүректин күйүнин, сүйүштин сан башка јагын кандый ла күйүзеш-ле түзедип болбозын. Јаш јүрек качан да болзо, ару, килеңкеј ле көөрөм. Ондо ойгор ло көрүм-шүүлте јок. Је кудайга баш! Онызы јакшы — агару ак санаа!

Школдо үренип турарымда, «Алтайдын чолмоны» газетте менин эки-јагыс үлгерлерим кепке базылып чыккан. Мыныла тын-зынып јүрөтөм. Мени ончо балдар поэт деп кемизи өчөгөндү, кемизи шоотконду, кемизи күйүнгөндү, кемизи јаратканду айда-тан. Бу ла өйдө Эркемен үлгерлер бичип баштаган, онон — Ла-зарь. Үлгерчилердин тоозы көптөп јат. Је озордын ортодо мен эн ле тоомјылу. Уулдардын экелген үлгерлерин мен көрүп, база үре-деечи кижн болуп, мунканып отуратан эдим. Мынайда бичиир керек. Рифма деп неме мындыј болотон. Билдин бе? Бистин ортобыста туйка мөрөйлөжиш башталып јат. Бир ле көрзөм, Лазарь бичиш јанынан бисти ончобысты акалап ийген эмтир. Бир кезек уулдар, анчадала Ваня деп уул, маказыраганду ла өчөгөндү каткырып јат.

— Јендиртин салдыг ба? Шебалин акалап ийбей. Тегин жерге чаазын үребе! Угу-гу!

Бир кўн ол менин фотожуругымды алала, кийинне Жуковский Пушкинге бичигени чилеп, бичип салган: «Јендирткен үредүчизинен јенүчи үренчигине». Мен кандый ачурканып турган эдим. Јаш жүрек өгзире эмей. Је салым чындап ла андый болгон болзо, кандый јакшы болбос эди!

Ол тушта профессиональный поэттер јок болгон. Бичип те турган улус ас. Онын да учун јангы бичиичилерге сўрекеј јаан ајару эдилген деп айдар керек. Бистердин өмөлөжип јазаган баштапкы ла јуунтыларыс чыккан. Лазарь Кокышевтин ле Кучабай Тужумеевтин «Төрөл колхозто» деп јуунтызы, Владимир Качканаковтын ла Владимир Адаровтын «Ырысту жүрүм» деп јуунтызы кепке базылып чыккан эди. Је бу јүк ле ченелте, литературага јууктаар деген амаду болгон ине. Олорды художественный произведеннелер деп айдарга да болбос. Је тўнгей ле неден де баштаар керек болгон. Јнит уулчактардын произведеннелерин јууп, кепке базып чыгарарына јаан ајаруны ла болушты ол туштагы национальный издательствонинг директоры Евгений Модестович Чаныев эткен эди. Бистинг поэтический, творческий јольста јалакај, јакшы улус турганы — ол бистинг ырызыс болгон ине. Партиянынг обкомы, облсполком биске ајару эткенин, үредип аларга, национальный литературага тын кийдирерге, оны јарандыарга амадаганын бис эмди јакшы билип јадыбыс. Онон башка уулчактардын үлгерлерине кем ајару эдетен эди. Бис литературный Биригүнн јуунына барып, онын ижинде туружып туратаныс. Јаан улустын эрмек-куучынына киришпей, толукка јажынып алала, тыгдап оураганыс.

Ол куучындар өдүп туратан туранын эмди орды да јок. Анда эмди беш этаж таш тура туруп јат. А ол агаш тура, онын кичинек, тапчы, танкынын ыжы толуп калган кыптары эмди ле көзиме көрүнип келет. Үлгерди көрүп турган улус — редакциянынг ишчилери. Олордын сөзин жүрегис шимиреп тындайтаныс. Та нени ле айтпагај. Ол газетке үлгер салатан неме јенил керек эмес ине. Үлгерде Төрөлдин једимдери, јенүлери керегинде, улу амадулар керегинде айдылар учурлу.

Бир јаан тестек кара кижини туруп келеле, бисти адыла ла берди.

— Үлгеринде изюм јок — деди, — бу не, уулдар? Мыны үлгер деп кижини айдар ба? Төс шүүлтези јарт эмес, тили кажылгак. Булочканын өзөгинде изюм деп неме болуп јат, үлгердин өзөгинде база андый неме болор учурлу.

Бир кижини учукты:

— Көрзөң, кандый терең шүүлтө. Слер, уулдар, жаан кижининг сөзин жазап угугар. Эки-жагыс үлгер бичийле, чимеркежин баскылай бердин.

Калың, тиржек эриндү кижини сонокторы тире-марс эдин, өрбө туруп, бисти база ла сөгө берди. Уулдардын үлгерлеринде мактаныш бар деп айдат. Кандый мактаныш? Кайкап калган тыгдап отурубыс. Же критика деп неме мындый болотон туру деп санандыбыс. Удурлажып ийзен, ол ло чой ошкош тес кара соногыла бисти былчара базып ийгедий. Жуунинг учында Чалчык Апчинович жаан бажын ары-бери жайкап, чөйө айдар.

— Мен көрзөм, үлгерлер жарагадый. Салар керек.

Оноң карганақтың сөзиле ле болуп калар.

Өйлөр элестелип өдүп ле жат. Бис үренип ле жадыбыс. Удабас аттестат колдо болор. Жаңыс ла государственный экзамендерди табыштырып ийер керек. Василий Константинович бисти: Эркемен Палкинди, Лазарь Кокышевти, мени сүүн ле бисле оморкоп жат. Бир школдо, бир класста үч поэт өзүн турганына канайып сүүнбес? Айдарда, бистинг канаттарысты ол кеспес. Математика ла бис үчү уйан. Оны үредүчибис билер. Бисти, байла, чөнгүрбес. Ол улу тынып, жаңыс ла бажын жайкап жат.

— Эх, уулдар, уулдар!

Уйку чек келбес. Эх, каншай ла таң адатан болзо, кандый жакшы. Солун ла жараш телекей бисти сакыйт. Кайда да сүрекей жараш кыстар бар. Олор кинодо, романдагы кыстарга түйгөй. Кажы ла күн кайкал, ырыс, сүүмжи. Государственный экзамендер. Ончозы кем жок өдүп туру. Эң ле коркымчылузы — математика. Ончобыс—залда. Парталарда жараш чечектер. Кече оны Тугайанын бажынан экелгенис. Анда кандый өңдү чечектер жок деп айдар! Алтайдын чечектери. Жеристинг сүнези, байла, бу чечектерде болор. Олордын жыды кандый жараш! Мен кажы ла жаста бу төрөл тууга чыгарып, онын күн жаркынду чечектерин жуурын эмдиге жетире сүүп жадым. Сценада Василий Константинович ле экзаменационный комиссиянын члендери. Кару үредүчибис, кату ла некеп билер кижин, бүгүн жалакай. Ол бисти ончобысты ширтеп айкап, кажыбыска ла жалакай күлүмзиренип салат. Коркыбагар, балдар, ончозы жакшы болор. Бис иштенип ле жадыс. Доскодо бичилген задачаларды көрөлө, нени де ондоп болбодым, Лазарь база ла андый айалгада болгодый. Ончозы жарт ла неме ошкош. Жаңыс ла бир ле кичинек неме жарт эмес. А ол жогынан канайып бодоорын? Мен Боря Таштамышевле кожо отургам. Нени де керектебес, же санаалу уул. Математиканы сүүрден болгой, көрбөйтөн.

Бистинг алдыста партада — Улужай Садыков. Корчойо отуруп

ийеле, иштенип ле јат. Бодолголорды бодоп ло јат. Керек дезе тумчугунын бажы да терлей бериптир. Ол бистинг ижемчибис ле куйагыс. Доскодогы задачаны бичип алала, кўчибис јеткенче, бодоп ло јадыбыс. Ой, чечектер кандый жараш јытанып јат. Боря кўрмўстўр јуран отуры. Лазарь кабактарын јемире кўрўп, бажын тайанып, тыг ла сананат. Тууразынан кўрзўн, торт ло улу математик ошкош. Эмди эмди ле кайкамчылу ачылта эдиш ийер. Эркемен задачаларды тан алдынан бодоп ийерге ченежиш турган болгодый. Тып-тымьк, чымылдын кыгылдап учканы угулат. Улужай партаныг алдыла чаазын јылдырып ийди. Бу онын черновикти эмтир. Бойымдыйыла тўнгдештирзем, бир ле јерде јастыра бар эмтир. Черновикти табыштырып бердис. Боря шымыранды:

— Јастыра бодогон болзош, берерим. Мотри, уул.

Кудайга баш! Уч! Лазарь база ўч алган.

Тышкары јай. Јажыл бўрлерлў теректер. Јўрек неге де ижениш, пени де сакып, неге де сыстап јат. Экзамендер божогон. Сўўмјн деп немени не деп айдар: байрам, кожон, кокур, бийе. Кем кайдаар барар, кандый ўредўге кирер? Мыны ончозын јажырбай, чыгара айдып јадылар. Бийик кўдўринилў јуунда аттестат берилди. Кечегин ле уулчактар ла кызычактар бўгўн кенете јинт улус боло бергениш кўрўргў кандый да сан башка. Ончобыстын санаабыс кўдўринилў. Керек дезе сындарыс та узай бергендий. Кыстардын кўстўриниде азийда кўрўпбейтен эмезе сўрекей-сўрекей јажырып туратан одычактар эмди ачык-јарык кўйўп јат.

Бу школ биске кандый кўпти берген. Бу интернат эмес болзо, канайып ўренер эдибис? Биске јетирилген килемјининг терегин, јаанын неле де кемјин болбозын. Ол јылдарда кийер кийим де, јипр курсак та јанынан јаан једикпес болгон ине. Государство бисти азыраган, кийиндирген, ўреткен. Ого улу алкыш.

Эки этаж агаш общежитниенин кўзнўктўри ачык. Онон кыстардын кожоны угулып јат. Василий Константинович бисле кожо. Ого база јаан байрам.

— Эмди мен слерди Алтай јеригерди кўргўзинш апарарым. Ой, уулчактар, Алтайдый жараш јер кайда да јок! Сашок, баралы ба? — деп, ол Сашка Бардиннин ийинне колын салды. — Слер јакшы салымду улус, слерди јакшы јўрўм сакып јат.

Саша кандый да шыйт эттире тескерин тартынып ийеле, очкавын тўзедип, каткырат.

— О, макалу! Бистинг јерге тўжерис. Чеген ичерис. Василий Константинович, алтай аракы да табылар!

— Арачка јакшы. Јыргал тушта бир эмеш амзап ийзе, кем јок. Саша, Саша, Саша Бардин. Бардин деп академик бар, билеринг бе?

— А билбей.

— О! Сен якшы математик. Бажыг якшы иштеп јат. Оның јолыла бар. Академик болбозон до, албатынга тузалу кижн боло-
рын. Јарт па, Сашок.

— Јарт.

Саша Бардин Плакастыг сүүген үренчиктерининг бирүзи бол-
гон. Октом. Согушчангы коркуш. Көрөр лө болзон, колы-буды сы-
ран эдиле берген турар. Ол тушта мен бу өйинен өткүре кызыран
уулды сүүбей туратам. Је оног бис эн якшы, нак најылар боло
бергенис. Эңирде бистерге учурлалган күндү-күрее болды. Бу
рабфактан арткан јанжыгып калган јан болгодый. Таг аткапча
көкип ойногон эдибис. Керек дезе химиянынг үредүчизи, сүрекей
јобош кижн, Гаврил Илларионович Сукач та кандый да ария
кожондогон. Ол, айла, јараш, коо үндү кижн эмтир. Бис оны хи-
миядан өскө нени де билбес кижн деп бодон јүретенис. Көрзөн,
күлүктинг бойы эмтир ине.

Түн. Теректер араай шуулажып, бүрлер өткүре жылдыстар мөл-
түрежет, кыстар кожондожот. Бис үчү байбак теректинг алдында
турганыс. Јаш уулдар. Јүректерис көөрөм амадуларла толо. Ла-
зарь айдат:

— Эх, уулдар, кандый макалу! Үренип барарыс! Москвага. Јү-
рүм кандый якшы! Үренип божойло, јанып келерис. Айса, Коре-
янын, эмезе Вьетнамнын, айса, Алжирдинг јайымы учун јуулажып
јүре берерис! Мен барар эдим. Јер үстинде эмди де шыра, түбек
көп. Эмезе кандый бир ыраак јуртка үредүчи болуп јүре берерим...

Ол өкпөөрп, жарык ла јаан амадуларын айдып турган. Бис ол
тушта јап-јаш уулдар болгоныс. Кайдаар да барарга, кандый да
јаан иштер эдерге јүткип јүргенис. Мен арай ла болзо, талайдын
военный летчиктерининг үредүзине јүре бербеген эдим. Көк-чан-
кыр талай. Мөңүн шонкор ошкош самолет, јараш јүрүм. Инсти-
тутка үренип барзам, болужар кижн јок. Је Василий Константи-
нович меге айткан:

— Кижн бойынынг сүүген ижин эдер учурлу. Сен литература-
ны сүүп јадын. Кандый да күч болзо, јүрегининг үнин угуп, оның
айтканыла эт. Оног өскө качан бирде карыгарыг, бойнга бойыг
ачынарын.

Үредүчиме өлөрдинг өлгөнчө быяанду артарым.

Бис теректердинг шуулажын тыгдап, бастыра бойыс сүүмјиден
јарып, ару ла бийик күүндү турганыс. Экзамендердинг алдында
Лазарь ла мен акча алганыс, ол бир јуунтыларыс учун. Көп эмес,
Лазарь сукно тон, шляпа, кандый да сопок, тайак садып алган.
Јиит Горькийге түней болорго сүрекей албаданып турган ошкош.
Үни јоон, базыды чөйө, јаныс ла азу сагал јок. Эркемен атту-чуу-

лу жажыл пограничный фуражказын чачып ийген. Өскө кийимдү, кандый да жолду костюмду. Мен өткөн жайда геологторло кожо тенигем. Чуйдын тайгаларыла жүргем. Жер каскам, гаш оотком. Иштеп алган акчамла күрөң костюм садып алгам. Жаңы эмес те болзо, бүдүн, жытык жок.

— Уулдар, чындап ла жазап үренер керек. Бисти көп иштер сагып жат. Жаңы бичиктер керек, театр керек. Библиотекарь болуп иштеерге кандый жакшы. Мен арай ла болзо ол иште артып калбагам — деп, Эркемен айткан. — Бернстинг үлгерлери кандый жакшы! Жаанам мени артып кал деп не аайлу сураган. Кижин ал дейтен, бир канча кыстардын адын адайткан, угы-төзи жакшы, бойлоры жараш бойлулар деп мактайтан.

— Эх, күрүм, артып калган болзонг, аттестат албас эдинг — деп, Лазарь айткан. — Артпаганын жакшы. Бисти кандый жүрүм, кандый салым сагып жат! Кижин албас керек. Мушкетерлор чылап жүрөрс. Уч мушкетер. И-и-эх!

Бис ол күн көп немелер керегинде куучындашканыс. Онон ко-жондожып, ойынду залга барган эдис. Лазарь үредүчилеринен баштанкы ла катап жажырбай, папирозын чыгарып, жаан эр болуп кедейип, каткырып, таңкылап турган.

Биске жүрүм чечектү жаландый, ару тегеридий билдирген. Чечектер ортозында тегенектер барын, коронду жыландар да жатканын, үстисте тегерин бүркөлип, күкүрт-жалкын да болорун бис ол тушта кайдан биледис?! Онон бери бирме беш жыл өттү. Бис чын жүрүм жүргенис, Төрөлисти, албатыбысты сүүгенис. Эмди де жүрөрис, иштеерис, мен ого бүдүн жадым.

Бис үчү айылдарыска жанып жүргенис. Же энелеристинг болужар аргалары жок. Түрөңилү, казыр жуулардын кийиндеги жылдар. Орооныста орныктырарынын улу иштери өдүп жат. Колхозтордын ас-мас ийде-күчтери ончозы ого берилген. Ишкүнге алып турган акча да жок.

Эңир. Энем койлорун кабырып жүрөле, жанып келди. Бис айылда жаап оттын жанында отурганыс.

— Эмди ого канайып баратанг... Москвага? — деп, энем төмөн көрүп унчукты. — Бойун көрүп отурунг. Мен же неле болужарым? Сенен кичү үч оос. Олорды база үредер керек. Тон-өдүк те жок. Бис мындагы улус алдырбазыс ла. Канайып-канайып эби-жөбин таап ла ийерис. Сен канайдатанг?

— Биске болужар болгон эди. Бу институтка Калкиннинг кай чөрчөктөрүн бичигенис. Ол ижис учун акча келижер дешкен.

— Же айлынганг как ла куру канайып баратанг, балам, ол бир сары жаакту жаңыс койысты садып ийелик. А бис, ак-башту уйыс барда, алдырбазыс. Балдардын адазы жууда-чакта өлбөгөн болзо,

кижи база мынайып шыралаар ба. Эр кижин эр ле, эн-арганы таан ла ийер.

Энем аяк-казан туура салаачы болуп, кайра көрди.

Мен айылдан мендеп чыгып, кагыл мөштөрдүн аразыла таскылга чыга конуп барганымды бойым да билбей калдым. Бир ле көрзөм, бийик жердин салкындарына жантийып калган карган кагыл мөштин төзинде турдым. Мында бис койлорды жуунадып салала, ойноорун сүйтенис. Мынан ыраак-ыраак элкемдер, Көксуунун, Караколдын тайгаларынын арсыл-корсыл баштары, тегсегдери көрүнип жадар.

Ыраак чагкыр сындардын ары жанынан жаан тегерик ай араай жылбырап чыгып келди. Мен мөшкө жөлөнүп алып, айдаг, чагкыр сүмерлерден көзим албай сананып турдым. Жедип ле алатан болзом, институтка кирип ле алатан болзом, артканы не де эмес! Тьфу! Аштабаган кижин бар ба? Кийим коомой, жагыс мынызы жаман. Уулдар эмди база ла белетенип турган болбой кайтсын. Лазарьдын да, Эркеменин де энелери менинг ле энем ошкош. Уулдарды канайып аткараар деп, база санааркагылан отурган болор.

Жабыста шан-ман табыш угулат.

— Акам, акам! — Тома сыйнымнын чичкечек үни.

— Акам, слер кайда?! — Бу ийним Байкал.

Оног чек ле маараган кискенин үни ошкош үн угулды.

— А-у, и-и! — Мынызы энг кичинек карындажым Боря.

Менинг изимле, чичкечек орук жолло келгилеп жадылар.

Ах, учкандарды сени. Ичим чым эдип, көзимди кандый да туман тартып ийдп. Көгөрип кырлар көрүнбей барды, тегерик ай көзимде мөлтүлдөп турды.

Ж о л

1952 жыл. Август ай. Айылдарыстан жедип келгенс. Ол ло обшежитиебистинг бир кыбыда жадырыс. Ажанар ойди сакып, кажы ла күн Майма суунунг жанына келип, эжинип, күнге күйүп, соотол турганыс. Уренчик жүрүмисти, жаш, уулчак тужысты бис бу кырлардын түрген суузынын жарадында бийик ле жажыл теректердинг аразында артырып турган болбойыс. Бисти эмди жүрүмнинг жагы агыны сакып жат. Жакшы болзын, школ, жакшы болзын, кару нажылар! Бир күн Москвадан СССР-динг писательдериинг Союзынанг кандый да жаан кижин келген дешти. Бисти бойына алдыртып жат. Лазарь, Эркемен ле мен научный шинжү өткүрер институттынг туразына чочып ла манзаарып калган кирип бардыбыс. Мында Сазон Саймович Суразаков ло алтындап салган курчулу шил көс кийген солун кижин бисти уткыды.

— Э-э, чаалта, бу чек ле јаш уулчактар туру ине! — деп, солун кижн шил көстөри јалтырт эдип, айтты. — Слерден поэттер болор бо, уулчактар? Мен быларды уулдар, эрлер болор деп бодоп јүргөм. Үренчиктер!

— Бис олорго бүдүп јадыбыс, Борис Арсентьевич, — деп, Сазон Саймович күлүмзиренип унчукты. — Москва олорго көпти берер. Артканы олордын бойлорынан камаанду. Поэттер болбозо до, бичикки улус болор. Уулдар, бу кижн СССР-дин писательдеринин Союзынын консультанты Борис Арсентьевич Басаргин.

Бис кажыбыс ла колысты берип, ады-јолысты айдып, таныштыбыс. Онон мында үредү керегинде, јүрүм керегинде куучын болгон. Учунда Борис Арсентьевич айтты:

— Үредү јенил эмес, күч. Программа элбек. Некекте база тын. Слер јангыс ла үренер эмеziger, анайда ок бичип үренереер, бу јанынан өзөр учурлу. Слерди јарлу поэттер, писательдер, ученыйлар үредер. Бу јаан ырыс. Айдарда, Москвада сакып јадыбыс. Күч болзо, болужарым. Менин үйим Зинаанда Николаевна ол институтта иштеп јат. Јарт на, уулдар?

— Јарт, быйан болзын!

— Быларга јол-јорукка акчаны кем берип јат?! — деп, Борис Арсентьевич сурады. — Облисполком берер бе? Энелеринен кандый болуш? Колхозчы улуста эмди акча кайдан келер? Јылдынгы учы болгон болзо, не-не келиже де берер эди.

— Олорго акчаны бис берип јадыбыс — деп, Сазон Саймович унчукты. — Кажызына ла сегис јүстен. Мыныла олар Москвага једер, база бир ай чыдажар. Артык болужар аргабыс јок.

Сазон Саймович ол тушта јалкын јаш ученый болгон. Озо ло баштап мен оны көрөлө, та ненин де учун өскө укту кижн деп бодогом. Кандый да Орто Азиянын улузына түней. Чөйбөк кара чырайлу, шил көстү, килтиреген кара костюмду. Эзендежер болзо, эки колын удур сунар, онон кижининг колын силкип, күлүмзиренип эмезе өкирендеде каткырып турар. Ол тушта бичиичилердин Союзы јок. Бастыра керектерди история, тил ле литература аайынча шинжү өткүрер институт башкарып јат. Онын бажында Сазон Саймович Суразаков турган. Бисти литературага, јаан каруулу јолго аткарган кижн ол. Студент јылдарыста Сазон Саймович биске сүре ле болушкан ла оичо јанынан јөмөп јүретен.

— Ас, је канайдар? Јокто јаргы да јок! — деп, Борис Арсентьевич унчукты.

Онон бис городло, ойык-сайык агаш тротуарлу оромдорло, скверле, садла базып јүргенис. Борис Арсентьевичтин јаркыраган үни, каткызы оромдо торт ло јангыланып турган.

— Мында кандый бичиичилер бар?! Ол «Себи ажузы ары ја-

нында» деп роман художественный произведение бе? Халтура! Графоманство! Слер, айла, ого болужып жадыгар! Ол не кижиги?

— Журналист. Якшы кижиги, бис ого килеп турганыс не... — деп, Сазон Саймович актанып турды.

— Якшы кижиги, же коомой бичичи! — Борис Арсентьевич колын жаңгыды.

Кече ле бир журналисттин романы шүүжилген. Ончо улустын сөзин угуп алала, Борис Арсентьевич өрө туруп, оны чек ле ылабырада токтоп ийген эди:

— Бичибе деп слевди канайып айдар? Же улустын баалу ойин блаабагар деп айдып турум.

Онон ары кандый куучындар болгоны санаама кирбейт. Же бу ачык-жарык, жардак, омок кижиги биске сүрекей жараган. Онон көп жылдардын туркунына бистин нөкөрис ле үредүчибис болгон эди.

Бу ла Комсомолка деп кырдын эдегинде содон таштын жаңында Майма суунун терең көөлмөги болгон. Бис мында эжинип, сүүнүп, чек ле билинбей турганыс. Мында онынчы класска көчкөн уулдар, кыстар база бар. Сүүнчилү каткы, кожон күскү ошкош жалтыраган суунун үстинде жыгырап жат.

— Сен ийт чилеп эжинип билеринг бе? — деп, Женя каткырат. — Көр, мынайда эжинер керек. — Жаңы эп-сүмеле эжинерине ол үредип жат.

Мында ок Саша ла Лиза. Ол экүнинг бой-бойына карузышканын, олордын баштапкы сүүжин бис ончобыс якшы билерис. Айса бу сүүш эмес, сүүшти ойногону болор бо? Же олор жарыжып жүзүп, сууга чөнгилеп, сыр каткыда жүргилейт. Жылдар өдөр, жүрүм чек өскө агынла барар. Өскө тушташтар, өскө салымдар. Ол ийт чилеп эжинип турган кызычак эмди химический наукалардын кандидады. Москвада иштеп жат деп уккам. Александр эмди бойы студенттер үредет. Лиза кайда? Билбезим.

Эмди сен кайда,
Женя Алтынай?..
Суулар кар алдында,
Женька Алтынай!
Олор эмди күскүленип,
Биске чагылбас.
Сенин эрке каткын
Кулагыска угулбас.

Бисле кожо школды божоткон уулдардын, кыстардын бир канчазы жербойындагы үредүчилердин институтуна кирген. Василий Чанчибаев, Дмитрий Бакрасов, Алексей Такин, Эрден Параев военный училищелерге барган эди. Василий Чанчибаев эмди полковник, Дмитрий Бакрасов — подполковник деп уккам. Эрден Па-

раев узун, коо сынду, сүрекей кеберкек чырайлу, је боп-бошпок эриндү уул болгон. Ого үзеери жангыс ла төрт лө бешке үренетен. Же кажы ла переменде Лазарь доского толтыра эриндер журап ийер. Ол Эрден Параевтин эриндери. Балдар жир ле каткыда. Эрден чырайы кызарып, доскодо журуктарды түрген-түрген арчып ийетен. Онон Лазарь Егор Баштыковты жураарын сүүйтен. Атрак чач, эки көстинг ордына эки кыска чийү, оостын ордына чала кыйын узун чийү. Егордын портредн белен. Көргөн лө кижн танып ийер. Ол кижининг чырайында, кеберинде ангылу чийүлерди жастыразы жогынан сезип, темдектеп ийетен. Мени школдо до, онон институтта үренип те турарыста сүре ле журап туратан. Онон учында каткырып айдатан: «Сени мен көзимди жумала да журап ийерим». Эйе, Лазарь ончо жанынан жайалталу кижн болгон эди

Атанып жадыс! Москва! Жангыс ла бу сөстөн кижининг жүреги тату жимиреп, жарып, сүүнчилерле толуп турар. Бис агаш отургуштарлу шалтырап калган автобуска отуруп ийеле, жос тротуарларлу, бийик теректерлү, тымык ла кару городыска бийик төгнөн калганчы катап кайра көргөннс. Ол тушта Барнаул — Москва деп поезд жок болгон. Бис Бийск — Томск деп поездке отуруп, Новосибирскке једпп. онон јетен эки номерлү сүрекей араай јорукту поездле барган эдибис. Новосибирсктинг вокзалында улус деп неменин кыймырап, кайнап јатканын не деп айдар! Жангыс ла «ји-н, ји-н» эдип јат. Мындый көн улус жуулган јерди бис качан да көрбөгөннс. Терис төгүлп, кассанын көзнөгине кадала ла бердибис. Јолдо бу уулчактарга болуш јетирилип турзын деп биске ол тушта СССР-динг Верховный Сөведининг депутаты болуп турган Степанида Ивановна Гриб бичик берген. Бу бичикти бис көзнөк јаар суга салып ийдибис. Қудайга баш. Текши вагонго үч билет. Эркемен сок жангыс агаш чемоданысты каруулдап турган. Кассанын жанында каймыгып турган улустын ортозынан суурылып, онын жанына једе кондыбыс. «Ура! Ура!» Ас-мас акчабысты чеберлеп, плацкарт та албаганыс. Учинчи полка бар ине. Ого чыгып алала, чемоданысты бажыстын алдына салып ийдибис. Қалак, уурчылар, жүзүн-базын колы энчикпес улустар алып баргай. Акча — майканын ичинде көктөп салган карманда. Оны канайып та алгылап болбос. Жангыс ла өлтүреле алардан башка. Чындап та, вагондордо улустар јык ла толо, мында кандый улус жок деп айдар. Јадардан болгой, отурап да јер жок. Текши вагон.

Вагондордын алдында көлөсөлөр типилдежип, нени де күлү-реде куучындажып, бисти көрбөгөн ыраак јерлерге апарып ла јат. Паровоз ачу огурап. Қара ыш буртылдап, ачык көзнөктөрдөн кирип турат. Онын јыды кандый јаман. Же бистинг сүүнчилү,

ырысту күүн-санаабысты не де өчүрүп болбос. Москвага барып жадыбыс. Ичкери, ичкери! Черүдег жанын брааткан уулдар кожондожот, чурана жыгырайт. Изү. Чагкыр будукла эди-канына жыландар, жылангаш келиндер, арслангдар, керептер ле оног до өскө жүзүн-башка немелер журап салган эки күлүк чамчаларын уштып, таштагылап ийеле, көзпөктинг жанында көзөр ойногылайт. Бис олор жаар жалтанганду көрүп саладыс. Лазарьдыг олорло кожо ойноп ийер күүни бар. Ол бойын өдүрүм, жалтанбас бүдүмдү кичи эдип көргүзөргө амадан турганы жарт.

— Токто! Карманыгда акча жок. Кара бажыг ойподын ийдин, куча, — мен кимирендим. — Сеге бу Улалу эмес! Булыкчин-Сулыкчындыг немелер жүрү деп туруг ба? Ха! Бу чек ле билибонстордын бойлоры ошкош. Талайдыг топокчыларына түңгей.

Петя Булыкчинов ол тушта күлүк ле болгон. Jer жалмаар элбек штанду, жалтыраган ботинкалу. Jараш кыстардын ла жалтанбас жуликтердин нөкөри!

Көзөрчилердинг бирүзи бис жаар көрди:

— Нени тырлы-мырлы дешкилейт бу күрүмдер? Эй, өскүестердинг туразынаг качкылап браадын ба? Бил жадым, бил жадым. Бойым да өскүс өскөм. Эх, жүрүм, жүрүм! — Ол стаканга толтыра аракыны жык берип ийди. — Чочконынг жуузын ийиреер бе, уулдар? Айла, басурмангдар эдинг бе?

— Мен кресттү. Мени карган жаржак крестеген.

— Адынг кем?

— Лазарь!

— Ме, Лазарь, Лазарь Монсеевич! Тут! — Ол чочконынг тилетиле кезип салган жуузын, база жарым булка калашты үчинчи полкадан энчейип, эки колын салактадын алган Лазарьга туттурды. — Басурман-магометтерингле кожо үлежинг и!

— Аштап жүрген уулдар эмтир, Коля, көстөринег көрүп жадым — деп, экинчизи айтты. — А слер, уулдар, бистенг коркыбагар. Бис — талайчылар. Элбек тенгисте эки-үч айга нени эдер, эднеке эш-кереги жок неме журап жүргенис ине. Журуктардынг басын жүрер галереязы! Ха-ха!

— А бойынды көр, нөкөр, бойынды. Бу төжингге журап салган арсланг чек ле таакылу пудель дейтен ийтке түңгей — деп, экинчизи каткырат.

Олор экү ойто ло көзөрлөгилей берди. Бис чындап та аштап турганыс коркуш. Омсктынг кийнинде ооско курсак салбаганыс. Ажанып жатканысты не деп айдар! Станцияларда түжеле, ырада барарынаг коркып жадыс. Поездтен артып калзаас не болор?

Ажанып алала, уйуктап калганыс. Ойгонып келзебис, талайчыларыс жогыла. Кандый да жаан город. Свердловск. Вокзал күүлеп,

јнилеп ле јат. Јабыс, боро тегериге тўртўп калган трубалардан ак-боро ыштар, туман чылап, толголып, бурлап ла јат. Бу тегериде та ыш, та булут. Эркеменди сок жагыс чемоданыстын јанына артырып койоло, Лазарьла кожо вагонног чыга кондыс.

— Сен пограничниктинг јажыл фуражказын тегиндў эмес сўўген, каруулда! — дештис. Национальный школдын сегизинчи, тогузынчы класстарында ўренип турарда, Эркемен ол фуражказыла не аайлу оморкойтон эди! Уулдар городло телчин басканда, эмезе кинога барганда, эмезе коштойында медучилищенин кыстарына барганда, бу јажыл фуражканы јайнагылап туруп сурап алатан. Мен де оны бир катап коркушту керек болордо, чындап айтса, теп-тегерик кара кўстў кызыккакка јолугарга барарымда, кийген эдим. Мындыј јарымдай военный уулды кўрўлў кыстын јўреги кайыла берер болор бо? Је кыпка кирип барарымда, ол менингу фуражкама кичинеке те ајару этпеген. Учында сураган:

— Бу рабфактыг уулдары ончолоры пограничниктер болгон бо? Бери ле келгени јажыл фуражкалу. Хи-хи.

Мен јанып келеле кородоп, Эркеменингу фуражказын орыннын ўсти јар мергедеп, айткам:

— Ме, ал! Јўс кижн кийген немеңди кийбесим!

— Иш, бойы јайнап сураар, онон мергедеп турар — деп, Эркемен кимиренеле, фуражказын арчып-арчып ийеле, тумбочказына сугун салган. Бу јажыл фуражканы жагыс меге эмес, менең де ўскў уулдарга, анчадала кыстарга јолугарга брааткан уулдарга, Эркемен берни турганын мен мынаг озо кайдан билейин. Оноң сл фуражканы Эркемен та кемге де берни ийген эди. Је јажыл фуражка јаш тужыстын темдеги болуп, сапаабыста артып калды.

Кўўлеп, кыймырап јаткан вокзал бисти јуда салып ийди. Бис колдын, буттыг ортозынан ўдў конуп, тоозы јок кноскторды, буфеттерди эбирип, кайнаткан картошко, сўт, такаанын эдни, јиллектер садын турган эмеендерле чуркуражып, баазы јенил курсактардан садып алдыс. Акыр, бу бис эмди ўренчиктер эмес, бир шил кызыл аракы садын алза кайдар дештис. Эмди бис уулчактар эмес, эрлер ине. Эх, јырган не ийбес? Кандый да јоон кўгўстў бука јурап койгон кўренг шилде аракы алдыбыс. Вагонго сўўнчилў једин келдибис. Кондуктор эмеен биске килеп јўрген болгондый. Ол айтты:

— Бу слер, тийингдер чилеп, бийиктег не тўшпей турганаар? Слердин отуратан јеригер бар ине. Алдында полкада ўч јер слердинг болор. Кемге де бербегер. Эх, кўркийлер! Ыскўстер бе?

— Эйе, адаларыс фронтто ўлгди.

— Кайда ла кўрзўнг ўскўс, кенек-кемјнк. Каргышту фашисттердинг кереги ине бу — деп, кондуктор эмеен улу тынды.

Сүүнгенисти не деп айдар! Учунчи полканын чичкези де, изүү-зи де коркуш. Отуруп болбозын, жаңыс ла кыйын жадарын, кенете андана соксон, сан төмөн уча береринг. Анда жадарга сүрекей чичке, арык болорго керек.

Бис алдында полкага отуруп, аш-курсагысты жайа салып, жыр-гай бердибис. Изүү картошко, кануста — кандый жакшы! Бу астамчы-спекулянттар эмес, колхозчы эмеендер ине. Бары-жоғын экелип, садып жат. База акча ла керек болбой кайтсын. Кем билер, та кызы, та уулы база, бис чилең, үренип барарга турган. Бистинг ле энелерис ошкош көөркийлер ине. Мыны бис олардын ишке шилтеңжиреп, торсоп калган колдорынан, экелген немелерин каншай ла садып ийерге мендеп тургандарынан сезин жадыбыс. Ол тушта неме жеңил, акча баалу болгон.

Шилдинг бөгин бойт этире ача тартып, стакандарга кыйтылда да уруп ийдибис. Мынызы кандый неме не?

— Же, уулдар, ырыс учун, жаңы жүрүм учун! — дештис.

Эркемен ичип ийеле, чарчамдыгып, жөдүлдөй берди.

— Бу аракы эмес, корон туру не! Нени экелген, күрүмдер?!

Менин де ичим өртөлө берди ошкош. Лазарь күнк этире жөткүрүп ийеле, айтты:

— Чындан та ачу неме турбай. Озогы гвардеецтердин ичтен джин деп аракызы болор бо? От жалбыран күйүп туратан неме дешкен.

— «Зубровка». Төртөн градус! — деп, мен кыйгырдым. — Ме, сеге кызыл аракы!

Кокур, каткы. Одоштой отурган кыстарла ден сертежип турдыс. Лазарь өрө туруп, ботинкаларынын жаңтык чоңчойлорун тырс этирип, торт ло он сегизинчи чактын аристокрады боло берди.

— Барышня, бери отурыгар. Мындый жараш кыска бут бажына турарга жарабас. О-о, кандый жараш теңери! Торт ло Кастилиянын теңеризи ошкош. Гойенин журуктары санаама кирет. Ах, Испания, Испания!

«Барышня» кыс арчуулынын учыла оозын түй тудуп, тыйт этире каткырала, ары болды. Бу кандый сан башка немелер болгон дегендй.

— Дулсинейн жүре берди бе? — деп, Эркемен каткырды. — Ол штанынын тизезинде жапшынып калган капустаны көрүп ийген болбой, а?

— А не? Көрзө көргөй, аристократ кижинин өткүрө аручек болбойтон. Сендй эмес, эй-эй! Бир эмештен жалжыр-мылжыр, кей-кебизин болор керек. Же ойинен өтпөс — деп, Лазарь айтты. Онон мен жаар сүмелү көрүп, Эркеменге имдеп, жаңыс ла бис үчү

билетен арня-кожонды терен карыкчалду кожондоды: «Ах, онын, онын фотоаппарадын оодо соккон болзом. О-о, каргыш, оо, каргыш! У-ух, у-ух!»

Онун жиркиреде каткыра бердис. Эркемен айтты:

— Лазарь, сенин ле таппазын жок. Сен керегинде база арня-кожон бар. Кожондоп ийейин бе? Салкын ненин үстиле учатан эди?

Бис тогузынчы, онынчы класстарда үренип турарыста, Эркеменге бир омок, шыгырууш каткылу жараш кыс сүрекей жарап туратан. Онын адын адабаза да кем жок. Мыны баштапкы ару сүүш деп айдар ба, айса кандый? Ол тушта мыны уул ла кыс најылажып турганы дежетен. Бистин нөкөрис кыстардын кыбына кирип барала, ончо кыстарла жакшылажып, онон кару кыстын жанына отурып, мындый сурактар беретен дежет:

— Кандый бичиктер кычырып туругар?

— Учуроганын ла.

— Киного барып тураар ба?

— А барбай база.

— Кемле кожо?

— Онызы слерге не керек? Хи-хи!

Нөкөрис улу тынын, өрө туруп, жажыл фуражказын кептей тартын, «Жакшы болзын» дейле, чыга беретен. Же бу жараш кыска жакшы кийимдү, кайкамчылу фотоаппаратту бир уул сүре ле келип турганын кем билбес. Ол кысты журукка согуп, көп журуктарда оныла коштой туруп туратанын уулдар да, кыстар да аяруга алып салбай база.

— Эх, күрүм, сенде андый фотоаппарат бар болгон болзо, ол кыс кайда барзын! Ого жүк сүре ле жолугыжып турар эдинг. Жагыс жажыл фуражкала нени женерин? — деп, андыжып туратаныс. — Ух, күрүмнун фотоаппарадын оодо согуп салган кижи! Жокту болорго кандый күч. Қилтиреде кийинип алган болзобыс, а?

Эркемен бис жаар жагыс ла кылас эдип көрөлө, тиштерин чакырт этире чайнанып ийетен. Шак ла бу өрөгн айдылган учуралдан улам арня-кожон табылган. Учунда ол эн ле кару кокурлардын бирүзи болуп арткан эди. Кандый ару, жараш, жакшы өйлөр!

М о с к в а

Вагондордын көлөсөлөри нени де күлүреде куучындап, нени де тоолоп барып ла жат. Бисти кайдаар апарды не? Кандый жүрүм, кандый салым сакуп жат? Женил болбос — онызы жарт. Же кандый ла учуралдан, буудактардан туура базыш жок! Жүк ле же-

тинчи күннинг учинда Москвага једни барганыс. Радиоло Москва керегинде кожон јынҗрап јат. Қазанский вокзалда кыймырт, шакпырт, тал-табыш. Торт ло адарунын уйазындый күүлеш. Јүрекертерис сүүнчилү, кайкаганду ла чочыганду согулып турды. Улустын агыны ла аайынча бардыбыс. Вокзалдаг бисти ол күчтү агын, такпайлар чылап, чыгара таштап ијди. Картузтарын тунзүйте кийгилеп алган кандый да улус јаныска келгилейт:

— Кайдаар браадыгар, уулчактар, јетирип салайын.

--- Төртөн салковой...

— Бис метроло барарыс эмезе јойу.

— Ха! Јойу эртен једерин.

Јүрегис шмирей берди. Улу, јаан город, учы-кыйузы јок то болордон айабас. Ол Тверской бульвар та кайда, та кайда? Оны канайып табар. Кыймырап јаткан улус бис јаар кылас та эдип көрбөй јат.

— Уулчактар, таксиге отурыгар. Ол слерди јетирип салар. Јүзүн-јүүр немелердин сөзин укпагар — деп, бир буурзак кижип айтты. — Таксинин туратан јери ол түкү!

Бис кыймырт-шакпырт өткүре ол јерге једни ле барарыста, эжиктерин кечире экче шатралар јурап койгон машина тура ла түшти. Је бисти азу сагалду армянин, та грузин ијде салды:

— Токто, кайда? Очерет, көр!

Экинчи машинанын эжиги ачылды.

--- Отурыгар!

Бис не болзо, ол болзын дейле, отурып ијдибис.

— Кайдаар?

— Тверской бульвар, јирме беш. Баазы канча?

Шофер көстөри јалтырт эдип, «хм-м» деп каткырала, айтты:

— Канайдар слерди. Јирме беш те болзо — болор.

— Кажыбыстан ла ба?

— Јок, ончогордон.

— Јарайт!

Сүүнгениске торт ло јымжак отургушка кедейс јадын ијдибис. Ол тушта бистин төрөл городыста такси деп неме јок болгон. Мындый машинада төлөйтөн акчаны көргүзип туратан счетчик барын бис кайдан билетен эдибис.

— Јок, уулдар, јирме беш ас. Төртөнди беригер, эмезе эмди ле тужүгер — деп, шофер кылчас эдип айтты.

Канайдар? Јер билер эмес. «Је, јетиригер ле!» — дештибис. Учунда көрөр болзо, Қазанский вокзалдан Тверской бульварга јетире јүк ле он алты салковой эмтир.

Бис машинанын көзпөктөринен кайкамчылу јаан тураларды, јылыжып јаткан машиналарды, кыймырап јаткан албатыны көрүп брааттыбыс.

Москва! Лермонтовтын үлгерлери, Лебедев-Кумачтын кожондоры санабыска кирди. Окпöбрип турганысты не деп айдар! Кайкамчыл!

Тверской бульварга једип келдибис. Јаан эмес үч этаж турага кирдибис. Приемный комиссиянын кыбында бисти јаан кара көстөрлү, јоон тулундарын јиткезине болчойто јууп алган үй кижити уткыды. Ол бисле јалакай куучындажып, документтерини көрүп, ады-јолыбысты бичип алала, айтты:

— Уулчактар, общежитие городтын тыштында, Переделкино деп сүрекеј јараш јерде, анда јадарыгар. Слерди анда Лидия Ивановна уткыыр. Менинг адым Лилия Ивановна болор. — Онон ол Переделкинога канайып једерин, Лидия Ивановнаны канайып табарын, эки-үч катап јартап туруп, куучындап берди. Ол бистин ыраак јерден келгенисти, аргалу-чакту эмезисти эски кийимистен, эби јок сөзистен, кендир буула кечире тагып койгон чемоданыстаң билип ийген болгодый. А канайып билбейт! Тайга-таштын ортозынаң тўжүп келген уулчактар болгоныбыс ине.

От-каланту, коркушту јуу божогонынаң ала ол тушта јүк ле јети јыл өткөн. Фашисттер өртөп, оодын салган мундар тоолу городторды, деревнелерди ойто орныктырып, јаныдаң тудуп турган ой болгон ине. Улустын кийими эски-саксы, јакшы кийимдү улус ас.

Бис институттын темир манынаң чыгып, август айдын изүзине терлеп, городтын күүлеп јаткан табыжына бажыс айланып, Пушкинниң адыла адалган театрдын јанына базып келеле, он бежинчи номерлү троллейбусты сакый бердибис. Бир де минут өтпөди, троллейбус једип келди. Отуруп ийер керек, је Эркемен туку ыраакта келип јат. Колында уур чемодан. Канайып база јүгүрөтөн эди. Троллейбустын эжиктери пыш-ш эдип јабылып, јүре берди. Калак ла дезен — качажып турганын! Бу не мендеп турган шофер болотон.

— Күрүм, капшай. Бу сен кайткан кижити? Ол троллейбус эмди качап келер? Та энирде, та эртен тура — деп, Лазарь арбанып турды. — Јаан алтаң ийзен неен јарыла берер?

— Көрбөй турун ба, менинг чемодан тудунын алганымды? — деп, Эркемен арбанды. — Сен чилеп, кедейин турган кижити јок.

Неме шылырт эдерде, кылчас эдин көрзөбис, ол ло ок номерлү, шак ла андый бүдүмдү троллейбус једе конуп келди. Бис торт ло троллейбустын ичи јаар калып ийдибис. Бу оромло кажы ла бир-эки минуттын бажында он беш номерлү троллейбустар өдүп турганын бис кайдан билетен эдибис.

Арбаттын эски метрозы. Киевский вокзал. Бис аайланып болбой, онон мендеп, манзаарып турала, электричкага билет албага-

тинчи күннинг учинда Москвага једин барганыс. Радиола Москва керегинде кожон јынгырап јат. Қазанский вокзалда кыймырт, шакпырт, тал-табыш. Торт ло адарунынг уйазынды күүлеш. Јүрекерис сүүичилү, кайкаганду ла чочыганду согулып турды. Улустын агыны ла аайынча бардыбыс. Вокзалдан бисти ол күчтү агын, такайлар чылап, чыгара таштап ийди. Картузтарын тунзүйте кийгилеп алган кандый да улус јаныска келгилейт:

— Кайдаар браадыгар, уулчактар, јетирин салайын.

— Төртөн салковой...

— Бис метроло барарыс эмезе јойу.

— Ха! Јойу эртен једеринг.

Јүрегис шимирей берди. Улу, јаан город, учы-кыйузы јок то болордон айабас. Ол Тверской бульвар та кайда, та кайда? Оны канайып табар. Кыймырап јаткан улус бис јаар кылас та эдип көрбөй јат.

— Уулчактар, таксиге отурыгар. Ол слерди јетирин салар. Јүзүн-јүүр немелердинг сөзин укпагар — деп, бир буурзак кижии айтты. — Таксининг туратан јери ол түкү!

Бис кыймырт-шакпырт өткүре ол јерге једин ле барарыста, эжиктерин кечире экче шатралар јуран койгон машина тура ла түшти. Је бисти азу сагалду армянин, та грузин ийде салды:

— Токто, кайда? Очерет, көр!

Экинчи машинанын эжиги ачылды.

— Отурыгар!

Бис не болзо, ол болзын дейле, отурып ийдибис.

— Кайдаар?

— Тверской бульвар, јирме беш. Баазы канча?

Шофер көстөрн јалтырт эдип, «хм-м» деп каткырала, айтты:

— Канайдар слерди. Јирме беш те болзо — болор.

— Кажыбыстанг ла ба?

— Јок, ончогордонг.

— Јарайт!

Сүүнгениске торт ло јымжак отургушка кедейс јадын ийдибис. Ол тушта бистинг төрөл городыста такси деп неме јок болгон. Мындый машинада төлөйтөн акчаны көргүзин туратан счетчик барын бис кайдан билетен эдибис.

— Јок, уулдар, јирме беш ас. Төртөнди беригер, эмезе эмди ле түжүгер — деп, шофер кылчас эдип айтты.

Канайдар? Јер билер эмес. «Је, јетиригер ле!» — дештибис.

Учинда көрөр болзо, Қазанский вокзалдан Тверской бульварга јетире јүк ле он алты салковой эмтир.

Бис машинанын көзнөктөринен кайкамчылу јаан тураларды, јылыжып јаткан машиналарды, кыймырап јаткан албатыны көрүп брааттыбыс.

Москва! Лермонтовтын үлгерлери, Лебедев-Кумачтын кожондоры санаабыска кирди. Окибөрүп турганысты не деп айдар! Кайкамчыл!

Тверской бульварга једип келдибис. Јаан эмес үч этаж турага кирдибис. Приемный комиссиянын кыбында бисти јаан кара көстөрлү, јоон тулундарын јиткезине болчойто јууп алган үй кижилер уткыды. Ол билсе јалакай куучындажып, документтеристи көрүп, ады-јолыбысты бичип алала, айтты:

— Уулчактар, общежитие городтын тыштында, Переделкино деп сүрекей јараш јерде, анда јадарыгар. Слерди анда Лидия Ивановна уткыыр. Менин адым Лидия Ивановна болор. — Онон ол Переделкиногo канайып једерин, Лидия Ивановнаны канайып табарын, эки-үч катап јартап туруп, куучындап берди. Ол бистин ыраак јерден келгенисти, аргалу-чакту эмезисти эски кийимистен, эби јок сөзистен, кендир буула кечире тагып койгон чемоданыстан билип ийген болгодый. А канайып билбейт! Тайга-таштын ортозынан түжүп келген уулчактар болгоныбыс ине.

От-калапту, коркушту јуу божогонынан ала ол тушта јүк ле јети јыл өткөн. Фашисттер өртөп, оодын салган мундар тоолу городторды, деремнелерди ойто орныктырып, жагыдан тудуп турган өй болгон ине. Улустын кийими эски-саскы, јакшы кийимдү улус ак.

Бис институттын темир манынан чыгып, август айдын изүзине терлеп, городтын күүлөп јаткан табыжына бажыс айланып, Пушкиннинг адыла адалган театрдын јанына базып келеле, он бежинчи номерлү троллейбусты сакый бердибис. Бир де минут өтпөди, троллейбус једип келди. Отуруп ийер керек, је Эркемен туку ыраакта келип јат. Колында уур чемодан. Канайып база јүгүрөтөн эди. Троллейбустын эжиктери пыш-ш эдип јабылып, јүре берди. Калак ла дезен — качажып тургапын! Бу не мендеп турган шофер болотон.

— Күрүм, каншай. Бу сен кайткан кижилер? Ол троллейбус эмди качан келер? Та энирде, та эртен тура — деп, Лазарь арбанып турды. — Јаан алтап ийзен неен јарыла берер?

— Көрбөй турун ба, менин чемодан тудунып алганымды? — деп, Эркемен арбанды. — Сен чилеп, кедейип турган кижилер јок.

Неме шылырт эдерде, кылчас эдин көрзөбис, ол ло ок номерлү, шак ла андый бүдүмдү троллейбус једе конуп келди. Бис торт ло троллейбустын ичи јаар калын ийдибис. Бу оромло кажы ла бир-эки минуттын бажында он беш номерлү троллейбустар өдүп турганын бис кайдан билетен эдибис.

Арбаттын эски метрозы. Киевский вокзал. Бис айланып болбой, онон мендеп, мангаарып турала, электричкага билет албага-

ныс. Бу кыймырап јаткан улустын ортозынан бистен кем билет сураар? Је электричка ары ла болордо, вагоннын эки учындагы эжиктери ачылып, кара кийимдү контролерлор киргилеп келди. Кайда барар? Бис кулагысты кызынала, коркый берген койондор чылап, шык ла отура бердис.

— Слердин биледигер?!

— Јок.

— Койондор. Үредүге келген немелер болбой кайтсын — деп, азу сагалду өбөгөн айтты. — Билет алар керек. Бу Москва. Кой кабырып жүрген чөлинг эмес. Штраф!

— Је олордон штраф алып кайдар!—деп, бирүзи колын жагды. — Оскүстердин туразынан качкан уулчактар болбой. — Бис кандый да станцияга једип келдибис. — Түжүгер. Мынаг ары билеттү барыгар. Ах, шайтаннын балдары...

Бис чыга ла кондыс. Кудайга баш! Штраф алгылабады. Түрмеге сукпады. Ичисте сүүнип турдыбыс. Электропоездтен түжүп, баштарыс айланып калган турдыбыс. «Станция Очаково» деп јаан букваларла бичип койгон эмтир. Онон билет садып алала, суузап, терлеп, ичер неме таппай турала, бир кружкадан соок күрен сыра садып ичтибис. Санаабыс јарый берди. Переделкиного једип, јажыл карагайлардын ортозында турган јажыл будукла будуктап салган эки этаж туранын эжигин ача тарттыбыс. Мында тымык, серүүн, кей ару. Машиналардын табыжы да угулбайт. Јагыс ла ыраактан электричкалардын сыгырганы алыс угулат. Калын кара чачту, ак чырайлу, кабактарын ойиненг өткүре чичкерте јүлүп алган, чон, орто јашту үй кижы бисти уткыды. Бу Лидия Ивановна эмтир. Ол бистин бичиктеристи, паспортторысты алып, айтты:

— Уулдар, озо баштап мылчага барып јунуныгар. Онон једип келзегер, јагы төжөк-јастык, јадар јер берерим.

— А мылча ыраак па?

— Ојто Москвага барар керек. Киевский вокзалдан ыраак јокто текши улус јунунатан јенил баалу мылча бар. Акчагарды, документтеригерди мында артырып койыгар.

Бистин арыганыс, чылаганыс коркуш. Ал-санаага түже бердис. Је канайдар? Барар керек. Чемоданыстан јаман-јудук кийимисти алып, ојто Москвага бардыбыс. Сегис-тогус күннинг кирин-торын јунуп, јолдын тозын-тобрагынан айрылып, сыныбыс сергий берди. Коркушту кирленип калганысты бойыс кайкаганыс. Паровозтын трубазынан адылып турган ышту көмүр ачык көзиөктөрдөн кирип, керек дезе кулактарыска толуп калган эмтир. Баш ла бол! Бис чындап та өскүстердин туразынан качып, айга-күнге тенип жүрген уулчактарга түней болгон эмтирис. А јеристе јүреристе бойысты тын ла эрлер деп бодойтон эмейис.

Лидия Ивановна бисти Селвинскийдинг дачазы дейтен карагайлардын ортозында турган туранын экинчи этажына чыгарып, жаан агаш орындарга көргүзип, айтты:

— Мында жадарыгар, уулдар. Ару-чек тудуныгар, орын-төжөктү жакшы жуунadyп туругар. Жеңилденетен жер тышкары, жунунатан жер база тышкары. Сооктор једип келзе, алдында этажта кочегардын кыбында јунунарыгар. Јарт па?

— Ажанар жер кайда?

— Мынаг ыраак јокто ишмекчилердин столовыйы бар. Студенттер келишкен ле јерден ажанып јадылар. Ангылу столовый јок. Је жакшы амырагар, уулчактар.

Бис баштапкы кун арып-чылаганыстан улам шык ла уйуктап калганыс. Эртег тура ойгонып келзебис, чек ле көзнөктинг јанында карагайлар шуулажат. Олордын јажыл бүрлери өткүре кун чалып турды. Јаан көзнөктөрдинг учтарынан кандый да уур, јажыл шторалар салактап калган. Тура јүгүрүп, түрген-түкей кийинип ийдибис. Калыг кара чачту, јык эдип калган кара костюмду, јалтыраган ботинкалу јинт кижи кирип келди. Бис оныла жакшылаштыс. Јараш уул. Торт ло Джордж Гордон Байрон ошкош.

— Шакир Янбаев. Башкирия!

Онын кийимине көрө, бис кандый коомой кийимдү! Бу ден тегин поэт эмес, гений болбой? Јунунарга тышкары чыгып барзабыс, кандый да кара чырайлу, эрин кара сагалдарлу, быјыраш чачту уулдар јунунгылап турдылар. Бой-бойына суу чачыжып, чыгырыжып, каткырыжып турат.

Бозуныг көстөри ошкош, жаан тосток көстөрлү, бошпок эриндү уул бисти көрүп ийеле, күлүмзиренип, биске удурга базап келди.

— Жакшыла-ар. Кажы јерде-ег?

— Алтайдаг.

— А слер кажы јерденг?

— Бис азербайчан. Мениг адым Джабир Новрузов, бу кижи Руфат Ахундов, ол экунинг бирүзи Асиф Эфендиев, экинчизи — Рамиз Мамедов.—Ол јунунып јаткан уулдар јаар колын уулады. — Бис оройтып калганыс. Ончо балдар экзамендерди табыштырып салган, вай-вай!

Түрген таныжып ийдибис. Бис база оройтып калган улус дештибис. Чүм-чам јок уулдар. Кийимдери де тыг эмес, бистер ле ошкош көөркнийлер болгодый. Анчадала Джабир ле Руфат бойларынын јокту кийимдери ле, чүмеркебес кылык-јагыла биске јарагылай бердилер. Оног ончобыс јажыл карагайлардын ортозыла станция јаар јүгүрдибис. Электричка шыгырада огурып, једе конуп келди.

Институтка кирип ле келеристе, бисти директорго апарды-

лар. Жаан шил көстөрлү, жабыс сынду, тас башту кижн бисти ар-бап баштады. Үни чичкечек, чек ле томоноктыг үни ошкош, кыгылдууш.

— Не оройтыганыгар? Слерге агылу экзаменационный комис-сия төзөйтөн бө? Же Алтай ыраак болгой, а Азербайджан кайткап? Айса төблөр минеле, келген улус на слер? Эш неме керектебес кандый улус?

Бу институттыг директоры Петров деп кижн болгон. Удабай оны ижинен жүре берген деп айдышкан. Ол керегинде жүзүн-базын куучындар жүретен. Кей-кебизин жүрүм учун чыгарган дежетен. Баш ла болзын! Бажы тас, а кейленин жат. Мен оны таадак деп бодогом. Көрзөг кандый! Күлүктинг бойы турбай.

Же, эмди кайра жаныгар деп айдатам эмтир. Эди-каныс соой берди. Кайткап неме деп айдар! Директор бир эмеш сананын оту-рала, айтты:

— Канайдар слерди. Азия азия ла бойы артын жат. Талтүштинг кийининде баштапкы экзамен, эртен экиничи, соңзун үчинчи! Жирме беш августта ончозы жарт болор учурлу. Үредү бөлүгине, Людми-ла Ивановнага барыгар. Ол слерге ончозын жартап берер. Ох, албатылар, албатылар! Цивилизацияга жетире эмди де ыраак.

Кичинек институт. Аудиторияларына төртөн-бежен ле кижн бадар. Бисти жаан эмес кыпка апардылар. Мында төрт азербайд-жан, үч алтай. Орус тилден сочинение. Тышкары август айдыг айас чанкыр күни. Тверской бульвар күүлен, эргин агаштардыг бүрлери шуулап жат. Шпаргалка кычырып алар ой жок. Бисти экзаменовать эдип турган үредүчи — армянка келин. Жаан кара көстөрлү, коо-коо сынду, жаражы сүрекей. Ол бисти мүркүт чилеп ширтеп алган отурып жат. Мен сочинениени де бичирип унды. Оног көзим албай отурдым. Мындый жараш үй кижини баштапкы ла катап көрүп жадым. Ак-жарыкта кандый жараш улус бар. Кудай ла дезен, көөркийди. Ол жагыс ла көстөриле күлүмзиренип ийерде, мен ондонын, бу журук эмес, тирү кижн болгонун билли, уйалга-ныма кызарып, төмөн көрдим. Жок, ол бистинг кажы ла киймыгыс-ты көрүп жат. Шпаргалканы канайып та чыгарар арга жок. Лазарь көндүгө бичий берди. Жагыс ла желмер кара чачы араайынаг се-лендеп турат. Ол орус тилди менен де, Эркемениен де артык би-летен. Мен не болзо, ол болзын дейле, бичий бердим. Кылчайып көрзөм, Ахмедов койнынаг шпаргалказын араай чыгарып келди, оног Мамедовтыг жаан кара колдоры тырлажып, сол жеңинен чаа-зынды көрүнер-көрүйбес этире чыгара тартып ийди, ологго ажару эдилбесе, мен де жайгыда белетелген бичинтимди чыгарар деп са-нандым. Же бу ла ойдө армянка табыш жок жеде конун келеле. Ах-медовтыг сол алаканынын алдында шпаргалканы чебер айрып

алды, оног Мамедовтын јенинен көрүнип келген чаазынды тар-тын ийерде, бир метр кирези бичиктү узун чаазын тыйрындап чыгып келбей кайтты. Уулдын кара чырайы күрөң чок ошкош боло берди. Үредүчи мени де айтпай, бойынын јерине барып отурала, бисти база ла мўркўт чилең, ширтей берди. Олгөнис бу ла туру! Бу ого јүк тышкары чыкса кайдар. Таңманын ичи оорый беретен болзо! Јок, неме болбойтон эптирис.

Јетн кижидег бир кжи төрт алган. Бу Асиф Эфендиев. Ол Бакуда орус школдо үренген. Лазарь ла Эркемен үч алган. Мен—эки, үч азербайджан — бир! Јанар керек. Чек ле ал-сапаага тўже бердим.

— Бис национальный школдо үренгенис. Бойыстын тилибисле! — деп, азербайджан уулдар кыйгырыжа бердилер. Мен база олорго коштонып ийдим.

— Эйе, бис орус тил билбес. Бис кийик албатылар. Орус улусты баштапкы ла катап көрүп јадыбыс!

Бистинг айтканысты база кем барып шиндеп көрөтөн эди. Акцент дейтен немедең улам, айткан эрмегисти билгилебей де турат. Мен чек ле оноры-тескери эрмектене бердим.

Немецкийди јакшы табыштырып ийдибис. Ого кандый да болзо, орус тилге эдилген некелтедий некелте эдилбей јат. Орус тилди јакшы билер керек. Бир узу-ун сынду, сүүрү тумчукту уул база экзамен табыштырып турган. Москвич. Оройтыган. Геологторло кожо Сибирьде јүргөн дешти. Немецкий тилдинг үредүчизи бу уулды арбап турды:

— Јер түбинен келген уулдар немецкий тилди төрткө-бешке билер. А слер—москвич! Билеригер јүк ле арайдаң үчке тартып јат. Үч тургузып јадым, нөкөр Евтушенко. Ай-ай-ай!

Евгений Евтушенко — эмди јарлу советский поэт. Бу јуукта англичан кыс алган деп уккам. Эмди, байла, английский тил үрениш турган болор.

Экзамендерди табыштырып ийдибис. Эртең, јирме беш августта, баштапкы курска киргендердинг фамилиялары списокто јарлар дешти. Танын атай турганын не деп айдар. Эркемен ле Лазарь амыр үйуктап јат. Мен көзибиктинг ары јанында карагайлардын кунукалду шуулашканын, күски јанмырдын суузы јабынчыдан шаркырап акканын тындап јаттым. Мени, байла, албас. Јагыскаң јанарга келижетен туру.

Уулдар эртең тура институтка баралы дешти. Канайдар? Түңей ле барар керек, алган да болзо, албаган да болзо. Документтер ончозы анда ише. Вестибюльде списокты илин салган эптир. Алфавит аайынча бойымнын өбөкөмди көрүп ийеле, чала бүтпей турдым. Чын эмеш не? Мыны јастыра бичиген болор бо? Јок, јок.

Көзимди јумуп ийеле, ойто көрдим. Ады-јолымды, ада-өбөкөмдү бичип салган эмтир.

Ончобысты баштапкы курска алып койгон! Азербайджан уулдарды база! Сүүнүп турганысты не деп айдар! Арай ла болзо, бийелебей турдыбыс. Ол тушта бис сегис класска јетире төрөл тилисле үренгениске ајару эдилген болгодый. Азербайджан уулдар он до классты бойлорының тилиле божоткон.

Ол күн бис түжиле Москвада басканыс. Тверской бульварда каштан, эргин агаштардың баштапкы сары бүрлери бирден-бирден төүлүп јат. Пушкиннің памятиннің јанында бис узак турганыс. Оңдо бичилген сөстөрдү катап-катап кычырганыс. Пушкин бистин кудайыс болгон. Ол нени де терен сананып, күлөр эриндериле үргүлји, мөңкүлик үлгерлерин шымыранып тургандый көрүнгөн. Пушкин! Москва! Қандый ырыс! Қандый сүүнчи!

Кызыл площадь. Мавзолей. Рубин чолмондор. Ол өйлөрдө теги кичи кирбес ле улуркак, қандый да јажытту Кремль. Курантар јығыражат. Часовойлор Мавзолейдин эжигинде кыймыгы јок туруп јат. Площадьла машиналар да јылыжып өдүн јадат. Бис түн киргенче Кремльдин јаныла, Горькийдин оромыла базып жүргенис. Уулчактар! Јүрүминде нени де көрбөгөн, је көпти көрөргө амадаган, ару јүректү уулчактар! Бу бистин јүрүмисте эн ле ырысту јылдар болгон деп айтсам, јастыра болбос.

Јадар јерибистин јанына, јажыл карагайлар ортозында туранын јанына, једип келзебис, күнчыгыштын музыказы ла кожонгы угулат. Бисти ончобысты бир кыпка јатырып койгон эмтир. Уч азербайджан, бир осетин, бир якут, үч алтай. Руфат үч кылду топшуурын јынырада согуп, јайнылу, чичкечек үниле кожондоп отурды. Торт ло кижинин ыйы келер. Кожонгының сөстөри қандый да сан башка: «Вавида-мамида мин барам, Москвичле мен барам, митрого јурерим, ай, бажымда бар цилиндр. Инженердин бажына бах, бах, бажында бар цилиндр!» Учында угар болзо, атту-чуулу азербайджан кайчы Москвага келеле, метроны көрөлө, сураптыр:

— Мыны кем эткен? Кемнин метрозы.

— Јаан инженерлер эткен.

Јанып келеле, өрөкөн метро керегинде кожон чүмдеген: «Победала-мамедала мен барарым, Москвада мен барарым, метрого кирерим, ай, бажымда бар цилиндр¹. Инженердин бажына көр, көр! Бажында бар цилиндр. Андый башту кичи метроны сананып эткен...»

¹ Цилиндр — озогы бөрүк. Шляпадаг бийик. Оны јаан јамылу, бичик-деп бодогылайтан.

Түн ортозынан өткүрө уйуктабай отуларыста, бистинг тал-табыжыска чыдашпай, коштой кыптан жаан курстынг студенти чыгып келди:

— Болор! Уйуктаарга бербей жадыгар. Бу баштапкы курстынг немелери жаантайын андый! Тенектер! Күски таандар чылап, не чуркурап турун! Мында Ташкенттинг базары эмес!

— Бис тенектер эмезис! Сен бойынг тенек! — деп, Шакир Янбасв быыраш чачту бажын омок канкайтып айтты. — Мени бери албаты ийген! Башкирия! А сен кем? Угы-төзинг не кижиге? Бисти кыйа көрөр жаңды кем берген?

— Албаты?! Ха, фу! Шилемир! — Ол эжикти жырс этире жабып ийди.

Қайнап чыккан Шакирди бис токтодып ийдибис. Же ол жабыла берген эжик жаар жүдругын көргүзүп, кыйгырып ийди:

— Көргөйис ле! Кемнинг ады историяда артар эмеш! Сенинг бе айса менинг бе!

Үредү башталган. Кажы ла күн сегис частынг туркунына лекциялар угар керек. Конспект бичиир керек. Неге иженер? А тышкары алтын күс. Солун, кайкамчылу, жараш город. Айылдан апарган ас-мас акча божоорго жеткен. Изүү курсак ичпегенис бир неде-ле боло берди ошкош. Қалаш ла сахарды сууга кожуп иип аларыс. Бистинг мындый жүрүмисти көрөлө, бир узун тумчукту, чодыр жүстү Виктор деп уул арбап туратан:

— Эх, тенектер, жерлик калыктар. Сахар ийгенче, ийил баалу каша кайнадып иип керек. Бир эмеш үс. Чочконын үзи. — Мындый ажанышты ол бойы жүрүмде бүдүрип жат. Электроплитка, кичине кострюль садын алган. Ыгыранып кожондон, кулагын сүре ле чукчып, ажанып отурап. Айлынан ого сүре ле чочконын жуузын ийгилейтен.

— Слер жүрүм жүрүн билбезигер. А мен билерим — деп, ол ле неме мактанып туратан.

— Түкүрейин сенинг жүрүм билеринге! Чочко! — деп, мен өзөгим: карарып айдарым.

— Неме дейдинг?

— Қудай болушкай курсак ийжинге!

— Быйан болзын! Же кудайдан да, сенен де болуш керек жок. Эжем база беш килограмм чочконын жуузын ийген. Же кажы ла кижиге бойынын аргазыла алдынан жүрер учурлу.

Бот, күрүм. Кериги кандый! Мындый немеден кышкыда кар да суразаң, бербес.

Бис чындап та ченемел жок уулчактар болгоныс. Изүү казан азып ичип билбес. Баштапкы айларда — суу, батон дейтен ак

калаш, сахар-рафинад. Оныла кожыштырып јип аларыс. Қорзобис, Лазарь кандый да түрген ажанып јат. Эркемен ле мен кату сахарды кајырада чайнап јатканчабыс, Лазарь оны стаканда сууга салып, јибидип ийеле, јап этирин ийетен эмтир. Мен мыны көрүп отурала, айтканым санаама кирет:

— Бу бистинг Лазарь деп кулугур тату ашты сүрекей сүйүп јат. Калак, тагмазы золотуха дейтен, бестери тижин оорыйтан оорула шыралай бербезин!

Лазарь жагыс ла јаркырада каткырып јат.

— Сен норманнан ашна. Оног башка сенинг бажыга ажанар алдында мумпук кийдирип берерис. Бозу энезин эмбезин деп улус онын тумчугына кандый неме кийдирип беретен эди? Шак андый неме — деп, Эркемен кокурлайт.

— Шыраңкай, сескир болор керек, уулдар, соксоо болбос керек — деп, Лазарь ары-бери телчип, тагкылап ајдат. — Сахарды јибидип јизе, керек каншай барар деп мен сылт этирин ийбей.

Бистинг курста јүзүп-јүүр албатылар: алтай, осетин, орус, азербайджан, армян, башкир, кыргыз, казах, украин, белорус, латыш, бурят, удмурт, корей, лак, авар, даргин ле оног до ары. Переменде кичинек коридор күүлеп јат. Мында бир уула он-он беш тилдердин сөстөри угулар. Кезигин уксаг, мөөрөн турган ошкош, кезигин уксаг, карылып турган ошкош. Сан башка неме. Бис үчү алтайлап ла куучындажып јадыс. Орус сөстөрдн кошпоско кичеенедис. Тили јокту немелер ден ајдыжар. Сөстөри ас дежер. Көчүрилбес те сөстөрдн көчүре согуп ийген турарыс. Мында бис баштап ла алтай тилистинг байлыгын, онынг көп аргазын билип алганыс. Киноны кино дөбөй, тирү журук дейтенис. Театр — јүрүмди өткөнип ойнойтон јер.

Кижн канча ла кирези ыраакта јүрзе, төрөлнп, албатызын анча ла кирези тыг сүйүп јат. Кандый да болзо, јерим бар, калык-јоным бар деген санаа өчпөс от чылап јолынды жарыдып јүрөп. Ыраакта јүреристе, јеристе јүрүмнинг бир канча јандары жаңыдап ла чокум көрүне бергенин бис кайкап туратаныс. Бис эмди јерске, улузуска өскө көслө, өскө санаала көрүп јадыбыс. Ол көрүм-шүүлтелерди кийинде Эркемен бойынын «Амыр» деп поэмазында чын ла терен көргүскен эди. Јок, бис андый ла јокту эмезис, јок, бис андый ла карануй эмезис. Бистинг көзисте јарык бар. Ол јарыкты Октябрь, Ленин берген. Онынг оды там јарып, там көнжиш күйер. Ого бис бүткенис, эмди де бүдүй јадыс.

Јалакай кокурчы Лазарь тургуза ла курстынг ончо студенттеринин ајарузында боло берди. Ого үзеери — журукчы. Студенттерди, профессорлорды шоодып жураарын сүрекей сүйүтөн. Олорды өткөнип те билетен. Лекция ла тушта кемди-кемди шоодылган-

ду журайла, журукты аудиторияла божодып ийер. Анчадала мени, Асиф Эфендиевтин конжок тумчугын ла атрак эрин сагалын, Наташа Тарасенкованы, Александр Царукаевти, Хаджи-Мурат Дзудцовты ла оног өскөлөрин журайтан. Бу журуктар Наташага ла учураза, ол торт ло каткызына тумаланып, өлүп жадар. Профессор кайкан, нени де ондобой сурап турар:

— Нөкөр Тарасенкова, слер оорый бердигер бе? Бу серпилүүш оору болбозын, а?

Наташа столдын үстине бажын салып, бастыра бойы селендеп жат. Мыны көрөлө, каткы жир эде берер.

Бир катап Лазарь профессор Новицкийди доского журап турала, онын перемен ойинде кирип келгенин сеспей калган. Кичинек көгүстү, селмек чачту, тап-ташпак бүдүмдү профессор лекция кычырып, сабарып чычандадып турган. Павел Иванович мыны көрөлө, арга жокто, жоон үнденип каткыраала, айткан: «Реалистично! Же, хм-хм».

Бу ла учуралдын кийининде танма Лазарьга төрттөң өрө темдек тургуспайтан. Лекция кычырза, сан башка. Кафедрага чыгып келеле, он беш-жирме минуттын туркунына, ойында чай чылап, күлүр-күлүр этире куучындап турар. Мыны угуп отурала, үргүлөп уйуктай береринг. Бу ла өйдө Павел Иванович ачу кыйгырып ийер: «Оштү оодо соктырар, жегү бистинг болор деп, нөкөр Сталлин айткан!»

Бис атпас эдип каларыс, онон ойто ло үргүлей береринг. Түниле уйуктабаан, бичиктер кычырып отуруп калган кижи туу журай бербей база! Павел Ивановичтин лекцияларын коомой деп айтпай жадым. Же жагыс ла мен оны угарын сүүбейтем. Онын күлүреген үни мени торт ло кабайга салала, жайкап турган неме ош-кош. Павел Иванович жагыс ла кыйгырбайтан болзо, кандый жакшы, тойгончо ло уйуктап алар эдим.

Кышкы экзамендер кем жок өдүп турды. Мен жагыс ла беш-терге табыштырып тургам. Коркып турганым жагыс ла профессор Поспеловтон. Ол биске литератураныг теориязы аайынча лекциялар кычырган. Поспеловко экзамен табыштырар күнди институтта карыкчалдын күни дежетен. Же мен онын лекцияларын сүрекей лаптап тындагам, бичигем, онын учебнигин канча катап кычыргам. Белетениш тыг болгон. Керек десе түүш те јеримде онын учкур сөстөрин айдып туратам.

Кирип барзам, Геннадий Николаевич кофе ичип, булочка жип, тарбыл эрин сагалында калаштын оодыктары жапшынып калган отурды.

— Молодой человек, билеттен алыгар — деди.

Билетти алала, кычырып көрзөм, «художественный портреттен

фактографический портреттин нези башка?» деп бични салган эмтир. Кудайга баш. Билерим. Бир эмеш отурала, каруу берип баштадым. Профессор тазай берген сүүрү бажын кекни, очказы жалтырт эдип отурды. Учында айтты:

— Якшы. Же база ла бир немени жетире айтпадыгар. Сананыгар, жиит кижн, санааныгар.

— А-а. Санаам жарый берди.

— Фактографический портрет неменин жангыс ла тыш бүүдүмнн бир де кожулта югынан, кееркедиш, жарандырыш югынан көргүзип жат. Художественный портреттен онын башказы шак ла мында. Онон бу ла шүүлтени улалтып, ончозын жартап бердим.

— Сүрекей якшы! Беш! Мен бештерди ас тургузып жадым...

Лазарь ла Эркемен де якшы табыштыргылап ийген. Бу ла экзаменниг кийинде бистинг тоомжыбыс тынгый берген. Поспеловтон беш алып турган уулдар тын уулдар болунтыр дешкен. Профессор бойы да бисти мактап ийген болгодый. Ого бир кезек тын да студенттер экзаменди төрт-беш катап табыштырып туратан. Коркушту жаман кижн дежетен. Же Геннадий Николаевич чынды сүүйтен кижн болгон. Сен генин де болзон, генералдын да уулы болзон, жарлу писательдинг де балазы болзон, аяру этпес. Үренетен немени якшы бил, артык сурак жок.

Болужар кижн жок. Акча жетпей жат. Колхозчы энелерне база нени ийетен эди? Ого үзеери айылда оогош карындаштарыс бар. Менин энем — койчы. Лазарь ла Эркеменин энелери — уй саачылар. Жаскары чек ле арыктай бергенс. Кабыргаларыс өткүрө өкпө-жүрегис көрүнүп туратап болор. Талайчынын жолду чамчазын кийген улуска түнгөй болгонус.

Бир катап тын салкынду күн болгон. Лазарь энгирде жанш келеле, мындайда айтканы санаамнаг чыкпайт.

— Станциядан бери келедеримде, салкын торт ло жердег өрбө көдүрүп турган, учура берер деп бододым. Женилим коркуш.

Бис аштап-чучурап жүреристе, жаан болушты Борис Арсентьевич ле онын эш-нөкөрн Зинаида Николаевна жетирген эмей. Бу ла Лазарьды салкын арай ла учурбай турган өйдө бисти көрөлдө. Зинаида Николаевна айткан:

— Ой, уулчактар, слер аштап турган эмтиригер. Чырайлараар торт ло сап-сары болуп калган. Айла энгирде келигер, мен слерди азырап салайын, Борис Арсентьевич база нени-нени санаанып көрөр.

Энгирде Борис Арсентьевичтин айлында болгонус. Ол бисти торт ло билинбей азырап, күндүлеп турган.

— Мыны жигер, уулдар, оны жигер, уулдар. Степа, (Зинаида Николаевнаны ол ненин де учун Степа дейтен) казанынды кап-

Учү торт ло кату јоруктан јанын келген, көп түрөнн, шыра көргөн улус чылап ажанып алдыбыс.

— Алдырбас, уулдар, алдырбас. Улу Некрасов то јинт тушта аштан јүргөн — деп, Борис Арсентьевич ајдат.

Онон өрөкөн эртезинде Союзка барып, бистерге литфонд ажыра беш јүс салковойдонг акча сурап берген. Бисти ол уулдарынды сүйтөн. Айлынын эжиги биске качан да болзо ачык, аш-курсагы белеп. Јайгы каникулга јанганыста јолго нени алатанын, јолдо нени јинитенин Борис Арсентьевич чотоп, белетежип беретен.

— Јети күнге бу слерге једер, уулдар. Артык неме албагар. Ресторандап јүгүрер акчагар јок.

Јас! Кайран јас једип келди. Јерис санаабыска кирет. Күүктер јайнылу ла сүйнчилү кожондой бердилер. Мында јас бистинг јердегизинен эрте келип јат. Эбире јажыл ла кеен. Је чечектер ас. Сары ла чанкыр чечектер бар. Алтайдын чечектериндий солонгы өндү чечектер кайдан келзин! Је Москванын јаказында јерлерде бойыннын кандый да аңылу јаражы бар эмей. Бийик эмес төндөр, байбак кайындар, карагайлар, тымык суучактарды јакалай тал, чибн агаштар. Бу јерлерди мен ондоп, онын тымык ла јалакај јаражын учы-учында сүрекеј сүүр боло бергем. Алтайыма јанып келеле, ол јерлерди эзеп, јүрегим сыстап туратан эди.

Јаскы экзамендерге белетенип, бис түни-түжиле кычырып, бир кыпка јуулып алала, бой-бойыстын билеристи ченеп турганыс. Көзнөктөр ачык, тышкары јажыл, кеен јай. Серүүн карагайлардын, кайындардын ортозыла соотоп базып јүргөн кижии! Кандый јакшы! Је үренер керек. Бис бери соотоорго келген эмезис. А уурлар? Тү-үк, бис ого бала јаштан ала үренип калганыс. Јуунычактын өйинде адазы јок өскүстерге келишкен ачуны түбине јетире ичкен эмейис.

Мен орында јаткам, Эркемен столдо отурып, конспект кычырып јат. Лазарь көзнөктин јанында танкылап отуры. Эки азербайджан Эркеменин айтканын мендегендү бичигилеп, эрин сагалдары тыркыражып отурдылар. Эжик араай ачылып, кандый да азербайджан уулдын тумчугы, онон сагалы, онон бажы көрүнип келди.

— Кирерге јараар бө-ө?

— Кир, кир, Карим! — Азербайджан уулдар тура јүгүрдилер. Ол бистерле таныжып баштады. Онон меге колын берерден озо база ла јаан көстөрүн тостойтып, чөйө сурады:

— Бу кайдан келген нөкө-өр?

— Вьетнам кижии көрбөгөн бө? — деп, Лазарь ајда салды.

— Чын бө-ө!

— Чын эмей ө-ө!

Карим менин колымды тыг тудуп, узак силкип турды. Онон өкпөөрүн айтты:

— Маладис! А орус тил билеринг бе?

— Билерим.

— Хо Ши Мин келген. Укканг ба?

— Угардан болгой, барып уткып жүргөм — деп, мен ойынга киришип, соок айттым. — Хо таай мени жакшы билер. Мен онын башкарганыла французтарла жуулашкам. Дьен-Фу! Билеринг бе?

— О-о, алла-а! Билбей база! Оны билбес кижини жер үстүндө бар ба?

— Эйе, эйе, ол — полковник! — деп, Эркемен айтты. — Герой!

Карим, керек десе, отурган жеринен туруп келди.

— Чын бө-ө?

— Чын эмей-өө — деп, Джабир айтты.

Уулдар каткыларын бадырып болбой, торт ло селендежини, жөткүргилеп, ары көргилеп турдылар. А Карим нени де сеспей жат.

— Отурыгар, нөкөр, — деп, мен каткымды жүк арайдан бадырып айттым.

— Слерде жуучыл жамы бар ба?

— Жо-ок. Уредү жок солдат!

Мен Лазарьга көзимнин учула имдеп ийеле, вьетнам тилде куучындап турган кижини болуп айттым.

— Дон Нян Зан.

Каримнин көстөри чек ле алырайа берди:

— Бу нени айдат-өө?

— Полковник жаратпай жат. «Кажы ла кижини жуучыл болор керек» дейт — деп, Лазарь көчүрди. — Билеринг бе, ол жети жаштан ала жуулашкан. Қайкаарын. Корзинага банандар салып алар, банандардын алдына — гранаталар. Кичинек шалданг уулчакка кем ажару эдеген? Ол олжочылардын каруулдарын өдүп, казармага жедип келеле, кал-камык солдаттар уйуктап жаткан туралардын көзнөктөри жаар гранаталарды ээчий-деечий мергедеп ийер. Жызырт, жызырт. Уулчак камыштан тиштенип ийеле, суу жаар калып ийер. Оны кем табатан? Суунун алдына жадала, камыш ажыра тынып жаткан күлүкти?

— Чын эмеш бө-ө?

— Бүтпей турган болзогор, шыркамды көригер. — Мен жуурканнын алдынан арык жодомды чыгарып келеле, балтырымда эргек базым кире ойдыкты көргүстим. — Французтардын сыйы! Же өскө жерлерди көргүспейин, нөкөр, — дедим, — эдимде бүткүл жер жок.

— Чыи, полковник, көргүспезеер торт — деп, Лазарь айтты. — Жажык жүректү кижн көрүн болбос!

— А-ай! Вай-вай! — деп, Карим көзн јашталып айтты. — Айла көөркийдинг арыгыи, торт ло төрт сөөк!

— Сен ол чылан јуулашкан болзон, концлагерьде отурган болзон, кандый болгойыи не? — деп, кем де айтты. — Ого үзеери оныи јиген ажи батат, банан, кокос-мокос, бака!

Мен каткымды бадырып болбой, стене јаар бурылып, јада бердим. Кем де каткызына тумчаланып, чыкты.

— А-а, көөркий, бананды, баканы кайдан алар, вай-вай! — деп, Карим төмөн көрүн айтты.

— Концентрационный лагерьде отуларда, оны неип јибеди деп турун? Кокостон болгой, койдын да эднн јиген — деп, Лазарь айтты.

— Калпаса јнир бө-ө?

— Јнир. Анчадала койдын эднннн эткен, жарымдай кадырып койгон колбасаны сүүп јат.

— А-а, коньяк ичер бе-с?

— Коньяктан болгой, кареснн де ичер. Карган јуучыл неип ичпеди деп турун? Айла, вьетнам улус ичн оорыза, ристен эткен водкала эмдеп јат. Бистнн де водка јараар. Нөкөр полковниктин ичн оорып отурган болгодый — деп, Лазарь айдып ла туру.

Мен каткымды бадырып болбой: «И-и» — деп онтоп ийдим.

— Уктыи ба, нөкөр? Бис эмдеп ийер эднс, је акча јок. Пролетарский интернационализмди канайып көргүзер, бойыи сапан.

Каримшии чырайы жарый берди.

— Мен барып келейнн. Меншле кожо кем барат?

— Мен, нөкөр Карим, — деп, Лазарь айтты.

Олор чыга ла берерде, бис талганча ла каткырдыс. Торт ло тоолонып јаттыс. Онон айдыштыс.

— Ойынды учына јетире ойноор.

Мен кийиннп алдым. Менде военный јажыл штан ла јажыл китель бар болгон. Оны бир погранничник уулдан јайгыда алгам. Бистнн јердинг уулы. Тегнн берген:

— Кийннп јүр, земляк, — деген. Јакшы кнжи. Чала кичинектен аксап турум. Акыр, кажы будым шыркалу эди? А-а, сол будым. Јодомдо таш ойо кескен сорбу кандый јакшы келиже берди.

Удабай Лазарь ла Карим колбаса, калаш, аракы тудунган торт ло јүгүргенче келднлер. Текннште Лазарьдын үнн угулат: «Нөкөр полковник шыралап јаткан болор!..»

Тегерик столды эбире отурып, аш-курсакты јайып ийднбис. Лазарь стаканды колына алып, өрө туруп, күнүрт этире јөткүрип ийеле, бир колыла калын кара чачын сыймап, айтты:

— Нөкөрлөр! Телекейде жуулар токтобой јат. Кече Корея, бүгүн Вьетнам, эртен Лаос! Јайым качан да јенер. Дьен-Фу качан да ундылбас. Вьетнамнын ат-нерелү албатызы учун, онын жуучыл полковниги учун көдүрип ийели!

— Ады кем? — деп, Карим сурады.

— Нөкөр полковниктин адын эмди тура айдарга јарабас. Јажыт. Тартыжу божоголок. Вьетнамды эмди де јаан ченелтелер сакып јат. Полковникти бис орустап Володя деп адап алганые. Айдарда, полковник Володя учун! — деп, Лазарь кошты.

Јыргал баштала берди. Куучын, каткы, кокур. Уулдар каланылары тынгыган сайын мени чала ундып брааттылар. Менин мынан да ары вьетнамец болор күүним келди. Мен чөбөчөймди алып, өрө туруп, чончойлорымды тырс этирип ийдим. Восный кижн андый болотон!

— Господа! Ой, јаманым таштагар, нөкөрлөр, — дедим. — Каргышту колониализмнин салтары менин де тилимде артып калган. Мен бу чөбөчөйдн најылык учун көдүрип турум. Ончогор эзен жүрүгер!

Тышкары кидим јас. Бис јаш. Кичинек те туйуксынар неме јок. Руфат Ахундов саз дейтен үч кылду топшуурын алды, Новрузов Джабир тунгүрин алды. Топшууры јайнылу жыгырап, тунгүри алыс түпүлдеп, тибиреп, күнчыгыштын музыказы јайыла берди. Руфат койдын көстөри ошкош тосток көстөрин сан өрө көрүп, арык кејири кырлайып, торт ло ыйлап турган чылап, кожондоды: «Пензереден таш келер, ой, бери бак, бери бак, мени сеге бер салар, ой, бери бак, бери ба-ак! Эки күстен өш келер, ой, бери ба-ак, бери бак!» Бис ол кожоннын јарт эмес сөстөрин мында ла көчүрүп, олорло кожо кожондодыс: «Көзнөктөн таш келер, ой, бери көр, бери көр, мени сеге берип салар, ой, бери көр, бери көр! Эки көстөн јаш келер, ой, бери көр, бери көр. Эрикчелдү ой келер, ой, ары көр, ары көр». Бу сүүбеген кижиге албанла берип јаткан кыстын комудалду кожонгы болуптыр. Алтай кожондор кунукчалду, је азербайджан кожондор бистийинен де комудалду болгодый. Нөкөрлөрис айдышты:

— Эмди слер кожондогор, уулдар. Композитор бичинген кожон эмес, албатынын кожонын. Јүректен айдылган кожонды. — Бис кожондодыбыс:

Кадынды төмөн кас келди,
Канадынын тэзи бош келди.
Кайран Алтайды санаанам,
Кара көзимнен јаш келди.

Бу кожоннын сөстөрүн нөкөрлөрс ондой-сондой билип, онын комудалду күүзүн тургуза ла музыкага келиштире салып, кожондой бердилер. Кожоннын учында Руфат ыйлап ийди.

— Кандый жараш сөстөр! «Кара кўзимнен ош келди!»

Бу азербайджан уулдар беш жылдын туркунына бистин эн жуук найыларыс болгон. Олордын бирүзи, Джабир Новрузов, эмди азербайджаннын жарлу поэди, писательдердин Союзынын качызы, Руфат — үредүчи деп уккам, Рамис — филологический наукалардын кандидады, Асиф — жарлу критик, университеттин преподаватели. Жирме бир жылдын туркунына бу төрт нөкөрдүн жүк ле бирүзин, Джабирди, көргөм. Олорды база катап көрөтөн болзом. Карим кандый институтта үренгени санаама кирбейт, же бу бүдүнкей көөркий жаан городты таштап, төрөл жерине жүре берген деп уккам.

Бу өйдө Кореяда одус сегизинчи параллельде жуу өдүп турган. Түндүк Вьетнамнан французтар сүрдирген, же Түштүк Вьетнамга американецтер кирип алган.

Қожондо, Қожедо, кожондо,
Қожонгын ыраак жайылзын!
Қорейде, Вьетнамда, Иранда
Найыларга ол угулзын

— деп, ол өйлөрдө кару Лазарь өкпөрип, акту жүрегинен бичиген эди.

Бис бойыстын күүнисле Кореяга барып, албаты жайымы учун жуулажарга амадан туратан эдибис. Төрөлс андый кычыру эткен болзо, эрмеги жоктон барар эдибис. Телекейде тартыжу өдүп жат. Жайым учун, ырыс учун. Албатылардын империализмге удурлажа тартышкан тартыжуларын женүге апарарга бистин каныбыс, тыныбыс керек болгон болзо, бис оны кыскабазыбыс, онызы жарт.

— Володя, сен де (ол тушта мени жагыс ла Володя дежетен), Эркемен де, мен де корейлерге бүдүштеш — деп, Лазарь манзаарып туратан. — Бисти не албас? Ух, уулдар, бис адын блббезибис пе? Адаларыс фронтто өлди.

Же бистен кандый доброволецтер болотон эди? Биске райвоенкоматта буурыл чачту военком айткан:

— Жүүлбегер, уулдар. Слерди бери не ийген? Урензин деп. Айдарда, үренигер. Орооныска бийик үредүлү ишчилер жетпей жат. Канча миллион улус жууда-чакта өлгөн. Өртөп, оодып салган камык городторды, журттарды кем орныктырар? Ол Очаководо, Суховодо, Востряководо тураларды кемдер тудуп жат? Кыстар! Олорды күнүн ле сайын бойлороор көрүп жадыгар. Эр улус жок. Эр улус эмди алтындый баалу.

Калганчы экзамендер. Баштапкы курс божоп жат. Бис бу жаан

городко үрене бердибис. Ол биске айдары жок жуук, төрөл боло берди. Экзаменниги кийинде коштой турган кафеге барарыс. Ол тушта аш-курсақтыг баазы жеңил болгон. Шашлык, сун-пити, өтпөк. Тойо ажанып алала, киного барарыс. Москваныг оромдорыла соотоп базын жүрерис. Ажып брааткан күнниги чогы Кремльдин ичинде соборлордыг алтын куполдорына тийип, чагылып, туш башка чачылып турар. Кызыл рубин чолмондор. Баштапкы бийик туралар. Олор ананг-мынаг содойгылап, Москваныг ынаарлу тегеризине түртүп, улуркак ла кандый да учарга турган ракета ошкош көрүнөт. Бис тун киргенче, өчөмик жылдыстар күйгенче, амырап, соотон, базып жүргенис. Эртег калганчы экзамен.

Кичинек аудиторияларда изү. Анчадала күперик жанында кыптарда. Профессор Бонди экзамен алып јат. Бисти үчтег ле кийдирип турган.

Лазарь, мен, база бир каракалпак уул, Бурумбетов. Лазарь карууны чокум, капшай айдын ийсле, меге имдеп, беш сабарын көргүзип, элес чыга конды. Бурумбетов менег озолоп ийди. Айдып ла јат, айдып ла јат. Та нени айдып турганын мен де огдобой турдым. Бонди бисти үлгер бичириштин теориясына үредип турган, а Бурумбетов десе бскө сурактар аайынча куучындап јат. Профессор алаатый берди:

— Акыр, акыр, бу нени куучындап отураар, јипт кижип?

— Оны, оны — деп, Бурумбетов айтты.

— Је болор, болор. Зачеткагар беригер.

— А кандый темдек?

— Бойоор бодозоор, слер кандый темдекке турараар?

— Беш!

— Кудай! Кудай! Је төрт, көрмөс слерди алгай, төрт. Јагыс ла капшай барыгар.

— Профессор! Ончо предметтерден мен беш алгам. Слер база бешти берзеер. Ол төө эмес не, тьфу, кандый да темдек — деп, Бурумбетов зачетказын бербей, калактай берди.

Профессор терлеп, тас бажып кол пладыла арлап, ары-бери көрөлө, айтты:

— Је, зачеткагар беригер.

— Төгүндебезеер бе?

— Јүрүмимде кемди де төгүндебегем. — Бонди зачетканы алып, ачып көрөлө, — Ох, — деди. — Поспелов база беш тургускан ба? Фикция! Мистификация!

Бурумбетов зачетказында бешти көрүп ийеле, торт ло алгырып ийди:

— Ой, алла! Иншалла! Быян болзын, профессор! Мен слерди окшоп ийейин бе? У-у-и-и!

— Барыгар, барыгар. Оноң башка... — профессор ручказын ала койды.

Бурумбетов элес эдип чыга конды. Онын жаңыс ла «о аллах!» деп кыйгырганы ла коридорло тизиреде жүгүргени угулды.

— Слерге база беш керек пе? — деп, Бонди мен жаар чөкөгөндү көрүп сурады.

— Жок, профессор! Слер меге электегендү көрбөгөр. Мен акчек кижн. Азия ла десе ончозы андый эмес!

— Же, же. Ачынбагар.

Мен Бондининг теориязын сөс сөслө айдып береле, өрө туруп, Лермонтовтын, Пушкиннинг үлгерлерин, профессорды өткөннижип, үйелер аайынча кычырып, бийелей басып турдым: ямб, хорей, дактиль, гекзамер — мындый, андый. Темдек эдип, учында Лермонтовтон база катап кычырып ийдим.

Белест парус одинокий
В тумане моря голубом.
Что ищет он в стране далекой,
Что кинул он в краю родном?

Профессордын чырайы жарый берди:

— Спасибо, голубчик! Беш! Беш!

Зачеткамды алала, чыга кондым. Профессор кызыл чернилала жаан бешти бичийле, кый темдек тургузып койтыр. Сүүнген болгодый. Сүрекей өктөм кижн. Бу ла өйдө Лазарь ла Эркемен биллинер-биллибес жүгүрүп келдилер.

— Күрүм, Каташ келген! Сергей Сергеевич Каташ. Жаңыла ла телефон сокты — деп, Лазарь манзаарып айтты. — Алты часта, Лениннинг адыла адалган библиотеканын жапында, колонналардын ортозында сакыырым деген. Мен ак макентошту, сары портфельдү, боро шляпалу, кол тайакту болорым деген. Макалу!

— Нези макалу?

— Соксоо, аамай неме! Тойо ажанарыс! Билдинг бе? — деп, Лазарь биллибей турды. — Ух, ичим аркама жаба өзүп калды сшкош. — Оноң улу тынып, бажын серпиш, кошты: — Качан бир Каташ чылап кийингейим не!

— Ух, торолгыш! Сен тойор эмезинг. Опо! А кийим кайда барар ол! — деп, мен каткырдым.

— Мен Лазарь чылап капшай ажанатан болзом — деп, Эркемен айтты. — Торт ло автомат, шалт-шалт ла этсе — жок.

— Э-э, автомат ажанып отурганын кайдан көрдин — дейле, Эркеменле экү күреже бердилер. — Арык та болзо, күрүмнинг колдору торт ло темир какпылар ошкош, жо! Жо! Жилистый шлемир. Бу бастыра бойы кату учуктан бүткен болбой? Сеге «Москвич» машина табарза, кабырыла берер болор.

Алты час жууктап браадарда, Горькийдин оромыла базын ийдибис. Каташ бисти неле азырагай не?

— Сазон Саймович келерде, макалу жырлаган эдибис — деп, Эркемен айтты. — Жети күнниң ажаныжын ажанганыс.

Санаама эмди эе-бос кирет. Кыш. Партияныг он тогузынчы съезди. Гостиница «Москва». Сазон Саймович ол тушта жипт киж. Бисти алдырып алала, азыраган. Онон машинага отургузала, кандый да кафеге апарган. Литература, жүрүм, Туулу Алтайдагы солундар керегинде куучын болгон эди.

— Алтай слерди сакып јат. Үренигер, үренигер, уулдар. Москвадан канча ла кирези көп билгирлер аларга кичеенигер. Үлгерлер ийнигер. Кепке базарга болужарым — деп, Сазон Саймович айткан. Онон чындап та болушкан. Ажанар алдында бистинг кажыска ла жүс салковойдон акча берген. Кижиге уур өйдө јакшы эткен кижиге качан да ундылбас.

Сергей Сергеевич Каташты ыраактан көрүп ийдибис. Ак плашту, шляпалу, колында портфельду, аксагдап базын туру. Торт ло јажытту јолугушка келген өскө орооннын кайузынын аңылу кижизи ошкош. А бис? Кийимисти јазап түзедин те алган болзобыс, је чаканчактарыбыс көрүнерге једе берген эмтир. Неме шалт-шалт эдерде, төмөн көрдим. О кудай-май! Ботинкамнын бирүзи «оозын ачып ийген!» Күрүм эртен тура ачылза кайдар! Эмикле де болзо, илиндирип алар эдим. Сергей Сергеевич озо ло баштап менин будым јаар көрди. Мен будымды өрө көдүрбей асфальтла шылырт-шылырт эттире јыжа салып, базын клееттим.

— Јакшылар ба, уулдар? — деп, Сергей Сергеевич бисти күлүмзиренип уткыды. — Је үредү кандый? Јадын-жүрүм кандый?

Онон бир эмеш куучындажын турала, айтты:

— Је барын ажанып ийеликтер, уулдар, бу ла жуугында «Националь» деп ресторан бар. Баштапкы класстын. Кийим-тудумаар уйан эмтир, божотпос то болордон айабас. Ченежин көрөлик. Неде не маат јок!

Је киндигине јетире ак сагалду швейцар Сергей Сергеевичти көрүп ле ийеле, рестораннын јалтыраган эжигин кайра ачып ийди.

— Пожалуйста, добро пожаловать! Хм...

— Олор менле кожо...

— Киригер, киригер. Хм.

Мен база ла будымды өрө көдүрбей, калын кебистинг үстиле јылдырып, Каташты эчиде јантындап бастым. Бисги көргөн улус бу ончозы кандый аксак-бүксек немелер деп бодогон болор. Столго отурып ийдибис. Јенил тынып, будымды чөйө теип алдым. Бисти Сергей Сергеевич кандый кемјүле азыраганы санаама кирбейт. Јагыс ла саг башка неме — кызыл аракы, онон сыра.

Мен эмди ончозын тууразынан, өскө кижичилеп, көрүп жадым. Ол мен болгом бо? Олор бис болгоныс па? Бу ончозы бирме беш жыл мынан озо болгон. Ой өдүп жат. Бис те өскөрүп жадыбыс.

Жанып браадала, уулдарга айттым.

— Бисти Сергей Сергеевич база тыг ла күндүледи. Торт ло аристократ. Байрон база аксак болгон. Же, жараш! Ой, уулдар, базар аргам жок. Ботинкамдын оозы там ла жаанап браады!

— Бу ла толукка жет, анда армянинин будказы бар — деп. Эркемен айтты.

Мен жырткы ботинкалуу будымды чирей тееп бердим. Армянин бажын жайкап, вай-вай-вай деди. «Чо будем дилать?» Онон ботинкамды уштып береримде, жескине-жескине, алты-жетти кадула пилндрине кадап берди.

— Эртеге жетпире чыдажар. Лезгинка да бийелезен алдыр-бас. Маладес!

Арбатка жойу жеделе, метрого кире кондыс. Серүүн. Ару. Улус ас. Эртегипендия алар. Онон жанар. Браак, бийик тайгаларлу, көк ынаарлу, түргөн сууларлу жерибис сакып жат. Москванын метрозынын ончо станцияларынан меге эн ле карузы — «Арбат». Кирип ле барзам, жипт, жаш тужым санаама кирип келер. Керек десе жаантайып ла отуруп туратан скамейкам ол ло жеринде туруп жат. Бу ла мында мен бир кысла туштажып туратан эдим. Текстильный институттын художественный факультетинин студентказы. Узун кирбиктү, тегерик кара көстү, арай ла болзо тизезине жетпей турар жоон кежелүү кыс болгон. Мында ок иштеген метронын инженер-вожатыйы Майя санаама кирет. Кызыл фуражкалуу кандый да үй кижичиле туру. Лаптап көрдүм. Майя болор бо? Жок. Оны көстөрүнөн ле танып ийер эдим. Майя Марфина. Сен эмди кайда жүрүп не? Салымын кандый болды не, көөркий? Бис ол тужында эскалаторды төмөн жүргөргөчө түжетенис, жүргөргөчө чыгатаныс. Эки колтугуннан торт ло канаттар өзүп келгендий.

Жажыл электричка жыгырада бустап барып ла жат. Жарым частын бажында бис чек өскө жерде. Жажыл агаштар, чечектеп турган караналар ла сиреньдер.

Станциянын жанында кафе. Мында сүре ле студенттер. Ол тушта институтта жаан жашту улустар үренип туратан. Олордын ортозында медальдары шыңкырашкан, ордендери жалтырашкан Фроитовик уулдар да бар болгон. Бисти сары оосту салагалар дежетен. Олор сыралу кружкаларын столго толо тургускылап алала, жыргагылап отуратан. Лекция тушта олордын бир-бирүзи уур оятоп айдатан:

— Николай Иванович, көөркий профессор, жүден жадым, бажым торт ло жарылып браат, жарга болушсаар.

Профессор, буурыл бажы селенден, пенсезини туура алып, залды ајыктап турар.

-- Кемнин бажы оорыйт?

— Мишанын.

— Сакуп ал, голучбик, сакуп ал. Нени-нени табарыс. Хе-хе-хе! Мен кече айтка-ам. Бажын оорыыр, Миша, деп. Укпаган.

Күн ажып браады. Бис агаштардын ортозында сетка тартып алала, волейбол ойноп турубис. Коштойында дачанын экинчи этажынын көзпөктөрү ачык. Онон иклиннин коо, жараш үни ажып брааткан күннин узун чокторына тийеле, тыркырап тургандый кеен ле сүүнчилү жыгыран турат. Скрипканы чех уул ойноп жат. Мирослав. Аспирант. Мен онойып ойноткон болзом, ух. Бис же нени билерис? Иклин — скрипкала ойноордог болгой, балалайка да согуп билбезис не. Лазарь балалайкала жамандыра ойноп жат.

Лазарь байбак кайыгынын төзүндө отуруп алала, кандый да испанский кожогынын жангыс ла күүзүн кожогдойт. Ол испанец Аранала нажылажып алган. Лазарь улусла сүрекей түргөн таныжып, жууктажып ийстен, онон анайда ла ок түргөн ыражып калатан.

Эгирде бис ачык көзпөктүн жанында отуруп жадыбыс. Эркеменге бастыра ла үлгерлеп бичип салган бир письмо келген. Јас нени этпес? А бис каткырып, андыжып ла жадыбыс. «Э-э, эмди керегин андый ба-а?» Је Эркеменин ого каруу берер күүни јок. Јүрүмде јаантайып андый. Кемге јуткиринг — ого јол јок. Кемге јуткибезен — ого јол ачык. Онон бери јирме беш јыл өдүп калды. Нөкөрим мыны кычырала ачыпбас болбой.

А Лазарь ла мен немени терсиг сананып турган эмезис, Эркеменле андыжып ла жадыбыс. База ла ария кожогдор башталды.

— Бойың, бойың! — деп, Эркемен айтты. — Сүүп турум деп тес ле кара болуп калган отуратан јогың ба? Кышкыда кем чеденге барып артылган эди?

Лазарьдын чырайы бүркеле берди. Ол айдын ак ару жаркынына агаштар баштай ийшенип бажы чылап суркуражып турган јылдыстарга узак көрүп, унчукпай отурала, араай айтты.

— А не, уулдар? Сүүп жадым. Байла, тыг сүүп жадым. Онон не уялар? Эркемен, сен ол кыска јалакай кару самара бичи. Түңей ле учында ундылып калатан неме инс. Ол бойы ла ундып салар, көөркий. Уядын ару болор. Санааркаба. А меге бичибей жат. Канча письмом каруу јок артты. Та кайткан? Кышкыда чындап та өлөр күүним келген...

— Бичиир, Лазарь. Кайда да барбас. Ол сени сүүп жат — деп, мен айттым.

— Акыр ол менин кайучым, чыпдык нөкөрим — Саша Бардин

база неши де јетирбей јаз. Барнаулда не болун турган болотон. Саг ла башка. — Лазарь неши де терен сананып отурала, колын жагыды. -- Јүрүм түйней ле жараш.

Бир айдын бажында јериме јанын барала, Ленага јолугып, оног чек ле онду јарт неме угуп болбогом. Бүгүн ол өйлөрдн эске алынып, јүрүмниг саг башка чарымын, јүректинг кижн ондоп бол-бос күүнни эмдиге ле кайкап јүредим.

Баштапкы кыш биске анчадала уур болгон эди. Онын учун бу айдын түйнде, тымык агаштардын ортозында турган эки этаж агаш тураныг экинчи этажныг көзиөгнниг јанында, бис, байла, баштапкы сүүжисле, јаш тужубысла јакшылажып, кайкамчылу јүрүмге капшай, эрчимдү кирерге амадаган болорыс. Јүректинг согулыжы да тату ла сысту. Капшай ла таг адатан болзо: эртеги күн бүгүнгн күннен солун, јилбүлү, јарты јок сакылталу. Кайда да ыраакта түрген јорукту поездтинг күүлеп өткөни угулат. Кайындардын көлөткөзинде уулдын ла кыстын сомы көрүнет. Уул пиджагын уштыйла, кыстын јардына јаап берди. Никишкин холдон јанып клееткен јаан курстын уулдарынын кожонгы угулат. Ончолорынаг ла Егор Исаевтинг јоон ло өткүн үни ағыланып турды. Уулдар чала калагы болгодый. Переделкинодон Баковка баратан јолдо, кичишек сууны кечире салынган кўрдн арыгы учында, курсактын магазин ле кичишек закусочный туратан. Мында сўре ле сыра, кабак аракы, јенгил баалу ливерный колбаса, чўми јок котлет, картошко болотон. Јокту студенттердин јыргайтан јери бу! Мында он салковой акчалу кижн князь, јўс салковой акчалу кижн — каан. Кажы ла студент — геннй. Кем де үлгер кычырып јат. Кем де кожондоп јат. Тышкары эзирик Никишка — јербойынын јарлу аракызагы, амыр уйкуда. Бис баштапкы курстын уулчактары, оноор барарынаг коркып туратаныс. Је удабай Никишка өлүп калган. Уулдар закусочныйды «Никишкин хол» деп адап салгандар. Эмди онын орды да јок. Сууны кечире бууйла, мында буунты көл эдин салган. Бу көлгө бурят уул, Сократ Уробхеев, чөнгүп өлгөни санаама кирет. Сагышту да, јакшы да уул болгон эди. Көөркий айла институтты, оног аспирантураны божодоло. диссертациязын корып алган. Эки-үч айдын бажында наукалардын кандидады болотон.

Кышкыда бис эригип туратаныс. Јерибис санаабыска киретен. Төрөл школыбыс, интернат, таныш ла кару улус. Ого үзеери нөкөрибистинг баштапкы каруу јок сүүжи, онын санааркажы. Бир кезек өйгө каткырбас та, көп эрмек те айтпас болгон. Унчукпай, кайра көрүн алган танкылап јадар. Эмезе башты өрө дө көдүрбей бичиктер кычырар. Оног бир карлу, карагуй түйнде чыга конуп, станция јаар јүгүрген. Бистинг коркыганысты не деп айдар.

Эркеменле кожо общежитнеден чыга калып, калып карда онын изин көрүп ийеле, карга бадалып, ичкери жүгүргенис. Ол станцияга бараткан жолдо, карагайлардын ортозыла өткөн жажыл будукту чеденде жолонин алган ыйлап турган. Карагайлар база ыйлажып тургандый чыкыражып, боро тегериден кар сеелнип, карыкчал экелген. Бис оны токунадып, мекелеп, общежитнеге экелнип, уйуктадып салган эдибис.

Je бүгүн, айдын түнде, онын сөстөринде кунукчал бар да болзо, карыкчал жок болды. Ол ооружынан жазылып клееткен болгондой. Je темиккен аайынча эригин жат. Ол тушта мыны жакшы билнип болбогом. Эмди билнип жадым.

Куучын өдүп ле жат.

— Санаанга кирет пе?

— Кирет.

— А сенин санаанга кирет пе?

— Неме?

— Улужай деп нөкөрисле не болгон эди? — деп, Лазарь куучындайт. — Комсомольский жуунда Улужай, Лилия Алексеева, Володя, сенин Алексенхан Таштамышев Борьканы сөгүн ле жадылар. Коомой үренип жат, баштак. Егорка Баштыковты сүре ле кыйнап туру. Учунда Улужай өкпөөрнп айткан: «Борька Таштамышевтий немелерге комсомолдо жер жок. Эмезе түзелзин эмезе тайылызын». Je Борьканы комсомолдо артырып салгандар. Ол коомой уул эмес. Бис жанып ийгенис. Улужай оноп ары жуундаган. Борьканын ачынып турганы коркуш. «Акыр ла болзып, ол сары сарас каша жуирге чоркойтып келер! Мен ого көргүзерим». Мынайып ла отурганчабыс, Улужай кингаларын колтуктанганча, кимиренип кожондогончо, кирип келди. Борьканын боро көстөрн, торт ло кискенин көстөрн чилеп, чагылып, Улужайга чурап барала, өмүринен ала койды:

— А-а, кижн сөгөөчи күлүк бедниг? Мени комсомолдог чыгаратан эр сен турун, а? Көрзөг, мынын жакшызын, идсальныйын!

— А мен сеге кандый жакшы эттим? — деп, Улужай кородоп сураган.

— Ха, вот именно, бир де жакшы этпеген!

Сеге кандый жаман эттим дейтеп кижн манзаарган бойынча кандый жакшы эттим деп кыйгырып ийбей кайгназын ба! Каткы жир эдни калды. Борька бойы да каткырып ийген.

— Ха-ха, тыфу, күрүм! — Онон колын жагып, туура база берген.

— Эмди уулдар кайда не? — деп, Эркемен араай айтты.

Ол күн бистин кажыбыс ла уйуктап болбой түймеендү ле жарты жок санааларга бастырып, узак жаткан. Көзпөктин шили өткү-

ре теп-тегерик ай жарып, ыраак жылдыстар мөлтүрежип, желбер кайыңдардын жалбырактары шылыражып, кандый да жылу эрке сөстөр айдып тургандый.

Б а ш т а п к ы к а т а п б у р ы л г а н ы

Эртен-сонзун жанар. Лазарь поездке билет аларга Москва жаар жүре берди. Бис эки-жангыс чамчаларысты жундурала, кургадарга илин салганыс. Бу ла ойдө Эркемен калаптапганча, карганганча жүгүрүп келди.

— Ой, ой, көрмөстүң Лазарь жүүле берген болбой. Телефон согуп жат. Кандый да дополнительный поездке билет садып алгам дейт. Поезд бүдүн жарым частың бажында атанып жат. Қазанский вокзалда турум дейт! Ой, ой, ой ас. Једни болорыс па, Володя?!

Бис үлүш чамчабысты кийе согуп, чемодандарыска бор-боткобысты салып, торт ло кызыл черүге сүрдүртеле качып брааткан актар чылап, кабыргаларыс кыйыжып, станция жаар жүгүрдибис. Станцияга јетире бүдүн жарым беристе. Кудајга баш! Электричка једип келди. Қазанский вокзалга канайыл јеткенис санаама кирбейт. Кандый да таксистке эки катап баалу төлөп, «учурт!» ла деп айткан эдибис. Лазарь энчигип болбой вокзалдың эжигинде ары-бери жүгүрүп турды.

— Капшай! Поезд үч минуттың бажында атанып жат! — Ол чемодандарды ала койып, кайнап, ийнктелип јаткан улустың ортозы жаар калып ийди.

Бу јебрен вагондорды та кайдаң алып келгендер болбой. Николај каан туштагы вагондор болгодый. Паровозты да јангы тиргискен болгодый, ол кап-кара ышла јөткүрүп, түкүрүп, ыкчап, онтоп турды. Улус вагондорго торт ло табару эдиң јат. Эркемен улустың колы-буды алдыла өдүп, вагонго кире берди. Бис ого көзнөк ажыра чемодандарысты берип ийдибис. Вагонго кирип, отуратан јерге отуруп алала, сурадыс.

— Бу сен жүүле берген бе? Билетти бүгүңге не алган? Бис соотоп база берген болзобыс, не болор?! А?!

— Озо бантап, јыдыбагар, уулдар, эртеңге де, сонзунга да билет јок. А јанар керек. Мында нени сакып отуратан? Калчып жүреле, калганчы акчабысты божодып саларыс. Ол тушта не болор? Борис Арсентьевичтин алып берген сугайрылары чирип калар. Оны кем јинр, а? — деп, Лазарь кара терип арлап арбанды.

Сапанып көрзөбис, оның мынайда айдары јолду эмтир. Бир эмеш ушчукрай отурала, айттыбыс.

— Маладес, карындаш! Төрөлинг сени ундыбас.

Бу санг башка поезд болгон. Кандый да график јок барып јат.

Бир кезек станцияларга токтобой до турар. Оноң кандый бир чөл јаланда бир час, эки час ыкчап, ышталып, туруп јадар. Пенниг учун дезе станция оны албай јат. Рязаньга ла јеткен кийинде поезд энизирей берди. Бир канча вагондордо улус јок. Уралды ажып барарыста бүткүл составта он беш, он алты ла кижиге арткан. Бистинг вагондо төрт лө кижиге — бис үчү, оноң байбак сагалду кандый да бир украинец. Ол тушта јаан да, кичинеке те станцияларда — базар. Уй улус курсак-тамагын тудунганча вагондорго жүгүргилеп келетен. Ба, бу кандый сан башка поезд? Бүткүл составтаң жүк ле төрт кижиге чыгып челген? Кудай-май! Эмееңдер оосторын ачып, оп-сан түшкүлөй берген турар.

— Бу нени тартып брааткан поезд, уулдар?!

— Ангылу поезд.

— А-а...

— Сан башка.

— Јажытту поезд. Ангылу јакылтала барып јадыс — деп, Лазарь айдат. — Картошконунг баазы канча?

— А бу не улус!

Эмеең Эркемен ле мен јаар көрүп, араай сурап туру.

— Ыскө ороонунг улусы. Көрбөй тураар ба?

— Јопондор бо?

— Эйе, бирүзи јопон кааннунг јеени.

— Кебедел башка. Андый деп бодогон эдим ле. Је алыгар. Эки салковой — деп, эмеең јаан солун укканына сүүнип айдат. — Керекке жүрген кижиге не слер. Баш ла болзын! Бир кижиге поезд бергилеп јат. Арткан вагондор куру ба?

— Олордо солдаттар, чыгарга јарабас!

— О, кудай-май!

Јүк ле тогузынчы күнде Новосибирскке једип келдибис. Бастыра бойыс кара көмүр, тобрак. Вагондо суу јок болгон. Јунунбаганыс төрт конгон. Бүдүш-бадыжыс не аайлу болды не!

Горно-Алтайскка једип келдибис. Василий Константинович бисти сүүнчилү уткыды. Оноң Ыскө база кем уткыйтаң эди?

— О, о, бистинг москвичтерис! Је, уулдар, керектер кандый? — Ол шил көстөри јалтырап сурайт. — Ызүп, чыдап калган эмиригер. Эрлер! Төс городто жүргенигер танылып јат. Лазарь торт лө јиит депдининг бойы!

Азыйда бу школ, интернаттынгу туразы биске јаан ла элкем көрүнөтөн. Эмди ончозы кандый да кичинеерип, јабызап, боро-рып калган неме ошкош. Ого үзеери табыш јок, ың-шың. Бисле кожо он классты божоткон уулдардын ла кыстардын бир канчазы үредүчилердинг институтында үренип турган. Туштажулар сүүнчилү ле тал-табышту болгон эди. Бис чала тыңзынып ла чи-

меркен турадыс. Төс городто үренип турган уулдар. Ого үзеери поэттер! Азыйда жараш көрүнөтөн кыстар эмди кандый да өчө-мик көрүнип жат. Бис блардын кийиннен не жүгүргенис? А ол тушта бис чын жараш дегени ол не? Жакшы билгенис пе? Та ла болбой. Меге бир жаран туратан кыс өскө уул таап алган эмтир. Жараш уул. Оноп чик жок жараш. Кыстын кыбына кирип барзам, экилезни танцага барарга кийингилеп алган эмтир. Менин жүрегим чым эдип калды. Же күнүркеер, ачынар деп сананбадым да. Поэттин жүреги мындый кыс учун оорыйтан туру. Ого Джульета ошкош кыс керек. Айла азыйда көрүнбейтен једикпестери јап-јарт көрүнип келди. Буттары чон, ого үзеери өйиннен өткүре тын каткырып жат. Кыс баланын јымжак кылыгы жок.

Лена јана берген эмтир. Же бис энирде институттын кыстары-ла бийелеп, јолугуштарга да барып турдыбыс. Лазарьды бир бы-јыраш чачту, чап-чаңкыр көстү кыс сүүп ийген турбай кайтты. Эңирде, бийик теректердин шуулашкан бүрлеринин алдында, Эркемен де бир кыстын јанында нени де түрген-түрген айдып турганы санаама кирет. Ол тушта бистин городыс эски агаш го-род болгон. Агаш тротуарлар, балкашту, онкок-чинкек оромдор, бийик туралар да жок. Јаңыс ла теңериге түртүп калган бийик теректердин јалбырактары нени де араайын шымыражып турар. Бис бийикте, биске Улалунын балкажы не керек дејип турган-дый. Агаш тураларлу эски Горно-Алтайск эмди тўжиге де кирип турат. Бу јаш тужыбыстын городы ине.

Бис ак-јарыкка, жүрүмге сүүнчилү ле ырысту көргөнис. Кату, ченелтелү јылдардын балдары. Бистин үстисте јенүнн маанызы омок јайылган эмей! Ол мааныны кемдер ичкери апарганын јакшы билерис. Ороонысты корулаар улу јуу-согушта бистин адаларыс база жүрүмин берген. Олор ол маанынын алдында ту-руп, ичкери барганын, жүрүмин берип, јенү экелгенин кем бил-бес? Бойыс та фронтко болужып, уулчак тужыста јаан улустын ижин эткенис. Јаш белибис толголып өлгөн чапканыс, кыра тарт-каныс ундылар ба? Жок, ундылбас. Же Төрөлис бисти качан да ундыбаган. Јуунын кийинде једикпестү уур да јылдарда ол биске кандый јаан ајару, кандый килеңкей эткенин эмди бис там тереңжиде билип јадыбыс. 1948 јыл. Ондойдо орто школ-дын кичинек интернады. Керосин лампалардын ыжына саргарып калган потолоктор. Ол эки этаж тура эмди де туруп јат. Урсул-дын суузынын он јанында, јолдор бириккен төс белтирден ыраак јокто. Алдында этајта районный газеттин редакциязы болгон. Устинде — интернат, столовый — Ондой суунын јанында јантыйып калган агаш турада. Бис ажанарга стройло барып ја-дарыс. Кандый бир революционный кожон кожондоп браадарыс.

Бир кезек станцияларга токтобой до турар. Оноң кандый бир чөл жалаңда бир час, эки час ыкчап, ышталып, туруп жадар. Пенниг учун дезе станция оны албай жат. Рязаньга ла жеткен кийинде поезд ээнзирей берди. Бир канча вагондордо улус жок. Уралды ажып барарыста бүткүл составта он беш, он алты ла кижиге арткан. Бистинг вагондо төрт лө кижиге — бис үчү, оноң байбак сагалдуу кандый да бир украинец. Ол тушта жаан да, кичишек те станцияларда — базар. Уй улус курсак-тамагың тудунганча вагондорго жүргүзүлөп келетен. Ба, бу кандый саң башка поезд? Бүткүл составтаң жүк ле төрт кижиге чыгып челген? Кудай-май! Эмееңдер оосторың ачып, он-саң түшкүлөй берген турар.

— Бу нени тартып брааткан поезд, уулдар?!

— Аңылу поезд.

— А-а...

— Саң башка.

— Жажытту поезд. Аңылу жакылтала барып жадыс — деп, Лазарь айдат. — Картошканың баазы канча?

— А бу не улус!

Эмеең Эркемен ле мен жаар көрүп, араай сурап туру.

— Өскө ороонунг улузы. Көрбөй тураар ба?

— Јопондор бо?

— Эйе, бирүзи јопон каанның јеени.

— Кебедели башка. Андый деп бодогон эдим ле. Је алыгар. Эки салковой — деп, эмеең жаан солун уккапына сүүнчиге айдат. — Керекке жүрген кижиге не слер. Баш ла болзың! Бир кижиге поезд бергилен жат. Арткан вагондор куру ба?

— Олордо солдаттар, чыгарга јарабас!

— О, кудай-май!

Јүк ле тогузынчы күнде Новосибирскке једип келдибис. Бастыра бойыс кара көмүр, тобрак. Вагондо суу жок болгон. Јунунбаганыс төрт конгон. Бүдүш-бадыжыс не аайлу болды не!

Горно-Алтайскка једип келдибис. Василий Константинович бисти сүүнчилү уткыды. Оноң өскө база кем уткыйтан эди?

— О, о, бистинг москвичтерис! Је, уулдар, керектер кандый? — Ол шил көстөри жалтырап сурайт. — Өзүп, чыдап калган эмтиригер. Эрлер! Төс городто жүргенигер танылып жат. Лазарь торт лө јинт дендининг бойы!

Азыйда бу школ, интернаттын туразы биске жаан ла элким көрүнөтөн. Эмди ончозы кандый да кичинеерип, жабызап, борорып калган неме ошкош. Ого үзеери табыш жок, ың-шың. Бисле кожо он классты божоткон уулдардын ла кыстардын бир канчазы үредүчилердин институтында үренип турган. Туштажулар сүүнчилү ле тал-табышту болгон эди. Бис чала тыңзынып ла чи-

меркеп турадыс. Төс городто үренип турган уулдар. Ого үзеери поэттер! Азыйда жараш көрүнөтөн кыстар эмди кандый да өчө-мик көрүнип жат. Бис блардын кийиннен не жүгүргөннс? А ол тушта бис чын жараш дегени ол не? Жакшы билгеннс пе? Та ла болбой. Меге бир жарап туратан кыс өскө уул таап алган эмтир. Жараш уул. Оног чик жок жараш. Кыстын кыбына кирип барзам, экилези танцага барарга кийингилеп алган эмтир. Менин жүрегим чым эдип калды. Же күнүркеер, ачынар деп сананбадым да. Поэтинн жүреги мындый кыс учун оорыйтан туру. Ого Джульета онкош кыс керек. Айла азыйда көрүнбөйтөн једикпестери јап-јарт көрүнип келди. Буттары чон, ого үзеери өйиннен өткүре тын каткырып жат. Кыс баланын јымжак кылыгы жок.

Лена јана берген эмтир. Же бис энирде институттын кыстары-ла бийелеп, јолугуштарга да барып турдыбыс. Лазарьды бир бы-јыраш чачту, чап-чанкыр көстү кыс сүйп ийген турбай кайтты. Энирде, бийик теректердин шуулашкан бүрлеринин алдында, Эркемен де бир кыстын јанында нени де түрген-түрген айдып турганы санаама кирет. Ол тушта бистинн городыс эски агаш го-род болгон. Агаш тротуарлар, балкашту, онкок-чингкек оромдор, бийик туралар да жок. Јаңыс ла теңериге түртүп калган бийик теректердин јалбырактары нени де араайын шымыражып турар. Бис бийикте, биске Улалунын балкажы не керек дежип турган-дый. Агаш тураларлу эски Горно-Алтайск эмди түжиме де кирип турат. Бу јаш тужыбыстын городы ине.

Бис ак-јарыкка, жүрүмге сүүнчилү ле ырысту көргөннс. Кату, ченелтелү жылдардын балдары. Бистинн үстисте јенүнин маанызы омок јайылган эмей! Ол мааныны кемдер ичкери апарганын јакшы билерис. Ороонысты корулаар улу јуу-согушта бистинн адаларыс база жүрүмин берген. Олор ол маанынын алдында ту-руп, ичкери барганын, жүрүмин берип, јенү экелгенин кем бил-бес? Бойыс та фронтко болужып, уулчак тужыста јаан улустын ижин эткеннс. Јаш белибис толголып өлгөн чапканыс, кыра тарт-каныс ундылар ба? Жок, ундылбас. Же Төрөлис бисти качан да ундыбаган. Јуунын кийинде једикпестү уур да жылдарда ол биске кандый јаап ајару, кандый килеңкей эткенин эмди бис там тереңжиде билип јадыбыс. 1948 жыл. Ондойдо орто школ-дын кичинек интернады. Керосин лампалардын ыжына саргарып калган потолоктор. Ол эки этаж тура эмди де туруп јат. Урсул-дын суузынын он јанында, јолдор бириккен төс белтирдег ыраак јокто. Алдында этахта районный газеттин редакциязы болгон. Устинде — интернат, столовый — Ондой суунын јанында јантыйып калган агаш турада. Бис ажанарга стройло барып ја-дарыс. Кандый бир революционный кожон кожондоп браадарыс.

Ончобыс чанкыр бушлаттарлу, шалкык-телкик, узун, је ару ла жылу. Эңирде керосиновый лампалардыг јанында уроктор эдерис. Онон кандый да кожондор кожондоп туратаным санаама кирет. Жууныг кожондоры, онон өскүстердинг жүрүми керегинде кожондор. Көп сабазы кунукалду. Бис бир кышта алтай, орус, казах, немец балдар јатканыс. Менин чыккан-өскөн төрөл журтымда сок јангыс орус биле болгон. Је ол биленин балдары алтай тилди төрөл тилинен артык билетен. Онын учун мен орус кожондордын элкеми ле јаражын баштап ла бу интернатта јадарымда билгем. Олордын күүзи кандый элкем ле бийик. Темдектезе, «Варяг» деген кожон.

Јас. Раветтер, јодралар ан-анагаш чечектери байбайын калган туруп јат. Эбире кырлар маралдыг оонкы-кызыл чечектери ле бүркелип калган. Торт ло өрт күйүн турган неме ошкони. Бу өйдө Ондойды эбире кырлар кандый јараш. Сөслө журап та болбозын. Бир күн школго браатсабыс, јаан јар сөбө туру. «Культураныг туразында лекция. Лектор С. С. Каташ». «Бу кандый сап башка фамилиялу неме туру?» — деп, сананын калдым. Алтай кижн эмес болбой. Акыр, мынын айткан сөзин укпаза да, чырай-бажын көрөб кайдар?

Эңирде көрөбис, киноныг артизи чилеп, килтиреде кийинип алган кижн чала јангыс-јангыс эттире аксап, культураныг туразы јаар барын јат. Ба! Бу алтай кижн туру не. Шляпалу! Торко плашту, коверкотовый костюмду, јалтыраган ботинкалу. Тын ла күлүк болбой кайтсын.

Эртезинде, уроктор белетеп отуларыста, бу ла кижн бистинг интернатка кирин келбей кайтты.

— Јакшылар ба, балдар? — деди. Плащн темир орынныг белине чебер арта салып ийди. — Кандый үрешн тураар?

Бис бут бажына тура жүгүрүп, чичкере туруп ийдис. Бийт жүрбезин деп тазада кайчылап койгон баштарыс арай ла болзо, бу түймееде бой-бойына согулышпады. Јаан кижини торт ло көстөрсиле јип отурдыбыс. Куучын үредү керегинде, телекейлик айалга керегинде болгон. Өлөтүнниг балдары Сергей Сергеевичти таныгылап, јангыс јердин улузы болуп, јапсыгылап турды.

Сергей Сергеевич мынайда айтканы санаама кирет:

— Мен национальный издательствоныг баш редакторы болорым. Слердин ортогордо үлгерлер бичин турган балдар бар ба? Бичигер, уулдар, бичигер. Кем-кем поэт те болордог айабас. Менин адресим бичин алыгар. Болужарым. Алтай литература өспөй јат, көөркийлер. Ого јангы ийде-күчтер керек. Чесен көригер. Пушкин бойыныг баштапкы үлгерин алты јаштуда бичиген.

Бис онын адресин бичин алганыс. Онон кандый да үлгер

аайлу неме бичигеним санаама кирет. Чуйдын јолы керегинде, ондо күүлеген машиналар керегинде. Эркемен база та нени де бичиген. Письмолорды аткарып ийеле, энчикпей каруу сакып туратаныс. Онон Сергей Сергеевичтен кыска каруу келген. «Бу бичигенигерде једикнестер бар: мындый-мындый. Јагыдан бичигер. Сакып турум».

Бу ла јыл Горно-Алтайскта рабфактыг ордына башкаруынг јобн аайынча орто үредүлү областной национальный школ ачылган. Бисти, алтай балдарды, эмди койлор тартканы чылап, ачык машинага јергелей-јергелей тыга отургузала, Горно-Алтайскка тартып анаргандар. Бис баштап ла город, эки-үч этаж туралар көрүп јадыбыс. Түнде једип келеристе, город кал-камык отторыла кайкамчылу јарып јаткан. Бисти экелип, јанына тужүрнп салган эки этаж туралардыг көзпөктөри јап-јарык болгон. Василий Константинович Плакас јаны-јагы ла черүден келген болгодый. Ол јажыл гимнастеркалу, галифе штаиду јүрген эди. Кайдаг ла болзо, оныг јардак, өткүн, јакарган кептү үни угулып јат. Математиканыг үредүчизи, бойы коркушту кату, је чынды сүүр кижн дешти. Бисниг салымыска ол ағылу салтар јетирерини бис ол тушта кайдаг билелик. Онон ол бистниг үредүчибис ле јаап пөкөрибис бөло берген. Оныг көмөлини те, каруузып та айткан сөстөри эмдиге јетире санаабыстаг чыкпай јат. Василий Константинович јаныс ла бис үчүге эмес, национальный школда үренген ончо балдарга, кару ла јуук кижн болгон. Ол керегинде бир де кижн коомой сөс айтпас. Оныг, орус кижини, ойгор коммунистни, сүр-кебери јүрегистен бис тирүде качан да арчылбас. Ол школга алты час эртен турада келеле, онон јаныс ла он эки час түнде јанатан.

Василий Константинович јада калганынаг бери он төрт јыл өттн. Быйанду үренчиктери оныг сөбгинниг үстише кееркемјилү керсес тургузар деген амадуларып јылдар өткөн сайын ундыгылап браады ошкош. Је јүрүмде не де, кем де ундылбас учурлу. Анчадала Василий Константинович ошкош улус! Оныг кебери јүстер, муңдар тоолу балдардыг јүректеринде артып калган. Алтай интеллигенция бу кижиге, качан да болзо, быйанду болор учурлу.

Мен јериме јанып баргам. Энем тайгада, бистниг азыйдан беринги јайлубыста, Кара-Јүрек деп јерде, кой кабырып јат. Мөштөр, карган кангыл мөштөр, кузуктары ээлгилеп калган тургулабай база! Кандый тымык, кандый јараш! Койлон баскан јолдорым бир көрзөм, ол ло бойлоры, онон бир көрзөм, чек ле өскөргилеп калган немедий. Эмен эрикчел. Бала тужым кайдаар да јүре берген неме ошкош. Мен өскөрини калгам ба? Энем, кичү

карындаштарым не аайлу сүүнни уткыган. Желбер түктү Тайгыл деп ийдибис те мени ундыбаган эмтир. Ол мени жыткарып, будыма бажын жыжып, кангылап турды. Байкал, Борька ийиндерим торт ло ийиктелгилеп туру. Тома сыйным, кыс кижги, көп неме сурабайт.

— Акам, Москва жаан ба? Темир жол ол кандый неме?

— Метро ол не?

— Владимир Ильич Ленинди көрдигер бе?

Ончо сурактарга каруу берер керек. Энем кой сойгон, коштойыста жаткан Амыр таадакты кычырган. Ол өрөкөндү бис байлап абам деп айдатаныс. Колхозтынг озочыл ишчизи, стахановец. Жакшы ижи учун 1938 жылда Москвада Бастырасоюзный выставкада болгон. Ленининг Мавзолейинде болгонун биске көп катап куучындап туратан. Эмди ол менег бойы солундар сурап жат.

— А-а, Лейинди көрдиг бе, балам? Бистинг улу башчыбысты, баатырысты?

— Көргөм.

— Озогы ла бойы ба?

— Ол ло.

— Жакшы үрен. Лейиндий болор керек.

Ол күн эгирде бистинг чобра жамынчылу айлыста кожон жыныраган ла эди. Энем менинг келеримди сакып, аракы жууп койгон болгодый. Айылчыларыс та, энем бойы да калагылай берген. Мен ол тушта аракы ичпейтем. Абам өрөкөн айдат:

— Совет жан кандый жакшы, чын ба, Токпа? Уулынг Москва да үренип жат. Лейин жаткан городто! А бисти озодо кем кижиданган эмес беги, а? — Оног кыйгырын ийди. — Совет жан, ыр-ра-а! Совет жан, ыр-р-а!

— Алгырба! Шилемир — деп, эмегени арбанат. — Ыралай бергенде, эзиргени онын бу. Же жаналы! Эмди ол торбокторды кем жууп беретен, апшыйак?!

— Ак малыска неме тийбес, Алтайыс оны корып жат! Ыр-р-аа!

Мен тышкары чыгып, бир аай чук турган мөштөрдиг жанына бардым. Олор араай күүлежип, быжыраш баштарын жайкагылап, чокту жылдыстары бајырайып калган теңерини килейте жалмап турдылар. Кайран мөштөр, төрөл мөштөр! Ургун жанмырлардан, карлу салкындардан канча катап слердинг төзигерде жажыган эдим! Слер торт ло үргүлүнниг агаштары чылап, ол ло бойыгар туруп жадыгар. Слердинг мөнгүн кузуктарыгар кату жылдарда бисти азыраган, тородон аргадаган эди. Мен мөштинг чаганалу

атрак бұрлерин жаагыма жаба тудуп, оларды жыткарып, жылдысту тегерини, чыгып клееткен айдыг жарыгына чагыла берген одоштой ак сүмерлерди көрүп, неден де айрылып жатканымды сезип турдым. Эмди Лазарь кайда не? Эркемен пени эдип туру не? Бастыра ороонго таркай берген пөкөрлөрс бисти эске алынат не? Москва ол ло бойы күүлеп-шуулап жаткан болбой кайтсын. Улу телекей, өскө ыраак жерлер мени бойына кычырып турганын, жүрегим ого жүткип турганын мен сезип ийдим. Шак мынанг улам меге төрөл жерим коркушту-коркушту кару боло берди. Кажы ла агашты кабыра кучактаар, кажы ла чечектин үстине энчейер күүним келди. Ол күннен ала мен кайда да болзом, телекейдинг кажы да талазына барзам, төрөл жеримнинг кеберин жүрегимде алып жүредим. Бу күн түнде мен кагыл мөштинг төзинде узак отургам. Жүрүм керегинде санангам, адамды эске алынгам. Биске, өскүстерге, килеген улус керегинде быйанду санангам. Базыган, кыйа көргөн улусты база эске алынгам. Же ологро не ачынар? Олор кату жүрүмненг эмезе жүреги сокор, көс жок болгонунанг улам андый болгон ипе. Та ненин де учун көксим тапчы болуп келген. Сыйным Тома, эки кичү карындаштарым эски тондордын алдына киргилеп алала, тату уйуктагылап жат. Жажыл мөштөрдиг кайкамчылу шуултын тындап жадала, уйуктаарга кандый жакшы.

Айылчыларыс тал-табыштары тымып, жангылай берди. Жагыс ла анча-мынча ыраакта, кагыл мөштөрдиг ары жанында Абам өрөкөннинг Алтайды алкап айткан сөстөри угулат.

Айылдын алтыгы жанында тегерийе жаткан койлордын жаны жаар энем араай кожондоп базып браатты. Ол кажы ла күн койлордын жанында конуп туратан.

Мен эки күн кой кабырдым. Жагы шанга сойып, айылдын жамынчызын жазадым. Таныш мөштөримле жакшылажып та турадым:

— Эй, жакшы ба, жараш мөш! Жакшы ба, Алтай-Буучай!

Жагылга агаштарга торгулып «Жакшы ба, жакшы ба!» деп өткөнип турат.

Бир күн чайлап отурзабыс, Тайгыл деп желбер кара ийдибис аайы-бажы жок үрүп ле чыкты. Аттын тибирти угулды. Тайгыл ол кижини ады-бойыла јин ийгедий. Уйден чыгып барзам, ат буулайтан мөштинг төзинде Саша Бардин адынан түжүп жат. Сүүнгенимди не деп айдар!

— Сашка!

— Володя! Ха-ха! Келерим деп айткан жогым ба, а?

Бис колдон жакшылажып, онон күреже бердибис. Тайгыл арт эдип чурап келеле, Сашанын сопогынын чончоыйнан ала койды.

— Чык! Чык! — деп, энем кыйгырат. — Бу канайып турларың, алмыстар?! Ол тайгыл өрөрттисең ала койгон болзо, не болгой не?

Мен Сашаны энемле таныштырдым:

— Бу Саша Бардин. Барнаулда, журтхочинститутта үренип жат.

— А-а, энеңди, Мосул өрөкөңди билетем. Энең азында меңе кудаай кижи болгон. Өрөкөң жеткердең улам жада калды.

Бис капшай ла чайлап ичеле, ары-бери жортор, куучындажар деп чек ле энчикней турдыбыс. Энем мыны сезип ийген болгодый!

— Же, жер-алтайдың сыныла ары-бери жортуп жүрүгөр, уулдар. Мен кой сойып, казан азып салайын.

Саша адына минерге барарда, мен энемнен сурадым:

— Бу эки-жангыс немелерди сойып салзаар, балдар кышкыда нени жийтеш?

— Э-э, санааркаба, балам, — деди, — койлорыс жылдаг сүрекей жакшы чыккан. Быжыл кожулта төлү арбын болгодый. Жүс койдон жүс өң беш тураашнаг алганыс.

Ол күн мен Сашала кожо Монгулактын, Ат-Сөөгүннүн, Суулу-Арттын тепсендериле, бийик сындарыла мангадын, соотоп жүргенис. Сындардың жайым салкындары экинчидү согуш, аттарыстың жалдарын, кийимистинг эдектерин жайылта согуш турды. Көргөгөн ыраак тайгалар ыраакта ынаартын калган тургулап жат. Олор кандый да тармылу, кычыртулу. Канатту болзоң, анаар уча берер эдинг. А тепсенде чечектердинг жаражын не деп айдар! Торт ло көзиг кылбыгып турар. Бис Ат-Сөөгү дейтеш кеш тепсеннинг үстине чыгып барала, аттарыстаг тужуй, чечектерлү жалаңда отурганыс. Школдо жылдарды эске алынганыс. Ол ой-лөрдө согужын та туратан эдис.

Лазарь ла Саша Жолого келер болгон. Ошон меңе келер. Лазарь келбеди. Бош жок болбой кайтсын.

— Эркемен база божобой жат — деп, Саша айтты.

Энирде бистинг чадыр айлыста база жыргал болгон. Энемнинг сүүнүп турганы коркуш: «Баламнынг нөкөри келген.»

Эртен тура Саша чек ле энчинги болбой барды.

— Жанатам, — деди.

— Не болгон? — деп сурадым.

— Валядаг письмо келген болор. Сан башка түйн көрдүм. Ол та кандый письмо? Жүрегимде кандый да амыр жок — деп, ол төмөн көрүп айтты.

Валя деп кысла Саша тогузынчы класстаг ала најылажып туратан. Бис оморды учында айылду-журтту болор деп санашын туратаныс. Баштапкы сүүш — жаскы чечек ошкон, жаркынду

жайылып, онон жап эдип, бчўп калар. Бис ол тушта мыны кайдан билетен эдибис?

Мен Сашаны Јер-Оозы деп јерге јетире ўдежип салдым. Куластанып, бой-бойысты чылбырла чыт берижип ийдибис.

— Ундыбай јўр!

— Сен база!

Онон аттарыстыг оосторын бура тартып, эки јара мантадып ийгенис.

Кийинде Саша меге письмо бичиген. Јўреги оның сўрекей сескир болгон эптир. Чындап та ого коомой письмо келген. Валайдаг. Баштапкы шырка. Је јўрўмде ол јенил бдўп калатан не-ме эмей... А Сашага јенил болгон бо?

Нбкўрим јўре берерде, кандый да эрикчел боло берди.

Эки кўнниг бажында энем айтты:

— Сен эригип турган ошкожыг, балам. Ары-бери јортуп не јўрбес? Ызўктў Лазарь једип келген болбозын.

Мен сўўне бердим. Чындап та мында нени эдер? Ызўккў тўжўп, кожо бскўн уулдарга, балдарга јолугып ийзе кайдар. Печоринди бткўнип јангыскап јўретеп бй туку качап бдўп калган ине. Капшай! Капшай!

Деремлеге једип келзем, Лазарь чындап та мениг акамның айлында отуры. Олор јакшы танышкылап ийген болгодый. Лазарь анекдотторды тўгўп ле јат, кокурлап ла јат. Је бскў јерге келеле, кейин тыг божотной турды. Мыны сезип ийдим. Бир канча жылдыг бажында Лазарь бистин јердин улузына кару ла јуук боло берген эмей. Келер ле болзон, Лазарь качап келер дежер. А олорго не керек? Кокур ла болзо, болор. Каткы. Алтай улус бойы јобош то кеберлў болзо, кокурчы, омок, чечен сўстў улусты сўўп јадылар. Эгирде бис коштой айылга кирип барганыс. Мында кандый да јыргал болуп турган эптир. Бисти: «Ырў, брў отурыгар, уулдар!» — дешти.

— Кажы јердин балазы эдин? Сўбгин не? — деп, кармап эмеен сурады.

Очокто от јызырап кўйўп јат. Кара казанда эт кайнап турган болгодый.

— Је мен туба кижип эдим — деп, Лазарь айтты.

Тус та болзо—аш, туба да болзо—кижи, брў отур.—Эмеен Лазарьды коштой отургузып, баткалу кангазын оозынан туура алала, оның жаагынан шалт эттире окшоп ийди. Бу андый баштак, кокурчы, тили чечен эмеен болгон. Јыргал кўндўгип ле турарда, бир кыс кире конуп келеле, Лазарьдын кулагына нени де айтты. Акыр бу нени айдып туру деп тындаладам, је аайлап болбодым. Ойынга кычырып турган болгодый. А мени кычыр-

бай жат. Мен чала өөркөп, ичим ачып берди, онын учун олардын кийининен чыгып бардым.

— Же оны! Чимеркеп жат! Аракы база ичпес! — деген үн угулды.

А-а, үнинен танып ийдим. Ол меге чала тарынып жүргөн көөркий болгодый. Бу сөстөрдү ол мени уксын деп айдып жат. Жок туру. Сенин кийининен мен жүгүрбөзим. Андый неме токтоло калзын.

Онон бери бирме беш жыл өдүн калды. Көн немелер чек санаама кирбейт. Жаңгыс ла эжиктен карап көрзөм, Оймоннон келген бир уул чурана ойноп отурган. Жай. Же ненин де учун байагы Лазарьды апарган кыс ак пыймалу бийелеп турган. Буды тонгон бо айса кандый? Айса сарсу-сапту көөркий.

Эртезинде болгон бир коркушту каткымчылу учурал чек ле санаамнан чыкпайт. Ол күн Жолодон Эркемен келген. Бис узун оромды өрө базып браатканыс. Кенете ургун жагмыр шуулап жаап ийерде, жагмырдаг качып, алмардын жабычызынын артыктай салынган агаштарынын алды жаар жажына бердибис. Көрзөбис, Чуйча өбөгөн өзөкти өрө чоркойын браадала, бери жүгүрүп ийди. Лазарьга шымыранып айттыбыс:

— Бистин жердин эн жаап төгүнчизи келип жат

— Жакшылар ба, уулдар?

— Жакшылар!

Оны-мыны куучындажып турдыбыс. Лазарьла кожо ол тангы тартат. Өбөгөн бир де төгүн неме айтыпай жат. Чала нени де сезип турган болгодый. Көзинде сүмелү одычактар. Жааш урун ла жат. Учы-учында өгкөн жуу керегинде куучын болды. Бис чек эш-неме билбес улус болуп, араланып ийдибис.

— Ол танк деп неме кандый неме, былар? — деп, Лазарь сурады. — Коркушту ла неме дежет...

— Онызы андый ла. — Өбөгөн кангазына жаңгы тангы асты. Жөткүрүп, көстөрүн соодып ийди. — Же оны оодорго не де эмес! Кийинде кызыл жер бар, гранатты ого жаба тудун ла ийген, танк жызырт-мазырт жарыла берер.

— А кизи бойы?

— Туура калып ий. Бир катап менин үстимге танк та өдө берген.

— Канайып?!

— Помераниянын састарында. Мени гусеницаларыла саска бадай базып ийген. Сазынын балкажы жымжак ине. Танк үстимге өдө конордо, мен тура жүгүреле, кийинде кызыл немезине гранатты жаба тудун ийгем. Ары болуп калырымда, жызырт ла эдип калган.

— Слер ден герой туругар не, өбөгөн! — деп, Эркемен айтты. — Орден берди бе?

— А бербей. Маршал Жуков бойы берген. «Слава», үчинчи степень...

Тагынын жүрер керек.

— Же оны. — Обөгөн колын жагып, азу сагалып сыймап ийди. — Чын ла орден алып јаткан чылап, көстөри чагылып, жаактары кызара берди. — Мынан да јаан керектер болгон.

Бис үчү каткыбысты көмө базып, ол јаар суракту көрдибис.

— Бир катап немецкий генералды да олјого алгам — деп, Чуйча айтты. — Бис немецкий дивизияны ылбырада токтоп, ичкерлеп турганыс. Мен өдүгим өйноп турарда, ротамнан артып, јолдын јанында чулугымды јазап орооп отургам. Көрсөм, үсти ачык немецкий машина учуртып клеетти. Кийинде отургушта — генерал! Автоматты ала койгон бойымча, алдында отурган шоферды: та-та-та! Машина сунуп келеле, канавага кептеле берди. «Хенде хох!» Генералы колын көдүрүп ийбей кайтсын. Тагманы мында ла ок шылай бергем.

— А генерал орус тилди билер бе?

— Эх, балдар, балдар! Орус тилди кайдан билзин! Же алтай тилди јакшы билер. Јаан башту неме. Бажы сенин бажын ош-кош, уул. — Ол мен јаар көрди. Көстөринин түбинде не де сурт эдип калды ошкош. — Сен Ойынчынын уулы бедни?

— Эйе.

— Ойынчы көөркий јууда өлди.

— Же немецкий генерал нени айтты?

— Нени айдар ол? Эки ле катап јудруктап ийеримде, энем деп багырып ийген! Шилемирди таадыра сабап ийгем. Онын учун орден берердин ордына, штрафной батальонго тайгылап ийген.

— Тың жүрүм жүрген эмтиреер, былар, — деп, Лазарь көкидип айтты. — Слердий эрлер өштүлерди јенбей база.

— Не ле болгом, уулдар. Артиллерист те болгом, автоматчик те болгом. Америкадан консерва да тарткам.

— Америкадан? Неле?

— А не ле тартар, машинала тарткай.

— А Америка ла Европанын ортозында тенге ише!

— Эх, балдар, балдар! Слер је нени билереер? Көслө көрүп учуна јетнес тенгисти кечире күр салып койгон. Кыймырап јаткан албаты нени этнес? Анда деремне деремнеле, город городло ту-душ. Түкүрер де јерин јок.

Јааш токтой берди. Обөгөн кангазын алмардын эжигине кагып ийеле, айтты:

— Силос салар керек. Волокушкалар эт дешкен. Бу күн-ай та качан айазар, та качан айазар. — Ол ары басты.

— Самолетло учун көрдөөр бө, өбөгөн? — деп, кийиннег ары сурадым

— А учнай! Куучындап берер эдим, же өй жок. Жердин үстинде кижини эдин билбес неме жок, уулдар. Бүгүн бу күн айаскай не, айса жок не?

Бис онын кийиннег узак көрүн турганыс. Карган фронтовик коркойып ийеле, оромды өрө базып брааткан. Ол чын төгүндеген бе айса бисти ченен айткан ба, мыны кем билер? Айла азыйда оны кызылгвардеец болгон дежет. Ол керегинде кере бичикти улус өрөкөн јада каларда онын айлында баш кайырчактан тапкан. Бу документ аайынча ол түкү качан пенсия алар учурлу болгон. Же Чуйча мыны керекке де албаган болгодый.

Фронттон ас-мас ла улус жапын келгени санаама кирет. Колы жок Токтой Бордомолов куру жеңин курына кыстагып алган дегененин сок жагыс узун оромы өрө чөйө-чөйө базып, араай күлүмзиренип клееткенин эмки ле көрүн тургамдый. Тырдаев Учур кышкыда жапын келген. Кара полушубка тонду, эки колтук тайакту, ошон шырказы жазыла берерде, ойто ло фронтко барган. Ошон ойто бастыра бойы шыркалу жапын келген эди. Тогочиев Жагарчы база колынан шыркалу жапкан. Бу ла жолды өрө база берген Чуйча өбөгөнди мен төртөн беш жылда көргөм. Ол тушта мен энемге кожо кой кабырып тургам. Жолонун үсти жапында кандый да көргүзүлү байрам болгон. Ненин де учун бис койлорысты айдаганча келгенис. Ол койлорды кандый да шайрак бутту оператор киного согуп турган. Мен ол тушта сүүнүн тургам. койлорло кожо мени база киного согуп турган болбой?! Ошон кийинде кинохрониканын кадрларынан жагыс ла койлорды көргөм. Мени база кайтсын. Самтар тере тонду немени. Межелик туунын эдегинде казан аскап, улус жыргаган. Мында бир коо сынду, кичинек кара эрни сагалду кижини турган. Ол немецкий генералдын кийимин кийип алган: тōжинде кармандарлу френч-инджак, галифе-бриджи, лакированный сопок, кокардазын алып койгон канкак фуражка, колында стек-камчы.

— Эй, уулдар, — дедим, бу ла кижини чындап та немецкий генералды олжого алган болор.

— А не?

— Мен оны төртөн беш жылда немецкий генералдын формазын кийип алган жүргенин көргөм.

— Форма ол неме бе? — деп, Эркемен айтты, — ол фронттон парабелум деп мылтык экелген.

Мынайып ла турзабыс, алдынан өрө бир атту келин жыгыра-

да кожондоп клеедири. Ол биске теңдежип келеле, кыйгырды:

— Эй, уулдар, бу мында не тураар?

— Жоло браадыс.

— А бу Жолого чортко баратан? Тойго барыгар. Үстүги-Акжулда. Коммунапнын тойи болуп жат. Улустын жыргалын көргиле, инсачилдер. Алтай улус капайып жыргайтан эмтир. Ол туба уул көрзини, солун айылчы ине. Но-о! Күрүм! — Ол адын жырс этире камчылап, деремени өрө тидиреде мантада берди. Онон жаңыс ла: «Ой-ой-ойым, онды-ый болбо-ой де-гейим» — деген кожогыннын жынырты артын калды.

— Бу кем? — деп, Лазарь сурады.

— Маргачы. Онын өбөгөнн коркушту аңчы кижн, уул, аткыры коркуш. Канча айу аткан... Кырлу мылтыгын көрзөн — жүрегинг шмирт эдер.

— Бу су алтай жер, мышын тойын не көрбөс? — деп, Лазарь айтты. Чындап та солун неме эмес пе, уулдар, а?

Бис конторанын жанында абраларлу аттарга једип бардыс. Улус мында каймыгышып туру.

— Отураар, уулдар, тойго барарыс.

Бис отуры ла ийднбис. Бричка тилрип-күлүрөп, барып ла јат, көлөсөлөрднн алдынан балкаш чачылып ла јат. Јай. Олөнг чабарга эрте. Кыра ижи туку качан божон калган. Олөнгдөр, чечектер мөтснп јытанып, биске удур баштарыла араай кекнн тургулайт. Үстисте јажыл бүрлер нени де сананып, не де керегинде шымыражып куучындажып, бой-бойына јажыркажат. Боомдорды өдөтөн лө өксүүр јерлерде бис абрадан түжүп алдыбыс. Акјул — бийик јер. Чек ле карлу јыш тайганын эдеги. Мында саайтан уйлардын эки фермазы. Үч-төрт кажалан айылдардын түнүктөрннн чанкыр ыш чөйнип ле туру. Јодого једип калган балкашка базып, уй саачы келнндер, кыстар уйларын кемизи арбанып, кемизи јобожыдып, кожондон саап ла турулар. Онон шы-йт, шы-ыйт эткен табыштар. Бозулар тудуп турган балдардын чурчуманагы.

Кандый да бир уулчакты бозу сүүредип браады. Ый. Арбыш.

Бу јуунын кийиндеги јенил эмес јылдар болгон. Ороон јуунын-чактын јетирген шыркаларын эмдеп турган ой. Государствого сүт, эт, түк керек. Јуулар өткөн јерлерде орныктырыштын улу стройкалары өдүн јат. Олорго јаан болуш эдер керек. Уурлар көп. Је олар јуунын ойиндеги уурлардый болзын ба! Амыр ой ине!

Эмди ле алтай тойлордо алты-јетиден койлор сойып, калкамык сыйлар эдип јат. Ол өйлөрдө бир де кой сойгоны — олтын жыргал. Улус кожонды, ойынды сүрекей сүүйтен. Аракы ас.

эзирик улус эки-жаңыс ла. Бу фронттог келген улус. Гитлердин уйазын оодып чачкан баатырлар. Анайда ок јажы јаан каргандар.

Тайга јер. Јай да болзо, тышкары соок. Улус айылдын ичинде јергелей туруп ийеле, јиледе кожондожып јадылар. Айылдын ичин очокто от текши јарытпай турган. Бүрүңкийде улустын чырайларын кызыл костордын јаркыны кандый да кып-кызыл эдип јарыдып турды. Оттын јанында Тошпок деп атту карган өрөкөн. Оны тогузон јашка једип брааткан дежетен. Сартак сагалду, шил көстү. Бистин јерде ол тушта очкалу кичи жаңыс ла ол болгон. Бай ады — Абайым. Онон чала абайымдардын тоозы көптөй берерде, оны улус «шил көс абайым» дежетен.

— Слер, немеге көзи јетпес кичи, бери канайын келдеер? Ол јаан сууны канайып кечтеер? — деп, кем де сурап јат.

— А мен кайткам? Суу кечип болбос? Эдрене майт! Јадыкты айра минеле кечип келбей. А јаргак шалмарымды уштыйла, мойныма ороп алгам, јыртылар.

— А ол адырманду, будакту агаш эмес бедн?

— Айу аткан Тошпокко адырманы не керек?! Бозу терези јаргак шалмарымды кысканып турбай, хе-хе-хе! Узүлп те калар неме јок, јыртылып та калар неме јок. Эдрене майт.

Лазарь ого чөбөчөй берип јат.

— Сенниг бергенин јакшы, балам, менин ичкеним јакшы. — Онон ол кичинек те акцент јогынаг орустап куучындай берди. Мен оны алдында орусчы деп угуп жүргем, је орустаганын качан да укпагам.

— Орус тилди кайда үренгенигер, Абайым?

— Оймондо.

Онон бери не келгенеер?

— Бай јаржактар ийген. Э-э, балдар, эмди ле эптү, јакшы, эл-јон нак. Азыйда андый болгон бо? Совет јанга баш болзын. Ленин өрөкөнгө баш болзын. Озодо бисти кем кичи деп бодогон? Комудалынды кем угар? Јаштан ала бай јаржактын койлорын кабыргам. Онон ол аайы јок байыган, айлысты эбире кыра сүреле, айткан: ажымды малын басса, ак малынды айрып аларым. А мал канатту куш эмес, оны ажыра учуп жүрерге. Кудай дезен база! Канайдар, бери көчүп ийгенис. Озодо улус айдыжатан: бийле чечеркешпе, байла јаргылашпа. Бат, андый, уулдар. Оймон — Алтайдын кичи јери болгон ине. Ажы-тузы энтере бүдүп јадар, ак-малы кыймырап өзүп јадар. О-о, жүрүм, жүрүм! Кичи нени көрбөгөн, кичи нени укпаган. Эмди ле Москвадан бери учкулап турун, озодо кайдан андый болзын...

Коштой эки айылда кожондор јиилеп ле јат. Бу кожондор

дын көп сабазы эрикчелдү. Жуунын-чактын шыразы, онын ачу-зы. Жаңы айылдын түнүгүнөн чыгарып салган кайыннын бүрлери эзинге шылыражып туру. Жайгы түн кыска. Жер жарып клеетти. Лазарь чыккан ла эди, оного жок. Тышкартынан үндөр угулып жат.

— Ой, келиндер, таң ат клеет, бир эмеш туу журап ийзе кайдар? Ой-ой, эмди уйларды канайып саар!

— Бир күн уйуктабаза не болор? Бу сенин ле алмызыңды?! Арай, арай бала.

— Эй, ол түкү солун жердин кижизин туру, оны бери айтсан!

— Кожончы-ы уул турган жок по. Айла табыскактарынын жаражы коркуш... Ол жердин улузынын кожонгынын күүзи база башка турбай.

— Жер жер ол канайып түней болор? Жолонун да кожонгы бистининен башка.

Онон бойт-бойт-бойт эткен табыш угулып жат.

— Фу, мынын жымжагын, бу ден суу туру не, бала. Жылыдып ийер керек болгон.

— Же оны, жанду ла неме ине ол.

Лазарь ла той эдип турган уулдын үндери угулды.

— Бу сен канайып турган, Коммуна! Той эдип жадын, алган эжин де жараш, а кожонгы саң башка... Ой, саң башка эмтир.

— А не? Кандый жик таап ийдин? — деп, Коммуна сурайт.

— «Буурым салбас немеге буурым салып кайттым деер» — деп, кожондоп жадын. Эжин ачынбас па? Буурым салбаган мени не алган деп айтпас па?

— Албатынын кожонгы не, уул, ол.

— А мен болзом, өскө жанар табар эдим.

— Куда-ай, бу ла Лазарьдын таппазы жок.

Келзег бери деген үн угулды. Онон база ла кыйт-кыйт эткен табыш.

Шилемирлер ичин жат. Айла, азыйда жашөскүрм аракыны жаап улус көзүнче ичпейтен. Жажырын ичетен. Калаңызын качан ла көргүспейтен.

— Акыр кизи ажырмак оорула оорый бербезин, не соок таңма туру.

А айылда каргандар, кезик улус уйкуда, Тошпок абайым куучындап ла жат. От чек ле бчүп брааткан. Түлкү бычкак бөрүгүн чек ле көзине жетире түнзүйте киинп алган келин чай урат. Жаң андый. Жаңы айылдын казаны таң атканча сообос учурлу.

— Бу майман сөөктү улустың өскөн-чыккан жери кайда, Абайым? — деп, кем де сурап жат.

— Та. Чорт көргөн оны. Озо чакта улустың айтканыла болзо,

Ээн-Учук, Эл-Бабырган деп алтайдан келген. Оны бу бичикчи-билликчи уулдардан сурап ук. Бу Ойынчыныг, бу Матыгыныг уулдары отуры. Галдан-Ойрот каанныг ойгор-судур бичигин кычырып, ончозын ондоп турган уулдар олор болбой, а? Эдрена-матрена!

— Бу кандый Галдан-Ойродын айдын отуры? Балдар оны кайдаг билетен? — деп, иргедег Күжей эмесен арбанды. — Чек ле аймап брааткап. Советтинг јаш балдары ол јебрен немени кайдаг билетен, а? Галданнаг болгой, олор Мыклай каанды да билер бе?

— Орус каанныг бичигинде ончозы бар... — деп, буурыл бажын јайкап, чычкапныг куйругы ошкоч кејегези чычас эдип, Тошпок өрөкөн айтты. — Бу мыны јакшы билетен бир кижил болгон. База ла маймандардан. Көкил. Судур бичигин кычырып, нени айтпаган эди? Айтканы јүрүмде ончозы бүдүп јат.

Бир чөбчөйдү ууртап ийеле, шил көс абайым тере тошныг үстине кыйын јадын, арказын отко төгөн ийди.

— Хватит! Пора спать! Идрена! Так-так-так!

— Је, онорлой бергенде, ого јеткен эмтир.

Кожон туку качан божон калган. Је алтай кожонныг күүзи кулакта ји-и, ји-и эдип јат. Торт ло улус уйуктаарга јада берерде, эбуре јажыл агаштар, кырлар, түрген суучактар, тайга јердинг серүүн салкыны кожонды оног ары чөйгилеи тургандый. Айса, бу алтай кожонныг јанылгазы чагкыр кайаларга, кызыл тыттарга, көгөргөн өзөктөргө чактардын туркунына шинги калган ба? Бир канча јылдардын бажында бу тойды эске алынып, Лазарь мынайда бичиген эди:

Ол тужында бие јит болгонье...
Ончо ло уулдар эр болгон эт.
Тогуз айту тайганын бажында
Төп экечиг санаама кирет.

Бай эмес те болзо, тойыга болужын,
Бары-јогын төрөбөдөр эжелген.
Тоормошты минши, суу кечеле,
Тогузон јашту Тошпок ло келген.

Түште деремнеге ойто түжүй келгенне. Уулдар јана берген. Эркемен Јолодо энезине өлөг чабыжар. Лазарьдын да айлында иштер толтыра. Мен де иштеер керек. Јагыс уйыска кыш јипр өлөг дө эдип берзем јакшы. Ол до болуш.

Јай. Баштанкы чапкан өлөңлө бригаданыг улусы јадатан чадыр јабылатан эди. Кандый бир байбак чибиштинг төзшиде оду. Чагкыр ыш. Јагы чапкан өлөңнинг качан да ундылбас јыды. Чалгылар шыйт-шыйт, көк јалбырактардын ичтери кажас-кажас.

өлөнниң баштары бир аай болуп прокосто жыгылыжат. Аркада күүктер үн алыжып күүктеп, ырап калган жылдарды эзедет. Жерен адым да кулактарын сертейтин, өлөңди киртилдеде чайнаарын токтодоп, күүктинг үнин тындап турат. Онын көстөрү не мөлтиреже берди? Ыйлап турган болор бо? Кем билер, ол та кулуп тужып, изү жайды, энезиниң жылу сүдин, жайым, жараш жүрүмүн эске алынып жат.

Өлөң чаап турган улустың көп сабазы тул келиндер. Көөркнийлери жуудаг жапбаган, жаштары жаапдай берген кыстар. Олордыг кожондорынын көп сабазы комудалду болгон. Андый да болоры жолду.

Чаккан өлөң чалынду,
Чактаг арткан жыргалду

деген кожон жажыл арканын өзөгинен жыгырап угулат. Мыны уксам, ичим ачыыр. Бу кем кожондоп туру?

Мында ок менше жаштаг ала кожо өскөн нөкөрлөрүм иштеп жат. Мендибей Санапкин, Аяспай Самаков, Токтой Сомоев. Акыр, олардыг экүзи черүде болгон болор керек. Жууныг жылдарында бис он эки, он үч жашту уулчактар өлөң чабып, өлөң обоолоп туратаныс. Эмди иш андый кату эмес. Курсак та жеткилинче бар. Эңирде отты эбире отуруп, куучындажып, кокурлажып жадыбыс. Жайдыг жымжак, жылу түйн бисти курчап салган. Төрөл кырлар, агаштар, суулар. Мен Москва керегинде көөрөп куучындап жадым. Оног менше кожо үренген, менше кураалаш уулдардыг эмезе кыстардыг бирүзи айдар.

— Куда-ай, кандый жакшы. Бу кижин үренип алган болзо! Ой, тегенгиди не деп айдайын. Алты класстан ары школды чачып ийгем.

— Бу мени Черүге ырада ла апаратан болзо, ого жүк жагы жерлер көрүп алар эдим.

— Үренер арга болгон ло.

— Эй, уйуктагар, эртен эрте туруп, өлөң чабар керек. Күн айас, түште изү болор.

Жажыл өлөңлө жаап салган жапаштын алдында уйуктаарга кандый жакшы. Эбире ар-бүткенниң шылырты, шымырты угулып жадар. Өлөңниң ле чечектердинг жыдыла толуп калган кей кандый да серүүн ле ап-ару. Жапаштын ачык жанына одоштой кырлардыг бажында жылдыстар мөлтүрежиң, суркуражып, жапылдада имдегилеп турар. Олордыг кирбиктери алтын ийселер ошкош. Торт ло бойлорына кычырып турган немедий. Оног шак ла уйуктап каларың. Көзинге жагыс ла күн чалып ийзе, ойгонып келериң. Ба-та-а! Тегериниң айазын, чаңкырын, кырлардыг жажылың! Канатту болзом, уча берер эдим! А кайдаар? Кайдаар

да болзо, тўнгей ле. Жагыс ла бийикке, жагыс ла ыраакка. Бу кан Алтайдын ончо элкемдерин бир уула, бир көрүшле көргөн кижил!

Август. Атанар ой кандый капшай жууктан келди болбогой. Төрөл жеримнен ырап барарга кандый да ачу, же андый да болзо, сүрекей барыксап турум. Жолго барар акчаны Зоя жеңем берип жат. Колхозтон база ол өйлөрдө нени иштеп алатан эдин? Ол тушта жеңем үредүчи болуп иштеп туратан. Кандый да болзо, ишжал алып жат ине. Калганчы жакшылажыш.

— Эзенде жайга жетире жакшы болзын!

— Жакшы үрен. Бис мындагы улус алдырбазыс. Мынаг да кату өйлөрдү өдүн келбей — деп, жеңем айдат. Энемнин жагыс ла айтканы:

— Жакшы жүр, балам, жаактуга айттырба, жарындуга тутурба, адан жууда өлүп те калган болзо, жамаи энег чыдадып ла салган. — Оног ары болуп, алакаанынын кырыла көзин арлайт. — Ада-өбөкөндү, ады-жолындү уйатка салба.

Тома, Байкал, Борька мында ок тургулап жат. Айылдаштар база жуулгылап келген. Бу Коля акамнын айлы. Энем эмди ле ойто турлуга жүре берер. Колхозтын эски автомашиназы уур огурып, онтон ийеле, өзөктү төмөн элес этти. Меге кару, жуук, төрөл улус кичинек туранын жанында колдорун жагыгылап артып калдылар.

— Эзен болзын!

Элбек телекей ойто ло кучагып ачып алала, мени сакып жат. Мен нени бедиреп тургам? Бу ла нөкөрлөрүмле төрөл жеримде иштеп жүрүзем кайдар? Же жолдордун тармазынан, элбек телекейдин илбизинен менин айрылар аргам жок. Канады өскөн куш учар жагду. Айдарда, учар керек. Жүрегимнен канаттар өзүп келгени мен жарт сезип тургам.

О й т о л о М о с к в а

Август. Мында жай. Тверской бульварда эргиш агаштардын жалбак-жалбак жалбырактарын күс алтын будугыла будый согоройи жеткелек эмтир. Сананып калган Пушкин ол ло жеринде туруп жат. Городтын тал-табыжын, чур-чуманакты ол укпай жат. Ол өскө өйдө, өскө жүрүмде, же тўнгей ле ол ок өйдө бисле кожо. «Мен бойыма кереес сүр тургускам, ого жолдорды өлөн-чөп базырбас!» Бистинг кичинек институтубыс адаруунун уйазынды күүлеп жатты. Таныштар, нажылар кандый көп. Сүүнчини не деп айдар. Ончо уулдар кандый да кару ла жуук. Калганчы курстын уулдары-торт ло каандардый баскылап жүрер. Олордын ортозында лауреат та бар. Темдектезе, Мыклай Казаков. Ол государственный сыйдын лауреады. А бис жаш, жиит. Биске сүүнчилү жүрүм

ле болзо болор. А вот кыстар, ой-вай кандый жараш, анайда ок кандый көп. Бирүзи бирүзинен жараш. Институттын бойында кыстар жок, өбөгөндөр, уулдар, база эки-жаңыс чала карып жүрген та кыстар, та келиндер, ондоп болбозын. Бистин курста сок жаңыс Наташа. Бу жалакай, жакшы кыс, жакшы нөкөр. Каткычызы коркуш. Сабарынды да көргүзип ийсен, талганча каткыра берер. Бис оны сыйпыбыстый ла бодойтоныс. Уредү өдүп ле жат, кичинек аудиториялар күүлеп ле жат. Келер өйдүн «генийлери» кедейижип ийген турар. Баштапкы курстын уулдары бастыразы ла таланттар, генийлер, келер өйдүн ойгорлоры, тегин эмес уулдар, экинчи-үчинчи курста олор эмеш жобожый берген жүрер. Санаа алынып жат. Жакшы поэт, жакшы прозаик дезе, сүүнгилеп турар. Төртүнчи курста олор чала чочып калган жүрер — акыр бу менен не ме болор бо? Бежинчи курста керектин ууры, күчи жарта-ла беретен эмей. Ой, ой, та не ле болбогой. Акыр, бу дипломный ишти канайып корып алатан? Семинарларда токтоктош болуп ла жат. Кечеги генийди бойларынын ла нөкөрлөри керий тартала, чыбыктагылап салар. Бот сеге ол. Үрен, үрен! Чыбыктадып та, бойын да чыбыктап бил. Кем нени сананып турган, кезе-быча айдып жат. Кезикте ажа конуш та боло беретен. Ол тушта семинар башкарып турган поэт эмезе прозаик куучынга кирижип, кайнап чыккан блаашту эрмекти жаба базып ийер эмезе жап-жарт шүүлте айдып берер. Ачык эжикти ачып ла ийбей, оны не оодор?

— Бу кандый үлгер? Төс шүүлтези кайда? Маяковский бу жагынан нени айткан эди, а? — деп, бир нөкөр сойып ла жат. — Айла күүн-санаазы кандый карыкчал! Жок, бис су-кадык, омок, жуучыл поэзия учун!

Семинардаң терлеп, кызарып калган чыккылап келетен. Оноң сөктирген уул бир канча күнге кылайып калган жүрер.

— Акыр, сени шүүжер ой келер, ол тушта үлүүнги берерим. Маяковский! Онын айтканын мен де билерим. А мен, айса болзо, Есенин чилеп бичип тургам, анда не жаман? Боробыйакта да үн бар. Ончолоры, мүркүт чилеп, акшып болбос.

Оноң көрзөн, ойто колтуктажып ийген салгылап турар.

— Сен, нөкөр, мени чын сабадын, ой, чын. Ол үлгер өйинен өткүрө жажыксу, ыйлаак болгон. Ол кемге керек?

А сөгүп тураачы нөкөри айдар:

— Жок, жок! Ол тон ло коомой үлгер эмес. Анда жакшы лирика, ару күүн бар. Жаңыс ла шүүлтезин тыгыдып ийер керек.

— Быйан болзын, нөкөр...

Семинарлардын башкараачылары — ады жаан поэттер, прозаиктер, критиктер. Темдектезе, Михаил Светлов, Владимир Луговской ло оноң до өскөлөри.

Мен Николай Иванович Самошкиннинг семинарында болгом. Мында проза бичип турган студенттер жуулган. Көп жаны бистин курстын улuzu. Мен ненин учун прозанын семинарына баргам? Поэт болбос болорым деп коркыгам ба? Айса, прозаик болорго амадагам ба? Эмдиге жетире бу суракка чокум каруу берип болбой жүредим. Байла, алтай литературада жангыс ла поэттер эмес, прозаиктер база болзын деп санаган болорым.

Ол туштагы куучындарымды семинарда токпоктогылап турган. Мен ачынып жүрөтөм. Эмди саназам, токпоктош чын болгон. Же эн ле кайкамчылузу — мен прозанын семинарына жүрүп те турзам, үлгерлерди бичирип таштабагам. Онон дипломный ижимди үлгерлерле корулаган эдим.

Семинарда Юрий Казаков, Наташа Тарасенкова, Слава Марченко, Асиф Эфендиев, Раис Низамов, Наташа Дурова ла онон до өскөлөри болгондоры санаама кирет.

Асифтин куучындарын шүүжип жадыбыс. Ба, көрөр болзо, бу солун куучындар бичийтен уул туру ине! Же солун да болзо, саг башка немелер керегинде бичип жат. Өлтүриш, согуш, бычакташ, үй улус блаажыш, корондош. Чек ле күнбадыш Европанын он жетинчи чактагы романтический произведенийлерине түнгөй. Бу куучындардын геройлары азербайджандар эмес — французтар, итальяндар. Олор торт ло орто чактын китепелеринин страницаларынан кинжалдарын тудунганча чыгара секирип келгендй.

Бис Асифти сүрекей сөккөнбис. Мынын кийинде ол куучындар бичибей, критический статьялар бичирип боло берген. Эмди оны ученый, жакшы критик дежет.

Николай Иванович араай куучынду, јобош бүдүмдү кичи болгон. Же кичинин шүүлтезин учына јетире угар, онон ончо немени јарт эдип куучындап берер. Төп, јалакай, билер кичи. Ол менин жүрүмиме, өзүмиме кандый салтар јетирген? Ол менен јакшы прозаик өскүрип болбогон. Онызы јарт. Же меге кичи болорго, көп немени тереңжиде билип жүрөргө, төп болорго јаан салтарын јетирген. А мынан артык не керек? Бичийтени — ол сенин акту бойыннын керегин. Колыгнан тудала сени кем де бичирипне үретпес.

Бисте Александр Твардовский, Назым Хикмет, Александр Фадеев болуп јат. Бир катап Анна Зегерс келип жүрген. Ол сүрекей солун куучын айткан, бойынын немец тилите, бис оны ондоу-сондоу, чоокырлап, билип ийгенис. Же мен Анна Зегерстин көстөрүн ле күлүмјизин кайкап көргөм. Зегерс ол тушта јиит эмес болгон, јаан јашту. Күлүмзиренип ийзе, көстөри күйүл чыгар, бойы чек ле јиит боло берер. Бис онын произведенийлерин јакшы билетенис. Телекейде ол эн јаан писательдердин бирүзи

болгон. Анна Зегерс бойы керегинде нени де айтпаган. Ол немецкий литература керегинде, Генрих Маннын, Томас Маннын творчестволоры керегинде жалбышту куучындаган. Чын талант, чын гений шак андый болотон эмтир. Олор бойы керегинде айтпас. Олор өскө улустын јединине, кичинек те јединине, сүүнип билетен ле олорды көдүретен. Орус литературанын генийн Александр Сергеевич Пушкин андый болгон. Мен Александр Твардовскийдинг де, Назым Хикметтинг де, Михаил Шолоховтын да куучындарын уккам. Олор бойлоры керегинде айтпайтан. Је кичинек талант, ол кичинек, онын кемјүзи бойынын карыжынан ашпай јат. А макка једейин, өрөлөп чыгайын деген амаду оны өртөп, ичкери сүрүп јат.

А бир кезек бийиркек, чимеркек немелер кайда? Јок. Улу өй кей кыйгычылардын, калырууштардын оозына печет тургузып салар.

Бистинг институтта бир канча легендалар јүретен, олордын бир кезеги каткымчылу.

Профессор Геннадий Николаевич бир студенттен экзамен алып јат. Бу орто Қазахтаннан келген нөкөр. Килтиреген кийиндү, орто јашту. Чырай-баш, о! Профессор онын куучынын тындап отурала, сурап јат:

— Нөкөр, слер Лев Николаевич Толстойдын «Воскресенье» деп романын кычырдыгар ба?

— Јок!

— Ай-ай-ай! Кандый уйатту, кандый уйатту...

— А слер менин «Бир совхозто» деп романымды кычырдаар ба, профессор? Орус тилле кепке базылган.

— Јок, кычырбагам.

— Ай-ай-ай! Кандый уйатту, кандый уйатту, ады айла профессор! Ха!

— Је, је.. М-м. Слер Толстой эмезигер не?

— А не? Толстой — граф, бай! А мен пролетарский писатель, Союзтын члени!

— Је онызы андый, нөкөр, јаңыс ла Толстой...

— Санг башка неме, профессор. Мени слер не кыйа көрүп јадыгар, мен кече төблөр кабыргам, бүгүн — писатель.

— Јнит кижн, зачеткагарды беригер. Эки! Толстойды кычырала келигер, ол тушта куучын болор. А слердинг романыгарды мен бош болзом, кычырып койорым.

— Кару профессор! Бу не? Мен писатель!

Студент зачетказын алала, табынча өрө туруп, профессорго соок көрөлө, калактаганча чыгып јат.

Геннадий Николаевич эжик јаар кылчайын, унчугат.

Мен Николай Иванович Самошкининин семинарында болгом. Мында проза бичип турган студенттер жуулган. Көп жаны бистин курстын улузы. Мен ненин учун прозанын семинарына баргам? Поэт болбос болорым деп коркыгам ба? Айса, прозаник болорго амадагам ба? Эмдиге жетпире бу суракка чокум каруу берип болбой жүредим. Байла, алтай литературада жангыс ла поэттер эмес, прозаиктер база болзын деп санаган болорым.

Ол туштагы куучындарымды семинарда токтоктогылап турган. Мен ачынып жүретем. Эмди санаанам, токтоктош чын болгон. Же энг ле кайкамчылузы — мен прозанын семинарына жүрүп те турзам, үлгерлерди бичирип таштабагам. Онон дипломный ижимди үлгерлерле корулаган эдим.

Семинарда Юрий Казаков, Наташа Тарасенкова, Слава Марченко, Асиф Эфендиев, Раис Низамов, Наташа Дурова ла онон до өскөлөрү болгондоры санаама кирет.

Асифтин куучындарын шүүжип жадыбыс. Ба, көрөр болзо, бу солун куучындар бичийтен уул туру ине! Же солун да болзо, саг башка немелер керегинде бичип жат. Өлтүрүш, согуш, бычакташ, үй улус блаажыш, корондош. Чек ле күнбадыш Европанын он жетинчи чактагы романтический произведениелерине түнгөй. Бу куучындардын геройлары азербайджандар эмес — французтар, итальяндар. Олор торт ло орто чактын кингелеринин страницаларынан кинжалдарын тудунганча чыгара секирип келгендий.

Бис Асифти сүрекей сөккөнүбис. Мынын кийинде ол куучындар бичибей, критический статьялар бичирип боло берген. Эмди оны ученый, жакшы критик дежет.

Николай Иванович араай куучынду, јобош бүдүмдү кижжи болгон. Же кижининг шүүлтезин учына јетпире угар, онон ончо немени јарт эдип куучындап берер. Төп, јалакай, билер кижжи. Ол менин жүрүмиме, өзүмиме кандый салтар јетирген? Ол менен жакшы прозаик өскүрип болбогон. Онызы јарт. Же меге кижжи болорго, көп немени тереңжиде билип жүрерге, төп болорго јаан салтарын јетирген. А мынан артык не керек? Бичийтени — ол сенин акту бойыннын керегин. Колынган тудала сени кем де бичирипне үретпес.

Бисте Александр Твардовский, Назым Хикмет, Александр Фадеев болуп јат. Бир катап Анна Зегерс келип жүрген. Ол сүрекей солун куучын айткан, бойыннын немец тилиле, бис оны ондон-сондоп, чоокырлан, билип ийгенис. Же мен Анна Зегерстинг көстөрүн ле күлүмјизин кайкап көргөм. Зегерс ол тушта јиит эмес болгон, јаан јашту. Күлүмзиренип ийзе, көстөрү күйүп чыгар, бойы чек ле јиит боло берер. Бис онын произведениелерин жакшы билетенис. Телекейде ол энг јаан писательдердин бирүзин

болгон. Анна Зегерс бойы керегинде нени де айтпаган. Ол немецкий литература керегинде, Генрих Маннын, Томас Маннын творчестволоры керегинде жалбышту куучындаган. Чын талант, чын гений шак андый болотон эмтир. Олор бойы керегинде айтпас. Олор өскө улустын јединине, кичинеке те јединине, сүүнип билетен ле олорды көдүретен. Орус литературанын гений Александр Сергеевич Пушкин андый болгон. Мен Александр Твардовскийдин де, Назым Хикметтин де, Михаил Шолоховтын да куучындарын уккам. Олор бойлоры керегинде айтпайтан. Је кичинеке талант, ол кичинеке, онын кемјүзи бойынын карыжынан ашпай јат. А макка једейин, өрөлөп чыгайын деген амаду оны өртөп, ичкери сүрүп јат.

А бир кезек бийиркек, чимеркек немелер кайда? Јок. Улу өй кей кыйгычылардын, калырууштардын оозына печет тургузып салар.

Бистин институтта бир канча легендалар јүретен, олордын бир кезеги каткымчылу.

Профессор Геннадий Николаевич бир студенттен экзамен алып јат. Бу орто Қазахтаннан келген нөкөр. Килтиреген кийимдү, орто јашту. Чырай-баш, о! Профессор онын куучынын тындап отурала, сурап јат:

— Нөкөр, слер Лев Николаевич Толстойдын «Воскресенье» деп романын кычырдыгар ба?

— Јок!

— Ай-ай-ай! Кандый уйатту, кандый уйатту...

— А слер менин «Бир совхозто» деп романымды кычырдаар ба, профессор? Орус тилле кепке базылган.

— Јок, кычырбагам.

— Ай-ай-ай! Кандый уйатту, кандый уйатту, ады айла профессор! Ха!

— Је, је.. М-м. Слер Толстой эмезигер не?

— А не? Толстой — граф, бай! А мен пролетарский писатель, Союзтын члени!

— Је онызы андый, нөкөр, јангыс ла Толстой...

— Санг башка неме, профессор. Мени слер не кыйа көрүп јадыгар, мен кече төөлөр кабыргам, бүгүн — писатель.

— Јинт кижин, зачеткагарды беригер. Эки! Толстойды кычирала келигер, ол тушта куучын болор. А слердин романыгарды мен бош болзом, кычырып койорым.

— Кару профессор! Бу не? Мен писатель!

Студент зачетказын алала, табынча өрө туруп, профессорого соок көрөлө, калактаганча чыгып јат.

Геннадий Николаевич эжик јаар кылчайып, унчугат.

— База кем бар? Толстойды билбес! Көрзөйг оны!

Бис институттын историясы керегинде легенда-куучындарды тыңдап, үренип ле жадыс. Онон кандый да бир Кавказтын уулы калаганча аракыдан ичеле, түндө Пушкиннинг намятингине чыгала, ого селбектенип, мойнынаг кабыра кучактайла, ыйлап отурган дежет. Ол памятникке та канайып чыккан, кем де билбес. Оны тепкиштерлү пожарниктер келеле, онон түжүрүп алган деп айдыжат. Кижн база нени ле угар. Бу, байла, көпчидип салган куучын.

Бис үренип ле жадыбыс. Сүрекей көп кычырарга келижип јат. Толстойды, Бальзакты, Флоберди, Петрарканы, Моппасаанды, Тургеневти, Геттени, Сервантести ле онон до өскө генийлерди, гений эместерди кычырарга керек. Бис јүк ле школдогы программа аайынча произведениелерди билетенис. Ого үзеери јүк ле үредүчининг айтканынча. А мында телекейлик литератураы билер керек, онон жагыс ла билер эмес, а бойынын ангылу шүүлтезини айдып үренер керек. Кычырып ла жадын, кычырып ла жадын: үйде, метродо, электричкада, аудиторняда.

Түндө эки-үч ле часка уйуктаарга келижип јат. Эркеменин, менин, якут поэт, жагыс јаанай берген кижининг — Макаровтын орындарыс јергелей туруп жадылар. Орындардын јанында — тумбочкалар, олордын үстинде — абажурлу ламналар. Бистинг бичинетеп, кычыратан јерибис бу.

Кажы ла орыннын бажында лампа күйет. Кем бичинет, кем кычырат.

Бис үчүнинг бу институтка школдын кийинде ле киргенис бир јанынаг јакшы — үренерге јенил болгон, экинчи јанынаг јаман — јүрүмди чек билбес болгоныс. Онын учун бичинишке үренери јанынаг керек уйан өткөн. Бистинг кийинибистен барган уулдар је ле деген эрлер болгон ине. Канча балдардын адалары, ченемелдү улус, јүрүмди көргөн, билген. Темдектезе, Капчин, Төлөсов, Укачин. Мен Сервантестинг «Дон-Киходын» кычырып жадым. Уулдар уйуктап јат. Тын каткырарга јарабас. Жагыс ла бастыра бойым селендеп, өөч алынып жадым. Дагестаннаг келген бир јаан јашту Рашид Рашидов деп аспирант уул јаныма јүгүрүп келеле, чочыганду сурап туру:

— Володя? Володя? Бу сен кайттын? Сен талгак оорулу кижн бе? Айса, аштаганыннаг улам курулып турун ба?

Мен тыныш алынып, колым жагыдым:

— Ох! Каткым бадышпайт, ух-х. До-он-Ких., а-а, ха-ха-ха.

— Бу јүүлип турган уул эмтир. Меези чайпалган болор—деп. Рашид арбанып, орынына јада берди.

Менин јанымда јаткан јаагын кечире сорбулу, чодыр кара

чырайлу Макаров деп якут өбөгөн Твардовскийдин «Василий Теркин» деп поэмазын көчүрүп отуру. Ол неге де аяру этпей жат. Кимиренет, кимиренет. Япондорло 1945 жылда август айда болгон жуу-согуш тушта япон кылышка жара чаптырган жаагында сорбузы, сананзам, жуурас-жуурас эдип турган немедий. Кичинек кара көстөри тортло суркурап отурар. «Берег правый, берег левый»... «Та-та-та, та-та-та». Онон бир жарым минут жөдүлдөөр. Көөркий сокко өткөн болгодый. Эркемен уйуктап болбой, арбанып жат.

— Бу эмеш ас жөдүлдөөсө неме бе? Уйуктаарга бербей жадыгар.

— А не? Жөдүлдөөрге жөпти сенен сурайтам ба? Бойы келип турган немени мен оны канайдайын, ых! ых! ых!

Бир ле көрзөг көзөктөр бозорып, таң адып клеедер.

Же үредү үредү ле. Ойын-жыргал база керек.

Вечерлер эдер тушта — эрикчел. Кыстар жок. Жаан курстын уулдары таныш кыстарын экелер болзо, бис оморды ууй тудуп ийерис. Омор арбангылап турар:

— Күрүмдер! Сары оосту салагалар! Кижн мында сөстөп экелип алган кызыла бийелеп те болбойтон туру не! Эй, эрин сагалду жинт кижн! Ойын-жыргалду жерге эш нөкөрлү келер керек, меннн кызымды божот. Ах, көрзөн күлүкти. Эй, мен сени дуэльге кычыарарым.

А кыстарда не болзын, көп аяруга омор сүүнгилеп жадылар.

— Ой, Коля, бу не айдадын, былар уулчактар ише. — Онон көзиле имдеп ийер.

Бир күн бу сурак институттын комсомольский организациязынын комитединнн жуунында шүүжилген.

— Кыстар табар керек. Омор жогынан бу кандый вечер? Чек ле жерликшип браадыс! Уулдардын жаман сөстөр дө айдары көптөгөн. А тышкартынан туштаган ла жаражайларды экелерге жарабас — деп, Володя айткан. Бистин курстын уулы. Володя Гордейчев. Эмди ол жарлу поэт.

— Кыстарды үүриле кычыар керек. Комсомолдын комитеди ажыра, эн жакшыларын, жараштарын, жартап айтса, жакшынак кызычактарды. Омор бу ла педагогический институтта, текстильный институтта, ГИТС-те, архивный институтта толтыра! Ух! — деп, Слава Марченко айтканы санаама кирет. — Кыстар десе, кыстар. Мен кече педагогический институтта болгом.

— Талайчы кижн андый болбой база. Талайдын бөрүзи. Бистин Слава билеер! — деп, Лазарь каткырып турды.

— Айла көп уулдар танцевать эдип билбес. Оморды үредер керек. Поэттер — интеллектуальный улустар, а төнөштөр чилеп

тургулаар — деп, кем де өкпөөрүп айткан, — мында жаңы бу бир Асиф деп уул бир кыстыг буттарын чек ле көгөртө теңсеп салган. Уйат. Айла, кысты божотпой жат! «Пардон!» — ден, француз тил- ле кыйгырып турбай кайтты.

Бу культурно-массовый, лирический ишти өткүрерине комсо- молдын комитеди эн кеберкек, ченемелдү, кийини жакшы, омок уулдарды көстөгөн. Ого үзеери, жакшы үренип турган уулдарды. Удабай иш кайнай берди. Институтта классический танецтердин уроктору башталып жат. Же үренерге турган болзон, айына эски акчала бежен салковой төлө. Стипендия жүк ле эки жүс салковой. Жетен салковой айына электричкага, метрого чыгып жат. Жүс одус салковой артар. Беженип берип ийзен, сегизен ле салковой ар- тар. Же бис шүүштибис. Торолоор болзо, торолоор. Көрмөс бисти алзын. Же танага үренип аларыс! Үредүчибис — орто жашту кизи. Азыйда Жаан театрда бийелеген дежет. Ол бисти бир шеренгага тургузып ийди.

— Түс! Чончойлорды бириктире, жарындарды түзеде тудун ту- рар керек! Чончойлорды бой-бойына согуштырза, жагыс ла тыр- тырс эдип, чедирген чачылып турзын. Эй, жинг кизи, слер не кор- конып калган туругар!

Ол шеренганын кийиниле басып, уулдардыг жардына, арказына, белине алаканынын кырыла согуп турды. Оног үредү башталды. Бис жүзүн-жүүр палар эдип, айланып, секирип турдыбыс. Тер тө- гүлип жат. Учында буттар темилип, тизирт бир аай угулар боло берди.

Уроктын учында үредүчибис айтты:

— Алдырбас, уулдар, эки айдыг бажында элес эдип бийелеп турарыгар: мазурканы, фигурный вальсты, чардашты, краковяк- ты, тангоны, падеспаньды ла оног до өскөлөрүн. Кандый да бал- ыргалда карыгып турбазыгар. Эн жарап кыстар слердинг болор! О кэй!

— Мен үренип болбос болбойым — ден, Джабир айтты.

— Нениг учун? Слерден болгой, төө дө бийелеп жат. Циркке жүрген эдигер бе?

— А бис кемдерле бийелеп үренерис? Бой-бойыбысла ба? — ден, кем де сурады.

— Кыстар табылар. Бир неделениг бажында омор мында болор. Мен мындыг ок үредүни педагогический институтта өткү- рип жадым — деп, үредүчибис күлүмзиренип айтты. — Ол кыстар от калап, бийелеп билер.

— Айса омор не үренерге тургандар?

— Бийеде ус болорын тыгыдарга жадылар. Ого үзеери келер ойдин генийлериле бийелеери ырыс ине! — үредүчи каткырды.

Чындап та, бир күн бистинг институттын залына кал-камык кыстар толо берди. Олор уулдардан да көп. Үредүчи кыстарды бистинг одожыска база жергелей бир шеренгага тургузып ийеле, алакандарын тарс эттире согуштырып айтты:

— Жнит улус! Дамаларды танецке кычырыгар!

Менинг одожымда жаан кара көстөрлү, толгомолду кара чачту жараш кыс турган. Айла, эптүзи коркуш. Бу ден бийелеерге бүткөн бала болбой?! Мен ичкери алтадым. Көрөйин дезем, бир Арнольд деп эстон уул менен озолоп ийерге ичкери жүткип жат. Бойунунг одожында турган кысты жектеп турган болгодый. Мен оны жеңинен ала койып, туура ийде салып ийдим. Кыс араай күлүмзиренип койды. Мындый немени ол көп көргөн болгодый. Үредү башталды. Кыс сүрекей жакшы танцевать эдип жат. Ол мени бойы ла үредип турды. Учында үредүчи бисти сүре ле залдын өзөгине чыгарып, танцевать этирип, айдып турар болды.

— Бу эжерди көригер! Наташа колын кандый жараш тудуп жат. А буттарынын жеңилин көригер! Володя! Сен менгебе. Музыканы ук, Наташаны ук! Бир, эки, үч, бир, эки, үч!

Мында ок Лазарь, Эркемен, Ваня Мельниченко, Джабир, Асиф ле онон до өскө уулдар. Миша Айдоян — төртинчи курстын уулы, ончобыстанг артык бийелеп жат, учында угар болзо, ол кандый да ансамбльда бийелеген эмтир. Арнольд Него торт ло джентльмен, аристократ, бийези де жараш, кийими де жакшы. Урок божой ло берзе, Наташаны колтуктап ийеле, үдежип жүре берер. Менинг ачынын турганымды! Ах, шилемир, күрүм! Бир чап-чанкыр көстү, күдели ошкош чачту Зина деп кысты үдежип жадым. Ого, байла, жарап турган болбайсын. Уроктын кийининде бойы ла жаныма жүгүрүш келер.

— Володя, мени үдежип салзан. А Наташа — ол кей кыс. Ол сүрекей жакшы бийелеп жат. Ол үренерге келген эмес, поэттерле таныжарга келген. Эмдештен ле бойына эш нөкөр бедреп турган ине. Же оны алган кижиге күч болор.

Бис колтуктажып ийеле, Москванын кыймыртту оромыла онымыны калыражып, каткырыжып барып жадыс. Жалакай, жакшы кыс болгон. Же Наташа керегинде сананзам, жүрегим чым эдип калат. Келер урокто бис ойто ло Наташала танцевать эдип жадыбыс. Бу кыс кандый жакшы бийелеп жат, кандый жалакай күлүмзиренип жат. Жаскы күннинг чогына кар кайылган чылап, жүрегимде ачулар кайыла берер.

— Уулдар, кыстардын көзине көригер, кыстар, күлүмзиренип үренигер. Слер ойын-жыргалда. Слер бой-бойыгарды сүүп жадыгар. Чырайда ырыс, жалакай санаа болор учурлу. Торт ло тонуп калган чырайлу жүрерге жараар ба? Эй, нөкөр, слер жерден нени бед-

реп турганыгар? Кыстын будына баспаска ба? Слердин будыгар нени де сеспей јат па? — деп, үредүчи арбанып турар. — Музыканы, музыканы угар керек! Бир, эки, үч! Бир, эки, үч! Бир, эки, үч!

Сары бұрлер какталып, Тверской бульвардын агаштары жыла-наш ла эрикчел тургулай берди. Бис көзпөк јаар эрикчел көрүл салала, лекцияларды угуп, конспектни бичип ле јадыбыс. Танецтердин урокторы божогон. Кыстар да көрүнбөй барган. Тышкары соок. Аудиторияда жылу. Женя Евтушенко үлгерлер шымыранып отуры. Лазарь база ла кемди де јурап јат. Гена Красильников — бистин старостабыс, очказы јалтырап, сүрекей ланту бичип јат. Ол — Ленинский стипендиат. Јажы аайынча бистеге јаан. Јооп үндү, кезем сөстү кижип. Удмурт. Бис оны тооп ло оног эмеш јалтанып туратаныс. Нестеренконын лекциясы. Диалектический материализм. Ол тумчугы ажыра чек, бөкпөк чилеп, кыгырап ла турар. Сөстөри санаалу да болзо, кижини кайкадып, күүдүрия ийер шүүлте јок. Кычырыжы кандый эрикчел! Бир канча студенттер үргүлөп отуры. Перерыв. Бис каймыгып чыктыбыс. Уулдар арбангылап јат.

— Фу, кандый эрикчел. Айла экзаменде коркушту казыр неме дежст. Му-му-му. Бойыныг бир јалтырт эткен шүүлтези јок.

— Уйуктагылап јадын, оног Нестеренко сендерге берер. кышкы сессияда ыйлажарын — деп, Гена Красильников үредип айтты, — Лазарь, сен ол јуражыгды эмеш токтот, уул. Байрамга учурлай стенгазет чыгарарын, ол тушта јура, күүнин јеткенче! Эмди болор. Улусты каткыртып, лекция угарга чаптык эдип јадын.

— Мен сатираны, кокурды сүүп јадым, нөкөр Гена! — деп. Лазарь каткырат. — Ол јогынан кижип канайып јүрөп? Је нөкөр Гена јакарып турган болзо, токтодын саларым.

Јарымдай подвалда буфет болгон. Мында Шура эјебис иштеп турган. Оңдо калыг текши тетрадь бар. Студенттердин төлүлери анда бичилген. Бис буфетке кире јүгүрп келдис. Јаан кара чачту, јабыс сынду, тешпек эмеен јаны ла үстү неме туткап сабарларыла текши тетрадьдын страницаларын ачып, алтын јүстүктү бошпөк сабарыла кандый да тоолорго сайып, арбанып турды:

— Нөкөр Ахундов, слер јус салковойдог артык төлүлү! Јок, јок. Сонго азырап болбозым. Слер институттаг кача берзеер эмезе кандый бир јеткер болуп өлүп калзаар, мен ол јус салковойды кемнен аларым? Менин јалым ас. Мен миллионерша эмезим. Јокту садучы келин.

— Ой-вай-вай! Коркушту аштап јадым, Шура эје! — деп. Руфат арык мойнын ичкери чөйп, койдын көстөри ошкош күргүл көстөри тостойып, јайнайт. — Азырабазаар мен чын ла өлүп каларым. Эмезе тонокчы, уурчы, өлтүрөчип болуп база берерим. Слер-

ге килинчек түжер. Бастыра жүрүмигерге санааркан жүреригер. Эртеп-сонгзун айлымнан акча келер, төлөп берерим. Көр, калашла чертенип турум. Бистин албатыда оноп бийик чертү жок! — ол буфетте жаткан булочканын кырын жемире тартып, оны мандайына, төжине жаба тудуп ийеле, оноп окшоп ийди.

— Кудай, кудай, слерди кижн канайдар? Килегкейимнин бажында түрмеге кирер болбойым! — деп, Шура эжебис чала жымжап, калактап берди. — Бери не иштеп келдим деп айдар! Онын ордына тышкары сыра саткан болзом!

— Ой-вай-вай! Аллах керечи! Слердн жараш, жалакай кижн жер үстинде жок болор, Шура эже! — деп, Руфат кыйгырды.

— Же болды, болды. — Буфетчица колын жаңды. Бошпок эридеринде күлүмдн көрүнп келди. — Ме, Ахундов, оодо тудуп салган булочкаңды ал, сенен өскө оны кем жипр? Не керек?

— Эки борщ, эки котлет, беш чай!

— Опонын ла бойы. Кийинде иштезег, ончо ишжалын кур-сакка ла баратан эмтир. Кижн албазан торт, бала-баркан жаантайын аштап жүрер — деп, Шура эжебис арбанат.

— Мен буфетчица кыс аларым, слер ошкош, Шура эжебис. — деп, Руфат изү боршко үрүп каткырат. — Жырган жүрерим, нени ле жипн дезем, жиприм.

— Ол кысты кудай аргадазын, сен оны түреде жип саларын, ол түрмеге киретен эмтир — деп, буфетчица каткырат. — А слерге не керек, уулдар? — Ол тетрадин шалырт-шалырт эттире ачып ийди. — Кокышев, сенин төлүүн база жаан. Азырап болбозым, жок, жок. Эркемен, Володя, слердин төлүгер ас, мен бүдүп жадым. Не керек?

Бис курсакты алып, каткырып, Лазарьла андыжып турдыбыс.

— Ахундовло кожо ангут болуп калдын ба-а?

Тойбос, ажангыр кижини азербайджандар ангут дежетен.

— Айла, күнле, ак-жарыкла чертенип турум. Удабас гонорар аларым, төлөп берерим — деп, Лазарь чертенет.

— Бу сан башка нациялар — деп, Шура эжебис айтты — Неле чертенбей туру деп айдар? Ахундов калашла чертенген, бу чуваш беди, айса удмурт беди, бир семтек чачту уул агару кайыңла чертенген, казах уул субай беенин картазыла чертенген, Дагестаннын бир уулы менин калаш кезетен бычагымнын мизин жалап чертенген, төлөбөзөм, бу ла бычакла мойнымды томыра кезип салгар деген. Онын мойнын кезип алып кайдайын. Кандый жерлик улус!

Канайтсын, Лазарьга база төлүге курсак берди. Оноп ончо төлүлери чотойло, химический карандашла бичийле, биске кол салдырып алды.

— Мынайда этсе быжу болор. Онон башка күүрөп те ийер күлүк чыгар эмей.

Стипендия алган күн бис бери чубажын жадыбыс. Кезик уулдар акчаларын үзе ле табыштырын береле, мында ок төлүгө түжүп жадылар. Же андый да болзо, бу кандый сүүнчилү күн. Бүгүн жагыс ла төлүгө түшкөн уулдар буфеттен ажангылап жадылар. Арткандары кафелерде, шашлычныйларда. Азербайджан нөкөрлөрүс бисти «Казбек» деп шашлычныйга анарар. Мында олардын национальный курсагын жазап жат.

Кажы ла суббот күн бис ыраак жокто орто школдын залына барып, баскетбол ойнойтоныс. Бу бистин эн ле сүүгөн ойыныс болгон. Мында кичинек те, жаан да курстын уулдары бар. Бисти бу ойинга физкультуранын үредүчизи Иван Кириллович үредип туратан. Уулдар эки командага бөлине берер. Бир команда — Женя Евтушенканын. Ол сүрекей узун уул. Баскетболдын корзинаныла тен. Онын колына мячик ле келишсе, ол шайрас-шайрас этире үч ле калыза, корзинанын жанында, онон мячкити корзинга кылт салып ийер. Экинчи команда — Роберт Рождественскийдин. Онын сыны Женянын сынындый узун эмес те болзо, ол баскетболды, волейболды сүрекей жакшы ойнойтон. Залдын туку талортозынан корзинга мячкити кийдире чачып ийетеп эди. Кыйгы-кышкы, чур-чуманак. Зал жагыс ла кайнап жат. Лазарь мячик чачарына база темигни алган. Сыны кыска, ого үзеери корзинга оны уулдар божотпос, онын учун ыраактан ла мячкити чачып жат. Көрзөн, кийдире согуп ийген турар. Женя корзинанын ла жанында айланыжат, колына мячик кирзе ле, өрө секирбей де корзинга шыйт салып ийер. Бир катап Евтушенко коруда турган. Жабыс сынду кичинек бурят уул Солбон Ангабаев ого табару эдин жат. Женя оны корзинга божотпосто, ол онын эки будынын ортозынан өдө конуп, корзинга мячкити кийдире чачып ийген эмей. Каткы жагыс ла жир-р эдин калган.

— Эй! Лазарь, тут!

— Володя, ме!

— Эркеменге чач!

— Гордейчев! Володя! Ме! Ур-ра.

— Женя! Евтушенко! Тут.

— Уулдар! Бери таштагар! Солбон. — Бу Роберт кыйгырып жат. Ол мячкити ала койып, эки ле катап калыйла, корзинга салып ийет. Торт ло жоккон. Оны токтодып болбозын.

— Эй, Мозинзов! Тьфу! Кулагы жок күрүм.

Бис торт ло үркиген эликтер чилеп, секирип жадыбыс. Колында мячкити кем де калып келеле, ушта согуп ийзе, кандый ачу. Залла жагыс ла учуп турарын. Бир нөкөр сан өрө секирип

чыгарда, трусунун резинка буузы үзүлө берген эмей. Бис ойынды ундып, талганча ла каткырганис. Торт ло агаш полго жыгылып, тоолонун та јаткан кижнн бар.

Чеч тыныбыс чыкканча ла ойноорыбыс. Опон терн-бурыбысты јунуп алала, јанып отуратан эдибис. Онон келер субботты энчикпей сакып туратанис.

Кандый јакшы ой болгон. Ол ойдө бис јнит уулдар болгонис. Ончобис тунгей. Эмди јүрүм кажы ла кижинн бойынын јеринде тургузып салды. Кажызы ла бойынын «мячигин ойноп јат». Андый. Женя, Роберт, арткан да уулдар бу ойлорди эске алышат не?

Октябрьдын байрамы једин келди. Јашкан кар, јанмыр. Күс-тинг алтын күндеринин божогоны ла бу туру. Экинчи курста бисти торт кижиден јатырган. Бис эмди јангы дачада јадыбыс. Эбуре јажыл карагайлардын бүрлеринен оошкы тамчылар суркуражып төгүлет. Олор неге де ыйлажып тургандый. Түктерн бороро берген тийингештер чек ле көзниктордин јанында секирет. Бис таг эрте станция јаар јүгүрпн јадыбыс Онон орой тунде јанып келедис. Лекциялар, семинарлар, коллоквиумдар, тушташтар. Јыл база ла күч болгодый.

Је байрамнын маанылары, флагтары элбиреп, иллюминационный оттор чагылып турды. Революционный кожондор площадьтар, оромдор үстинде жыгырап јат. Бистинг де күүн-санаабыс бийик, сүүнчилү. Былтыр Октябрьдын байрамында бис демонстрацияда туружып, Сталинди көрбөр деп не аайлу амадаганис. Је Кызыл площадька чыгып келеристе, ол трибунада јок болгон. Ол күн карлап, јанмырлап турган. Јылынарга барган туру деп сананганис. Демонстрация канча-канча частардын туркунына өдүп јат. Кандый коркушту арыган эдибис. Је март айда, качан Сталин јада каларда, бастыра Москва бут бажында болгон. Бис оны калганчы катап көрүп аларга стройло јирме алты частын туркунына барганис. Ыйлажып, карыгып турганис. Бир кезек јерлерде туралардын үстиле де барганис санаама кирет. Ол күндер түш јеримдий артып калды. Санааркаш база тыг ла болгон. Эмди не болорыс, канайып јүрерис? Је башчылар барза да, партия мөнкүлик, улу. Ол албатыны, ороонды Ленин көргүскен јолло апарар. Бир кижининг учуры ойннег өткүре јаап, ол ончозын туй алып турганын бис ол тушта кайдан билетен эдибис? Бис — јаш уулдар. Эмди бис ончозын јакшы билпн јадыбыс. А ол тушта... Канайып јүрер? Канайып јадар? Сталин јок. Ороонло эмди не болор?

Торжественный јууннын кийининде вечер, ойын-јыргал. Шура эјебис бүгүн эрчимдү садыжып јат. Фронтовик уулдар медальда-

рын, ордендерин тагынып ийген жүрдилер. Олордын бир кезегин үредүчилериле кожо жүргагылап отуры. Жуун божогон кийшинде тепкиштерде шакпырт, тибирт, тал-табыш угулды. Слава Марченко конференц-залдын эжигин кайра ачып, кийгырды:

— Уулдар! Бир үүр кыстар алдырып экелдиз! Во! Барып олордын тондорун чечип, гардеробко табыштырып, бери кычыгыгар.

Бис ончобыс тепкиштерди төмөн жүгүрдибиз. Жаан эмес вестибюльде кыстар толуп калган эмтир. Уулдар менгедей-шингедей чачтарын тарагылап, галстуктарын түзеткилеп, ончо топчыларын топчылагылап турдылар. Онон бис олордын тондорун чечип, олорло керсү, жалакай жакшылажын, чебер колтуктап, залга кычырып турдыбыс. Калак, андый-мындый немелер деп айдыжып барбазын. Бисти үредүчилерис неге үреткен эди? Классический танецтин үредүчизин канайда үреткен эди, бис анайда кылышып жадыбыс. Чончойлорысты тырс этирип, бажысты серпилтип, кичинек энип ийдибиз. Кыстар озо баштап кемзингилеп, бир аайчук турдылар. Бу текстильный институттын художественный факультетинин студент кыстары болгон. Музыка ойной ло берерде, уулдар олорды танецке кычырдылар. Анчадала Миша Айдоян, Михаил Кильчичаков, Арнольд Него, жнит гусарлар чылап, жараш бийелеп жадылар. А жалтырап жаткан паркет полло жылбырап айланарга кандый жакшы. Буттарын бойлоры ла элетип жат ине. Мазурка! Мыны тоолу ла уулдар бийелеп билетен. Мен не болзо, ол болзын дейле, кыстардын бирүзин кычырдым ла. Омок бала, Толстойдын романындагы Наташа Ростованы эзедип турар. Бийени жакшы билетен эмтир. Женили торт ло көбөлөк ошкош. Бис сүүнчилү, эрчимдү музыканын экпиниле ичкери секирип, ийиктеле согуп, бийелей бердибиз. Сеге эжерлешип бийелеп турган кыс сенин кажы ла киймыгыңды биллип турза кандый жакшы. Мен онг тизеге отура түштим, ой! Мында паркеттин кичинек агажы жок, ойык эмтир. Көстөрүм торт ло карануйлай берди. Кижининг тизезиндий өңзире неме жок ине! Кыстын колын божотпой бойымды эбиртип ийеле, тура жүгүрүп, анагары бардым. Аксаңдабаска албаданып жадым. Же сыс удабай өдө берди.

Сүрекей сүүнчилү вечер болгон. Хакас поэт-фронтвик Михаил Еремеевич Кильчичаков кандый да орус бийени жызырада бийелеп турарда, сүрүк сопогынын чончойы кодорылала, туура ыраак чарчай берген эди. Мишанын бийези мында ла божоды. Ол уялып, тууралап-тууралап, залдан чыга берди. Мыны бис жир-р эткен каткыларла, изү колчабыжуларла уткыганыс. Мен база бир эки кысты танецке кычырганым санаама кирет. Андый

кеберкек, бошнок кыстар. Олордын белдери торт ло агаш ошкош кату болгон. Мен жаан курсыг студенттерининг бирүзининг кулагына шымыранып, эпчикпей сурадым.

— Бу кыстардын белдери не кату?

— Эх, тenek, корсет кийгилеп алган кыстар ине... Ичтеринг чичкерте тартыгылап алган. Коо, жараш көрүнерге.

— Андый болзо, мен оларды тенеке кычырбазым, — дедим. — Агаш белдү кыстар меге керек жок. Онын ордына ол ло бошнок бойлоры болгон болзо!

Лазарь база ла бийелеп туру. Ол танцалардын урокторына ас жүрген, онынг учун вальсты ла тангоны танцевать эдип жат. Он будын ден туура салып, туура салып, айланып турды. Ботинкаларынынг чончойлоры жантык. Торт ло үлдүле кыйа чаап койгон, неме ошкош. Же онынг кызы — мобилизованный кыстардан эмес, онынг акту бойынынг көрүш-таныжы, Алла. Быжыраш күргүл чачту, жалакай, омок жараш бала. Онынг учун Лазарь — герой. Бис өнөттининг ле Алланы тенеке кычырарыс.

— Алла, бир эмеш танцевать эдип ийелик. Лазарь бу бийени билбес, же көр, мынынг өдүгининг майчыгып — деп, мен андыжып жадым. — Айдоян чылап бийелеер керек. Акыр, ол Миша сен жаар не улам-улам көрүп туру? Сеге илби-тармазын чачып турган болбозып, эй ле эй!

— Барба, сен менинг кызым!

— Хи, андый ба? Андый болзо, отур. Же баралы, Володя!

Бис танцевать эдип, ого көстөрнөсле имдеп, каткырып жадыбыс. Мен Алланы бойыма жуук тудуп жадым.

— Акыр, Лазарь күнүркей бербезин — Алла шымыранат.

— Ха, ол андый ла тenek пе?

Орой тунде жанып жадыбыс. Ол тушта бистинг институттын студенттери сүрекей нак болгон. Бис ончобыс калганчы электрричканын баштапкы вагонына отурыш аларыс. Кожонг, каткы. Электрричка ачу-ачу сыгырып, ичкери учуртып ла жат. Переделкино. Эски церквенин ле кладбищенинг жаныла жол. Карагуй. Очөмик лампочкалар бойы-бойынан ыраак туруп жат. Карагайлар орой күстинг жагмырлу салкынына араай жайканыжып, күүлөжип, оошкы тамчылары тыбырап төгүлүп турар. Бис сөөк салган жерди эбирип барбай, сөөктөрдинг ортозыла крестерге, чедендерге табарып барып жадыбыс.

Уулдар бир канча бөлүктерге бөлингилеп жадылар. Кем кем-ле кожо байрамдаар. Же акча жокто кандый байрам? Ленинский кырларга барза кайдар? Саша Кусковты таап алар керек. Айса, азербайджан уулдарла биригип, бир кичинек жырғап ийзе кайдар? Бис үчү мыны ончо жанынан шүүжип, барып жадыбыс.

— Је, санааркабагар, уулдар, мен акчаны табып ийерим, ончо улуста байрам болордо, бисте не болбос — деп, Лазарь айдат.

Ол байрамда жаңыс јердин улусы ончобус јуулып байрамдаганыс санаама кирет. Байрам сүрекей сүүнчилү өткөн. Студенттер, аспиранттар — ончозы алтай јинттер. Јуула-јуула келерде, ончозы јирме беш кижиге једе берген эмей. Јыргалду энир Ленинский кырларда кандый да общежитиеде өткөн. Бис алтай кожондор кожондогонуыс, үлгерлер кычырганыс. Лазарь ла Сергей Сергеевич чечеркешикилеп ле турган эди. Онон көрзөм, өөркө-жөргө једе берген эмтир.

Је карын эжик ачылып, кандый да кара чырайлу, Кавказ-тын кижизи ошкош бүдүмдү кижип кирип келди.

— Бу не кижип?

Ончобус тымый бердибис. Онон кыстар јаар көрдибис. Акыр, кемизинин таныжы болотон? Кыстар база бой-бойы јаар көрүштилер. Уул колында бир шил аракы тудунып алган эмтир. Ол эпјоксынып айтты:

— Јаманымды таштагар, нөкөрлөр. Мен гагауз укту кижип. Мында менен өскө гагауз кижип јок. Бис база ас тоолу албаты. Мени бойыгардын күреегерге алзагар. Улус јерлерин сайын бөлинип, јыргап јадылар. А мен јагыскап.

— Отур, отур, карындаш, — деп, бис бир үнле кыйгырып ийдибис.

— Көөркийди мыны, — дештис.

Јыргал өдүп јат. Качан ол уулга сөс берилерде, ол айтты:

— Мен Молдавиядан келгем. Анда гагауз улус база јуртап јат. Сөстин ордына слерге энем керегинде бойымнын тилимле үлгер кычырып берейин.

— Јарайт, јарайт!

Ол коо, јараш үнле кычыра берди. Лаптап тындаар болзо, тили бистин тилиске кандый түнгей. Ончозы јарт. Көчүриш те керек јок. Ба-та-а, чырайыс онон чек башка, а тилибис түнгей. Алтай ла Молдавиянын ортозы кандый ыраак, а эрмегис түнгей. Качан ол үлгерин кычырып божодып ийерде, бис кыйгырып ийдибис.

— Ура! Ура! Кандый ыраактан карындаштар табылып јат.

Онон бийсе, ойын башталган. Ончобыстын чырайларыс эместен кызарып, көстөрис јалтырап турган. Тал-табыш, чур-чуманак. Кыптын ичи изүү. Эркемен ле Саша Кусков колтуктажып алала, кожондожып турган. Бис столдон туруп, толуктар сайын, коридор ичиле таркай бергенис. Литература керегинде, физика, математика керегинде, келер өй керегинде куучындар ан-

да-мында күүлөп жат. Саша математиканы мактайт. Ол национальный школды алтын медальла божоткон. Василий Константиновичтин эң сүүгөн үренчиги. Ол жырс-жырс эттире каткырып, оң колыла чачын сүрө ле тескери сыймап турат.

— Эйнштейннин теориясын билеринг бе?! — деп, ол менен үкүстөп, адылып тургандый сурады. — Улу кижини! Андый болор керек!

— Мен оны кайдан билетем, — дедим.

— Билбес болзон, сега минус!

— А сен Чуйча деп улу фантасты билеринг бе? Гэрберт Уэлстег де артык — деп айттым.

— Жок, билбезим.

— Андый болзо, сега база минус!

— Көрмөс алзын! Мен оны канайып билбейтем?! — Саша жикезин тырманат. — Чуйча? Чуйча? А-а, индийский писатель бе?

Эркемен каткызын бадырып болбой туура көрүп, «и-и, и-и» деп оңтоп турды.

— Чуйча — ол бистинг жердин кижизин. Коркушту фантазер, төгүнчи өбөгөн, — дедим, — ол грузовой машинала Америкадан консервалар тарткан.

— Ха-ха-ха! Ой, ой.

— Математика түнгей ле поэзиядан бийик — деп, Саша кыйгырып ийди.

— Айса сега поэзия керек жок по? — деп, Эркемен сурады.

— А кайдар оны?

— Андый болзо, Лиза керегинде, сүүжинг керегинде үлгерди не бичигеи? Онын ордына ого алгебралык формула журап берер керек болгон — деп, Лазарь андыжат.

— Жастыргам. Жаш болгом — деп, Саша Кусков чала тескерлен баштады. — Же болор, поэттер, слер үчү, а мен жангыскан.

— Көрөрүң, көрөрүң, поэзияны жамандап турала, бойунг ыйлап базарын. Лизага сенин интегралын не керек? Ого поэзия, сүүш керек. Калак, сени ундып салбазын — деп, Лазарь нөкөрүн тыйбалада берди.

— Лиза мени качан да ундыбас. Ол менин айым! — Саша оморкоп айтты. Лазарь ары ла болгон эди, көрзөм, Сергей Сергеевичтин жанына једип барыптыр. Литература керегинде блашту куучын өдүп јат.

— Сананар керек, уулдар, тудунар керек — деп, Қаташтын үреткен үни угумат.

— Чүчкүрейин! — деп, Лазарь казырланып айтты.

Үредү өдүп ле јат. Бис телекейдиг литературазын үренип жадыбыс. Сүрекей көп кычырар, санапар керек. Ой чек јетпей турат. Кичинек ле бош өйдө кычырып жадыг. Керек десе троллейбуслар бут бажына брадала, кычырып турарыг. Лекциялардыг кийининде, ээнзирей берген аудиторияда белетенерге кандый јакшы. Бир де кижиг чаптык этпей јат. Кычыр, бичи, санап. Төрөл јериске үлгерлер ийип жадыбыс. Каруу јок. Ол тушта бисте писательдердин Союзы бар эмес. Кемдер бис керегинде санапар? Издательствого ийип жадыбыс, база каруу јок. Анда бир кап-кара чырайлу кижиг иштеген, каруулу иште. Онын ады-јолын мен адабайын. Ол кижиг керегинде бис мындыг кожон чүмдеген эдибис.

Кара кижиг мекелейт,
Гонорарды чек ийбейт,
Канайып үлгер бичипис,
Канайып мында јүрерис!

Је бистиг билерис кандый ас! Канча кирези көпти билерге керек. Писатель, поэт болорго эмес, үредүлү, культурный кижиг болорго. Бис орус классиканы эмеш те болзо, билетенис: Тургеневти, Толстойды, Гогольды, Пушкинди, Некрасовты, Лермонтовты, Салтыков-Щедринди, Горькийди, оной Фадеевти, Шолоховты, Твардовскийди. Је мынызы калай билиш. Јангыс ла бу институтта олардыг творчествозын оичо јанынан теренжиге билер арга болгон. Ого үзеери ондор тоолу писательдердинг творчествозыла баштан ла таныжып жадыбыс. Литература кандый элкем, терен талай-тегис. Учы-кыйузы да көрүнбес. Өскө ороондордыг писательдерининг творчествозы керегинде айтпай да жадым. Јебереп Греция. Италия. Петрарканыг сонеттери, Эсхилдин, Аристофаньыг. Шекспирдинг драмалары, Гейнениг, Гетениг үлгерлерин, поэмалары. Оной Бальзак. Кайкамчылу, кижининг анатомиязын, јан-кылыгын көргүскен улу Оноре Бальзак, учында барып, бу мениг эн сүүген писателим боло берген. Стендаль, Драйзер, Теккерей, Лонгфелло, Беранже, Мопассан, Лу-синь, Неруда, Лорка, Хикмет ле оной до өскөлөри торт ло кайкадып туратан. Беранжениг кожондорын эске алышып үренип алатам. А Берис? Ол алтай поэттердинг эн сүүген поэди боло берген. Лазарьдыг да, Эркемениг де, мениг де творчестволорыска онын произведениелери көндүре јаан салтар јетирген деп айтсам јастыра болбос. Лазарь кийининде онын үлгерлерин сүрекей јакшы көчүрген эмей. Эмдиги балдар көп кычырып јат. Бистиг јаш тужыбыс улу цивилизациядан ыраак болгон, ого үзеери јууныг кату јылдары келишкен. Алтай бичиктер ас. Нени кычырар? Канча-канча кы-

чырганьыс — алтай чөрчөктөр. Павел Кучияктын үлгерлери, поэмалары, повестытери. А орустап кычырып билбезинг. Бис жүк ле сегизинчи, тогузынчы, онынчы класстарда орус тилди үренип баштаганьыс ине.

Кыш. Калын кар. Тымык. Мында салкын болбой жаг. Карагайлардын, чибилердин будактары калын карга бастырып, ээлтисп турар. Ой өдүн ле жаг. Кышкы сессия сүрекей якшы өткөн. Алтай уулдарды мактагылап турар боло берди. Баштапкы курска көрө, өзө бергенисти сезини жадыбыс. Институттын директоры Николай Иванович те биске аяру эдип жаг. Ол анчадала Эркеменге каруузып жүретен. Өскө орооннон жиптерден турган кандый бир творческий делегация келгенде, олорло туштажарга Евдуй тушенко ло Эркемен Палкин баратан. Же мындый туштажулар олор төртинчи, бежинчи курстарда үренгилеп турарда болгон эди.

Кыштын өткөнүн бис билбей калдыбыс. Көрзөбис ле, яс жедин келген эмтир. Кар түрген кайылып, баштапкы майда агаштын бүрлери жайыла берди. Ойто ло жерибис санаабыска кирет. Күүктин үнин ле уксан, жанар күүнүн келер. Ыраакта, ыраакта чанкыр туулар, түрген суулар, төрөл улустын чырайы көзинге көрүнүп келер.

— Эки жылды өдүп чыктыбыс, уулдар, эмди үч жыл артты. Үредүни божодоло жапын барзабыс, бисти камык иштер сагып жаг — деп, Лазарь сананып айдат.

Бис жайгы сессияга белетенип турганьыс. Веранда жаар чыккан эжик ачык. Жаркынду жаскы күн тийип, жылу эзин согуп турган. Карагайлардын ортозыла бистинг осетин нөкөрис Хаджи-Мурат базып клеедири. Ол — поэт. Лазарьла кожо бир семинарда. Лазарь оны жагы көргөн чилеп, лаптап көрүп турала, күлүмзиренип ийди.

— Ах, көрмөстиг уулы, көрзөң, көрзөң, чек ле Владимир Ильич Ленинге түней болорго албаданып жаг. Кепказын Ленин чилеп кийип алган, сагалын база анайда өскүрип ийген. Базадын көрзөң, базадын. Айла чындап та түней! Эй, Хаджи, бери кел. Же мында не базып жүрүн?

— Не керек??! — деп, Хаджи-Мурат соок үнденди. — Менде бош жок. Сананар керек, башты иштедер керек, Кокышев! Тегин жерге калырап отурганча.

— Же, кирзег, Хаджи, бир сурак жарт эмес, бу Фейербахтын ижинде бир шүүлтени ондоп болбой турубыс. Сени тын марксист дежет не...

Хаджи-Мурат кирип келеле, бистерле жалакай эзендежип, бистинг сурагыска каруу берип баштады:

— Фейербахтын материализми ол диалектический матери-

ализм эмес, оны натуралистический материализм деп айдып жадылар. Бастыра немени бой-бойыла колбулу өзүмнүн айалгазынын законун кем ачкан? Идеалист Гегель. Фейербахтын материализмин Гегельдинг диалектиказыла үрөшөн эп-сүмөнн диалектический материализм деп айдын јат. Јарт па? Билдинг бе? Бу неменин тӱзӱлгӱзи.

Ол чындап та сӱрекей санаалу уул болгон. Орус тилди база јакшы билетен. Бойы таларкак, чыйрак. Сок јангыс јаан једикпези — кӱнӱркеги коркуш. Кандый да Тая деп кыска санаазын салган. Кыптын ичинде изӱ де болзо, ол кепказын да, инджагын да уштыбай јат. Саамайынан тер агын келди.

— Бу Хаджи кемге тӱгей, уулдар, а? — деп, Лазарь сурады.

— Бир улу кижиге — деп, мен айттым. — Чындап та таптап кӱрзӱгӱр, уулдар.

— А кемге? — Ол бистер јаар соок кӱрди.

— Је Ленинге деп канайын айдар... Штраулка јуук болгодыйын. Јангыс ла сен таларкак, уур, кыймыгын тону. Владимир Ильич андый болбогон эмей — деп, Лазарь айтты.

— Чындап ла мен тӱгей бе, уулдар?

— Не де бар...

— Је, Хаджи, сен јап-јангы кепканы не уужагаг? Керек дезе козырегин кашыра тудун салган — деп, Лазарь андыжып јат.

Хаджи-Мураттын чырайы јарый берди. Бу тӱгейлеш ого јарай берген болгодый. Ол тын каткырын ийеле, алаканыла столго јырс эттире согуп айтты.

— Сенин ле тапказын јок, Лазарь! Кей-кебизин тагма. Мен чындап та тӱгей болгон болзом, анда не бар? А сен каткырып жадын! Бис кеберисле де, санаабысла да ол улудаг улу кижиге јӱс ӱлӱӱнн бир де ӱлӱзи кирезниче тӱгей болзобыс, ол бистинг ырызыбыс.

Бу ла јууктарда Хаджи-Мурат Отеллого тӱгей болорго албаданып туратан. Уннинг јааны коркуш. Бойынын тилде Отеллонын монологторын кычыра болзо, кижинин торт ло куйка-бажы јымыраар. Общежитенинн кӱзӱктӱренинн ишдери шыгырап турар. Чырайы кара, кӱстӱри јаан, кажак. Чек ле маврдын бойы. Онын ичинде кандый ийде-кӱч барын билбенин. Је ол ийде кенете јарылып чыкса, ой, баш болзын.

Бис бийик философия јанынан куучындажын, бойыстын не немени билгенисти, ондогонисти чыгара айдып, куучындажып отурдыбыс. Бу база кӱч ле наука. Ол чокум, јарт шӱӱлтени сӱӱп јат. Конспекттеристи јайа тартып, эг уур сурактарды Хаджи-Муратка берип отурыбыс. Акыр, пени айдар эмени? Бис неши јетире ондобой жадыс? Је ол кандый ла суракка чике, чокум ка-

руу берет. Күлдүк. Бу осетин уул Назарьдыг эн жуук нөкөрү. Кылык-жаңдары чек башка да ботзо, олар бой-бойыла жаражып жат.

Мен ачык верандага чыгып барала, жайгы күннинг чогына мелирен, үргүлөп турган карагайларды, жажарып келген тегерик жаланычактарды айкап турдым. Бу ла жууктарда Жаан театрда «Риголетто» деп операны уккам. Онын музыказы кулагымда шыгырап турган немедий. Көрзөм, Коля Флоров Хаджи-Мураттын Таязын колтуктап ийген Никкишкин-Хол жаар уулу барадыры. Карагайлардын ортозыла экү деп элейткилеп отуры. Кавказтын арслангына туштабаза торт болор дешкен болгодый. Мен энчи-тип болбой, кожондон ийдим: «Жаражай жүреги жаантайын солынчан, жаскы салкындык сүре ле кубулчан. Хаджи-Мураттын кызын Коля апарып жат, карагайлар ортозыла олар жүгүрүп жат». Бу арняны уулдар угуп, ончозы сескилеп ийди.

— Флоров?! Кайда? — деп, Хаджи-Мурат тура жүгүрүп, торт ло айу чылап огуруп ийди. — «Сердце красавицы склонна к измене». У-ух! Мени ондободы деп туруп ба? Артист!

— Бу канайып туруп, Хаджи, мен тегине ле кожондоп жадым. Книжге кожондоорго до бербес. Каан, кыйынчы бий!

— Экилезин өлтүрүп саларым. — Хаджи-Мурат тиштерин кажырт эттире чайнанып ийеле, чыга конды.

— Чындап та мынызы коомой неме эдип салбазын — деп, Эркемен чочып айтты. — Бу күндерде оноң көс албас керек. Отелло! Мавр!

Бу та чын сүүш айса сүүшти ойнош, оны кем билер? Жаңыс ла Хаджи-Мурат экинчи этаптап тепкиштерди төмөн та жүгүрө берди, та тоолоно берди, не де күзүрөп калды.

— Эй! Хаджи-Мурат! Бу осетин улус Лермонтовтын бичигениле болзо, жобаш ло улус эди. Мынын калжуурп турган немези не? Күнүркегин көрзөн! — деп, мен арбандым. — Бу Кавказтын уулдары неме ле болзо, бычак ала койор. Алгырып чыгар. Менен Наташаны Него блаап алды. Мен ого бир жамап сөс тө айтпадым. Наташа бойы талдап алган. Кыстыг күүни андый. Албанла көөркий болбозыг не.

— Ол Кавказтын улузы изү улус — деп, Назарь айтты. — Бистердий соок эмес. Бис Сибирьдин улузы. Жүреге кату, сапаабыс бек. Бис керек десе мактанып та билбездис. Ыйлаарын база сүүбей жадыбыс. Кажы ла јердин кылык-жаңы башка.

— Назарь чын айдып жат. Бис анайын өктөмжиреп билбездис. Алтай албаты тымык, жобаш, жалакай албаты. Је бир ачынза, өөркөзө, оны токтодорго күч — деп, мен айттым.

— А Виктор Мознизов пени сананып жат, а? — деп, Эркемен каткырды.

— Сенең, Володя, ол кут јок.

— Күрүмдер! Бу слердин ижигер!

Бис өткөн кышты эске алынып, талганча ла каткырдыбыс. Виктор деп кулагы јетире укпас уул бар. Мен оныла шахмат ойноп јадым. Бу ойынды мен сүрекей коомой билерим. Азыйда ойнопгон эмес. Уулдар чала-была ла үреткен. Је јилбиркен турганымды не деп айдар. Орой эгирде ойын башталып јат. Лазарь ла Эркемен ойынды менең артык билгилейтен. Онын учун ологере кандый фигурала канайда жүрерин кожонло айдын берип јат. «Ол сүүрү немеле экинчи јолго туруп ал, шилемир», — деп. Лазарь кожондойт. «Адынды ары тургуе, алдыртын ийдин» — деп, Эркемен кожондоп јат. Мозинзов мыны тыгдап отурала, кулагын шыйт-шыйт эттире чукчын ийеле, боп-боро көстөрпеле уулдар јаар көрүн, айдат:

— Бу учы-куйузы јок кандый кожон, уулдар?

— А не? Кижин бойыннын национальный кожонгын кожондопос по? Сен бисти токтодорго бо? Андый кылыкты не деп айдаган эди, нөкөр Мозинзов? — деп, Лазарь соогын тартынын айдат. — Шовинизм эмес пе?

— Кожондогор, кожондогор, уулдар. А меге не? Мен оны ондоп турган эмезим. Је кажы ла албаты бойыннын искусствозын өскүрер учурлу — деп, Виктор јөпсине берди.

Лазарь ла Эркемен оноп ары кожондоп јадылар. Је мен түней ле ойнодып ийдим. Лазарь мени каргап кожондоп јат: «Соксоо күрүм, мен айттым не! Айттым не! Атты не берип ийдин? Ол јолго не турдын? Матты бойын ла иштеп алдыын!»

— Мат! Национальный кожондор до болушпады, ха-ха-ха! — деп, чодыр јүстү Виктор сүүнет.

Мен ачынып, кородоп, керек десе уйуктап болбой јадым. Лазарь ла Эркемен Викторго мен керегинде коркушту немелер куучындап јадылар. Уйуктаачы болуп, ончозын угуп јатпай база.

— Виктор, сен оны тын ачындырба. Бери келердең озо ол беш кежы өлтүрген. Онын јаткан аймагында Совет јан бу ла јуукта тургузылган. Чик ле этсе, өштүзи баш јок. Чек ле Сицилияда ошкош. Улус мыны ончозын көрзө дө, јандарга айтпас. «Олива агаштар алдында амыр јок» деп киноны көргөн эдинг бе? Чек ле ол кинодо неме ошкош.

— Слерде мафия бар ба? Бу күрүминг мафиоза болбозын, а?

— Јок, јок. Јүк ле ачычак, өкпөөрингкей кижин.

— Слер јангыс албаты эмес пе?

— Алтайда жүзүн-базын уктар јуртап јат. Бистинг племя јо-бош — деп, Лазарь төгүп ле туру, — јартын айдайын, мен јаан ла болзо, эки кижин шыркалагам. Бу неме бе? Эр кижиге уйат.

— А неһиң учун ол улусты өлтүрүп жат, а?

— Олордыг угы-төзһинде бир кижһи оһың таадазыһың таайыш өлтүрген. Оч! Канду оч!

— О господи! Кандый жерлик улус! — деп, Виктор улу тынат.

Эртеһинде экүдег экү шахмат ойноп жадыбыс. Виктор јобош, мени ангыдабай да, шоотпой до јат. Чек ле ойноп алардыг алдында јастыра јүрүп иһеле, мат алып жадым. Ачузын не деп айдар! Мен тижимди кајырт эттире чайнаһып иһеле, эки колымды ичкери сунуп, шыркырадым:

— Кан керек!.. О-о, сениг каныг ичер күһним келди. Јебрен өбсқомһиң, улу јуучылдыг адыла чертенип турум. У-у-а-а...

— Түрмелеер, сени адып салар... — деп, Виктор тескерлес, бастыра бойы тыркырап турды. — Эй, Лазарь, Эркемен! Мыны ары кедери эдигер. Мен оһыла база качап да ойнобозым, о господи!

— Бу партия кемдһийи де эмес болзын!

— Јарайт.

Эркемен ле Лазарь јүгүргилеп келеле, мени эки колымнаг тудуп, шифоньер ажыра апардылар. Мен Викторды коркыдып, эки оос алгырып иһдим. Уулдар јуурканла баштарып орооп, каткыга бастыра бойлоры селендеп жадылар. Эртеһинде лекциялардан јанып келзем, Виктор өскө общежитһиеге көчө берген эмтир.

Бис мышы эске алыһып, күһнис јеткенче ле каткырып јүретенис. Учында Лазарь бу учуралды мен керегинде анекдот эдип алган эмей. Айла, бистһиң кей-төгүһниске көн уулдар бүткүлеп туратап. Ого үзеери Сибирьдһиң, ыраак Түндүктһиң албатылары керегинде сапг башка куучындар јүрер. Андый да болоры јолду. Россияһың оок албатылары керегинде улус нени билер? Школдыг учебниктерһинде олор керегинде айдылбай јат. Слор керегинде литература ас эмезе јокко јуук. Бийик үредүлү де улус эш неме билбес. Бу коштой јаткан Барнаулдыг, Бийсктһиң де улузы алтай албаты керегинде је нени билер? Олор керегинде кем элбеде бичиген? Кандый журнал, газет? А туку Австрияһың, Океанияһың, Африкаһың, Түштүк Америкаһың албатылары керегинде олор јакшы билип јат. Олор керегинде улус «Огонек» ло «Вокруг света» ла өскө дө научһий журналдардан кычырып жадылар не. А бис керегинде је пени кычыраһың? Бир кулур теермендеери јанынаг пиженер мениле кожо Бийсктен Барнаулга јетире поездле барган. Бийик үредүлү кижһи. А коштой јаткан алтай албаты керегинде пени де билбес.

А Виктор — ол төс Россияда, деремнеде өскөи уул Алтай керегинде база нени билзин. Бир катап менен литовец уул сураган:

— Слер этти чийге јип жадыгар ба?

— Бис тирүүге јин јадыбыс.

— Канаыйып?

— Озо баштан койды эмезе уйды тудала, чоң эттерин јара кезеле, ого тус урун саларыс. Ол тирүүге ле тудалып калар. Бир төрт-беш күннинг бажында оны тудала, мойнын томыра кезип, канын ичин, эдин јин јадыбыс. Сүрекеј јакшы! — дедим. — Айылдап кел, мен сеге бир чочко тирүүге тузап берерим, онынг јуузын чыгыртып туруп јин отурарын.

— Кандый кайкамчылу албаты! Слердинг јерди, албатыны барып көрүп, слер керегинде очерк бичиир керек. Бу наукада јаап ачылта болор эди. Јагыс ла коркымчылу...

— Онызы андый. Город јерде кем јок. Је ыраак кырларда, кижн бдүп болбос јерлерде, не ле болуп јат. Эңмек туудан, учар кайадаг таш та агтарылар, агаш та тоолонор, төбөөгди ойсогуң, бел-аркаңды оодын салар. Ол таш, агаш бойлоры түшкен бе айса кижн чачып ийген бе, кем де билбес. Олүн ле каларын.

— О-о, кижн коркор неме туру не?

— Андый, нөкөр...

— Биле јанынаг кандый, үйлерсер көп нө?

— Ас ла болзо, алты.

— Кудай-май, а закон?

— Бисте бойыстыг законыс.

Көрсөм, уул бойынынг блокнодына менниг сөстөримди бичип турган болгодый. Мен каткырып ийдим. Ол суракту көрди.

— Мыны бичиирге јарабас — дедим. — Улус бүтнес, кайкаар. Мистификация деп бодоор.

Ол улу тынып, блокнодын карманына сугун айтты:

— Билип јадым, нөкөр. Слерди сүрекеј јаап иштер сакып јат. Төрөл јеригерге цивилизация једери эмди де узак эмтир.

Мен каткыма тумчаланып, туура көрдим. Кайкамчыл! Кижн канча ла кирези төгүн айтса, улус анча ла кирези бүдүп јат!

Бис база баштак ла болгоныс. Борис Арсентьевич бисти арбап та туратан. Бу Горно-Алтайска келип, бисти институтка аткаары јанынаг куучындашкан кижн. Јардак, омок, јалтанбас. Немени чике айдар. Ол биске көп јакшызын јетирген эди. Јуу тужында военный корреспондент болгон. Јамызы — полковник. Бис үренип турарыста ол СССР-динг инсательдерининг Союзынынг национальный литературалар аайынча консультанты болгон эди.

Күн ажып браадарда, бис тышкары чыгып, Баковка јаар јайылып барган карагај агаштардын ортозыла телчин, соотоп, базып јүрдибис. Лазарь кара плашту, андый ок кепкалу. Эркеменин алдында јалтыраган кара сукно тоны эмди тазап, чек кугарып

брааткан. Мен боро военный плашту. Оны меге мениле жагыс јерлү кижн — Иван Кыпчаков сыйлап берген. Куулы тарылгаларында күн ойноп јат. Је Лазарьдын плащын бис город барзабыс, сүре ле сурап турарыс. Качан да бербес. Қирленер деп айдар. Бойы седег кижн кичееп јат ише. Қийшнер керек, јараш кийшнер, седег јүрер керек. Је акча јок.

Ичкишкин-Холго барала, бир кружкадан сыра ичип алала, ойто јанып клеетсебис, Хаджи-Мурат, торт ло калјуурыган бука чылап, карагайлардын ортозыла учуп туру, арай ла болзо агаштарды табарбайт ошкош. Ба, бу не боло берди?

— Николай! Флоров! Сен кайда?! Берн чык! — деп кыйгырат. Бис онын јанына јүгүрп келдибис.

— Хаджи! Не болды?! Бу сен канайып турун?!

— Меге уулдар ончозын айдып берген. Таяны ол берн экелген! Мен ол кысты сүөп јадым! Айла, күнле кожо ажайын, је Танюша менин!

— Хаджи, санан! — дедим. — Москвада Тая кирези кыстар јок по?! Тьфу! Тая. Бюрократический столдын буттары ошкош јоон буттарлу немени. Сен јараш уул! Баатыр! Философ! Поэт!

— Унчукпа! Тая — агару! — деп, Хаджи кыйгырала, менин төжимнен ала койып, силке тартарда, бажым арай ла болзо үзүлип, туура чарчай бербеди. Ол тушта мойным чичкечек болгон. Күрүмнин бөкөзини. Мынайып чуркуражып турала, көрзөбис, Коля ла Тая колгуктажып ийген ыраак јокто өдүп јат. Хаджи-Мурат ичкери тап эдип, коркушту јоон үнле огурып ийди:

— Флоров, тур! Эр болзон, күчин көргүс! Онон башка койон јүректү неме деп айдарым!

Лазарь ла мен онын эки колына эки јанынан кадала бердибис. Бисти торт ло сүүртеп, ары-бери мергедеп јат. Эркемен онын он будынан ала койды. Огурып, бустап турган нөкөрсти божогной турдыбыс. Онон Хаджини мекелеп, сөстөп јадып общежитиеге јетиреле, кыбына кийдиреле, эжикти бөктөп ийеле, эки колысты төжиске чарый тудуп, буттарысты чала талтайта тургузып, торт ло Тамерланнын эжигинде турган каруулчыктар чылап, эжиктин эки јанына туруп алдыбыс. Бис токтодып турарыста, Хаджи-Мурат там ла калјуурып турган болгодый. Је ол Николайды токтоктозо, оны эртен институттан чыгара сүргүлеп ийер. Мындый айалгада оны жагысқан артырарга јарабас. Је түн ортозы кирезинде Хаджи токунай берди. Ол орынына јадып, стене јаар бурылып, трагический үнле айтты:

— Јаныгар, уулдар. Јаман неме этпезим. Јаш јүрүмим божогны бу туру. Ох, јүрегим кандый оорып јат. Эх, Тая, Тая...

Сендий ле кей-кебизин кыстардан улам канча эрлер өлгөн, канча кан төгүлгөн... Озогызы болгон болзо, Флоровты дуэльге кычырар эдим... Эркемен, Володя, жаныгар, кару Лазарь, артып кал. Менин чындык пөкөрүм.

Эркемен ле мен жүре бердибис. Хаджининг жүреги, байла, эмеш жабызаган болбой. Лазарь артып калды. Бош орын бар, мында конуп кал дешкенис. Эркемен нени де сананып, унчукнай базып браатты. Мен каранга сезип жадым. Же неле де болужар аргам жок.

Общежитиеге једин келдибис. Чала санааркан калган отуруп жадыбыс. Жарык энир. Түн киргелек. Отурзабыс тепкиштерде азербайджан уулдардын тал-табыжы угулды. Торт ло күскиде јанарга јуулган таандар ошкош. Сүүнчилү чуркуражын клеедет. Бүгүн кемизи де акча алган болгодый. Бис база сүүне бердибис.

— О, уйуктаарга јатпаган турбай! — деп, Джабир айтты. — Эркемен! Ажанарың ба? Бис — бай. Көр, колбаса, калаш, сарју.

Бис колбаса каарып, калаш кезип, биллибей турдыбыс. Руфат карманынан бир шил чыгарып келди. Куучын, тал-табыш.

— Эркеменчик, мен сени окшоп ийейин бе? — деп, Рамис каткырат.

Эркемен эки колын ичкери сунуп, калактап турды:

— Рамис! Јаңыс ла окшобо. Мен сеге кыс эмезим. Оның ордына сок. Алтай эр улус качан да окшошпой јат. Бозулар чылап јалажа беретени — мынызы не?!

Онон экү күрешкилей берди. Рамис — бийик сынду, јаап кара көстөрлү, коо-кырган тумчукту, жараш уул. Кийими де јакшы. Аргалу-чакту улустың уулы. Ада-энези үредүчилер болгон ошкош эди.

Азербайджан топшуур ойто ло јыгырай берди. Руфат кејрип кырлайып, бойының јайнылу кожонын чөйини ле јат.

Коштой кыптың эжиги ачылып, Ваня Мельниченко арбанды:

— Эй, јерлик дивизия! Эмеш арай не алгырбас? Түн ортозы өдүп калган, уйуктаар керек. Эртең — зачет!

— Ваня! Кир! Колбаса јириң бе?

— Төгүн айтпа! Колбаса сеге кайдан келетен? Колбасаның ордына эски ботинканың чирип калган таманын кемирип отурган болбойың, а?

— Же кирзең.

Мельниченканың бажы көрүнип келди.

— Ну-у, чындап ла сойынгылап јат. — Онон кирип келеле, столго отуруп айтты. — А мен Ахундовтың чек ле ыйлап тур-

гап немедий кожонгын угала, торолон јат деп бодогом. Байа эртен тура, бажын эжиктен сугала сурап јат.

— Кара калаш бар ба, уулдар?

А бойым аштап јаткан кижн кыјыгым курып, өчөп сурагам:

— Ак калаш јиир күүннн јок по? Айса сеге каарып салган индейка керек? Руфат нени де айтпай, эжикти јабала, јүре берген. Јакшы уул. Алдырбас, Руфат, качан бир тойо ажанарын. Бүткүл койды шашлык эдип тиштейле, јип саларын. Украинага айылдап кел, мен сеге бүткүл какај чочко каарып берейин!

— Чочконнн эдип јибезим, мен мусульман! — деп, Руфат чынгырат.

— А колбасаны ненинн эдипенн эткен, а? Не сойынып отурын? — деп, Ваня каткырды.

— Колбасаны колбасанынн эдипенн эткен, хе-хе-хе!

— Сеге семис чочко учуразын.

— А не? Чочконнн балазын куйкалајла каарып ийзе, ажырганыгды да билбей каларын, аллахты да ундын ийерин — деп, мен каткырдым.

Кижиннн јаш тужы кандый јакшы, кандый сүүнчилү. Кичинек те кунугар неме јок. Бистинн Оттелобыс та амыр уйуктап јат. Эки-үч айдаг ол Таняны ундып салар. Јер эс-бос јарып клееди-дири. Јаңы күн келип јат.

А л т а й д ы н ѓ о л д о р ы

Учинчи курс канайда өткөни санаама кирбейт. Бис студент улустын јүрүмнше темигнип, биллинер-биллибес јүрген өйлөрис болгон. Айла, јүрүм де чик јок јарана берген. Бисте эмди столовый бар. Литфонд болужып јат. Уредүге автобуслар тартып, онон ойто автобуслар ок экелип јадылар. Бир айына столовыйга јүс одус салковой берип јадын, јетен салковойды сен учун Литфонд төлөј салар. Айына эки јүс салковой, эмдиги акчала јирме ле салковой, чыгымдап јадын. Учү кинопрокатка барып, художественный фильмдердинн титрлерин алтай тилге көчүрип, јакшынак гонорар иштеп алар болдыбыс. Мен ого үзеери Короленконнн адыла адалгап стипендия алып тургам. Эски-каска кийим туура ташталган. Эмди бис чешский, французский костюмдар кийип јадыбыс. Театрларга, музейлерге, выставкаларга барарыс көптөј берди. Лазарь ла Эркемен јакшынак үлгерлер бичигилеп јадылар. Олордынн творческий семинарынынн башкараачызы јарлу советский поэт Владимир Луговской. Јелбер кара кабакту, коркок тумчукту, мүркүт ошкош бүдүмдү кижн. Уни јоон, сыны бийик.

Мен прозаның семинарларында болгом. Ол керегинде өткөн страницаларда бичиген эдим. Замошкын Николай Иванович сүрекей интеллигент кижин болгон. Ол жаан писатель эмес, же жарлу редактор, литературовед. Прозаның семинарында беш жыл отурала, учында дипломный ижимди үлгерлерле корулагам. Илья Сельвинский ле Борис Басаргин мени тың арбагылаган. Чын арбаган, кезем айткан. Же Вероника Тушнова ла Всеволод Иванов үлгерлерим керегинде жылу сөстөр айдын, мактаган эди. Байла, ижит кижин деп килеген болор. Ого үзеери олор мениң поэт болуп өзөриме бүткен. Очүре базарга белең, жеңил, өскүрүн аларга күч. Жаңы ла жалбыран күйүн келген жалбышка не керек? Ұрун ле ийген, өчө берер. Же оны өчүрбеске, ого күйер арга берер керек. Керектебестин тымыр, соок жажы, казыр салкын өчүре согуң салбасын. Ого күйер ийде-күчтин беретени жеңил эмес. Кичине одычак болгом.

Жүрүм өдүн ле жат. Лазарь экинчи ле курста Ленаны эзебей барды ошкоч. Эмди ол Алла деп кысла жуук найылажат. Же төртинчи курста бу да найылан үзүлүн калган эмей. А меге Алланың эжези Сюзанна сүрекей жаран туратан. Жараш келин. Чырайы жараш. Ол менең жаан жашту, айылду-журтту. Бир катап кандый да вечерде оныла танцевать эткеним санаама кирет. Ол койу кирбиктеринин алдынан күлүмзиренин, жаан кара көстөринде одычактарды өчүрүн, араай айткан:

— Жүрүмде бойының законы бар, Володя. Кезикте ол кижинин күүниле болбой жат. Мыны сен эр кижин болуп өзүн келзен, бойың билерин. Ачу. Же жылдар өдөр, сен мени эске алынарын, ошон каткыраын. Ол Сюзанна меге не жараган деп айдарын. Сыны коо эмес, тешек, жаан көстү армянка болгон деп санаарын. Мениң адам армянин болгон ине. А мен өбөгөнмди сүүбей жадым. Бис чек башка улус. Жүрүмге чек банка көрүшле көрүн жадыбыс. Лазарь сеге айткан болбой? Жүрүм андый да болуп жат, көөркий. Ол туку турган коп-коо сынду койу кара чачту кызычакты көрүн турун ба? Оныла таныш, жакшы кызычак. А эрлү келиндерге качан да санаанг салба... Жаман. Олордын бир кезигинин жүреги шыркалу. Шыркалу жүрек ол сүүнчлү сүүн болбос.

Мен нени де айдарга санагам. Же ол алаканыла мениң оозымды туй тудуп ийген. Лазарь мыны көрүн ийеле, Алланың ийин ажыра сүмелү имден жат. Көрбөсти көрүн ле ийген турар. А мен айдарга санагам: «Кайран Сюзанна! Слердин өбөгөнгөргө меге не керек? Слердин жараш келин ак-жарыктын үстинде жок болор. Мен слерди качан да, качан да ундыбазым».

Же бир канча жылдар өткөн кийинде, мен ол келинди быйанду эске алыгам. Ол жүрүмдин чынын меге ак-чек айдын берген.

Ончозы ундытын калды. Ончозы ырап калды. Сюзаннанын узун кирбиктерлү жаан кара көстөрү база. Эмди көөркий чындап ла карын калган болор. Изү түйштүктинг кыстары капшай чечектеп ле оног кашшай карын жат дежет.

Бис төрөл Алтайыбыска төртинчи катап жанып келдибис. Бы-
жыл практика өдөр керек. Лазарь «Алтайдын чолмоны» газеттин
редакциясында, Эркемен радиокомитетте, меге, байла салымым
андый, издательство келишкен. Бис иштеп жадыбыс. Айла, тын ла
эдиш турган немебис жок. Издательство ол тушта Советтердин
Турагында, эмди столовый, кухня болуп турган кыштарда бол-
гон. Меге кандый ла рукопись бергендер. База билгеним аайынча
чоокырлап, түзөдүн ле жадым. Орус тилден көчүргөн неме. Эр-
мектинг учурын эки-үч катап кычырып жадып ондоорун. Ол туш-
та произведенийининг шүүлтөзүн көчүрбөй, жагыс ла сөстөрүн кө-
чүрүн турган. «Ходоки у Ленина» деген эрмекти «Абра-чанакту
ходоктор Ленинге барганы» деп көчүрүп турган өй ол болгон.
Мыны кижини не аайлы неме деп айдар? Мынын ады — буквализм.
Ол тушта издательстводо Амант Акчабаевич Сабашкин редактор
болуп иштеп туратан эди. Ол «Ленинизмдин төзөлгөзү» деп Ста-
линдин ижин редактировать эдиш отуратан. Оны алтай тил-
ге та кем көчүргөн болбогой. Бис бир эрмекти алты-жетти
катап кычырала, учурын ондоп болбой туратаныс. Оригинал-
дан кычырзап, ончозы жарт, көчүргөн тексттен не де жарт
эмес. Кажы ла сөсти көчүрүн салганда, оны кем ондойтон?
Шүүлте чек ле булгалып калган. Чек бажыс оорый бергенде,
ишти чачып ийеле, суунын жадына барып, эжинип, амырап
жадарыс. Та иенин де учун коркушту изү күндөр туратан. Ол жыл-
дарда кыш сүрекей соок, же жай айдары жок изү болотон эмей.

Энирде горсадка барарыс. Городто телчинн базын жүрөрис. Со-
гуш та жок, кезиш те жок. Амыр. Тыш. Городтын жарлу хулиган да
уулдары биске тийбейтен. Алтайга ол жыл бистинг институттын студ-
денттери база келген эди: Роберт Рождественский, Николай
Агеев, Егор Полянский, Алла Киреева, Наташа Тарасенкова,
Наташа Дурова, Эльвира Селлах ла оног до өскөлөрү. Ол өй-
лөрдөн артын калган фотография бар. Бис кинотеатрдын одо-
жында сквердинг чеденинн жанында соктырганыс. Иккөрлөрүнтинг
бир канчазын Лазарь Ийинге жетире апарган. Наташа Дурова
Шебалиннинг аңдар өскүрер совхозына барала, анда жарым ай
кирелү иштеген. Олөг чапкам, силос салгам деген. Оног элик-
тинг жаш чаабын экелген эди. Көөркийдинг энези эмчегин саам-
чып артын калган болбой кайтсын. Наташа атту-чуулу артист-
тинг, аңдар үредеечининг, Дуровтын кызы болгон. Дуровтор Рос-

сияда укту-төстү дрессировщиктер болгонун бис жакшы билерис. Наташа эмди Дуровтын толугында дрессировщица болуп иштеп турган деп уккам. Литератураны таштап ийген болгодый. Ады-жолу угулбай жат. Ол каткычы, омок кыс болгон. Бисле ол чечарда деп ойын да ойноп туратан эди. Бир катап эгирде бу ла скверле ссоотоп базып жүргенис. Июль айдын түни. Аллелардын үстине агаштардын бүрлери биригип калган. Же бүрлер өткүрө карануй чагкыр теңери, чокту, жаан, ак жылдыстар көрүшүп турган. Наташа айткан:

— Кандый жаан жылдыстар. Чек ле агаштардын будактарына илип салган иллюминационный лампалар ошкош. Мен качап да мындый жаан, чокту жылдыстар көрбөгөм. Теректер кандый бийик, карагайлар кандый байбак! А чечектер, чечектер! Олорды неле түндеер? Бу кандый жараш ороон. Мен мында ла журтап жадатан болзом! Эй, уулдар, мени кемигер алар? Ха-ха-ха!

Ол көбрөп куучындап, эргиш агаштын узун жалбырагын үзе тартала, толу изү эриндерине жаба тудуп турган. Онон бис үчү эки этаж агаш гостинницага келгенис. Наташа мында жаткан. Столовый он бир час түнге жетире иштеп жат. Сыра, кадырган балык алганыс, онон гостинницанын кийин жанында жергелей тургузып койгон сыранын куру бочколорынын үстине чыгып алала, түниле куучындажып, кокурлажып, араай кожондожып отурганыс. Куру бочконун үстине чыгала, Наташа биңселеген де эди. Бочко жагыс ла күнкүлдеп турган. Устисте карануй чагкыр теңери, кайкамчылу, чокту жылдыстар, эбире жажыл кырлар, теңериге түртүп калган теректер. Бүрлер та не де керегинде шуулажып жат. Бис олордын эрмегин тыгдан укпай да жадыбыс. Бойлорыс жалбырактар ошкош талбырууш болгоныс ине. Мында Эркемен, Лазарь, мен. Онон көрзөбис, гостинницанын жанында кандый да солун кыс уйуктап болбой базып жүрү. Коп-коо сынду, кара чачту, барынкый-чагкыр көстү бала. Мен оны түште горродто көргөм. Топограф болгодый. Ол бистин оңкок-чигкек, балкашту оромыста үч бутту теодолидин тургузып, онызынан оромды өткүрө шыкалап, тетрадине нени де бичип турган. Бистин тыйрык-мыйрык оромысты түзеде пландап турган болбой кайтсын.

— Онын ады кем, уулдар?

— Айтпазым — деп, Лазарь каткырды. — Бир кружка сыра тургус. Ол тушта айдарым. Энчересный кыс. Коп-коо, французенка ошкош. Же ого менин күүним тийди.

— Ах, алмыс, — мен жүгүрүп барала база сыра экелдим, — ме, жүт. Же ады кем?

— Ады онын Зоя болор, көбркий. Таныжы милиционер бо-

лор, колмылтыкту, кайыш курлу, арай ла болзо үлдү жок. Так берин салбазын — деп, Лазарь кейленип турды. — Эркемен, көр лө тур. Не болор эмеш. Бүгүн онын Печорини туткан ошкош. Книгиня Мери фонтаннын жанына качан ла базып келбегей.

— Эй, уулдар, орустан айткар — деп, Наташа арбанды. — Мен нени де ондоп болбой жадым, мошениктер. Слер мени сардарга турган болдыгар. Атка арта салала, мангаткылай берер! А Володя, ол менин чындык рыцарим.

Наташа, сени коомой ат көдүрүп болбос, сен этенгир — деп, Лазарь каткырат.

— Же, же, кейленбе, көөркий.

— Рыцаринг ол туку жикпеге жапшына берген туру — деп, Лазарьдын тын айтканын угуп ийдим.

— Якшы ба, Зоя!

— Якшы.

— Уйкугар келбей жат па?

— Эйе. — Ол гуфлязынын бажыла кумакты чукчий базып, төмөн көрүп, туруп жат.

— Бистинг городты не кемжип турганаар? Жаан стройка болор бо?

— Топографический карта жаап жадыбыс. — Ол бажын көдүрүп, мен жаар көрөлө, жагыс ла эриндериле күлүмзиренип ийди.

Столмонын бажында лампа өчбөик жарыдып жат. Эркемен, Лазарь, Наташа отурган жер карануй. Олор бисти көрүп жат, бис олорды көрүп болбой жадыбыс. Каткы угулат. Наташа, уулчак чылап, эки сабарын оозына сугала, ачу сыгырып ийди. Жаан артисттинг эрке балазы кутус болбой база. Дуровторды бастыра Россия билер.

— Же мен барадым. — Зоя ары болды.

— Зоя, эртен танцага баралык па? Мен сегисе часта мында болойын, — десдим.

Ол тура тўжүп, сананып турала, айтты:

— А ол кыс слердинг эмес пе? Мен слерди сўре ле оныла кожо көрүп жадым. Кайда ла болзо, слерле кожо. Кече танцада база кожо жүрдүгер не?

— Эй, землемерка, бистинг уулды божот! — деп, Наташа кыйгырала, тала-тала каткыра берди. — Ха-ха-ха! Теодолидингди сый согуп ийерим.

— Жок, бис — студенттер, практикада жүрүп жадыбыс. Наташа бистинг нөкөрис. Ол хулиган да болзо, якшы бала. Сен онын сөзине аяру этпе, алмызы тутса, ол нени ле айдар.

— Жарайт. Эртен мен мында болорым. — Ол түрген-түрген базып барала, гостиницага кире берди.

Мен базып келеримде, Наташа айтты:

— Ой, меге јети часта эртен турада атанарга керек. Ончо уулдар, кыстар јангылай берген. Адам мени айу јип салган болор деп, коркып турган болор. Мында үредүлү айулар эмес, јерлик айулар ине! Кандый ачу! Лазарь, Володя, слер мени үй-дежин салыгар. Слер экүнн автостанциянын јанында јаткан деп уккам. Эркемен Октябрьский оромдо. Сен јана бер. Јакшы болзын, Эркемен. Мени кей-кебизин деп саанба. Менин тилим конгоко ошкош ине.

— Наташа, эмди ле гостиницадаг чыгарга бичит. Не-неменди ал, чаабынды база, бистинг квартирада тыштанып аларын, оног бис сени үдежин ийерис — деп, Лазарь айтты. Оног хулигандардын кожонгын кожондоп ијди: «Менин сөөгим кайда, кем качан да билбес».

— Анайда кожонгдобо, Лазарь, ийым келет. Мен эне јок өскүс өскөм ине. — деп, Наташа эрикчелдү ушчукты

Эртен тура бис Наташаны чоокыр чаабыла кожо Биіск брааткан автобуска јүк арайдаг отургузын ийгенне. Улус јык ла толо.

— Јакшы болзын, уулдар. Москвада јолугарыс! Володя! Милицонердин кызын блаашпа, ха-ха-ха! Мен күнүркеерим! Лазарь, јакшы болзын, көөркнй, — деп, Наташа автобустын көз-иңгинег кыйгырып јат.

Автобус ары болды. Бис колыс јанып, артып калдыбыс.

Энгирде гостиницанын јанына келзем, топограф кыс кемеги јерде туру. Јаңыскан эмес эмтир. Онын јанында милицияшыг сержанты туруп јат. Ба, Лазарь чын айткан туру не! Мен оны кейленип туру деп бодогом. Айла, чындап та, колмылтыкту.

— Слерге не керек, гражданин? — деп, милиционер уул сурады.

— Меге гражданочка керек — дедим, — јакшылар ба?

Кыс мен јаар түрген бурылып, күлүмзиренип ијди.

— Ой, је баралы. — Ол мени колтуктап, ичкери алтады, оног кайа көрүп, — јакшы болзын — деди.

«О, омок бала турбай — деп, саанып калдым. — Је јакшы. Чүмеркек эмес кыс эмтир». Бис горсадка барып, танцевать эдип турдыбыс. Мен оны Лазарьла, Эркеменле таныштырдым. Бис оныла үчү элижин-селижин, бийелеп турдыбыс. Эмештен мактанып та јадыбыс. А не? Москвадан келген студенттер. Бальний танцалардын школын божоткон уулдар. Чачтарыс узун, штандарыс чичке, галстуктарыстын узуну да јеткил, јаркынду, чоокыр-Джентльмендер, деддилер. База кылынып ла јадыс. Туфляла-

рыс күскүдүй жалтырап жат. Кыстардын ажарузында — Лазарь Дамский валъс болгондо, сүре ле оны кычыргылап жат. Ол бойынын жаркынду, романтический бүдүмиле, жардына арай ла түшпей турган калыг, толгомолду чачыла агыланары да жолду. Ого үзеери кокурчы, омок, тили энтү. Бойын бийик тудунын билер. Же лантап көрүп турзам, Зоя мында жуулган кыстардын эн жараштарынын бирүзи эмтир. Кон-коо сынду, ээлгид, торт ло балерина ошкош. Кирбикирни, кабактары койу ла кап-кара, чачы база кара, же кандый да чойбөк көстөрү чап-чагкыр. Жалакай, ачык-жарык бала. Новосибирскте жерлү. Топографический техникум божоткон.

Садтыг аллеяларыла соотоп базып жүрүбис. Лазарь кокурлап, анчыжып жат.

— Зоя, эмди сен бу Володяны орооныстыг ончо гордгорыла, меридиандарыла, параллельдериле алып жүретен бе? Же ол нени эдиш билер? Техникадан чорты да оңдобос. Төнөш.

— Алып жүрерим, ак-жарыкты эбиртип келерим, а не? — деп, Зоя сөстөг артпай жат. — Чын ба, Володя? Керек болзо, теодолит жүктенип жүрзин. Меге болужар.

— Чын, менинг карлагажым, — мен оморкоп, ден келейе бердим.

Бис гостиница жаар барып жадыбыс. Лазарь кийинистен ары келип жат. Ол кожондон клеедири: «Крутится, вертится шар голубой. крутится, вертится над головой...»

— Же, көөркийингди капшай үйдеш, онон жаналы. Мен сени мында сакып алайын — деп, Лазарь гостиницанын жапына једип келеле, айтты. Мен Зояны эжикке јетире үйдежип салдым. Мында база бир эмеш куучындажып турдыбыс. Ого кандый да аңылу сөстөр айдар санаам бар. Айрылып барар күүнним чек јок. Ол мыны сезип ийген болгодый. Колын капшай ичкери сунуп, айтты:

— Же, јакшы болзын.

— Јакшы болзын. Акыр, ол не милиционер?

— Тегин ле таныш уул. Меге бу балкашту оромло приборлор апарарга болушкан. Сен андый-мындый неме сананба. Ол меге кичинек те, кичинек те јарабай жат. Уктыг ба?

Дежурный эмеенинг кимиренип арбанганын ол угуп ийеле, бойынын кыбы јаар сурт эдни калды. Келзем, Лазарь скамейкада таңкылап отуру. Онон арбанын јат:

— Не удадыг, күрүм? Айса бу топограф бала сенег топографический карта јураган ба? Та ла та, не ле болорго турун болбой. Уч бутту теодолит жүктенип, үзүйтип базар болдын ба?

— А бойыг? Кече ол заочница кысла кожо түниле не маа-

раштын? Чек ле апрель айдың кискелери чилеп. А Зоя якшы бала. Тегин ишмекчи кижн. Техник.

Онон чечеркежиң, челдежиң, квартирага једин келдибис. Бис јангыс орында уйуктап турганыс, баштарысты эки башка эдиң, валет чилеп, јадып аларыс. Түн ортозында ойгоңың келзем, кандый да јыт. Көрзөм, Лазарь будын чек ле тумчугымның алдына јетире чирей тең алган эмтир. Оның будын ала койоло, стенеге тара эттире түртүрип ийеримде, ол «Ой!» деп калды.

— Бу канай туруң, шайтан?! Јо-јо, будымай, будымай. Эмди кижн таницага да барың болбос болбой, ой!

— Учкан, — дедим, — бутты јунар керек. Туфляның тышты јалтырап та турза, ичи, борсуктын ичегени чилеп, кингзиң калган. «Блеск и нищета» деп неме бу туру, а?

Лазарь јангыс ла «ха-ха!» — дейле, буттарын такыйта тартып, уйуктай берди. Көзпөктөр бозорып, јарын клеетти. Јангы таң келиң јат. «Күн капшай ла тийетен болзо — ден санандым — Бүгүн бисти кандый солундар, тушташтар, куучындар сақып јады не?»

Городто тоолу ла таш туралар. Горисполкомның председатели кичинек кынта отурып јат. Газеттин редакциязы төрт кың агаш турада. Азыйда мында иштеген оңчо улус сүрүк тонду, кара чырайлу болгон. Сан башка. Торт ло бир чырайлу, бир кийимдү дедектив — ищейкалар ошкош. Олорды мен кезикте таныштырып та болбой туратам. Јангыс ла Чалчык Анчынович Чуңжеков аңыланатан. Оңдо сүрүк тон јок. Ол өрөкөңгө јолыс ачык болгон. Ол пени де араай ыгыраның кожондоң, заметкалар јазап отуратан. Јаан башту, јаан көстү кижн. Келтей колы ла келтей буды јетире иштебей јат. Јаштаң ала кенек. Оның учун ол чала тууралап, јаан бажы серпилеп базап јүретен. Мындыј јобош кижини Чалчык деп не адады не деп сананып јүретем. Чалчык — ол кырмакчы, керишчен, согушчан кижн исе. Чалчык Анчынович үлгеристи кычырып көрөлө, оның алдына «јарагадый» деп тыйрың-тыйрың этире бичип салатан. Качан да укааркабас, билсеркебес. Јаш уулдарга болужайын ла деген санаалу јүретен. Бис ого качан да болзо быянду јүрерис. Бистин баштаңкы үлгериске јол берген өрөкөң ол эмей. Кандый бир укааркак, ойинег өткүре јаан некелтелү кижн оның ордында отурган болзо, биске јол бербес эди.

— Ол үлгер, ол очерк барзың, уулдар ас та болзо кангырап иштеп алзың — деп, айдып отуратан. Чала калаганча арајан ичиң ийзе, кокурчы, кожончы. Улгерлерин де кандый да јымжак, чөйө кычырып отуратан. Бис Чалчык Анчыновичтин айлында да болуп туратаныс.

Городто тымык. Ол жайдын изүзине үргүлөп жат. Бир күн айдышты: история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институттын ишчилери Улаган аймак жаар барып жат деп. Научный экспедиция анда алтай кеп сөстөр, табышкактар, чөрчөктөр, учкур сөстөр жуур. Мен Улаганда качан да болбогом. Бу кандый Алтай не? Улустын куучынынан уксан, кайыр, каскак, же сүрекей жараш жер. Мыны барып көрүп келзе кайдар? Азыйда национальный школдо кожо үрөнгөн таныш уулдар анда толтыра. Менин кару најым Альберт Бедушев база анда журтап жат.

Ол тушта Эркемен кайда болгон, санаама жакшы кирбейт. Байла, жана берген болор. Лазарьды экспедицияга алып ийдилер. Керек десе командировочный төлөп бергиледи. Мени албадылар. Акча жетпес дешти. Айса, өчбөрдө ол аймакты барып көрөдим. А, кайдалык, бойымнын да чодымла барып келерим, бир эмеш иштеп алган акчам бар, жагыс ла машинага отургузып алыгар ледим. Институттын директоры Екатерина Макаровна Тошак ова та менин де учун мени сүүбейтен. Ол мени критикалап, сөгүп те туратан дежет мен жок жерде. Андый да болзо, машинага отургузып алдылар. Кузовында сок жагыс көзнөктү туйук будка тургузып койгон грузовой машина. Ол Чуйдын трагын өрө барып ла жат. Будканын ичи боро тозын, тондолышты, чарчалышты не де айтпас.

Машинада: Павел Егорович Тадьев — институттын история аайынча секторынын заведующийи — кеберкек, омок эр кижн, Товар Санатович Тюхтенев — кичү научный ишчи. Лазарь Васильевич Кокышев, Мария Михайловна Суразакова. Кабинада Екатерина Макаровна Тошак ова отурып жат. Кузовтын учында— мен. Ол өйлөрдөн бир солун фотография артып калган. Бис Улаган бараткан жолдо узун, чөйбөк көлдин жанында отурып жадыбыс. Ончобыс жинт, сүүнчилү. Ол жоруктан арыганыс-чылаганыс та көрүнбей жат. Экспедицияда Сазон Саймович Суразаков, Сергей Сергеевич Каташ база болгон ошкош эди. Же олор бисле кожо барган ба айса таң алдынан барган ба, мынызы санаама жетире кирбейт. Улаганга једип барала, школдын интернадынын туразында јатканыс. Бу журт меге кандый да жараш ла эптү көрүнгөн. Ончозы алтай улус. Кайда ла болзон, алтай эрмек куучын. Айла улуды да јалакай. Эмди чала өскөрип калган дежет. Эбире јыш тайгалар, аркылып-теркилип барган ак карлу сойоктор ло сындар. Бийик жер. Чек ле чөрчөктин јери ошкош. Улаганнын боочызы. Чек ле јанында мөңкү карлу сүмерлер. Обоо таш. Чуйдын тайгалары санаама кирет. Мен тогузынчы класстын кийинде бастыра јайды Москвадан келген геологи-

раштын? Чек ле апрель айдын кискелери чилең. А Зоя јакшы бала. Тегин ишмекчи кижн. Техник.

Оноң чечеркежин, челдежин, квартирага једни келдибис. Бис јангыс орында уйуктап турганыс, баштарысты эки башка эдни, валет чилең, јадып аларыс. Тўн ортозында ойгонын келзем, кандый да јыт. Көрзөм, Лазарь будын чек ле тумчугымнын алдына јетире чирей тееп алган эмтир. Онын будын ала койоло, стенеге тарс эттире түртүрип ийеримде, ол «Ой!» деп калды.

— Бу канай туруң, шайтан?! Жо-жо, будымай, будымай. Эмди кижн тандага да барып болбос болбой, ой!

— Учкан, — дедим, — бутты јунар керек. Туфлянын тышты јалтырап та турза, ичи, борсуктын ичегени чилең, кинзип калган. «Блеск и нищета» деп неме бу туру, а?

Лазарь јангыс ла «ха-ха!» — дейле, буттарын такыйта тартып, уйуктай берди. Көзниктөр бозорып, јарып клеетти. Јагы таң келип јат. «Кўн капшай ла тийетен болзо — деп санандым. — Бўгўн бисти кандый солундар, тушташтар, куучындар сакып јады не?»

Городто тоолу ла таш туралар. Горисполкомнын председатели кичинеке кыпта отурып јат. Газеттин редакциязы төрт кып агаш турада. Азыйда мында иштеген ончо улус сўрүк тонду, кара чырайлу болгон. Саң баншка. Торт ло бир чырайлу, бир кийимдў дедектив — ищейкалар ошкош. Олорды мен кезикте таныштырып та болбой туратам. Јагыс ла Чалчык Анчышович Чунижеков аңыланатан. Ондо сўрүк тон јок. Ол өрөкөңгө јолыс ачык болгон. Ол пени де араай ыгыранып кожондоп, заметкалар јазап отуратан. Јаан башту, јаан көстү кижн. Келтей колы ла келтей буды јетире иштебей јат. Јаштаң ала кенек. Онын учун ол чала тууралап, јаан бажы серинлип базып јүретен. Мындый јобош кижини Чалчык деп не адады не деп сананып јүретем. Чалчык — ол кырмакчы, керишченг, согушчаң кижн ише. Чалчык Анчышович ўлгеристи кычырын көрөлө, онын алдына «јарагадый» деп тыйрын-тыйрын этире бичип салатан. Качан да укааркабас, билееркебес. Јаш уулдарга болужайын ла деген санаалу јүретен. Бис ого качан да болзо быйанду јүрерис. Бистин баштапкы ўлгериске јол берген өрөкөн ол эмей. Кандый бир укааркак, ойинен өткүре јаан нескелтелү кижн онын ордында отурган болзо, биске јол бербес эди.

— Ол ўлгер, ол очерк барзын, уулдар ас та болзо кангырар иштеп алзын — деп, айдып отуратан. Чала калаганча арајан ичип ийзе, кокурчы, кожончы. Улгерлерин де кандый да јымжак, чойё кычырып отуратан. Бис Чалчык Анчышовичтин айлында да болуп туратаныс.

Городто тымык. Ол жайдын изүзине үргүлөп жат. Бир күн айдышты: история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институттын ишчилери Улаган аймак жаар барып жат деп. Научный экспедиция анда алтай кеп сөстөр, табышкактар, чөрчөктөр, учкур сөстөр жуур. Мен Улаганда качан да болбогом. Бу кандый Алтай не? Улустын куучынынан уксаң, кайыр, кас-как, же сүрекей жараш жер. Мыны барып көрүп келзе кайдар? Азыйда национальный школдо кожо үренген таныш уулдар анда толтыра. Менинг кару најым Альберт Бедушев база анда жур-тап жат.

Ол тушта Эркемен кайда болгон, санаама жакшы кирбейт. Байла, жана берген болор. Лазарьды экспедицияга алып ийдилер. Керек дезе командировочный төлөп бергиледи. Мени албадылар. Акча жетпес дешти. Айса, өчөжөрдө ол аймакты барып көрөдим. А, кайдалык, бойымнын да чодымла барып келерим, бир эмеш иштеп алган акчам бар, жагыс ла машинага отургузып алыгар дедим. Институттын директоры Екатерина Макаровна Тошакова та менинг де учу мени сүүбейтен. Ол мени критикалап, сөгүн те туратан дежет мен жок жерде. Андый да болзо, машинага отургузып алдылар. Кузовында сок жагыс көзпөктү туйук будка тургузып койгон грузовой машина. Ол Чуйдын трагын өрө барып ла жат. Будканын ичи боро тозын, тондолышты, чарчалышты не де айтпас.

Машинада: Павел Егорович Тадыев — институттын история аайынча секторынын заведующийи — кеберкек, омок эр кижн, Товар Санатович Тюхтенов — кичү научный ишчи, Лазарь Васильевич Қокышев, Марня Михайловна Суразакова. Кабиннада Екатерина Макаровна Тошакова отурып жат. Кузовтын учында— мен. Ол өйлөрдөг бир солун фотография артып калган. Бис Улаган бараткан жолдо узун, чөйбөк көлднн жанында отурып жадыбыс. Ончобыс жнит, сүүнчилү. Ол жоруктан арыганыс-чылаганыс та көрүнбей жат. Экспедицияда Сазон Саймович Суразаков, Сергей Сергеевич Каташ база болгон ошкош эди. Же омор бисле кожо барган ба айса таң алдынан барган ба, мынызы санаама жетире кирбейт. Улаганга једип барала, школдын интернадынын туразында јатканыс. Бу журт меге кандый да жараш ла эптү көрүнген. Ончозы алтай улус. Кайда ла болзон, алтай эрмек-куучын. Айла улусы да јалакай. Эмди чала өскөрип калган дежет. Эбире јыш тайгалар, аркылып-теркилип барган ак карлу сойоктор ло сындар. Бийик жер. Чек ле чөрчөктин јери ошкош. Улаганнын боочызы. Чек ле јанында мөнгү карлу сүмерлер. Обоо таш. Чуйдын тайгалары санаама кирет. Мен тогузынчы класстын кийинде бастыра јайды Москвадан келген геологи-

ческий экспедицияла кожо өткүргөм. Ол тушта геологтын профессиязы жилбүлү ле романтический профессия болгон. Менин нөкөрүм Саша Константинов үредүзин таштап ийеле, геологторло кожо жүре берген эмей. Онон сүрекей солун письмолор бичип туратан. Жүрүм — жыргал дейтен. Ол меге бойынын фотожуругун ийген. Саша кара костюмду, галстукту отурып жат. Жанында кичинекей стол. Ол столдо бутылка тургузып салган, база «Казбек» деп папирос салып койгон. Ол кайда да Новосибирсктин жанында, Краснощековский райондо туратан. Мен арай ла болзо оныла кожо жүре бербеген эдим. Акам токтодып алган.

Тогузынчы класстын кийининде жайгы каппикулдарга жанып баргам. Бир күн Ондойго келзем, столовойдын одожында, кичинекей туранын жанында, уулдар, кыстар тургулары. Олордын ортозында бир талайчы алтай уул. Көрөр болзо, мында геологический иштер өткүрөргө жүк ле жай ойине ишмекчилер алып турган эмтир.

— Анда нени эдетен? — деп, талайчы уулдан сурадым.

— Нени ле эт десе, эдеринг, јер казарын, таш оодорын, аттарла кош тартарын — деп, булуттый калын кара чачту, тельняшка чамчалу темир тиштер кондырып койгон уул, тиштери жалтырт эдип, каткырып айтты. — Андый ишке чыдаарын ба, братишка? Талайдын тусту суузын јудуп көргөн эдинг бе? Шак андый ачу жүрүм болор. А мен? Тымык тегистин суузын көп амзагам, братишка.

— Ченежип көргөй, — дедим, — мен колхозто өлгөн дө обоологом, кыра да тарткам, кой до кабыргам. Эрке уулчак эземиз, братишка.

— Күлүк, алтай уул андый.

Бис таныжып ийдибис. Бу Александр Козубаев деп Кайынчыда јерлү уул эмтир.

Бисти Чибитке ийдилер. Төс јер анда дешти. Чибитке једип келеристе, кыстарды ишке албадылар. Мени де кайра јандыраарга санангандар. Јаш. Јаан чыдал јок. Чындап та ол тушта менде кандый чыдал болотон эди? Је Саша Козубаев айтты:

— Нөкөрлөр, бу уулды алар керек. Мен байа оныла туду-жып көргөм, чыйрак танма турган. Колхозто до иштеген, жүрүмди билер, талайдан да јалтабас. Ого үзеери ол көчүрөечи де болор, алтай, казах, халка-монгол тилдерди јакшы билип јат. Анда улус бир ле орус сөс билбес ине! Мындый айналгага база ајару эдер керек. Тары-бары ла дешсе, та нени айтканын ондо-бозын.

— Је, арткай — деп, экспедициянын начальнигининг заместители, јеерен чачту, алтын тиштү тестек өбөгөн, колын јанды, — чындап та биске көчүрөечи керек болор. Јербойынын улу-

зыла жуук колбу тудар керек. Эт-сүт керек болзо, оны канайып сурап аларыс? Кош тартарга аттар база керек болор.

Мен сүүне бердим. Јаңыс ла кыстар ачу. Көөркийлер јангылап јат. Олор кожо болгон болзо, кандый сүүнчилү болбос эди. База акча-неме иштеп аларга жүрген ине. Ол јайды мен Чуйдын альпалары дейтен тайгаларла керий-чарый базып өткүргем. Јазатырда, Аркытта, Кара-Кем дейтен кайыр јерлерде болгом. Бистинг байкандарыс таскылдарда, сырангай ла мөңкүлердин эдектеринде туруп јат. Улай јангыр јааза, энмек учарлардан таштар тоолонуп, түрген сууга эмезе мөңкүнннг эдегинде ойдыкта көлгө күч эдип түшкүлөп турар. Мен көчкө түжүп, бисти базырып салар болор деп коркып туратам.

Бийсктен келген јерказаачылар, је ле деген айсак-айсак өбөгөндөр, алдынан бригада төзөйлө, иштеп јадылар. Бисти алгылабайт. Уулчактар дежет. Бис үчү алдынан иштеп турганыс: Саша Козубаев, мен, база Ондойдын бир орус уулы, фамилиязы Вдовин ошкош эди. Биске лагерьден эки-үч километр ыраакта, сүрекей бийикте, сырангай ла төс мөңкүнннг эдегинен јер кемјигилеп берген. Теренги бүдүн јарым метр жуука казар керек. А јер таш, тош ло кумак. Бис таң эрте барала, јаңыс ла энгерде јанатаныс. Қазан азаачы келин биске курсактын эн ле јакшызынан көптөн салып беретен. Байла, уулчактар, јаш улус деп килеп жүретен болгодый. Бош өйлөрдө Саша мени япон тоолорго, флажокторло сигнал берип, сөстөр бичиирине үредип туратан. Талайчы күлүк. Куучынында талай, тенгис, ыраак изү талалар. Мен оозым ачып алала, тындап јадым. Кандый ырысту уул. Мен андый јерлер көргөйим не? Јок, мен талайдын летчиги болорым.

Арыганча иштейле, Алтайдын улу тайгаларын, учар сүмерлерин, энмектерин көрүп отуратам. Кандый кайкамчыл, кандый јараш. Ончозы чанкыр түдүскек ынаарга ородып салган. Јажыл агаштар, өзөктөр туку ыраакта, јабыста-јабыста. Бис бийикте, а булуттар јабыста. Қайкамчыл. Төмөн, анда-мында быјыраш булуттар туруп јат. Мени эбуре сүмерлер, энмектер тегериле тудуш, немедий. Олор учуп брааткандый билдирип турар. Олорло кожо мен бойым кайдаар да учуп брааткан болорым ба?

Күскиде мен јанып келеле, уулдарга кайкамчылу јоруктажым керегинде куучындап туратам. Чуйдын тайгаларын олордын кемизи де көрбөгөн. Шак ла ол өйлөрдө Лазарь «Геолог Калапчы» деп үлгер бичиген эди. Онын төс геройы мен болгом бо? Онызын мен билбезим. Је үлгердин темазын, байла, мен айдып бергем. Ол өйлөрдө, айла, геологтын ижи эн ле романтический профессиялардын бирүзи болгон. Бу јайгы јорукташтын кийнинде мен бийик сындарга чыгарын, онын екпиндү ару салкында-

рына жүзүмди, жүрегимди удурат тударын сүүр болгом. Бу бийик элкемдер кижининг санаазын арутап, сынын сергидип жат.

Менин төрөл жеримнин тайгалары база улуркак, кесен, таскылдарында күн жаркынду чечектер өзүп жат. Олор коркымчылу эмес, олор элкем, элбек ле жымжак. Онын сындарыла эмди машиналар да жүрүп жат. Агаштарын бүрте кезип браады. Агажы жок тайга — сл тайга ба? Ичим ачийт. Кайран агаштар, агаштар. Анда жеристинг тыны, сүнези журтап жаткан эмес не?

Улаганда эки-үч күн коңдыбыс. Онон экспедиция Саратап. Язулу баратап, кайра бурылала Чолушман, Алтып-Көз түжетен дешти. Түште эдер неме жок. Улаганын уулчактарыла футбол ойноп турубыс. Сергей Сергеевич вратарь болуп жат. Бир жанына плацды, экинчи жанына шляпазын салала, ортозына туруп алган, футболдын каалгазы бу, онон ден ары жантыс, бери жантыс калып ла жат. Борчоолор торт ло колдын-буттын алдынан өдө конгылап турар. Онон көрбөң лө, Сергей Сергеевич жалбагынан жыгылып калган жадар. Көрмөс мячикти база ла өткүрүп ийген. Лазарь ла мен табараачылар болуп турубыс. Тюхтенов ле Гадыев — коруучылар. Олор экүннн ойындары коомой. Бу кайткан улус деп кимиренип, чугулданып жадыбыс. Энгирде тыг салынгылап ийген болгодый. Ичи энчикпес кулугурлар. Олордын колдору да, буттары да тыркырап жат. Андый улус база нени тебетен эди? Эң ле жакшы ойноп турган кижин — Лазарь. Ол бистинг институттын «Поэттердин канады» деп командазында ойноп турган. Володя Гордейчевле кожо табараачылар болуп туратан эди. Айла, Лазарь бу ойынды сүрекей сүүйтен.

— Эй, бери теп, бери теп! Павел Егорыч, бу кайдаар тең тураар, тьфу! — деп, Лазарь торт ло кайнап туру. Сергей Сергеевич секирип чыгала, мячикти эки колыла ала койоло, жада түйжүп, эки катап андана согуп ийди. Ак чамчазын да, ару стрелкалу штанын да карамдабай жат. Яш тужын эске алынган болгодый. Же жыгылза жыгылгай, а не эки катап андана согор неме, мен ондоп болбой турдым. Торт ло кинного соктырып турган артист ошкош. — Молодец! Сергей Сергеевич! Электрик!

Павел Егорович, Товар Санатович база костюмду ойногылап жат. Лазарь ла мен костюмдарысты карамдап, уштала, чебер салып койоло, жангыс ла трусту, майкалу ойноп жадыс. Товар Санатович мячикти алала, бис жаар тебердинг ордына Каташты өткөнижип, айлана соголо, бойынын каалгазына кыч ла берип алды. Сергей Сергеевич жастыра тудала, жалбагынан барын гүшти.

— Ур-а, ура! Каалгазына кийдире тепкилеп алды! Уйат! Уйат! — дежип, уулчактар секиргилеп, бийелегилеп, колдорун чабынып турдылар.

— Бу канай тураар, өбөгөн?! Тьфу! Уйат! — деп, база ла Лазарь арбанып јат. Ол бистин команданын капитаны болуп турган

— Билбей калдым, хе-хе-хе! — деп, Тюхтеев терин арлап, каткырын туру. Је мынан нени аларын?

— Слерди командадан чыгарып јадым. Павел Егорович, слер Сергей Сергеевичтин јуугына туруп алыгар, биске чаптык этпегер. Сергей Сергеевич, бу слер не сунаадап калган јадыгар? Бу Кара талайдын јанында изў кумак эмес, футбол ойнсйтон јалан ине! Туругар!

Сергей Сергеевич өрө туруп, кактанып, арбанат.

— Бу кайткан кижн, уулдар! Понимаешь, сананар керек не! Көрөр керек! Је, Лазарь, јазап ойноок, уул.

Ойын ойто ло башталды. Лазарь ла мен оок-тобыр немелерди арай ла јыга табарбай, јүгүрнп, мячикти бой-бойыска кечире тебижип, өштүннн каалгазына оны ээчий-деечий кептей тееп турдыбыс. Је ойын кенете божой берген. Бир уулчак јыгылып браа-дала, менин трусымнын сырканчагынан ала койып, јага тартып ийген. Онон ары ойноор арга јок. Бис «физкультпривет» — дейле, јунунарга јүре бердибис. Уулчактар «ур-ра!» дежеле, база јангылай берди.

— Эртең ойноорыс па, поэттер! — деп, кыйгы угулды.

— Эртеңгизин эртең көргөй! — деп, Лазарь айтты.

Эңирде Культуранын туразында туштажу болгон. Сергей Сергеевич лекция кычырган. Залда улус толо. Улаганнын интеллигенциязы бастыразы мында. Бис үлгерлер кычырдыбыс. Байла јаш та, солун да болгон болбойыс. Ајару јок артпай турдыбыс. Туштажуныг кийинде танца болды. Јаан пөкөрлөрс кайдаар да јылыйгылап калды. Олорго учурлай кемдер де, је јартын айтса, үредүчилер, вечер эдип турган болгодый. Бис Культуранын туразында танцевать эдип, бойысты төп, шырагкай улус эдип көргүзерге кичеенип турадыс. Лазарь бир орус кысла түрген таныжып ийди. Тегерик чанкыр көстөрлү, күделн ошкош сары чачту бала эмтир. Аптеканын заведующийн дежет. Ады — Валя. Лазарь бажыла бир кыс јаар кекип, көзиле имдеп, бис жууктажып келеристе, шымыранды: «Сен ол кысла таныжып ал. Валянын үүрезн. Ады — Наташа». Мен оны танцага кычырып, таныжып алдым. Көп эрмек айтпай туру. Је танцевать эдерин сүүйтен кыс эмтир. Бис эмди эки эжер боло бердибис. Бийе, ойын өдүп ле јат. Залдын ичи тозынду. Бир кезек алтай кыстар бис јаар чала јаратпай көргилеп турдылар. Оруссып калган немелер деп санангылап турган болгодый. Браак јерден келген улус болуп, чимеркегилеп турган болордон аяабас.

— Володя, чүрче тышкары чыгалы — деп, Лазарь айтты. — Оноң Валя ла Наташа жаар бурылып, чоңчойлорын тырс эттире согуштырып, бажын кичинек эңилте кекип, кошты. — Миледи! Бис слерди эки-үч минутка артырып жадыбыс. Пардон! Туура сал-бас керек боло берди.

Тышкары чыгып барзабыс, тегери аяс, чагкыр эмтир. Черет дейтен ак сүмерлердин кары толу айдын жарыгына торт ло мызылдап жадат. Ийттер үрет, деремне уйуктап жат. Деремненин учынан кожон дезе, кожон аайы жок, кыйгы дезе, кыйгы аайы жок кандый да табыш угулат. Лазарь айтты:

— Валя — аптеканын жааны. Билип турун ба? Эртең вечер эдер болуп жөптөжип алдым. Жашөскүрим болор. Онын нажылары. Шампанский апарарыс. А олордон, көөркий, өскө неме табылар. Темдектезе, ачу неме. Наташа база болор. Сезип турун ба?

— А бу мыны качан жөптөжип ийген? Же, күрүм ле сен база!

— Не удадар? Жүрүм тегин де кыска. Ого үзеери бис коомой неме эдип турган эмезис. Ойын-жыргал, каткы-кожон. Улгерлер кычыарыс. Көргөн-укканысты айдарыс. Олорго солун болор не.

— Акыр, ойинен өткүре жыргал болбозун же бе, Лазарь. Бис ле кожо жаан улус жүрүп жадылар: Сазон Саймович, Павел Егорович. Адылар.

Танцанын кийинде деремнеле узак базып жүргенс. Башкуштын күрине жетире барганыс. Жажыл-чагкыр суу айдын жарыгында жалтырап, элбек ле эрчимдү агып жаткан. Онын шуулаган табыжы бир аай угулып, бисти бойынын мөңүнзимек толкуларына салып алала, жайкап, кайдаар да апарып жаткандый билдирип турды. Жаан городтор, тал-табышту оромдор сүрекей ыраакта немедий.

Бисти жамылулар тын ла керектебей жадылар. Уулчактарды учуры жаан керектерге не кийдирер дешкен болгодый. А биске не? Макалу. Райкомго, исполкомго, ончо ағылу учреждениелерге бистин жаандарыс — Екатерина Макаровна, Павел Егорович, Сергей Сергеевич, Сазон Саймович киргилеп жадылар.

Айрылыжар ой жетти. Нөкөрлөрим Саратан, Язулу жаар жүре берзе, Алтын-Көлгө канайып жедерим деп, санааркап турдым. Же меге ол туштагы аймакисполкомнын председатели Иван Васильевич Шодоев айтты:

— Же сен санааркаба, уул, мында Чолушманнаг келген өбөөндөр бар. Олор эки айдын военный үредүзине жүрген. Эртең-сонзун жанар. Олорло кожо жүре берерин. Мен сени олорло таныштырып салайын.

Эртеңгизинде Иван Васильевич мени олорло таныштырып

койды. Былар Семен Куюков ло Алексей Тыдыков эмтир. Олор керектинг аайын угуп ийеле, айдышты:

— А не апарбас, обеан, апарбай, а. Солун јердинг кижизин.

— Менде ат јок, — дедим — Јоју.

— Бис экүде аттар бар. Учкажып-течкежип једе бербей. Сен, Володя, санааркаба — деп, Семен кошты. — Қайда токтогон эдин? Интернатта ба? Эки күннинг бажында атанарыс. Мен сени таап аларым. Солдаттынг сөзи бек! — Ол колын берди.

Бис энир кирерин чек энчикпей сақып турганыс. Онон бери јирме үч јыл өдүп калды. Онынг учун мен бир де немени јажыр-бай да, көпчитпей де бичип јадым. Ого үзеери тын анайып јажырар да неме јок. Јаш јүрүм — ол јаш јүрүм ине.

Туранынг бир јанында — аптека, экинчи јанында — кыстар јаткан кып. Энирде келзебис, көөркийлер столына бары-јогын салгылап койгон эмтир. Бисти сақыгылап отуры. А бис недег де айабас-коркыбас, отгы-сууны өткөн күлүктер болуп көрүнерге албаданып јадыбыс. Лазарь столго эки шил шампанскийди токток этире тургузып, эки колын јайа тудуп айтты:

— Минледи! Бис бүгүн бүткүлнече слердинг. Эртег бисти, өскө јерлер, өскө јолдор сақып јат. Ах, кандый ачу! Јүрүм — талай, кижиде онынг үстинде—такпай, толку оны ары-бери таштап јат. Је јыргалды баштап ийели!

Беш кыстынг ортозында эки уул. Јыргал баштала берди. Столдо бир шил спирт туруп јат. Валя айтты:

— Ол кургак спирт. Суу экелип берейин бе?

Мен стакандарга шампанский уруп тургам. Је Лазарь тын јөткүрүп ийеле, бажын јайкап, онг колын өрө көдүрүп, унчукты.

— Валюша, суу керек јок. Бис јажык барышнялар эмезис, бис карган гвардеецтер. Спирттен болгой, от-јалбышту пунш та ичип јадыбыс. Андый ба, товарищ граф?

Мен база нени айдайын:

— Андый, — дедим. — Арктикада јүреримде база ичип ле туратан аш эди. Канча катап өлүмнег аргадаган.

— Слер Арктикада болгоныгар ба? — Кыстардынг көстөри јаандай берди. — Ой кандый солун. Куучындап берзегер, а?

— Ол кайда ла болгон. Оны айдарга јарабас — деп, Лазарь айдала, будыма базып, кулагыма шымыранды. — Ажа конбо.

Је спирттн ичип ийеле, тыныжым буулып, арай ла болзо тала бербедим. Ичи-буурым өртөлип јат. Бот сеге, Арктиканынг геройы! Кейлениш, көкиш кижини база неге ле экелер!

Удабай кожонг јыңырай берди. Бис Москвадан экелген студенческий кожондорды кожондоп турдыбыс. Лазарь испанский кожондор кожондоп баштады. Бу кожондорды ол испанец Ара-

надан үренип алган. Вечер жакшы өдүп жат. Кожон, кокур, каткы. Патефонды ойнодып, танцевать эдип жадыбыс. Көрзөм, Валя Лазарьдан көстөрүн чек албайт. А менин санаамнан ол теодолит жүктөнүп алган топограф кыс чыкпай турды. Онын учун мен Наташала таныжарымнан ала оныла нөкөр кижин болуп тудунып жадым. Кей-кебинин сөстөр дө айдар күүнүм келбей жат. Онын чырайы кандый болгон, ол мени айткан, канайып та санаам, санаама не де кирбейт. Мен оныла тыг сокуркабай турганымды ол бойы да сезип ийген болгодый. Менин учун дезе, жыргал тыг ла өдүн турарда ол отурган жеринен кенете өрө туруп, айтты:

— Володя, мени үйдежин сал. Та менин де учун бажым ооруп жат.

Мен оны метеостанцияга жетире үйдежин салдым. Араайын жааш жап турган. Менин пиджагымла баштарысты бүркей жабып, сүрекей жуук базып браатканыс. Жолдо ого мен мени де айтпагам. Айрылыжар алдында ол меге колын берип айткан:

— Слер бери не келгенигер, эки-үч ле күүнге? Слер жүре беререер, бисти эске де албазаар. А биске мында иштеерге, жүрерге керек. Слер бистин амыр күүнисти түймедип салдыгар.

— Сен мында жагыскап ба?

— Жок. Туранын ол учында карган каруулчык. Бу учында — мен.

— Жакшы болзын. Эртең клубка келеринг бе?

— Билбезим.

Мен бура согуп, базып ийгем. Онон кайра көрзөм, ол кофтазы агарып, эжигинин жанында жагыскап турды. Кенете жана болуп, жанына жүгүрүп барар күүнүм келди. Же бойымды тудунып ийдим. Жедип келеримде, Лазарь мени туура жедип, сурады:

— Не болды? Не түргөн кайра келген? Наташа неге ачынды?

— Неге де эмес. Бажы ооруп жат, — дедим.

— Бажы ооруп жат? Көк-төгүн. Ол сени мында түйжиле сакыган. Валяга ол айткан... Билдинг бе? А сен ого бир жылу сөс тө айтпаган. Эх, тенек, төнөш. Көксинде жүреги жок, таш командор!

— Же болды.

Бис кыстарды үйдежин койоло, общежитиеге жанып келдибис. Жолой келеделе, Лазарьга айттым:

— Валя — жакшы кыс.

— Эйе, Володя, ак-чек жакшы кыс болгодый. Же ончозы ундылар, жодранын ак чечеги чилеп, төгүлип калар.

Эртең тура Тошакванын жакарузы жарлалды. Научный шинжү өткүретен отряд Саратан, Язулу атанып жат. Ээрлү аттар белен. Лазарь, Павел Егорович, Товар Санатович кандый да жабы-

зак-жабызак өлб-чоокыр аттарга мингилеп, монгол жуучылдар чылап, «кху!» деп кыйгыргылап ийеле, Саратан баратан жолды өрө тидиреде мантаткылай берди.

Мен школдын жанында жаңыскан артып калдым. Санаам караңгуй. Эрикчел-эрикчел боло берди. Же Улаганда Альберт Бедушев жаткан. Школдо кожо үренген ийкөрүм. Узун сынду, туйук кара кабакту, өңжик, кеберкек уул. Онын айлына бардым. Уйи куманды кижин, медицинский сестра болуп иштеп турган ошкош эди. Энези жада каларда, Альберт школды божотпой жапа берген, ошон черүге барган, жанып келеле, шофер болуп иштеп туратан. Экинчи жылда ол көөркий кенете жада калды не. Кандый ачу!

Мен онын айлына кирип барзам, айылчылар келген эмтир. Куманды улус отуры. Альберттин үйинин төрөбидөрү. Мени столго отургузып ийдилер. Күндү-күрөө өдүп ле жат. Куманды кожондорды мен баштап ла ол ийкөрүмнүн айлында уккам. Сүрекей жараш кожондор. Ошон ол кожондорды узак ойгө ундыбай жүргөн эдим. Эмди чек ундылып калды. Жакшы улус ак-жарыкта нинин учун ас жүрет не. Ол Лазарь, ол Эрден Параев, Альберт Бедушев кандый уулдар, кандый эрлер болгон.

Эртезинде менин жаңы таныштарым жеткилеп келди. Менде артыпчак, жүктенчик бар эмес. Бор-ботколу портфелимди ээрге канжаалап ийдим. Уулдар аттарынын бирүзүн меге берди, бирүзүнне экү учкашкылап ийди. Балыктуулда токтобой, көндүрө өттибис. Уулдар айдышты:

— Кендирдин тайгазыла барар керек. Ан көрөр керек. Бистин Алтайыс сүрекей аңдык, обеан. Бир-бирүни көрөр болбойыс. Жолоор кандый кижин эди?

Бис барып ла жадыбыс. Жыраа, жыгын, жыш тайга жерлер, сүк-сүүр көнкөрүлөр, кадалгак чыгыттар. Күн ажыш браатты, агаштардын ортозынан кенете көл көрүнип келди. Көлдүн жанында кажаган айыл туру. Түнүгинен ыш чоргыйт. Айылдын жанына жортуп келеристе, бисти кем де көрбөди. Айылдан көнөктөр тудунган эки кыс кимиректенип арбанганча, чыгып келдилер.

— Көрмөстин каты аркыдаар, а бис уй саар, күнүн ле аңдый... — Ошон бисти көргилеп ийеле, эпжоксынгылап, айыл ажыра жажынгылай берди. Бу саар уйлардын фермазы болгодый. Агаш аразында чеденде уйлар. Уй саап турган улустын табыжы угулат. Көнөктөр каңырт эдет, уйлар изү тынып, ыңгыранат. Айылдан уй кижинин тын үнденгени угулып турды.

— Уйлараарды саагар ла, балдарым, колхозыс байыыр, бойыс жакшы жадарыс. А мен, карган кижин, казанды көрүп отурайын! Бу база иш. Изү отго казан башкаратаны ол жеңил бе?! — Ошон чөйө жаңарлай берди. Уйге кирип келзеес, төрдө акар тере тон

жабынып, бажын кызыл арчуулла тартып алган јинт үй киж и отуры. Јанында бир четвeрт тургузып алган эмитир. Бисти көрүп ийеле, «Көдөк!» — деп, чочып, белиндеп ийди.

— Бу тал-табыжы јок кайдан једин келдеер?! Кудај ла дe-зeн, мынын ийди-кужы не үрбeс нeмe туру!

— А кыйгырып келетeн бe, былар?! — деп, Сeмeн Куюков каткырды. — Мында улус кандый турган?

— Јакшы!

Бис эзендежип, таныжып, отурып ийдибис. Атка чылаганыс коркуш. «Андайтaн јеригер бу бa, уулдар?» — деп, сананып калдым. Је лe дeгeн кaрa кaзaндa аракы азып койгон эмитир. Чурумнын чоргозынан аракы торт лo шыркырап агын јат. Айыл-дыг ээзи үй киж и чай уруп, аш-курсак салды. Солун улуска сүү-нe бергeн болгодый. Күн ажып браадардa, кожон-комут чөйилe лe бербей бaзa. Чөбчөй эбирип лe јат. Мында мeн oзoгы-oзoгы кожондор уккaм. Айла телeнит кожон бaзa солун эмитир. Јe Ондойдын, Кан-Оозынын кожонгынан чeк башкa. Сeмeн Куюков Чолушманынгулузынын кожондорын кожондоды. Мeн бойым-нын јеримнин кожондорын кожондодым. Уулдар јыргaп лa јат. А нe? Эки айдын туркунына солдaтaп јүрүп эригин калбай бaзa!

Көп, көп жылдар жүргилей берер,
Көп үйенин кожонгу угулар.
Буланат јытту ойногон Алтайым
Бу ла бойы кeсeп артар...
Је бу кожоннын чүми јок сөстөрп
Јеристe јажына арткылап калар.
Јадын-јүрүмдe нe дe болзо,
Јагы үйенин үнинeн угулар. —

деп, кару Лазарь 1963 жылда Алтай јерилe јоруктап јүрeлe, јa-нып келeлe бичигeн эди. Ол үлгeрин eнгирдe, јажыл кырларгa курчаткан городыс тымый берердe, бийик теректердин жалбырак-тары алыс шуулаганы өткүрe, тeрeн сананып, эмeш кунугып, эркe кычырган.

Таг эртен уулдар айдышты:

— Јок, атанар керек. Былардын аракызы, күндүзи түгeнбeс, туузылбас. Анг көрө керек, эт таап јиир керек, айыл-јуртка јe-дeр керек. Је јакшы болзын, јeнeбис! Јакшы јүрүгeр.

Мeн сүүнe бердим. Баш болзын. Атанып јадыбыс. Аракы тын сүүбeс уулдар эмитир. Јакшы.

Ар тайгаларла барып ла јадыбыс, јолы кату ла јерлeр эмитир. Энгиргeри түштe бир јeргe oдуланып түштүбис. Каңыл мөштөрдинг јаныла кaрa суучак коркырап агып јат. Чайлап, тыштанып алала, уулдар айдышты:

— Јe, oбeан, oду сакыгар. Бис мында илeлeп көрөтөн, тoзo-

тон јерлер бар, барып көрүп ийелик. Не-не базып келер болор бо?

Мен түниле уйуктап болбогом. Таныш эмес јер, тайга. Карган мөштөр дө кандый да коркымчылу күүлежиң, јаан үшкүргилеп турат. Јаңыс ла Чолушманның ол јанында ак сүмерлер эс-бос чаңкырайып көрүнөт. Уулдардан табыш та јок. Мылтык атканы угулар ба деп тыңдаланып та јаадым. Не де угулбайт. Јабыс булуттар бажыма арай ла тийбей, өткилеп браадат. Јер текши јарый берерде, шык-шак ла уйуктап калган эмитрим. Кимирт-кимирт эткен үндер угуларда, ойгоно чарчап келдим. Нөкөрлө-рим једин келди. Санаам јарый түшти.

— Эш неме көрүнбеди, — дешти. Чайлап алала, јортуп ийди-бис. Талтүш кирерде кандый да тепсен јерге токтодыс.

— Мынаң кайыр түжүт башталар. Амырап, тыштанып, аттар-ды база амырадып алар керек.

Азыктың арткан-калганын чыгарып алдыбыс. Көрсөм, уул-дардын баштары оорып, јүдегилеп турган болгодый. Мен порт-Фелимнен бир шил спирт чыгарып келдим. Меге оны Валя бер-ген. Уулдар мыны көргилеп ийеле, чырайлары јарый берди. Алек-сей јүгүрүп барып, кара суудан суу экелди:

— Ах, маладез, — дешти, — эр мындый болор керек. Мыны городтон экелген бе? Тайга-ташка јүргенде, соок неме өткөндө, мындый неме ден табылбас ине! Ах, маладез!

— Эйе, — дедим.

Бир частың бажында тал-табыжыс јаанады, аттарына уул-дар мине ле соктылар. Сан төмөн көрсөм, туку өзөктің түбинде Чолушманның суузы суактың суузындый тыйрындап агып јат. Чичкечек, тыйрык-мыйрык јолычак, кезик учар корумдарды ке-чире агаштан салала, ого коштой таштар салып, јол аайлу неме эдип койгон. Мыны көрсөн, торт ло куйка бажың јымыраар. Ат јыгылза, эмезе бүдүрилзе, не болор. Аттар уучаларына отура түжүп, эки колыла тескери тебинип, кезик јерлерде јылбырап, јыңылап браадат. Қичинек ле јастырзаң, јылым кайаның, учар боомның бажынаң көгөргөн өзөктің түбине барып түжерин. Мен адымнаң түжүп, оны јединип алдым. Тизем боқырылып јат. Бойым аайы-бажы јок терлеп, арай ла болзо, јыгылбай турум. Семен ло Алексей адына учкашкылаганча ла түшкүлеп браады. Кезик јерде адың јелдиртип те јат. Бойының јерине үренип, те-мигип калган ине.

— Слер аттаң түшпеер, өбөөн, — деп, Семен кыйгырды. — Ат кандый да болзо, төрт бутту, слер эки бутту. Ол карган ат, јолды јакшы билер. Бу јолло бистин јердин үй улузы бир бала-зын өнөрип алала, бирүзин учкаштырып алала, јүрүп јат.

Мындый кайыр жерлерди мен качан да көрбөгөм. Өрө чыгарда озо баскан аттың өтөгү кийининде клееткен кижининг төбө-зине келип түжетен жолдор бар дежетен, андый жолдордунг бирү-зи бу эмтир. Кара терим төгүлүп, эки тизем тыркырап, өзөккө түжүп бардым. Онон санг өрө көрөлө, түжүп келген жолымнан бойым коркыдым. Туу-тайга чек ле үстиме эгеини калган туруп жат. Мыны өрө атту кизи канайып чыгып турган? Учунда угар болзо, бу Көөнниг үсти жанында «Известковый» дейтен түжүт эмтир. Баш ла бол. Уулдар мени жер көрзини деп, өнөтөини ле бу эн ле кайыр түжүтле экелген болгодый.

Көк-Баш деп жаан эмес деремне жолдо туру. Анда токтоп, бир айылга түштибис. Семен Куюковтынг кайын адазынынг айлы дешти. Ак башту карган өбөгөн отурды. Ажапар алдында ары көрүп, крестенин турарда, бу неге крестенин туру деп кайкагам. Онон лаптап көрзөм, алачыктарга кыстап салган кап-кара болуп ышталып калган кудайдынг алаканча сүри турган эмтир. Онон бир уулчак кал-камык балыктар экелген. Оны педучилищеде үренин турган дешти. Жакшы уул. Көп эрмек айтпайт, бистен кемзинин турган болгодый. Ол тушта мен балыкты сүрекей сонуркап жигем.

Баштапкы катап кемеге отуруп, Башкуштынг суузын кечкеним санаамнан чыкпайт. Түрген агыннынг толкуларына кеме торт ло секирип, жайканып брааткан. Кырлары кайыр, суулары жаан ла түрген жер. Мында жалтанбас улус журтап жат. Бу жорукташта мен ол эки уулла жуук наылажып алгам. Олор керегинде эмди де жылу сананып жүредим. Семен Данилович Улаганда журтап жат. Алексей ол ло Чолушманда ошкош эди. Эки жанынанг энчейин калган чагкыр кырлар. Ортозында Чолушман өзөк. Мында жылу. Түште кызып калган кайаларданг түнде жылу эзин согуп турар. Чөрчөктинг жери. Кандый да жебреи шымырттар жүрегинге томулып жат. Баатырлардынг жери.

Алтын-Көл. Мен оны баштапкы ла катап көрүп жадым. Алдынанг өрө соккон салкынга онынг ак-чагкыр толкулары көбүктелип, анданып келет, Көлдинг ол жанында улуркаган жаан тайгалар турат. Күнбадыш жанында Алтын-Туу, Алмысту-Туу деп сүк-сүре түшкен энмек туулар. Олорды кем де айдары жок жаан тырмактарыла, санг төмөн сөгө тырмап койгон неме ошкош. Алтын-Көлдинг күнчыгыш жанында, ыраакта, Абаган деп тайга туруп жат. Бистинг жердинг каргандары оны төлөстөрдинг мүргиген төс тайгазы дежетен.

Кырсай. Эбире бийик карагайлар. Бөкөнөктөр торт ло кыймырап жат. А томоноктор, торт ло тозын ошкош, кижиге тынарга да бербес. Олор жагыс ла суунынг жарадында жок. Мында кап-

дый да болзо, эмен эин согуп жат. Мен жаратта жагыскан отур-гам. Бир де таныш кижн кѳрүнбейт. Ол тушта Алтын-Кӱлдӱ кан-дый да теплоход жүрбей турган. Туристтер де чек жок болгон. Сок жагыс жаан эмес катер потребкооперациянын баржазын сүүртен, ачу сыгырып жүретен. Баржа жаратта туру. Онын капи-таны Башкуш жаар балыктап барган деп айдышты. Мында дезе базанын ишчизип артырын койгон. Ол кижн баржанын ла жагы-наг жети туулгы балыктар тудуп алган. Кажызы ла он кило-граммнанг ас эмес. Онӱттийн балыктап барган Емельянов бир де балык тудуп болбогон. Ол једип келеле, не аайлу калактап турган деп айдар. Коно балыктайтам деген, опын учун бис мын-да конуп жадыбыс. Мында ок обкомнын экинчи качызы Иван Михайлович Чеков. Тайменьдердин бирүзи кӱнӱктӱ кайнап јат. А жаан кижн келгенде, кайнатпай кайда барзын! Чеков кы-зыл чырайлу, чыт эткен бӱдүмдү кижн. Азыйда ол Ондойдын райкомынын баштапкы качызы болордо, мен оны кӱрүп жүретем. Менин кожо ажан деп кычырды. Је мен жаан кижиден эпјоксы-нып, мойнон ијдим. Иван Михайлович жаркырада каткырып, мында улустын ортозында базып жүрди.

Айдарда, Алтын-Кӱл бу ба? Ада-ӱбӱкӱмнин журтаган јери мында деп уккам. Ас ла болзо, эки жүс бежен, үч жүс жыл мынан озо озор мында, жок, Кырсайда эмес, Кӱлдин ол жагында, Аба-ган деп тайгага жуук јерлерде, јаткан. Ол ӱрӱкӱннин ады Катуга деп угуп жүретем. Мен онон бери та сегизинчи, та тогузын-чы үйе. Ол керегинде мындый легенда-куучын жүретен: «Кату-Кара јети уулду болгон. Күс келерде, јети уулы сыгындар адар-га андай беретен. Бир күн карган ӱрӱкӱн јада калган эмтир. Эмени онон озо божогон болгодый. Онын учун јети келди айыл-га кирип те келзе, эр жагына кече базар жагы жок. Айдарда, озор айылды эбирин, кийис кереге айылды јара кезип, карганды онон чыгара тартып, јети уулынын адынан јети булгайрыга оройло, сӱӱгин жууп салган. Бир канча жылдар тувалар блаашкан болуптыр. сойондор, эмдиги айдышла болзо, тувалар блаашкан болуптыр. «Бистинг јер!» — дешкен. Менин ӱбӱкӱлӱрим айткан: «Јок, бис-тинг јер. Озодон бери мында јатканыс. Адабыстын сӱӱги мында жадыры. Јети булгайрыга оройло, жууп салганыс. Бүтпей турган болзогор, сӱӱкти казып кӱригер». Сӱӱкти кодорып ийерде, јети булгайрыга ородып койгон кайракан чыгып келбей кайтты. Онон сойондорды сүргүлӱп ийген. Ол ӱйдӱн бери амыр жадын болбой барган болгодый, сойондор сүре ле табару эдип турган, онын учун Катуга-Каранын јети уулы тӱс Алтай жаар ырап, кӱчӱ бер-ген. Кезиктери Чуйды ӱрӱ алган, Кан-Јабаганга ырбаган. Озор-дын бирүзи Урсул ичине барган».

Эмди бисти оное таркап келген деп айдыжып јат. Мен мыны ончозын туулардын бажына кызара сүртүлүп ажып брааткан күннинг чоґын ајыктап, суунын араай шылырап акканын тындап, сананып отургам. Эзен бе, Алтын-Көл! Эзен бе, төрөл туулар! Ас тоолу албатыбыстын јебреп кабайы! Тоозы јок тонокчылар, олјочылар шүүндерин таштап, эне Алтайды эбире шүүп те келзе, онын берт, кобы-јиктеринде, шибее болгон тууларында, јыштарында түнгей ле јон артатан, түнгей ле мал артатан. Бис онын калыгы. Очпөгөн оттын јалбыжы. Онын учун бис күйер учурлу, јарыдар учурлу!

Т у ш т а ш т а р

Переделкинодо, бистинг общежитиелердин бирүзинде, јаан эмес те болзо, је сүрекеј эптү клуб бар. Экинчи этажта јымжак дивандар, кресло-отургуштар тургузып салган зал. Мында телевизор туруп јат. Экинчи кыпта — библиотека. Алдында јаан кыпта столовый, энирде анда танцалар болуп турат. Кыштын энирлеринде јылу, эптү јаан кыпка јуулып келетенис. Устисте залда литературный вечерлер, тушташтар өдүп туратан. Биске Назым Хикмет, Леонид Леонов келип туратанын, олордын солун куучындарын кижн канайып ундыыр? Турецкий поэт-коммунист Назым Хикмет бистен ыраак јокто эки этаж јажыл дачада јаткан. Ол бистинг ороондо эмиграцияда јүрүп јат. Јеринде оны коммунист деп бурулап, канча катап түрмеге отургускан. Уйи, балдары Турцияда артып калган. Ол төрөлин саап, эригип туратан болгодый. Бис оны јымжак креслого отургузып алала, онын куучынын угуп туратаныс. Ол јаан башту, јеерензимек, толгомолду чачту, койу эрин сагалду, тегерик боро көстү, бырчыт кижн. Ободолынан көрзө, чыйрак ла эр ошкош. Онын јана болбос, эрлү кылык-јаны чырайынан көрүнип турган. Биске ол легендарный чөрчөк јеринен келген кижн ошкош деп билдиретен. Анайда ок улу поэт, тартыжаачы. Азербайджан уулдарла ол јайым куучындажып јат.

— Менин үлгерлеримди азербайджан тилге көчүрерге не де эмес — деп, Назым Хикмет боро көстөриле јалакај күлүмзиренип, эрин сагалын араай сыймап ајдат. — Тоолу ла сөстөр башка. Олорды редактор до түзедип салар. Турк ла азербайджан тилдер сүрекеј јуук эмтир. Олордын бир кезек сөстөрин, эрмектеринин үзүктерин бис те ондоп јадыбыс. Кийнинде Турцияда болорымда мен турктардын эрмек-куучындарын лаптап тындагам. Олордын тили, азербайджан тилге көрө, бистинг тилге јуук деп бодоп калгам. Сөстөрдн јарт ла чокум ајдатан эмтир.

Назым Хикмет орустап кем жок куучындап јат. Је акцент сү-рекеј јаан.

— Мен јирме үч жылда Россияга баштап ла келгем. Ленин-нин, Октябрьдын төрөлин көрөргө — деп, ол куучындаган, — мында јаны өйдиг поэдине, Владимир Маяковскийге, туштагам. Ол менин творчествомо јаан салтарын јетирген эмей. Улу идея-ларды эски күнчыгыш поэзиянын кебине сугарга күч, а Маяков-скийдин поэзиязы — ол революциянын үни, онын кожоңы ла артаачы күкүрти. Баштапкы өйлөрдө мен ого эмеш өткөнншкен де болорым, је оног мен бойымнын јолымды таап алган. Андый да болзо, менин үредүчим — Владимир Маяковский.

Кыпта тып-тымк. Чымыл да учса, угула берер. Бу кайкам-чылу салымду кижиге. Ол канча катап түрмеден качкан, оны кан-ча катап адар эдип јаргылаган.

Ол Турция керегинде, онын поэзиязы, литературазы, история-зы керегинде куучындап отурды. Коммунисттердин уур ајалгада тартыжузын, түрмеде отурганын эске алынат. Телекейдин јаан писательдериле туштажулары керегинде биске куучындап берди. Оног бери јирме эки жыл өдүп калды. Көп немелер ундылган. Туштажунын учында Назым Хикмет үлгерлерин кычырганы са-наама кирет. Ол бойынын төрөл тилиле кычырган, кажы ла сөс јалбырап, күйүп тургандый билдирет. Ол кандый да јоон ло ол ок өйдө, јымжак, јалакай үниле кычырып јат. Керек дезе, ол, Хикмет, јиндикрей берди ошкош. Учында күлүмзиренип айткан.

— Тюрк укту калыктардын уулдарына менин үлгерлерим учына јетире јарт эмес те болзо, ойочийе јарт болбой, а?

Азербайджан уулдар оны бойларынын курчузынан чек бо-жотпой јадылар. Је Лазарь омордын ортозынан кысталып өдүп барала, айтты:

— Бис Алтайдан, алтай уулдар, слердин тилигерди анаг-мы-нан ойочийе ондоп јадыбыс. Чокум айткан сөстөригер бистиг ле айдыжысла айдылып јат.

— О, Алтай, Алтай — ол јебрен тюрктердин төрөли — Назым Хикмет Лазарьга колын берип, күлүмзиренди.

Оног бис Назым Хикметти дачазына јетире үдежип салганыс. Кар јаап, араай салкынга куйулып, кейде айланыжып турган. Бу өйлөрдө ол, байла, төрөлин эске алынган болор. Мраморный талайдын јылу толуктары Турциянын ташту јараттарына согу-лып јат. Мында дезе соок, боро тенери, кар. Је Назым Хикмет Россияны экинчи төрөлим дейтен.

Бу ла кыштын өйинде Леонид Максимович Леонов биске база келип јурди. Ол романды, повестьти, куучындарды канайда бичип турган ченемелин биске куучындаган. Ол айткан:

— Мен озо ло баштап романнын сюжедин, композициязын,

жартап айтса, планын тургузып жадым. — Ол чаазынга чарый-терий чийүүлөр тартып ийген. — Мыны көрүп тураар ба, уулдар? Бу төс калың чийүү төс геройдын салымы, жүрүмү. Эмди көрүңер, оны канча чийүүлөр өдүп жат. Олор база улустар, салымдар, тушташтар. Ол чийүүлөрдү база өскө чийүүлөр кезин жат. Онызы база өскө жүрүмдөр, салымдар. А бу чийүүлөрдүн өзөгүндө жаан кара темдек — ол бир канча жылбүүлөрдүн, салымдардын күрмөй буулаган жери. Романның төс шүүлтөзү мында, акты-караны ылгайткан жер бу. Мынаң ончозы жаскалып, чечиллип барат. Коллизия.

Бис Леонид Максимовичке көп сурактар бергенсиз. Ол толодо чике каруулар берип турган. Ошонун учунда айткан:

— Кажы ла литературный герой кылык-жанду, кеберлүү, жүстүү болор учурлу. Аракынын этикетказы кандый, андый болор керек. Кыч эттире жапшырып сал: кабак, коньяк, кагор. Же жаан произведениени бичириге жангыс ла жүрүмдү билери, сагышту, таланту болоры ас, сүрекей иштеңкей болор керек. Олгөнчө иштеер керек. Ары-бери калбаңдап жүрзегер, нени де бичип болбозоор. Сагыжын жарык болзын, же уучан чойдый уур болзын, отургушка жапшынып калзын. Нетее бол, бастыра ийде-күчинди, билеринди бир амадуга ууландыраарга үрөп. Көббөлөк чилеп учуп жүрген писатель көпти эдип болбос. Мыны кийинде бойыгар билерингер. Немени калай көргөнчө, көрбөзө торт. Литературный титандар күнине он алты, бирме частардын туркунына иштеп жадылар. Бальзак эки-үч күнге уйку жок то иштеп туратан. Бу жеңил иш эмес, уулдар.

Леонид Максимович орооныстың эң жаан писательдерининг бирүзи, ол художественный сөстинг улу мастери, онын романдары, повестьтери советский литератураның алтын фондына кирип жат. Бичижи жанынан ол сүрекей аңылу писатель. Онын сөстөрү ас, шүүлтөзү ныкта, жык ла эдип калган. Ол кемге де түңей эмес.

* * *

Күстенг ле бери кандый да Света деп кыс керегинде куучындар жүрүп жат. Озо баштап ол керегинде Эркемен айдып туратан ошкош эди. Олор экү тегин ле таныштар болгон болгодый. Ошонун көрзөм, Лазарь торт ло канатталып калган учуп туру.

— Сүрекей жараш кысла танышкам, — деп мактанат. — Эх, сего андый кыс жууктабас та.

— Же көргүссенг, таныштырган — дедим. — Сен мыны не жапшырып туруң, а? Бу кизи көрбөс кандый бала? Айса, паранджа бажына кийдирип салган магомет жанду кыс па? Андый болзо, ады нениң учун Света?

— Жок, көргүспезим! Сен блаажарың.

— Тьфу! Күрүм, шилемир, кейлүү таар! — дедим.

Ол тушта Эркемен, Джабир, мен Треневтын дачазы дейтен дачада жадын турганыс. Лазарь өскө дачада. Керек десе биске де келбес боло берди. Эңирде жоголып калар. Онон жанып келеле, түйиле бичинип отурар деп уулдар айдышты. Санаазы көдүринил, жарык, чырайы ырысла, сүүмжиле жарып жат. Бир көрзөм, калың кара чачын быжырайтып, кабактарын эмештен карарта будып алган жүрү. Бу Лазарьга чындап та не де болуп жат. Азыгы ла Лазарь эмес. Же мен нени де сурабай жадым. Бойы айтсын. Кандый да болзо, уулдар мени тооп турган. Бир де жашка болзо, мен олордон жаан ине. Уренип ле турубыс. Зачеттор, экзамендер. Жаңы жылдагы ары жаңыс ла текшилей лекциялар угарыс, недеде бир-эки ле катап. Макалу. Бош өйлөрдө бичинер керек. Эмесе нени эдейин дезен, оны эдеринг: музейлерге барарын, киного жүрениг. Лазарьды, Эркемени творческий өзүмдери жакшы деп мактагылап жадылар. Удабас олордын жуунтылары орус тилге кепке базылып чыгар. Уулдар ичкери барып жадылар. Кандый жакшы. Эркеменин үлгерлери «Дружба народов» деп журналда кепке базылды. А менин мактаар немем жок. Бичигеним бар. Эркемен де, Лазарь да кычырып көрөлө, жакшы үлгерлер дешти. Нөкөрлөримнин айткан сөзи меге канат берип жат. Же чике айтса — мен бойымнын творческий жолымды табып болбой узак ла шыралагам.

Бир күн конспекттерим көрүп отурзам, Лазарь кирип келди. Ол жарандыра кийинип алган эмтир. Керек десе арай ла бийелебей турды. Эркеменин түй-түс эттире жазап койгон орынына күч эттире отура тушти.

— Акыр ла, Эркемен келзе берер, — дедим.

Ол тура жүгүрүп, жууркандагы чырыштарды түзде сыймап ийеле, айтты:

— Бу Эркемен база ару-чек ле кижн. Торт ло немец ошкош. Мынын төжөгип уужап ийер күүним келет. Мен уйуктайла ойгоноп келзем, төжөгүм чек ле ийттын уйазы ошкош болуп калар. Чат ла амыр уйуктап болбозым. Же мен сеге бир куучынду келдим... Жаан куучын бар. Бойун да сезип турган болбойун.

Онон тонын чечип, ойто ло Эркеменин орынынын үсти жаар таштап ийеле, меге жуук отуруп, таңкызын камысты. Бир эмеш ункукпай таңкылап отурала, айтты:

— Той эдерге турум...

— Кемди алатан?

— Светлана деп кыс бар. Жөбин берип жат.

— Же учуп турган эдинг ле, — дедим, — Жараш кыс дежет...

— Эйе, жараш! Сендий неме жаар көрбөс тө!

— Ачу, — дедим, — Алла жакшы кыс. Ол сеге чындык нөкөр болор эди.

— Мен озо ло баштап жүрегимниң үни угуп жадым, Володя. — деп, ол кабагын жемире көрүп, кыжырантып айтты. — Мында кемниң де кереги жок.

— Айылду болзон, кайда жадарың?

— Алла талдама кыс, жакшы нокор. Же жүректе өскө кебер... Канайдарың? Санааркаба. Светаның таадазы ла жааназы алдынан дачалу. Востряководо журтап жат. Бис анда жадарыс.

«Лазарь өктөм, көөрөңкөй кылык-жанду. Та кандый ла кыс учурап калды болбогой? — деп, сананын отурдым. — Байла, тың сүүген. Алатан болзо, алгай ла, канайдар оны».

— Же алатан болзон, алгайың — дедим. — Мен слер экүни мечетке түжүретен абыс эмезим.

— Той эдерге акча жок. Канайдар?

— Сенде не де жок по?

— Не де жок. Калганчы акчамла костюм алгам. Оноң Светага тойдо кийетен платье база алгам. Энемненг кандый болуш сакыыр?

— Эмеш саказың кайдар?

— Жок. Жети ноябрьда тойды эдер дешкенис. Токтодор арга жок.

Бис тойды канайда, кайда эдерни, акчаны кайдан аларың шүүжип отурдыбыс. Мынайып отурганчабыс, Эркемен једин келди. Мен кыйгырдым:

— Эркемен, бу неме кижн алатам дейт. Мының кижн аларга отурган бүдүжни көрзөн! Чек ле саракай көзөрдн кыдады ошкош!

— А не? Бүдүжи кем жок ло эmdir. — деп, Эркемен каткырды. — Чын ба, Лазарь? Кемди алып жадың?

— Сеге таныш кысты. Светлана Горецкаяны.

Эркемен нени де айтпай төмөн көрүп, өдүгин ширтеп туру. Щетка алала, оны килтиреде арчып ийди. Оноң экинчи кып жаар басты. Мен сезип ийдим: «А-а, ол јайгыда Эркемениниң айдып турган балазы бу туру ине!» Же Эркемен ойто кирип келерде, көрзөм, чырайы ару эmdir. Күйүнип, күнүркеп турганы билдирбейт. Ол бойын тудунып билер. Качан да көөш казан чылап ажа кайнабас. Эмди бу јаан керекти үчү шүүже бердибис. Акыр, мыны канайда этсе жакшы болор? Мының алдында той эдин жүрген кижн бар эмес. Ченемел деп неме чек жок. Же тойды эдер керек.

— Ончозы чын — деп, Эркемен айтты, — бис эмди јаш үлчактар эмезибис. Эртен-сонзун таң алдынан жүрүмниң јолына чыгып жадыбыс. Мен сени уткын турум, Лазарь, ырысту бол. — Ол колын берди. Лазарь эпјоксынып, күлүмзиренип, оның колын тың тутты.

— Быйан болзың, Эркемеша! — деди.

Тойды башкалары меге берилип јат. Айла, јаантайын андый. Не ле болзо, сен эт, сен бистен јаан дежер! Јети ноябрьда сегис часта оны бистинг столовыйда эдер дештис. Лазарь Светлананы онын таадазыла, јааназыла кожо экелер болды. Бу та төрт, та беш ноябрь болгон. Эки-үч ле күн артып јат. Эркемен ле мен бистинг курстынгу уулдарынын кејирлеринен ала койып, айдып јадыбыс: «Акча бер. Лазарь кижн алып јат». Је с удент көбркнйлерде акча база кайданг келер! Андый да болзо кажы ла кижнден алтан-јетен салковойдон жууп ийднбнс. Нжөрлөрнс тойды көдүрерге болуп, төлүге де түшкүлеп јат. Ончозы бнске кару, нају, јакшы уулдар. Эркемен ле бнс терлеп-бурлап, жүгүрнп ле јадыбыс. Аракы, аш-курсак алар керек. Столовыйдын ишчилернле јөптөжөр керек. Төртөннөнг артык кнжн. Олорды тойдыра-кандыра азыраар керек. Бнс столдорды јылдырып, аш-курсакты салып, аракыларды, сыраларды тургузып ийднбнс. Ончо нөкөрлөр жуулгылап келген. Акча төлөбөгөн, кычырту албаган күлүктерди божотпой јадыбыс. Јарабас. Эжикте энг бөкө уулдар туруп јат. Олордын бирүзи — Хаджн-Мурат. Онын јоон мойнынан, казыр көстөрннен, бырчыт колдорынан коркып, баштапкы, экннчн курстынгу күлүктерн блаажып кнрерге тндынп болбой турдылар. Сегнс час. Кнжн алып јаткан уул да, јаш келнн де јок. Баш ла бол! Менннг ачынып турганымды не деп айдар! Ујат.

Ачынала айттым:

— Келбей турган болзо, мен бойым кнжн алатам! Эј, кыстар, меге кемнгер барар?

— Мен барарым — деп, Майя чап-чангыр көстөрнле күлүм-зирендн.

Каткы јнр-р эднп калды.

Мен олорды талтүш кнреде мында больгар дегем. Ба, јүк ле жарым тогушта јеткнлеп келдн.

— Электрнчка оройтыган — дештн, — јаанак ла таадак сооко тоголо, јангылай берген.

Бнс олорды ууј тудуп ийднбнс. Светлан, чнндап та, јаркынду, јараш бала эмтнр. Койу, толгомолду күргүл чачту, толу кызыл эрнндерлү, кыска кырлак тумчукту, койу кара кнрбнктерннн алдынан јаан чангыр көстөрн торт ло эбнре көк чеднргендер чачып јат! Ончо бойы эптү, јуунак. Мен оны көргөн лө бойынча санагам: «Лазарьдын мыны јажыраы да јолду эмтнр. Мында јншт уулдар көп, кей-кебнзнн ле геннй болуп кедейген немелер база бар. Је Света Лазарьга чнндык эш нөкөр болгой не? Ох, эмдн де көстөрн ойноп јат».

Тал-табыш, шакпырт. Ончобыс узун столго отурып ийднбнс. Мен айылду-јуртту болуп јаткан улустынгу сол јанына, Эркемен онг јанына отурдыс. Јаш улусты уткып, кандый сөстөр айтканым

санаама кирбейт. Ол тушта кижн онду сös тө айдып болбос болгон ине. Јаңыс ла колчабыжулар жыырап, алкышту сösтөр күүлен тургап. Аштап калган студенттер анча-мынча болбой, калагылай бербей база. Көөркийлерге көп керек бедн? Лазарь айдары јок ырысту. Светлана бойы да торт ло чечектеп отуры. Экилези јараш, јаркынду, ырысту. Олордон кандый да јылу јарык јайылын тургандый. Мен санандым: «Јастырып турган болорым ба? Онын кылык-јагып, ич санаазып мен кайдаг билерим! Карын чындык, јакшы эш болордон маат јок!»

Чөөчөйдн ээчий чөөчөй көдүрилип јат. Алкышты ээчий алкыш айдылат, јүзүн башка албатылардын јандаган јандары аайынча. Кавказтын чүмдү, журамалду сösтөрн угулат. Онон мында ок танца, бийе башталды. Кожондор јынгырайт. Мында башкир, осетин, орус, лезгин бийелер тизирен турды. Вальста ончолоры айланыжат, олордын ортозында — Лазарь ла Светлана.

Бу тойдо меге тыг жыргаарга келишиеген. Иш көп. Ончо улусты күндүлеер керек. Ойинен өткүре ичиш болбозын көрөр керек. Онон башка эртен директордын алдында бурулу турарын. Ајак-казан оодылын калбазын. Калак, уулдар согужа бербезни. Музыка болзын, ойын болзын, кожон болзын.

— Көргүспей турган көөркийинг бу ба? — деп, мен Лазарьга айттым. — Көргөн болзом, чындап та блаажар эдим. Је, көөркийлер, ырысту болыгар, экилегерди акту јүрегимнен алкап турум. Јайгыда ончобыс Алтайга јанарыс. Ол тушта анда алтай той эдерис. Светланага тўлкү бычкак бөрүк сўрекеј јараар эди. Эј, Эркемен, бери кел. — Мен осетинка Зоя Кобоевала танцевать эдип турган Эркеменге колым јаңыдым. Ол колпладыла терин арчып, күлүмзиренип, базып келди.

— Бистин биле јаанап јат, Эркемен! Макалу!

— Ырысту болыгар, Светлана, Лазарь! — деп, Эркемен олордын колынан бек тудуп айтты. — Јакшы јадыгар, сўйинчи көп болзын, карыкчал јок болзын. — Онон эки алаканын бириктире тудуп, төжине јууктадып, тонкос эдип, бажырып ийдн. Биске байа куучындажарга да бош јок болгон. Эбуре күүлеп, јиллеп јаткан. Сös айдар арга јок болгон ине.

— Быйан болзын, ундыбазым — деп, Лазарь айтты. — Кандый јакшы! Удабас институтты божодып саларыс, јанарыс, иштеерис. Јас келерин сакып, јүрегим чек энчикпей јат.

Светлана нени де айтпай, јаңыс ла эрипдериле, көстөриле күлүмзиренип турды.

— Је, слер экү куучындажып туругар, мен јаш келинле танцевать эдип ийейин — дедим, — мындыј јараш келинле бир де катап болзо, бийелеп алза јакшы. Онон узак-узак эске алынып јүерим.

Бис вальсты табылу танцевать эдип турдыбыс. Оскө эжерлер биске жол берип јат. Ончолоры ла Светланааны чек ле ширтеп турдылар. «Бу алтай уулдар көрмөстөр лө база — деп, кем де шымыранат. — Эң јараш кыстардын бирүзин туткулап ийген».

— Мен сени мындый деп бодобогом. — Светлана күлүмзиреп иип ийди.

— А кандый деп бодогон?

— Соок, калју, кату деп бодогом. — Ол кабактарын јемире көрүп, эриндерин чыт эттире кымынып ийди. — Чингисхан, Тамерлан!

— Лазарь айткан ба?

— Лазарь сен керегинде көп куучындаган. Демонический кылыкту уул деген. Кыскарта айтса, принц Гамлет, «Я — Гамлет, хладеет кровь» — деп, ол мени өткөнип кычырала, јыңырада каткыра берди.

— Ах, шайтанның балазы. Мениң тыш бүдүжим соок, жүрегим јымжак, — дедим, — мен калју ба?

— Јок, карын да јакшы кижн. Је сен ачынба, Лазарь сен керегинде сүрекеј јакшы сөстөр айткан.

Светлана оноң Эркеменле, Лазарьла, Руфатла танцевать этти. Мен Лазарьдын јанына базап келеле, онын бокалын туура јылдырып, айттым:

— Айылду кижн ас ичетен! Кижн алып јаткан уул эрүүл болотон. Оноң башка эмеениңди јылыјтып саларын. Чой бөрүлер оны торт ло эбиргилеп туру. Көр.

— Мен кичинек те ичпедим! Је мени үретпе! Бойым билерим. Бүгүн мениң јыргалым! — деп, Лазарь кенете аркырап чыгарда, колымды јаңыйла, туура база бердим.

Той јакшы божоды. Ончобыс кожон-комутла таркај бердибис. Таң адын клееткен. Лазарь ла Светланага комнатабыс божодып бердибис.

— Амырагар, көөркийлер, — дештибис.

Лазарь общежитиеден жүре берген ине. Ол Востряководо Светланага кожо онын таадазынын айлында јаткан. Бис ого јаңыс ла лекцияларда јолгып турар болдыбыс.

— Алдынан комната. Тымык. Света училищеге үредүге жүре берер. Ол медицинский училищеге үренип турган. Чаптык эдер кижн јок. Бичинерге сүрекеј јакшы — деп, ол терең сананып айдатан. — «Тубаны» божодып салдым. Эмди роман бичип турум. Јаңыс ла акча јетпей јат, мынын корондузын не деп айдар. Билелү јадатаны — ол јаныскан жүрүм эмес не, уулдар. Эркеменле кожо айылдап келигер. Бу јуукта Саша Кусков айылдап жүрген.

Бис чананан кишип ийеле, Востряковского, Лазарьдын айлына келип туратаныс.

Лазарь тың иштенип јат. «Туба» озо баштан јаан эмес поэма болгон. Анда анчы Туба Улалунын базарында садышканы керегинде бичилген. Кокур, каткы. Је мен оны кычырып көрөлө, айткам:

— Лазарь, бу сен сүрекей солун, јакшы тема танкан эмтирин. Сен јокту эр Тубанын јүрүмин бичи. Је нолицайла согушкан, је аракыдаган, онон не? Туба түрмеде. Ого түрме агаш айлынан јылу. Ого үзеери азырап јат. Билни турун ба? Озодо алтай улустыг јүрүми түрмеде јүрүмнен коомой болгон. Онон Туба — партизан, кызыл јуучыл. Онын јүрүмин диалектический эп-аргала көргүзер керек. Бот сего социально-исторический поэма. Мында каткы да, ый да, революционный көдүрүни де болор учурлу. Мен шак мынайда сананып јадым. Је канайда бичири бойында туру.

Бир күн «Востряково» деп станцияга түжүп, Лазарьдын јаткан туразына бардым. Ол поселоктын сырагай ла учында, карагай агаштардын јаказында, туруп јат. Јажыл будукла будып койгон јангыс этаж тура. Тыштынан көрзө, элкем. Ас ла болзо, төрт комнатадан туруп јат. Ийг үрүп ийерде, Лазарь чыгып келди. Ол турага коштой туткан јаан эмес кыпта јаткан эмтир. Светлана үйде јогыла. Қарган эмеен эжиктен карап көрөлө, јакшылажала, јүре берди. Бис экү артып калдыбыс. Тахта орын, стол, эки-үч отургуш, диван, эскизи једип калган кресло турды. Столдо ныкта јараш почеркле бичип койгон страницалар. Күлүк баш көдүрбей иштенип турган болгодый. Мында ого кем де чаптык этпей јат. А Лазарь бичинерин сүрекей сүйүтен. Ол мендейшингдей курсак јазап, ары-бери јүгүрип турды. Тазта јангы ла јунала, толгоп салган кийимдер јатты.

— Светлана кайда? — деп сурадым. — Ижин учына јетире этпей кайдаар јүре берген?

Лазарь улу тынды. Чырайы бүрүнкийлей берди ошкош.

— Байа ла эртен тура Москва барган, кожо үренип турган үүремде кандый да керек бар деген... Эмдиге ле јок. Базыды чала көптөп лө туру. Је ол јаш ине, Володя. Он алты јажы толуп јат. Бисти регистрировать этпеске санангандар. Је каргандар болужып ийген. Светанын јажын толу эдип бичигилеп салган. Одүмир обывательдердин, мешандардын бойы. Акча ла дезе торт ло өлгилей берер. Менен көп келижер деп иженгилеген болбой кайтсын, эмди чала чөкөгилеп браады ошкош. Та кандый кылык-јанду улус, бистен чек башка... Капшай ла өйлөр өдөтөн болзо, Светаны былардан ырада апарар эдим. Онон башка јаандарынын коомой салтары једип јады ошкош. Сен јараш, сен јаш, мындый кижиге не барган деп айдыжып та турган болордон айабас. Јүрегим нени де сезип јат. Јүрүм андый, Володя.

Бис табылу чайлап, жүрүм-жадын керегинде куучындажып отурдыбыс. Март ай. Кар шүлүрөп кайылып турган. Көзнөктин ары жаында жаңы отургускан карагайлар чыт эттире өзүп калган. Онон ары туйук жаан карагай агаштар Переделкиного, Бакровкага жетпире өзүп жадылар. Мыны Москванын жажыл курчузы деп улус адап жат. Бу агаштардан кандый да амыр ла ару санаалар келет. Олор ыраак жерлерди, жыш тайгаларды эзедип турат. Мыны көрүп, Лазарьдын чындап та жанар күүни келетен болбой кайтсын. Себи-Оозынын, Камлактын карагайлары көрүнип келетен болор.

— «Тубаны» божодып салдым. Эмди оны жаңыс ла быжулап жазаары, бир кезек жерлерин түзедери артты. Сенин айткан жөбнн сүрекей келишти ошкош. — Онон ол жаңы бажалыктарды кычырды.

Мен буурым көжигенче ле каткырып алдым. Онон база бир кезек шүүлтелер айдып бердим. Лазарь — юморист, бу онын талантынын канаттарынын эн ле күчтүзи. «Туба» алтай улустын сүүген произведениези болорында аланзу жок. Лазарь кандый да жолду кызыл халат кийип алган. Чачы — быжыраш. Же азыйда омок көстөринде эмди кандый да кунук ла аланзулу, амыры жок санаалар бар.

— Эмди роман бичип жадым. Алтай үй кижинин жүрүми, салымы керегинде. База бир «Дикарка» деп куучын да бичидим. Мендеер керек, уулдар. Алтай кычыраачылар жаңы романдар, повестьтер, куучындар, поэмалар сакып жат. Жаңы пьесалар бичири керек, театрды ойто ачсын деп тартыжар керек Ой, ниш кандый көп, көөркий! Жаңып барзабыс, бисти та кандый ла уткыгылаар болбой. Билбей ле турум.

Ол кыжыла мында жагыскан отурып, көпти шүүген, көпти сананган болгодый. Кезик улус ырыстан, жаан сүүштең тенеере беретен дежет. Же Лазарь карын төп, терен сананар болуп калган эмтир. Сүүш онын ийдезин он катапка көптөдип ийген деп айдар керек. Ол жүрүмди меннен де, Эркеменнен де артык ондоп жат. Светлана бойы жараш, жакшы жүрүмге үренип калган кыс. Айла, таадазы, жааназы өйинен өткүрө жажыдып салган болгодый. Ол сүре ле аяруда. Ого сүрекей санаалу, төп, чындык болорго керек. Онон башка бажы айлана берер. А баш айландыларар күлүктөр жүрүмде көп лө эмей. Сүүшти садып та аларга берлен немелер бар.

— Менин үйимнен жинт улус көстөрин албай жадылар — деп, Лазарь кышкыда оморкоп айткан эди. — Ресторанга барзабыс, оны сүре ле танцага кычыргылайт. Менин көзимче ле онон тушташ некен турар уялбастар бар.

— Сен оны ресторандар сайын тегин апарып жадын, — дегем.

— Бу жүрүмге ол темиңге берер, ол тушта сеге, нөкөрүм, шыра болор. Жайым, жалпыр жүрүм кижини үрөп жат ине.

Бүгүн ол жаңыс ла литература, ши-тош, келер өй керегинде куучындап туру. Өскө неме айтпайт, көксинде терен-терен жагырып салган кандый да карыкчал бар болгодый.

— Жанып барзабыс, биске бир кезек улус та сүүнер, та күйүнер? Оро казаачылар да табылар ла эмей. Апчадала сеге уур болор, Володя, сен немени өйинен өткүрө чике айдарып сүүп жадың. Улус сени кату, өйинен өткүрө оморкок, бойып сүүген уул деп бодоп жат. Же сениң жүрегин жымжак, оорынкай, жалакай, мен мыны билерим. Кезикте мениң тенексү кокурыма өөркөп жадың. Сен ачыпба. Литература өзөр, бис эдер ижибисте эдиң саларыс. Албаты та алкыш айдар, та ундып салар, онызы оның бойында туру. Биске ончозын жагыдан ачар, жагыдан төзөөр керек. Павел Васильевич Кучияктын эткени көп. Же жаңыс кизи литератураны качан да төзөп болбос. Кемге де өрө өзөргө тепкин болотон турубыс, өрө учуп чыгарга стартовый площадка болотон жадыс. Же ончо ниде-күчтерди жууп, жаандарды да, жаштарды да бириктирип, жаңы талантливый литература төзөөр керек.

Эмди жаңы өй, жаңы некелте! Декларативный поэзия өлүп жат. Бис бежинчи жыл тегин үрөнип жадыбыс па, орооныстың калажын тегин жийтенис пе? Жок. Бис төлүтү. Ол төлүш бис төлөөр учурлу.

Оноң куучын телекейде айалгага, гран ары жанынан келген нөкөрлөриске көчти. Лазарь улу тынып айтты:

— Испанияда демократия качан жерер? Арана жерине качан жайым жанып барар? Ол төрөлин сүрекей сапан жат. Кизи төрөлин канайып сананбас? О, кудай, жериме жажытту баратам деп айткан эди. Барза, оны фашисттер өлтүрүп салар. Ачу. Ого жолуксаң, эзен айт. Качан бирде Испанияга түңгей ле жайым келер.

Бис бозом энир киргенче куучындажып отурганыс. Светлана келбеди. Лазарь жагыскап артып калды, мен общежитиеме жанып ийдим.

Март айдың учы жаар дипломный иштерди корыыры башталды. Бир күн тогус кизи защитага келгенис. Лазарь ла Эркемен бештер алды. Мен, Руфат, башкир Рафаэль төрттөр алдыбыс. Комиссияның председатели Всеволод Иванов мениң үлгерим керегинде жылу сөстөр айткан. Жакшы үлгерлер дейт. Ол экзаменационный комиссияның председатели болгон. Меге сөс берилерде, мен «институт кемди де поэт эдиң болбос, оны жүрүм поэт эдиң үредетен туру», — деп айткам. Сүрекей, сүрекей өкпөөрүп тургам.

— Онөтийин тарып өскүрген агаш өлүп те калар, өлөн-баргаа ортозынан жерлик агаш өзүп те келер. Мен поэт болорым та

жок, мыны билбей турум. Же тўнгей ле бу институтта ўренип, биллип алганым јеримде улуска туза экелер, — дегем. Залда улус бу сѳстѳрди јарадып укты ошкош. Колчабыжулар јызырай берди. Уулдар бештер алган, а мен јўк ле тѳрт. Ачу. Же Вероника Тушиновага мен быйанду арткам.

Ол кўн энирде ончобыс озо баштан кафеде, оноң Борис Арсентьевич Басаргинниң айлында болгоныс. Бис ўч алтай, ўч азербайджан, бир осетин, эки башкир биригип ийген эдибыс. Борис Арсентьевич бисле кожо сўўнип јат. Кѳѳрѳм куучындар база кѳп лѳ болгон. Зинанда Николаевна, Борис Арсентьевич бистерди кўндўлеп јадылар. Олордын сўўнери де јолду. Олор биске не аайлу болушкан. Борис Арсентьевич алтындап салган очкалары јалтырап, јаркырада куучындан ла јат.

— Слер бери кандый бўдўмдў, бўдўштў, билиштў келген эдигер, уулдар? Беш јылга Москва слерди чек ѳскѳртип салды! Ой кандый капшай ѳдўи јат. Ончозы кече ле болгон немедий. Эмди слер эрлер, поэттер. Албаты слерге кѳпти берген, је кѳпти некер! Мыны ундыбагар, уулдар!

— Быйан болзып, Борис Арсентьевич, беш јылга слер бистинг јуук нѳкѳрис болгоныгар. Јакшы эткенигер качан да ундылбас. Мынан да ары слер болушту колыгарды туура тартпазыгар деп бис иженип јадыбыс. — Эркемен чала ѳкпѳѳрип турды.

Эмди Лазарь да, Борис Арсентьевич те јок. Олор ўргўлјиге бистен ырап калдылар. Же ол кўндерде бис јер ўстинде эн ле ырысту, эн ле сўўнчилў улус болгоныс. Олордын јўрўми кыска болор деп ол тушта кем бодогон?

Меге кече ыраак Узбекистаннан письмо келген. Чарджоу деп городтон. Мындый город бар деп мен билбес те болгом. Зоя јылу письмолор бичип јат. Бис оныла кўстен бери бичишкенис. Письмодо сўўш керегинде бир де сѳс јок. Же кажы ла строка, кажы ла письмо ол кўўнле јарып турган. Бўгўн мен оны эске алып отурдым. Лазарь ла Эркемен мениле андышкылап јат.

— Акыр, ол кѳѳркий эмди кандый меридианда, кандый параллельде јўрет не?! Калганчы јетирўлерле болзо, кандый да Чарджоу деп городто. Оны узбектер калымы јок бала деп, качыргылай берген болбозын. Эмди кишмиш јип отуры эмеш не. Айса изюм? Ха-ха-ха! Эх, Володя, Володя, мынайып ла јажына бойдон артып калатан эмтиринг.

— Айса ўч бутту теодолидин Москва јаар шыкап алган отурган болор. Менин Володям кайда јўрў не-е деп.

Хаджи-Мурат кичинек те калабай јат. Кайкамчылу бек уул эмтир. Онын изў каны тебиллип турган ошкош. Бис онын мындый айалгазын кѳрўп, элбизи кайнап туру дейтенис. А Руфат база ла, бѳкѳнѳк чилеп, кыгылдап кожондоп, сабарларын тыр-

сылдадып, буттарын чалый базып, бийелеп ле турат. Мында ок бистин пөкөрис, Василий Константинович Плакастын сүүгөн үренчиги, медалист, эмди Московский государственнй университеттин физико-математический факультетинин төртинчи курсынын студенти — Саша Кусков. Казах ады — Оскар. Ол Борис Арсентьевичке кожо телекейлик проблеманы шүүшкилеп жат. Учинчи телекейлик жуу болор бо айса болбос но? Тал-табыш, шапкырт. Амыр-энчү учун тартыжуны тыңыдар керек. Эйнштейн кандый кижин болгон? Качан бир кижин Айга једер бе? Наука учу-түбинде кижилекке түбек экелбес пе?

Блааш-тартышту куучындарда бис өй дө өткөнни билбей калдыбыс. Түн ортозы жууктап келерде, јанганыс. Улус уйуктап јат. Москванын оромдоры ээнзирсей берген. Јаңыс ла јажыл от-торлу таксилер шуулап өткилейт. Колтуктажып алала, кожонло барып јадыбыс. Метрого кожондошкончо түжүп барадыбыс. Онон Киевский вокзалдан бисти калганчы электричка ачу огурып апарып јат.

— Кандый сүүнчилү, кандый јакшы, најылар, — деп, Джабир ајдат. — Онон та неге де сүүнчилү каткырып турат. — Менин бу јерди, тенерини, бу тураларды, вокзалды кучактап, окшоор күүним келет. О, удабас јанарым. Мени Сафурам сакып јат. Сүүгеним! Јылдызым!

Бис Переделкиного једин барала, общежитненин јанына токтоп, та кандый да блаашту куучын өткүрүп турганыс. Одожыста творчествонын эки этаж туразы болгон. Онын бир кезек көзпөктөри ачылып, карган писательдер арбангылайт:

— База ла литинституттын уулдары! Түште де, түнде де амыр бербей јат! Хулигандар! Эй, мынан баргыла, онон башка милиция алдыарым!

— Уйукта, карган күжүл! — дештис. Јинт тушта кижин немени јетире сананбас ине. Каргандардын ачынары да јолду. Бис база көрмөстөр лө болгонис.

— Быларды өскө јерге көчүретен болзо! Јерлик ордалар! Баш ла бол! Учинчи күн уйуктап болбой јадым!

Је бис ологро база кичинек те ајару этпей, тын куучындажып, каткырыжып, тытпактажып турдыбыс. Эмди сананзам, је анайып эрмектежер, чечеркежер өскө јер јок болгон бо? Олор Москванын табыжынан бери качып келген, мында дезе бис амыр бербей турганыс. Келер јылда общежитнени Москва јаар көчүретен дежет. Бистин база Москвада јадар күүнис бар. Је ол тушта тураны јаны ла тудуп турган. Эмди онын туразы Добролюбвтын оромында туруп јат.

Институтты божодып салала, келер јылда јайгыда мен Творчествонын Переделкинодогы туразына келгем, амырап, бичинер-

ге санангам. Же эбире ын-шын болгон, азыйда бистер јаткан дачаларда өскө улус јаткан. Таныш чырайлар да, үндер де јок. Эбире ол ло карагайлар, кайындар, кару туралар, јажыл чибилер, ойноп, сүүнип баскан јолдор, эжинген тымык суулар, футбол, волейбол ойногон јаландар. Бистинг эн ле ырысту јылдарыс мында өткөн. Мында бистинг үндерис, сүүнчилү каткыларыс, кожондорыс шинип калган немедий. Бу ла эки этаж дачадан Эркемен, Лазарь чыккылап келгедий. Руфат, Хаджи-Мурат, Джабир, Иван Мельниченко ол туку калын карагайлардын ортозыла баскылап јүргендий. Сан башка. Олор мында, ол ок өйдө мында јок. Эрикчел. Мен үч ле күн јадала, эске алынышка бастырып, чек чыдажып болбой, Творчествонын туразынан јүре бергем. Коридорло түрген базып ийер болзон, эжиктердин бирүзи ачылып, энчейип калган эмеенин бажы көрүнип келер:

— Јинт кижил, мында тын базарга јарабас. Мында сананар, иштеер керек. Бу сананатан, иштейтен јер.

Онызы андый да болор, је мен мыны јетире биллип болбой туратам.

Бу кижил тын баспай, тын эрмек айтпай канайып јүрер? Ончозы алтан-јетен јашту каргандар. Олор та нени бичигилеп туратан болбой? Байла, эске алынып јадылар. Эмезе бичигендерин түзедип отуратан болор. Мен Творчествонын туразынын директорына келеле, айттым:

— Мени чыгара бичип салыгар. Мында иштеерге күч. Мен өткөн јылда литературный институтты божотком. Бу ла одош дачада јаткам. Кару нөкөрлөрим санаама кирип јат. Ого үзеери мындый айалгада иштеерге темикпегем ине, нөкөр.

— Улус берн иштеерге келип јадылар. јыргаарга эмес. Мында творческий айалга болор учурлу. Литинституттын общежитиезин мынан көчүрип апарганына баш болзын — деп, директор айткан. — Бистинг аар-чагыс алып јадатан. Јинт, омок улус — онызы јарт, је баштактар база көп болгон ине.

— Онызы чын. Мен эмди мыны ондоп јадым. Јажы јаанай берген улуска бичинерге тымык јер керек. А бис, јаш улус, табышту вокзалдын залында да үлгерлеристи бичип отуларыс — дедим.

Ленинский кырларда Университетке бардым. Мында Саша Кусков калганчы курста үренип турган. Мен ого телефон согуп ийдим. Ол мени күнбадыш сектордын пропусктар беретен јеринде сакып алайын деди. Келзем, Саша мени сакып турган эмтир. Паспортымды пропусктар беретен бюрога табыштырып береле, өдө кондым. Түннинг он бир чазына јетире мен Сашанын айылчызы болуп јүрер учурым бар. Же он бир часта јанбазам, Сашага коомой болор, паспортым ажыра мени табала, чыгара

сылдадып, буттарын чалый базиы, бийелеп ле турат. Мында ок бистин нөкөрис, Василий Константинович Плакастын сүүген үренчиги, медалист, эмди Московский государственнй университеттин физико-математический факультетинин төртинчи курсынын студенти — Саша Кусков, Казах ады — Оскар. Ол Борис Арсентьевичле кожо телекейлик проблеманы шүүшкилеп жат. Учинчи телекейлик жуу болор бо айса болбос но? Тал-табыш, шакпырт. Амыр-энчү учун тартыжуны тындыар керек. Эйнштейн кандый кижин болгон? Качан бир кижин Айга једер бе? Наука учы-түбинде кижилликке түбек экелбес пе?

Блааш-тартышту куучындарда бис өй дө өткөнин билбей калдыбыс. Түн ортозы жууктап келерде, јанганис. Улус уйуктап јат. Москванын оромдоры ээнзирей берген. Јагыс ла јажыл от-торлу таксилер шуулап өткилейт. Колтуктажып алала, кожонло барып јадыбыс. Метрого кожондошкончо түжүп барадыбыс. Онон Киевский вокзалдан бисти калганчы электричка ачу огу-рып апарып јат.

— Кандый сүүнчилү, кандый јакшы, најылар, — деп, Джабир ајдат. — Онон та неге де сүүнчилү каткырып турат. — Менин бу јерди, тегерини, бу тураларды, вокзалды кучактап, окшоор күним келет. О, удабас јанарым. Мени Сафурам сакып јат. Сүүгеним! Јылдызым!

Бис Переделкиного једип барала, общежитиенин јанына токтоп, та кандый да блаашту куучын өткүрип турганис. Одожыста творчествонын эки этаж туразы болгон. Онын бир кезек көзпөктөри ачылып, карган писательдер арбангылайт:

— База ла литинституттын уулдары! Түште де, түнде де амыр бербей јат! Хулигандар! Эй, мынан баргыла, онон башка милиция алдыраарым!

— Уйукта, карган күжүл! — дештис. Јнит тушта кижин немени јетире сананбас ине. Каргандардын ачынары да јолду. Бис база көрмөстөр лө болгонис.

— Быларды өскө јерге көчүретен болзо! Јерлик ордалар! Баш ла бол! Учинчи күн уйуктап болбой јадым!

Је бис ологго база кичинек те ајару этпей, тын куучындажып, каткырыжып, тытпактажып турдыбыс. Эмди сананзам, је анайып эрмектежер, чечеркежер өскө јер јок болгон бо? Олор Москванын табыжынан бери качып келген, мында дезе бис амыр бербей турганис. Келер јылда общежитиени Москва јаар көчүретен дежет. Бистин база Москвада јадар күүнис бар. Је ол тушта тураны јагы ла тудуп турган. Эмди онын туразы Добролюбовтын оромында туруп јат.

Институтты божодып салала, келер јылда јайгыда мен Творчествонын Переделкинодогы туразына келгем, амырап, бичинер-

ге санангам. Же эбире ын-шын болгон, азыйда бистер јаткан дачаларда өскө улус јаткан. Таныш чырайлар да, үндер де јок. Эбире ол ло карагайлар, кайындар, кару туралар, јажыл чибилер, ойноп, сүүнип баскан јолдор, эжинген тымык суулар, футбол, волейбол ойногон јалаңдар. Бистинг эн ле ырысту јылдарымында өткөн. Мында бистинг үндерис, сүүнчилүү каткыларыс, коҗондорыс шинги калган немедий. Бу ла эки этаж дачадан Эркемен, Лазарь чыккылап келгедий. Руфат, Хаджи-Мурат, Джабир, Иван Мельниченко ол туку калын карагайлардын ортозыла баскылап јүргендий. Сан башка. Олор мында, ол ок өйдө мында јок. Эрикчел. Мен үч ле күн јадала, эске алынышка бастырып, чек чыдажып болбой, Творчествонын туразынан јүре бергем. Коридорло түрген базып ийер болзон, эжиктердин бирүзи ачылып, энчейип калган эмееннин бажы көрүнип келер:

— Јинт кижн, мында тын базарга јарабас. Мында сананар, иштеер керек. Бу сананатан, иштейтен јер.

Онызы андый да болор, је мен мыны јетире билип болбой туратам.

Бу кижн тын баспай, тын эрмек айтпай канайып јүрер? Ончозы алтан-јетен јашту каргандар. Олор та нени бичигилеп туратан болбой? Байла, эске алынып јадылар. Эмезе бичигендерин түзедни отуратан болор. Мен Творчествонын туразынын директорына келеле, айттым:

— Мени чыгара бичип салыгар. Мында иштеерге күч. Мен өткөн јылда литературный институтты божотком. Бу ла одош дачада јаткам. Кару нөкөрлөрим санаама кирип јат. Ого үзеери мындый айалгада иштеерге темикпегем ипе, нөкөр.

— Улус берн иштеерге келип јадылар. јыргаарга эмес. Мында творческий айалга болор учурлу. Литинституттын общежитиезин мынан көчүрип апарганына баш болзын — деп, директор айткан. — Бистинг аар-чагыс алып јадатан. Јинт, омок улус — онызы јарт, је баштактар база көп болгон ине.

— Онызы чын. Мен эмди мыны ондоп јадым. Јажы јаанай берген улуска бичинерге тымык јер керек. А бис, јаш улус, табышту вокзалдын залында да үлгерлеристи бичип отуарыс — дедим.

Ленинский кырларда Университетке бардым. Мында Саша Кусков калганчы курста үренип турган. Мен ого телефон согуп ийдим. Ол мени күнбадыш сектордын пропусктар беретен јеринде сакып алайын деди. Келзем, Саша мени сакып турган эмтир. Паспортымды пропусктар беретен бюрога табыштырып береле, өдө кондым. Түннин он бир чазына јетире мен Сашанын айылчызы болуп јүрер учурым бар. Же он бир часта јанбазам, Сашага коомой болор, паспортым ажыра мени табала, чыгара

сылдадып, буттарын чалый базап, бийелеп ле турат. Мында ок бистин нокорис, Василий Константинович Плакастын сүүген үренчиги, медалист, эмди Московский государственний университеттин физико-математический факультетинин төртинчи курсынын студенти — Саша Кусков. Казах ады — Оскар. Ол Борис Арсентьевичле кожо телекейлик проблеманы шүүшкилеп жат. Учинчи телекейлик жуу болор бо айса болбос по? Тал-табыш, шакирт. Амыр-энчү учуп тартыжуны тыгыдар керек. Эйнштейн кандый кижин болгон? Качан бир кижин Айга једер бе? Наука учы-түбинде кижилликке түбек экелбес не?

Блааш-тартышту куучындарда бис өй дө өткөнин билбей калдыбыс. Түн ортозы жууктап келерде, јанганыс. Улус уйуктап јат. Москваын оромдоры ээнзирей берген. Јагыс ла јажыл отторлу таксилер шуулап өткилейт. Колтуктажып алала, кожонго барып јадыбыс. Метрого кожондошкончо түжүн барадыбыс. Онон Киевский вокзалдан бисти калганчы электричка ачу огурып апарып јат.

— Кандый сүүнчилү, кандый јакшы, најылар, — деп, Джабир ајдат. — Онон та неге де сүүнчилү каткырып турат. — Менин бу јерди, тегерини, бу тураларды, вокзалды кучактап, окшоор күним келет. О, удабас јанарым. Мени Сафурам сакып јат. Сүүгеним! Јылдызым!

Бис Переделкиного једип барала, общежитинин јанына токтон, та кандый да блаашту куучын өткүрүп турганыс. Одожыста творчествонын эки этаж туразы болгон. Онын бир кезек көзнөктөри ачылып, карган писательдер арбангылайт:

— База ла литинституттын уулдары! Түште де, түнде де амыр бербей јат! Хулигандар! Эй, мынанг баргыла, онон башка милиция алдырарым!

— Уйукта, карган күжүл! — дештис. Јинт тушта кижин немени јетире сананбас ине. Каргандардын ачынары да јолду. Бис база көрмөстөр лө болгоныс.

— Быларды өскө јерге көчүретен болзо! Јерлик ордалар! Баш ла бол! Учинчи күн уйуктап болбой јадым!

Је бис олорго база кичинек те ајару этпей, тын куучындажып, каткырыжып, тытпактажып турдыбыс. Эмди сананзам, је анайып эрмектежер, чечеркежер өскө јер јок болгон бо? Олор Москваын табыжынан бери качып келген, мында дезе бис амыр бербей турганыс. Келер јылда общежитини Москва јаар көчүретен дежет. Бистин база Москвада јадар күүнис бар. Је ол тушта тураны јагы ла тудуп турган. Эмди онын туразы Добролюбовтын оромында туруп јат.

Институтты божодып салала, келер јылда јайгыда мен Творчествонын Переделкинодогы туразына келгем, амырап, бичинер-

ге санангам. Је эбире ың-шын болгон, азыйда бистер јаткан дачаларда өскө улус јаткан. Таныш чырайлар да, үндер де јок. Эбире ол ло карагайлар, кайындар, кару туралар, јажыл чибилер, ойноп, сүүнип баскан јолдор, эжинген тымык суулар, футбол, волейбол ойногон јалагдар. Бистин эн ле ырысту јылдары мында өткөн. Мында бистин үндерис, сүүнчилү каткыларыс, кожомдорыс шинип калган немедий. Бу ла эки этаж дачадан Эркемен, Лазарь чыккылап келгедий. Руфат, Хаджи-Мурат, Джабир, Иван Мельниченко ол туку калың карагайлардын ортозыла баскылап жүргендий. Санг башка. Олор мында, ол ок өйдө мында јок. Эрикчел. Мен үч ле күн јадала, эске алынышка бастырып, чек чыдажып болбой, Творчествонын туразынан жүре бергем. Коридорло түрген базып ийер болзон, эжиктердин бирүзи ачылып, эңчейип калган эмееннин бажы көрүнип келер:

— Јнит кижн, мында тың базарга јарабас. Мында сананар, иштеер керек. Бу сананатан, иштейтен јер.

Онызы андый да болор, је мен мыны јетире билип болбой туратам.

Бу кижн тың баспай, тың эрмек айтпай канайып жүрер? Ончозы алтан-јетен јашту каргандар. Олор та нени бичигилеп туратан болбой? Байла, эске алынып јадылар. Эмезе бичигендерин түзедип отуратан болор. Мен Творчествонын туразынын директорына келеле, айттым:

— Мени чыгара бичип салыгар. Мында иштеерге күч. Мен өткөн јылда литературный институтты божотком. Бу ла одош дачада јаткам. Кару нөкөрлөрим санаама кирип јат. Ого үзеерн мындый айалгада иштеерге темикпегем ине, нөкөр.

— Улус берн иштеерге келип јадылар. јыргаарга эмес. Мында творческий айалга болор учурлу. Литинституттын общежитиезин мынан көчүрип апарганына баш болзын — деп, директор айткан. — Бистин аар-чагыс алып јадатан. Јнит, омок улус — онызы јарт, је баштактар база көп болгон ине.

— Онызы чын. Мен эмди мыны ондоп јадым. Јажы јаанай берген улуска бичинерге тымык јер керек. А бис, јаш улус, табышту вокзалдын залында да үлгерлеристи бичип отуарыс — дедим.

Ленинский кырларда Университетке бардым. Мында Саша Кусков калганчы курста үренип турган. Мен ого телефон согуп ийдим. Ол мени күнбадыш сектордын пропусктар беретен јеринде сақып алайын деди. Келзем, Саша мени сақып турган эмтир. Паспортымды пропусктар беретен бюрого табыштырып береле, өдө кондым. Түннинг он бир чазына јетире мен Сашаның айылчызы болуп жүрер учурым бар. Је он бир часта јанбазам, Сашага коомой болор, паспортым ажыра мени табала, чыгара

сылдадып, буттарын чалый базып, бийелеп ле турат. Мында ок бистин нөкөрис, Василий Константинович Плакастын сүүген үрөнчиги, медалист, эмди Московский государственнй университеттин физико-математический факультетинин төртинчи курсынын студенти — Саша Кусков. Казах ады — Оскар. Ол Борис Арсентьевичке кожо телекейлик проблеманы шүүшкилеи јат. Учинчи телекейлик јуу болор бо айса болбос но? Тал-табыш, шакпырт. Амыр-эпчү учун тартыжуны тынгыдар керек. Эйнштейн кандый кижн болгон? Качап бир кижн Айга једер бе? Наука учы-түбинде кижилекке түбек экелбес не?

Блааш-тартышту куучындарда бис өй дө өткөнни билбей калдыбыс. Түн ортозы јууктап келерде, јанганыс. Улус уйуктап јат. Москванын оромдоры ээизирей берген. Јагыс ла јажыл отторлу таксилер шуулап өткилейт. Колтуктажып алала, кожонло барып јадыбыс. Метрого кожондошкончо түжүн барадыбыс. Онон Киевский вокзалдан бисти калганчы электричка ачу огурып апарып јат.

— Кандый сүүнчилү, кандый јакшы, најылар, — деп, Джабир ајдат. — Онон та неге де сүүнчилү каткырып турат. — Менин бу јерди, тегерини, бу тураларды, вокзалды кучактап, окшоор күним келет. О, удабас јанарым. Мени Сафурам сакып јат. Сүүгеним! Јылдызым!

Бис Переделкиного једин барала, общежитиенин јанына токтон, та кандый да блаашту куучын өткүрп турганыс. Одожыста творчествонын эки этаж туразы болгон. Онын бир кезек көзноктөри ачылып, карган писательдер арбангылайт:

— База ла литинституттын уулдары! Түште де, түнде де амыр бербей јат! Хулигандар! Эй, мынан баргыла, онон башка милиция алдыарым!

— Уйукта, карган күжүл! — дештис. Јипт тушта кижн немени јетире сананбас ине. Каргандардын ачынары да јолду. Бис база көрмөстөр лө болгонис.

— Быларды өскө јерге көчүретен болзо! Јерлик ордалар! Баш ла бол! Учинчи күн уйуктап болбой јадым!

Је бис ологро база кичинек те ајару этпей, тын куучындажып, каткырыжып, тытпактажып турдыбыс. Эмди сананзам, је анайып эрмектежер, чечеркежер өскө јер јок болгон бо? Олор Москванын табыжынан бери качып келген, мында дезе бис амыр бербей турганыс. Келер јылда общежитиени Москва јаар көчүретен дежет. Бистин база Москвада јадар күүнис бар. Је ол тушта тураны јагы ла тудуп турган. Эмди онын туразы Добролюбовтын оромында туруп јат.

Институтты божодып салала, келер јылда јайгыда мен Творчествонын Переделкинодогы туразына келгем, амырап, бичинер-

ге санангам. Је эбире ын-шын болгон, азыйда бистер јаткан дачаларда өскө улус јаткан. Таныш чырайлар да, үндер де јок. Эбире ол ло карагайлар, кайындар, кару туралар, јажыл чибилер, ойноп, сүүнип баскан јолдор, эжинген тымык суулар, футбол, волейбол ойногон јалаңдар. Бистинг эн ле ырысту јылдарыс мында өткөн. Мында бистинг үндери, сүүнчилү каткыларыс, когондорыс шинип калган немедий. Бу ла эки этаж дачадан Эркемен, Лазарь чыккылан келгедий. Руфат, Хаджи-Мурат, Джабир, Иван Мельниченко ол туку калын карагайлардын ортозыла баскылап јүргендий. Сан башка. Олор мында, ол ок өйдө мында јок. Эрикчел. Мен үч ле күн јадала, эске алынышка бастырып, чек чыдажып болбой, Творчествонын туразынан јүре бергем. Коридорло түрген базып ийер болзон, эжиктердин бирүзи ачылып, энчейип калган эмеенин бажы көрүнип келер:

— Јинт кнжи, мында тын базарга јарабас. Мында сананар, иштеер керек. Бу сананатан, иштейтен јер.

Опызы андый да болор, је мен мыны јетире билип болбой туратам.

Бу кнжи тын баспай, тын эрмек айтпай канайып јүрер? Ончозы алтан-јетен јашту каргандар. Олор та нени бичигилеп туратан болбой? Байла, эске алынып јадылар. Эмезе бичигендерин түзедип отуратан болор. Мен Творчествонын туразынын директорына келеле, айттым:

— Мени чыгара бичип салыгар. Мында иштеерге күч. Мен өткөн јылда литературный институтты божотком. Бу ла одош дачада јаткам. Кару нөкөрлөрим санаама кирип јат. Ого үзеери мындый айалгада иштеерге темикпегем ине, нөкөр.

— Улус бери иштеерге келип јадылар. јыргаарга эмес. Мында творческий айалга болор учурлу. Литинституттын общежитиезин мынан көчүрип апарганына баш болзын — деп, директор айткан. — Бистинг аар-чагыс алып јадатан. Јинт, омок улус — онызы јарт, је баштактар база көп болгон ине.

— Онызы чын. Мен эмди мыны ондоп јадым. Јажы јаанай берген улуска бичинерге тымык јер керек. А бис, јаш улус, табышту вокзалдын залында да үлгерлеристи бичип отуларыс — дедим.

Ленинский кырларда Университетке бардым. Мында Саша Кусков калганчы курста үренип турган. Мен ого телефон согуп ийдим. Ол мени күнбадыш сектордын пропусктар беретен јеринде сакуп алайын деди. Келзем, Саша мени сакуп турган эмтир. Паспортымды пропусктар беретен бюрога табыштырып береле, өдө кондым. Түннинг он бир чазына јетире мен Сашанын айылчызы болуп јүрер учурым бар. Је он бир часта јанбазам, Сашага коомой болор, паспортым ажыра мени табала, чыгара

сүрүп ийер. Же бисте жаан ченелте өткөн эп-сүмө бар болгон. Мен жагыс ла студенческий пропускла өдөтөн күнтүштүк сектордын эжигинин жанына жүгүрүп келерим. Мында дежурный үй улустар туруп жадылар. Мен кенете тура түжүп, кармаңдарымды жоктоп ийеле, калактап жадым.

— О, кудаи-май, пропускымды ундып салган турум не! Эмди он тогузынчы этажка канайып чыгайын! Эјебис, мен беш ле минутка чыга конойын, оноң келзем, божодын ийереср бе?

— Же бар. жагыс ла удаба. Слерди ончогорды кижн канайып санаага түдүп алар! Канча мун кижини, кыймырап жаткан улусты!

Чыга конуп, сыр жүгүрүкле пропусктар берер бюрого барын жадым. Паспортымды ала койып, чыга конодым. Оноң ойто жүгүргенче келдим.

— Бу мен. Жагыс ла слерден жөнтү чыккам.

— Кир, кир.

Кире конуп жадым. Эмди мен жаыым. Мында жарым да ай жатсам, кем де билбес. Мени пропусктар бюрозында жүре берген деп бичип салгандар. А мында ончозы бар: кинозалдар, танцанын залдары, буфеттер, столовыйлар, концертный залдар. Жаш-өскүрим кыймырап жат. Сүүнчилү. Жаан курстын студенттери таң алдынан кыпту. Мен Сашанын кыбында бир педеле жаткам. Оноң этажтын дежурныйы чала серемжилү көрүп турар боло берди. Качар керек. Же кайда барар. Гостиницалар жык ла толо. «Украина» деп гостиницага орой түнде келдим. Бир кижн жүс салковой баалу номерге жатпазым деп мойнон туру. Паспортымды администраторго суга салдым:

— Ол јерди меге беригер.

— Төло, — дешти. Сүүнгениме торт ло билинбей калдым. Эртезинде Саша менин кыбыма көчүп алган. Кийдирбесте мен бу кижинин төрөл таайы деп калактай бергем. Калиаскар (орус ады Саша) Садуевич Кусков эмди Бийсктин педагогический институтында иштеп жат. Бис јолугушканыста, ол өйлөрдн эске алынадыс. Оноң бери јирме јыл өтти.

* * *

Изү јай. Бис государственный экзамендер табыштырып турганыс. Түште карагайлардын серүүн көлөткөзине жадып алала, белетенип жадыбыс. Күүктер үн алыжып эдип јат, чечектү јалангар, койу агаштар, тымык көөлмөк суулар бисти бойына кычырып турат. Же городтон келген тал-табышту улус чантык эдип жадылар. Јажыл јаланда волейбол ойнон, секиргилеп тургай кыстар база бар. Олорды көргөн кижинин санаазына экзамен кайдаң киретен эди. Барып, кожо ойноор күүнниң келер.

— Јок, мында белетенип неме болбос, — дештис. — Эй, Руфат, сен не тойу торбок чылап текшнлеп турун? Эртең экзамен!

— Ой, вай-вай! Кандый кыстар, кандый кыстар! Эй, жаражай, эмди ле загска баралык, бичидип ийерис. Эмеен-оббөөн боло-рыс! — деп, Руфат кыйгырып турды.

Бис оны кокур-каткыла иткелеп, общежитие жаар айдадыс. Руфатты бозу чылап айдап алала, чичкечек талла онын чон эдин Джабир ачыда согуп турат.

Общежитиеде тымык, серүүн, санаа-укаа булгалбай жат. Уулдар колбаса каарып, чай азып турдылар. Кажы ла кижини конспегин ачып, укканын, билерин айдып жат. Мында блашту куучындар да өдүп турган. Бис бой-бойысты ченен турганыс. Сен бу суракты билеринг бе? А сен нени айдарың? Мен нени ундыдым.

Орой энирде уулдар тарап-таркай берди. Эркемен ле бис бойыстын кыбыста ачык көзүктүн жанында отурганыс. Кенете Лазарь кирип келди. Онын чырайы кап-кара ла бүрүңкий эмтир. Чемоданын тудунып алыптыр. Коомой неме болгонун бис сезип ийдибис. Жаңы тудулган журтта жарашпастар башталып турганы керегинде бис укканыс. Олор өөркөжип, оноң ойто жөптөжип туратан. Эркемен де, мен де Лазарьла, Светлана ла куучындажып, олорды жөпкө кийдирерге кичеенип жүретенис. Олор бүгүн, байла, тын өөркөшкөн туру деп санандым. Биледе не ле болуп жат.

— Лазарь, не болгон?

— Ончозы божогон, уулдар. Бис айрылыжып жадыбыс.

— Же, болды, — дедим. — Удабас ойто жаража береригер.

— Јок. Божогон. Ойто качан да, качан да бирикпезис...

Лазарь жымжак жүректү кижини. Ол мынайда айтканда, керек коомой эмтир.

Оноң нени де айтпай, төмөн көрүп, танкылап, узак отурды. Бис те нени де сурабай жадыбыс. Мындый айалгада нени сураарың? Нени айдарың? Ончозын жартайтан неме — өй. Оноң төжөк салып бердибис.

— Мен слерле кожо жадайын, уулдар, — деп, Лазарь айтты. — Оскө общежитиеге барбазым.

— Јадар болзон жат ла, — дештис.

Ол күн онын түбегине Эркемен де, мен де жаан ажару этпегенис. Же жаан ла болзо, керижип, чугыжып ийди не база. Лазарь өкпөөрингкей, эмоциональный кижини. Байла, база ла эшкереги јок немеден улам ачынган. Эмезе чалчынып ийген. Ол Светлана ны сүрекей тын сүүп жат. Айдарда, олор удабас ойто ло жарашкылай берер.

Эртезинде бис экзаменди табыштырып ийеле, жанып клеедеристе, нөкөрим айткан:

— Володя, бу ла мында, Киевский вокзалдан ыраак жокто, кичинекей, жуунак ресторани бар. Ого барып, бир эмеш отуруш ийеллик. Мен сеге ончозын куучындап берерим. Сен көгүстү кичи, менин түбегимди жакшы ондоорун. Ой, жүрегим кандый тыг сыз тап, ооруп жат.

Кичинекей, жуунак ресторани. Улус жок. Бис толукта турган столго, жаан жалбырактарлуу фикус агаштын алдына отуруш алдыбыс. Жарым час кирези кемис те эрмек айтпай жат. Тымык. Жаңгыс ла тышкары оромло машиналардын күүлөн, шуулап өткөнү угулат. Лазарь улай ла улу тышат. Учунда ол карыкчалду жаан улу тынала, ончозын меге куучындап берди. Сересини көргөнүм жүрүмде чын болуп калды ошкош. Мен нөкөрүмө нени айдыйн база? Менде база кандый ченемел бар? Чек неме айтпасака база жарабас.

— Кунукпа, нөкөр, — дедим. — Ол сенин кунугыжыңа, санааркажыңа турбас. Ак-жарык элбек. Алдыста жүрүмүс эмди де бар. Эмди де кайкамчылуу, солун тушташтар болор. Билерим, сенин курч көстөрүңди сүүштин туманы туй тудуп ийген. Көп немени сен, байла, көрүп болбогон... Ортогордо күрди ол эмди өртөп салды. Онын жааназы. таадазы меге база жарабай жат. Сенин куучыныгыңа олордын салтары тыг болгонуң сезип турум.

— Канайдар, Володя, жүрек чек өскө неме айдын жат. Ол соок сагыштын үнин укпай турган ише. Мен оны сүрекей тыг сүүгем, эмди де сүүп жадым. Же оныла эмди качан да ойто биринги болбозум.

— Билерим, сеге женил эмес, же өйлөр өдөр, шыркан жазылып калар. Карыкчалы жок ол кандый жүрүм? Жотконы жок ол кандый теңис?

Оноң Лазарьды карыкчалду санаалардан айрырга мен кокурлап, каткымчылуу учуралдар керегинде куучындап, офшант кысла кейтишип отурдым.

— Кажы ла деремнеде бойының кокурчызы, төгүнчизи бар. Билерин бе, бистин жерде бир кичи жуудан жапып келеле айткан: «Скамейканы айра минсле, Кара талайды кечире эжинип келгем» — деп. Тен не де эмес. Айла кийинне немец фрау-келиндик учкаштырып алгам дейт. Ап-апагаш, боп-бошпок неме болгон. База нени ле айдар, чын ба? «А-а, ол эмец катын кайда? Эмди сеге агы керек пе, бошпогы керек пе? Алмыс! — деп, эмеени күнүркөп, өбөгөнүнүн төбөзине агаш сускула как берип ийбей кайтсын. — Бар, чык! Эмес-самас немеңди ал! Ол, мен чилел, уй саайтан туру, ышту айылда отуратан туру! Обы-жиби табылбаган, кулугур!»

Бир өбөөн түрмеге жүреле, бажы чек килейе тазап калган жанган. Улус сурап жат:

— Эй, былар, бажаар не тазаган?

— Ээ, балдар, мениң эткен ижимнен бажаардан болгой, бастыра бойоор тазай беререер. Кудайга ла баш! Нени этпедим деп айдар?

— Бу кандый иш эткенеер, былар?

— Электричестволо иштегем. — Ол көзинде одычактарды өчүрүп, соок көрүп ийер. — Бу алтан мунг ат күчиндий ток жүрүп турган эмигинди инженерден болгой. академгин де бириктирип болбос. А мен оны кызыл колло ло бириктире тудуп ийетем. Онон улам бажым тазаган.

— А канай өлбөгөнбөр?

— А алтай кижиненден алдырар? Аштаза, аштадым дебес, күйзе күүдим дебес, өлгөндү көрзө — ыйлаарын билбес, өскөндү көрзө — сүүнерин билбес. Мениң эди-каным элгек ошкош. Ток деп немең онон өдө беретен болгодый. Керек кижининг кудай жайаган бүдүминде ине. Мен жалкын да соксо, өлбөс болорым. Өскө кижин болзо, өртөлө берер эди, быжа берер эди. А мен канайтпай да жадым. Эмди көр, академгинг тыг ба айса аданынгуулы мен тыг ба?

Лазарьдын чырайы ол ло бүрүңкий бойы. Күлүмзиренерге албаданып жат. Же онон не де болбойт. Мен кокурымды токтодуп ийдим.

— Карыкпа, карыкпа, көөркий, ончозы жакшы болор.

Бис ол күн Москванын оромдорыла узак базып жүргенис. Школдо үренгенисти, таныш уулдарды эске алынганыс. Жанып келзебис, бистинг кыпта тал-табыш, кокур, кожонг. Уулдар экзаменди табыштырганын темдектеп жат. Иван Мельниченко түндүк албатылардын бийези деп кандый да сан башка бийе бийелеп туру. Андый бийени ол та кайдан көргөн? Байла, кинодон көргөн болор.

Хаджи-Мурат «Князь Игорь» деп операданг Кончактын ариязын кожондойт. Онын жоон ло тыг үнинен көзнөктинг шилдери торт ло тыркыражып туру ошкош. Мельниченко бийезин токтодуп кыйгырат:

— Хаджи! Токто! Арай! Арияны кем мынайда кожондоп жат?! Тышкары улус укса, кемди де өлтүргилеп жат деп бодоор. Огүс айунынгуурыжына түңгей. Чын ба, Лазарь? Сен айуны көргөн дө, өлтүрген де иненг. «Бу ла колымла айуны бычактап өлтүргем» деп, бойың бичидинг не.

— Арай, эрликтер, — деп кыйгырып ийдим. Бисте бир шил неме бар.

— Ур-ра, ур-ра! — деп алгырып ийдилер.

— Лазарь, мен сени окшоп ийейин! — деп, Иван кучагын ачты.

— Бүгүн Творчествоның туразында јаткан каргандардың бир бирүзи, байла, өлөр — дедим, — жүреги жарылып өлөр. Слердин кыйгыгардан. Эмеш арайзаар, уулдар.

— Ха-ха-ха! Ур-ра!.. Қайдалык, қайдалык!

— Олор база бир түшта бис ошкош јаш та, табышту да болгон.

Государственный экзамендер божоды. Эртең институт божоткондордың банкеди болор. Бүгүн колыска диплом алдыбыс. Бийик көдүринилү куучындар, жылу сөстөр, музыка. Бир сөслө айтса, јаап байрам. Јайдың изү күндери. Биске институттың јанында турадан кыптар бергендер. Мында изү, табышту, бажым оорып јат. Беш жылдың туркунына бис бери не албаданганыс? Ах, кандый тенектер болгоныс. Переделкинаның карагайлары, ару кейи, өлөңзү жыды санаама кирди. Анда кандый јакшы! Оны бу таш ичеендерге кижини түңгейлеер бе?

Банкеттин кийинде, эки-үч күннен уулдар тарап-таркап јангылай берер. Мен артып јадым. Август айдың баштапкы күнинде Москвада телекейдин јашөскүримнин фестивали башталып јат. Олордың бир канча делегациялары Москвага келгилеп тургандар. Лазарь ла Эркемен јанарыс дешти. Лазарьдың мендеп турганы јолду. Мында жүрерге ого уур. Эркемен нөкөристи канайып таштазын. Мен ойто Переделкинодо дачага көчүп алдым. Қалганчы экзаменнин кийинде бис коридордо јиркиреп турарыста, бир студент уул жүгүрип келген эди.

— Володя! Адаров! Сени вестибюльде бир сүрекей солун, јараш кыс сурап туру. Мадонна! Айла мындый кыстарды күрүмдер кайдан таап алат?

Бу кем болотон? Бүгүн бери келгедий ле кижини јок эди. Экинчи этажтан түжүре жүгүрип барзам, ба, эжиктин јанында Зоя туру. Сүүне бердим.

— Бу теңериден түжүп келдин бе? — дедим.

— Јок. Јаңы ла поездтен түштим.

— Је кирзен.

— Сенде бош ой бар ба?

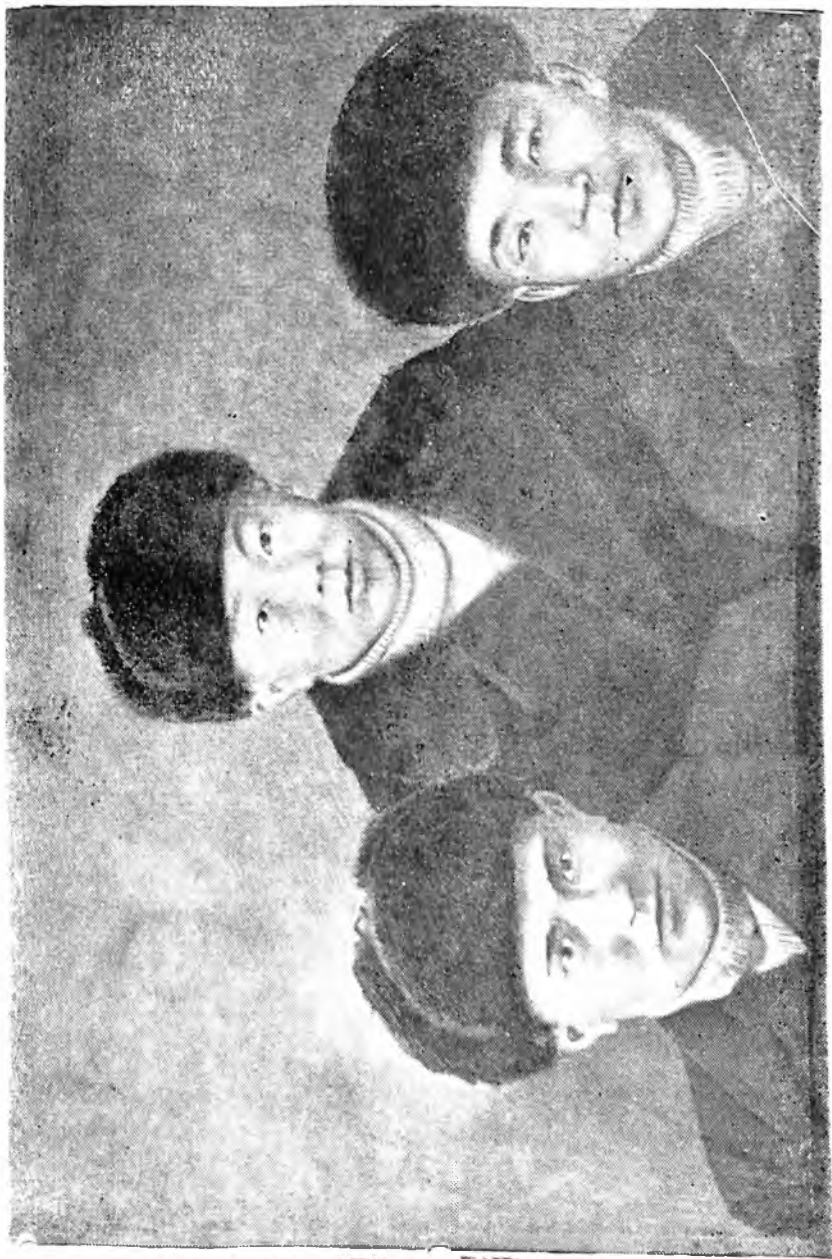
— Бар эмей база. Қалганчы экзамен божогон! Эртең јыргал болор. Бот, макалу, банкетке кожо барарыс.

Зояның чырайы кызара берди. Ол неге де туйуксынып туру ошкош.

— А не? Јарабас па? Андый болзо, мындый ыраактан не келген?

— Мен бүгүн атанып јадым. Сегис час энирде поезд атанып јат. Архангельск барып јадыбыс. Бош болзон, городло эмеш базын жүрелик, а?

Күүним соой берди. «Келбес керек болгон» деп санандым. Ай-

Сос-рабанын он жашында: Даяр, Кокшөк, Эркемчи, Насири. Аржап Аларов. 51 жыл.

Аржан Адаров до Датарь Кокымов. 1958 жыл.

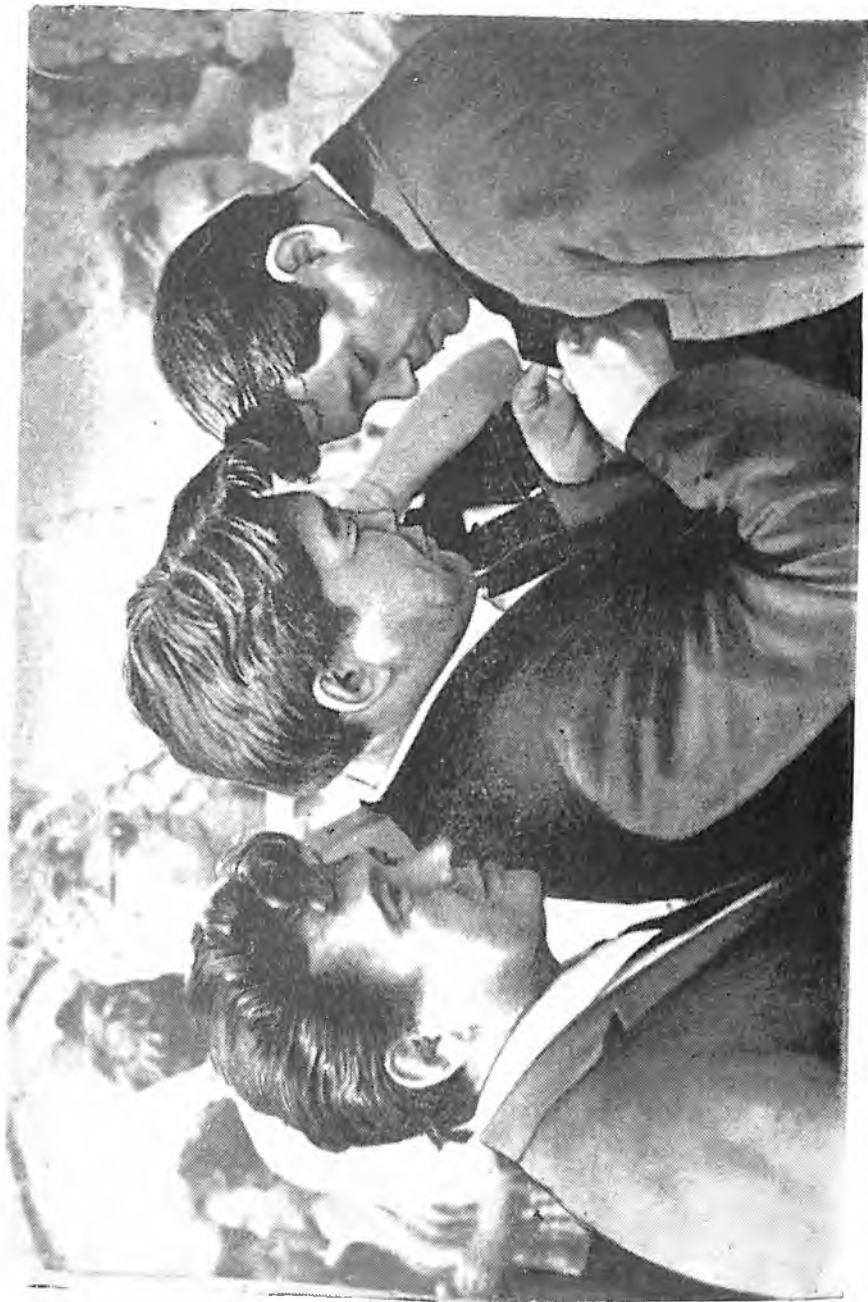
— 46 —
Фотосъемка: Л. Яковлев, К. Сидорова. Арапчи Атап иб. Суяк Мейт Нуркири. 1971 јули.

Сол жагынан оң жағы жаар: Аржан Адаров, Лазарь Коктышев, Эркемен Паткин 1959 жыл.

Султанов, оң жагында; Дзарг, ортосунда; Аларов, сол жагында; Садыков, оң жагында.

Сол јашангаг оғ јаны жаар: Лазарь Кокмшев, Аржан Адаров, азербайджан поэт
Джабир Цаврузов, 1972 јыл.

Лазарь Ковалев 1972 год

Аржан Адаров. 1953 йыл.

ла, канайып там жаранып калган? Канайдар? Институттан чыгын, Тверской бульварла соотоп базып жүрдүбис. Орто Азиянын изүүсине ак чырайы күрере күйүп калган эмтир. Же ол ло седеп, коп-коо, жуунак бойы. Ол ижи керегинде, узбектердин жадын-жүрүмн керегинде куучындап турды.

— Володя, билеринг бе, ол жердин улузы үйлерин, кыстарын туйук жерде тудуп жат. Мен мыны кайкап көрдүм. Айылчы келзе, үйи качап да столго кожо отурбас. Бисти бир катап каруулу ишчи айлына кычырган. Үйи бисти күндүлеген, же бойы бисле кожо отурбаган. Бажым ооруп туру деген. Обооңи оны отур деп тың сурабаган да. Кийинде уксам, олордын жаңы андый дежет. Жаан иште турган бичикчи улус андый да, тегин улус керегинде эрмек те жок болбой, а?

Мен нөкөримниг түбегин эске алынып, короным курып айттым:

— Үй улусты темир чеденде, темир кыңыда тудар керек!

— Сен база магометан ба?

— Жок. Кей-кебизин үй улусты. Өскө эрлер жаар көрбөзүн, өскө улуска жапшыпбазын. А жакшы үй кижини — ол кижининг эн жуук эш-нөкөри, балдарынын энеси. Оны төрдө отургузар керек.

— Сен мени база кей-кебизин деп бодоп турун ба? — Ол төмөн көрди. — Калганчы үч письмого каруу бербеген... Сеге жолугарга мен тегин жерге жүткиген болбойым, а?

— Менде бош жок болгон, көөркий. Государственный экзамендер, дипломный иш.

— Же андый да болгой... Эки-үч сөс чийе согуп ийер ой түңгей ле табылар эмей.

Бис Никитский каалганын жанында фильмдерди такып көргүзөр кинотеатрдын одожында шашлычныйда отурганыс. Куучын көндүкпей турды. Санаабысты чыгара айдып болбой турдыс. Мен онын жаан жараш көстөрине чике көрүп, ондо кей-кебизининг одычактары бар ба деп ширтеп отурдым. Бис жакшы билишпес улус не. Жаражы жараш ла, жаңы та кандый болбогой. Кара кирбиктердин алдынаг меге удур ару, ачык-жарык көрүшле ол көрүп отурды. Же көстөрдиг көрүжине бүдерге жараар ба? Ол өскө дө уулга мынайып көрүп турган болзо? Онон сурады:

— Володя, бу сен мени не ширтеп турун?

— Сениг кеберингди ундыбаска, жажын-чакка жүрегимде тудуп аларга, — дедим. — Санаанды кычырып ийетен аргам бар болзо, эх!

— Менде жажыт жок. Же сен мени кандый бир көөркийинге түңгейлеп турган болорын ба? Сен бойын кей-кебизин. Эртеп ле мени ундып саларын. — Ол жаңыс ла көстөриле каткырат. — Мен ишмекчи кижини. Топограф. А мында жараш, аристократка

кыстар не аайлу көп! Же бүгүн сениң дипломың учун ууртап ийели. Мен сеге ырыс ла жөнүлөр күүнзеп турум. Бойыңа кару улусты ундыбай жүр. — Ол кенете энгилип, кулагымның жанынан окшоп ийди.

— Эки-үч күнге артып калган, а? Переделкиндо кыстардың общежитиези бош. Мен комендантла эрмектежиң ийерим. Анда жадарың.

Ол бир эмеш сананып отурала, бажын жайкады:

— Токтоп калзың, Володя. Мени нөкөрлөрүм сакып жат. Бир айдың бажында отпуск аларым. Ол тушта кайдаар ла кел дезег, једип барарым. А эмди јарабас. Сен мени андый-мындый кыс деп бодобо. Мен ак-чек. Ого үзеери мен сенен коркып јадым. Билип туруң ба? Поэттерди кей улус деп уккам. Төгүндеер күүним јок. Билдиң бе?

Мен эпјоксына бердим. Јок, бу кысла кокурлаарга јарабас. Бис оны-мыны куучындажып отурганчабыс, Зояның атанар өйи јууктап келди. Санаама кирет. Бис перрондо турганыс. Бой-бойыска сүрекей јуук. Мен јаш. Ол менен јаш. Мениң де сыным тўс, коо, ол менен коо, јуунак, јараш. Бис јаар улус көрүп, күлүмзиренгилеп, јангыс ла өткилеп јат. Кандый јакшы эжер деп сананатан болгодый. А бис ол тушта јангыс ла бой-бойысты көргөн болорыс. Калганчы звонок. Кондуктор јажыл флажогын көдүрип ийди. Јажыл вагондор јанымла араай јылыжып барып јадылар. Зоя ачык көзнөктөн бажын чыгарып, колын јаныйт.

Литераторлордың Туразында јыргал тал-табышту өткөн. Бис үчү кол колыстан тудужып алала, јаан эмес сценага чыгып, «Аргымакты» јыңырада кожондоп ийгенис. Эмди бойысты качан да андый јайым тудуп болбос эдибис. Испанец Арана бу кожонды угала, айткан: «Кандый јараш кожон. «Марсельезага» түңей. Јуучыл кожон болбой кайтсын». Кийинде бу ырысту өйлөрдди эске алынып, Лазарь мынайда бичиген:

Отургар, чечен поэттер!
Отургар калганчы катап.
Ачу сырадан биске беригер,
Аш јакшызын алдыска салыгар.

Осетин Хаджи, бакинец Мурат —
Ончобыс бүгүн айрылып јадыбыс,
Уур ўшкүрп, испанец турат,
Ўзбектин узун кожоғын угадыс.

Мында керек десе Павел Иванович Новицкий де чала каланы жүрген. Оны мен аракы ичер деп качан да бодобогом. Ивонич лакец Бадави Рамазановтын колынан тудуп, жоон күнүрүш үниле јаан үнденип, айдат:

— Нөкөр Рамазанов! Мен украинец! Хохол! Улус мени молдаван укту кижн деп бодоп јат. Је мен украинец. Көрмөс мени алзын! Оскөн-чыккан јерим — Украина. Шевченконын төрөли!

Бадавининг чичкечек үни угулат:

— Павел Иванович, мен слерге бүдүп јадым. Улус мени кузык деп бодоп јат. Је мен — лакец! Јуучыл лакец!

Беш жылга айдылбаган сөстөр бүгүн айдылып јат. Бүгүн мында студенттер де, профессорлор до јок, бүгүн мында нөкөрлөр, бой-бойына кару улустар јуулган. Институттын директоры Николай Иванович Серегин колында бокалду кечеги студенттеринин ортозында, Эркеменин, Гордейчевтин, Красильниковтын јанында отуры. Николай Иванович литературный институтка сүрекей көп јакшызын јетирген. Ол студенттердин столовийын төзөгөн, ого төлөйтөн акчанын үчинчи үлүзин Литфонд төлөөр эткен. Литфондтын ок автобустары бисти Переделкино ло Москванын ортозында тартып турар јөпкө база ол јединген эмей. Москвада Добролюбовтын оромында общежитиени база ол тудуп баштаган. Бойы јобош бүдүмдү, эриндеринде эрикчел күлүм-јилү кижн. Эрмеги база тын эмес. Уян, јокту јүрген студенттерге ол сүре ле болужып јүретен. Бис ол тушта мыны јакшы билбейтенис. Эмди биллип јадыс. Николай Иванович ол до тушта оорып јүретен. Онон өрөкөн јада калды ине.

Казанский вокзал. Кыймырт. Уулдар атанып јат. Мен артып јадым. Ненин де учун мендеер күүним келбейт. Фестивальды көрөлө, јанар қерек. Мындый учурал база болбос. Лазарь мениле андыжып туру.

— Ол Тверской бульварда топограф кыстын изи јаткан дежет. Оны көргөн кижн Москванын почетный милиционерн, буярат писатель Дажирабдан Батажабай. Сен онын топографический картазына кирип калган болбойын? Ајарын, калак, сени Архангельск јаар алып барбазын. Ак айуга учкаштырала, Јаңы јер дейтен ортолыкка алып јүре де берер. Анда эскимос чылап, тоштог туткан игла дейтен айылда јадарын. Чий балык јииринг, тирүге, тырлангадаып туру. Ол топограф улус кайда ла болуп јат. Је сени Алтайын сакып јат. Ундыба!

Уулдар атана берди. Переделкино ээн. Творчествонын туразында јаткан карган писательдер јаңы ла јенгил тынган болор. Мен осетин поэт Александр Царукаевле кожо јадырым. Кандый да ээн, тымык болуп калды. Нөкөрлөр јок. Куштар уяларынан учкулай берген. Мен кере ле тўжине Москвада. Телекейдин бастыра ороондорынан јииттер келип јат. Площадьтарда, парктарда, ачык эстрададарда концерттер, ойын-јыргалдар. Калык-јон каймыгып ла туру.

Фестиваль башталган. Манежный площадька стройло от жарыткышту келеринде мен база турушкам. Белорусский вокзалдан ала Горькийдин оромыла колында жалбыраган отторлу мундар тоолу жинттер стройло барын жат. Оромло оттон турган суу агып брааткан неме ошкош. Бийик кодурингилу ле сүүнчилу. Бу Москванын комсомолдорунун амыр-энчу учун эткеп бийик кодурингилу маршы болгон. Манежный площадь жалбырап куйген мундар тоолу оттордон жарып турган. Маанылар элбиреген. Эстрададан жинттер амыр-энчу учун жалбышту состор айткан. Хиросимада Американын атомный бомбазынын жарылыжын коргон, онын радиацияга алдыртып оорыган япон кыстын куучыны санаамнан эмдиге жетире чыкпайт:

— Телекейдин жашоскурими! Кару сыйындар, карындаштар! Америка амыр жаткан Хиросиманын устине атомный бомба таштап, жус мунг улусты ортоп, олтурип салды. Менин торол городынан жагыс ла кубал, куйуп калган таштар артып калган. Кижиден болгой, бетон куйуп, темир кайылып калган. Атомный бомбанын радиациязына корондолгон ондор мундар тоолу улус эмди де коркушту шыралап олуп жадылар. Олорды жазар арга жок! Телекейдин жинттери! Амыр-энчу учун тартыжыгар! Хиросиманын тубегин, шыразын телекейде кандый да албаты, кандый да ороон качаннын качан да билбезин! Жуунун жеткерин жок эдели! Жер планетабыс чечектезин!

Бир кун кере тужине жагмыр жааган. Мен ары-бери барбай, общежитиемде отургам. Бозом энирде эжигимди кем де токулдатты. Корзом, бир сырзак уулчак кирип келген туру: ак инджакту, ак штанду, ак тапочкалу. Бастыра ла бойы кок мбон. Столдын устинде тургузар лампа куйуп турган. Жаан кыптын ичи бурункий. Онын учун мен кирип келген кижини танып болбой турдым. «Бу больницадан качкан кижини болбой? — деп сандым.—Ненин учун ак кийимду? АЙСА, кандый бир тонокчы уулчак эмеш пе?» Же ол сиркиреп, жагмырга откон кой чылап, силкинип ийеле, су алтай тилле айтты:

— Якшылар ба, Владимир Оинчинович?!

Озо баштап алаатый бердим. Онон танып ийдим.

— Ба! Бу Вася Самыков туру не?! Бу сен кайдан келдин? Не болгон? Больницага канайып кирген? Онон не качкан? Кудай-май! Бу кийиминди чеч, сык, — дедим.

— Жок, мен больницадан качпадым, Владимир Оинчинович, Ярославльдан келдим. Фестиваль коройин деп.

— Кандый Ярославльдан? Анаар не барган?

— Жеристен Валерий Чичиновло кожо атанганыс. Валера Ярославльда кижини алып жат. Анда онын сүүген кызы. А мен фестивалга келдим — деп, Вася кийимин чечип, куучындайт.

Мен ого кургак чамча, штан алып бердим. Бастыра кийимни сыга тудуп, толгоп, илип салдыбыс. Оног плиткага чай тургузып, чарчап брааткан көөркийди чайларга, азыраарга келишти.

— Бу сен не бастыра ак кийимдү? Сен талайчы ба, айса негр бе?

— Же жараш, кееп болзын деп турбай.

— Сени улус, байла, больницадан качкан уулчак деп бодогон болор. Мынайда кийинерге жарабас, Вася. Мынайда революциядан озо аристократ, интеллигент улус дачага амырап барганда кийинетен. Күнниң изүзи өтпөзүн деп кичеенип. Ого үзеери олордын кийими калын торкодон, чесуча деп бөстөн эдилген ине, — дедим. — Же сенде акча бар ба? Мындый кийимле канайып базып жүретен?

— Акча бир эмеш бар.

— Айдарда, эртен Тишинский рынокко барала, женил баала кара штан, кара ботинка садып ал. Бу не кийим?

— Жарайт.

Эңирде орынга жадала, Вася, эмди Василий Тордоевич Самыков, бойынын Одиссеязын — жартап айтса, жоруктажын куучындап берди. Мен онын жалтанбазын, турумкайын ичимде жардып турдым. Ол жаш, жүрүмди билбес.

Эртезинде Саша Кусовко жолугарга университетке баргам, кандый да туура салбас керек болгон ошкош. Тишинский рынокко канайда баратанын Васяга жазап туруп айдып бергем. Эңирде, Сашала кожо менниң кыбымда отурзабыс, Вася једип келди. Көк жарамас! Көрөр болзо, база ла ак штан, ак китель садып алган. Бу кандый аайлу кижиде? Мен колым жагып ийдим. Кайдалык! Мындый кееркемјини ого та кем айдып берген айса та кандый бир бичиктен кычырып алган!

— Сары оосту салага! — деп, Саша арбанды.

Эртен тура үчү город көрөргө бардыбыс. Фестиваль. Байрам. Эбире элбиреген маанылар, лозунгтар, кычырулар. Горькийдин оромында, Кызыл площадьта телекейдин ончо ороондорунан келген јиттер кыймырап јат. Кандый кийимдү, кандый чырайлу, кандый өңдү улус јок деп айдар! Же бис ологорго үренип калганыс. Биске көмүрдий кара негр де, үй кижиде чилеп, тар јикпе кийип алган камбоджнец те, ак платьеү арабтар да солун эмес. Олорды кижиде сүре ле көрүп турбай. Вася олордон чек көзин албай јат. Ого үзеери олордон озолой жүгүрип барала, олордын алдына тура түжүп, тескерлей базып, тескерлей базып, солун улусты ширтеп браадар. Саша ла мен оны арбап жадыбыс.

— Анайда кылынарга жарабас! Сени улус кийик кижиде бодоор, уяатту. Токтозон, уул! Көр, ол түкү эки иностранец сени киного согуп туру! Оног өскө ороонго апарала, көргүзер! Ол

токтой берди, бистин сѳзибисти угуп јат, је бир эмеш ѳй ѳтсѳ, бистин арбыжысты ундып, ол бу кылыгын ойто ло баштап турар. База ла улустын алдына кирип, тескерлеп турат. Саша торт ло атыйланып чыкты:

— Бу кандый экстремист! Володя, мен оныла кожо баспазым! Эй, уул! Токтозон! Эбире улус каткырып јадылар!

— Је, је, анайтпазым! Кайкамчылу, ол кижининг тумчугына јес тегелик кондырып койгон, ой!

Вася эки коноло, атана берди. Эмди ол кўндерди, байла, эске алынып јўретен болор. Ајса та ундып салган. Бу менин бичигениме ол ачынбас болбой? Эмди Василий Тордоевич кандый ла јерге јўрзе, бойын тудунып билер. Ой ѳдўп јат. Бис ѳзўп јадыбыс. Јангыс ла кунтрактап, кичинеерип, кўўнисле јоксырап каларыстанг коркыйдым. Бийик јўрер, бийик сананар керек. Москва беш јылдын туркунына биске бойынын аудиторияларыла, музейлериле, театрларыла, бастыра культурный јўрўмиле сўрекей кѳпти берген деп айдар керек. Литературный институт кичинек — бис ўренип турар тужыста онын тўште ўренер бѳлўгинде бастыразы эки јўске јуук студенттер ўренип туратан. Онын учун кажы ла студент ајаруда. Онын билери, ѳзўми, кылык-јангы, таланты тургуза ла кѳрўнип келер. Јажынар јерин јок.

Алтай литературанын ѳзўмине бу институт јаан салтарын јетирген ле эмди де јетирип јат дезем јастыра болбос. Бисти ээчий мында кѳп уулдар ўренген. Олор эмди поэттер, прозапктер, СССР-динг писательдерининг Союзынынг члендери. Эмди де анда алтай балдар ўренип јат. Алтай калыктын ла адын ујатка салбайтан болзо, артканы кайтсын. Јакшы ўрензин. Ас албаты бойынынг адын ару, чебер тудар учурлу. Арказы ажыра јажынар генийлер јок.

Август ай. Јаиып јадым. Тверской бульварда Герценнинг ўч этаж туразынынг эжигин јаптым. Јакшы болзын, альма матер! Бу бистин кару институтыдыбыс. Бир эмеш эрикчел боло берди. Кайран алтын јылдар, кару Москва, база катап јакшы болзын. Мында учушка канадыс ѳскѳн јер, тѳрѳл уја, бис ѳлѳрдинг ѳлгѳнчѳ ого быйанду јўрерис! Ондор тоолу албатылардын балдары мында јуулып, карындаштыктын бегин, јаражын, ўзўлбезин билгенис. Бистин институтты пролетарский интернационализмнинг институты деп айдар керек. Кажы ла ўчинчи кижѳ ѳскѳ нациялу, ѳскѳ укту! Эмди Москвадан ала онынг энг ыраак јакаларына јетире ырай бердибис.

Энир. Казанский вокзал. Калганчы звонок. Поезд кўнчыгыш јаар ууланып јат. Јажыл вагондор араай јылбырап, кыймырап, кўўлеп јаткан Москваны таштап барып јады. Мен кѳзнѳктинг јанында турдым. Ажып брааткан кўннинг кызыл чогы кѳзнѳк-

тнн шилинен тайкылат. Москванын үстинде жеңилчек быыраш ак булуттар анда-мында чогулып калган түрүп жадылар. Таныш оромдорды, площадьтарды, вокзалдарды, бульварларды таштап барып жатканым бу ба? Ойлөр өдөр, жылдар жылыжып ыраар, мында менин жаш тужым артып калар. А сен, качан да тушташпас көөркий, ол ло молжошкон жерде сакып турарын. Бир канча жылдардын бажында бу кару ойлөрдн эске алынып, мен бичиририм:

Мен жаш тужымды бедрейдим:
Тайгадан, жалаңнан, агаштардан,
Ыраак-ыраак вокзалдардан,
Москванын эски оромдорунан
Кичу Бронныйдан, Арбаттаг —
Мен жаш тужымды бедрейдим.
Ол эрке, сүүнчилү ойлөргө
Эбирип ойто ло мендейдим.
Ойто айдылбас сөстөргө
Сүүнедим, сүүйдим, күйедим.

Б а ш т а п к ы а л т а м д а р

Бис жеңил эмес жүрүм де жүрген болзобус, жаш тужыбыс сүүнчилү эмес те болгон болзо, ол ло көөрөңкөй, ак-чек, ару санаалу бойыс артып калганыс. Ол тушта жүрүм кайкамчылуу ороон өткүрө жилбүлү жорукташты билдирип туратан. Же тан алдынан жүретен жүрүмде керек чек андый эмес болгонун бис баштапкы ла алтамдардан сезип ийген эмейис. Андый, андый.

Август айдын учында мен жериме жанып келгем. Агаштардын бүрлери жаны жагыдан ла саргарып турган эмтир. Жажыл бүрлерди кем де алтын будукка сүрте согуп ийгендий. Уулдар иштеп жадылар. Лазарь областной книжный издательстводо художественный литературанын редакторы болуп турган эмтир. Эркемен областной радиокомитеттин корреспонденти дешти. Мени «Алтайдын чолмоны» газетке барып иштеер эдип жөптөп салган деп айдышты. Мен эки этаж агаш гостиницада токтогом. Көрүштаныш улустын айлына барарга эби жок. Уулдар энирде жеде конгылап келдилер. Лазарь омок-седен, кокурлаган, каткырган жүрди. Ол столичный кийимиле, быыраш жаан кара чачыла аңыланып жат. Эркемен озогы ла ару-чек, кып эткен кийимдү бойы. Джентльмен. Учү ойто ло кожо. Уч мушкетер, үч нөкөр.

— А-а, једип келдин бе-е, шилемир? — деп, Лазарь каткырып, меге колын берди. — Бис бодогонус, сени топограф кыс ак айуга учкаштырала, Арктика јаар жүре берген болор деп. Айса, Африкадан келген негритянкала кожо качып, анда банан јип жүрген болор бо дејип турганыс.

— Айла кандый арыктаган? Сен анда американкаларла кожо твист бийелеген болорун ба? — деп, Эркемен каткырат. Олор мени анан-мынан түртүрүп, арадап турдылар. Мен Эркеменди орынга жыга базып, бакпырлаачы кижин болуп, ыркырачып ийдим:

— А-а, учук-тамыры кырлайган тагма, жилистый неме, мени экүлөп пе? Мен слерге джиу-джистуны көргүзүп берерим. Япондордон үренип алгам, чачсам ла потолокко жапшынып каларын!

Лазарь мени ач белимнен тудала, антара тартарга албадачып жат. Тал-табыш, күзүрт-мазырт. Мыны угуп ийеле, дежурный үй кижин эжикти ача тартып, алгырып ийди.

— Ой! Өлүжип жат! Өлүжип жат! Милиция!

Онон телефонду кып жаар тизиреде жүгүрө берди. Бис тытпактажысты токтодып, онын кийининен ары жүгүрдүбис. Ол бисти көрүп ийеле, алгырып, эжигин ичинен бөктөнүп ийди.

Бис эжикти токулдадып кыйгырдыбыс.

— Эй былар. Бу слер канайып тураар? Бис ойноп күрөштис не! Өлтүрткен кижин жок, ончобыс тирү.

Ол бисти укпай да жат. Торт ло тыныш алынып болбой, телефоннын трубкасына кыйгырып турды:

— Милиция? Өлүжип жат. Бирүзинин кардын жара кезин ийген. Каны-жини төүлүп калган жадыры. Эй! Учү! Эмди менин эжигимди оодорго албадангылап туру! О кудай, корула! Капшай! Капшай!

Канайдар? Бис ойто менин кыбыма келеле, орынды жаап түзөдүп ийеле, тегерик столды эбире отуруп алдыбыс. Бу ла бйдө текпишти өрө сопок өдүктү улустын тизиреде жүгүргөнү угулды, онон коридорло тизирегилеп, бистин эжигини кайра ача тартып ийдилер.

— Кайда?! Мында ба?!

— Мында! Мында! Бу ла уулдар! — Дежурный үй кижинин бажы көрүнди. — Олор мени база...

Милиционерлер бой-бойы жаар көрүштилер. Үй кижин оозын жаба тутты.

— Ичин жара кестирген кижин кайда? — Сержант ол жаар көрди.

— Бу ла отурган... уулды орынга жыгала, бычактап турган... Мен бу ла көзимле көргөм, ол семтек чачту уулдын колында не де жалтырт эдип калган.

Эркемен өрө турала, эдегин ачты:

— Көригер, не де жок. Кан да, жин де жок. Кан чыгарбас кандый бычак?

— Слердин документтеригер!

Бис паспортторысты алып бердис. Милиционер оны ачып, кажыбыска ла лаптап көрөлө, фотожурукла тунейлейле, эриндерин кыймыктадып ийеле, ойто берди.

— Мында чындап ла не болгон?

— Бу уул, сержант, кыжыкы деп неме чек сүүбес, мен оны кыжыкайлап ийеримде, ол орынга антарыла берген. Аайы-бажы жок каткырған. Ол ло, — дедим.

— База ла төгүн түймеен, нөкөр Иванова! — деп, сержант айтты. Онон чыгарга жадала, мен жаар лаптап көрөлө, сурады: — Топограф кыс кайда, нөкөр? Ыражып калганаар ба?

— Жок, жок, сержант! Удабас той эдерге жадыбыс! Ол бери келер — деп, жыга салып ийдим. — Бис бой-бойысты сүүп жадыбыс.

— Слер ырысту кижн. — Сержант честь береле, чыга берди.

— А-а, былтыргы топограф кысты олжолоорго турган сержант бу туру не?.. — деп, Лазарь көстөрн суркурап айтты. — Володя, чын ла той эдерге турун ба?

— Жок. Эмди тура эрмек жок! А мынан ары кем билер? Јас-танарга јен эледи, јабынарга тон эледи.

— Је оны, тенибер немени — деп, Лазарь та ненин де учун јаратпай айтты. — Ол мында нени иштеер? Ончозы андый ла тегин эмес. Горкомхозтын јааны эдин салгај база. — Онон јиткезин тырманып, бажын јайкап, кошты. — Володя, а сеинн јер-алтайынга јанып келгенинди темдектебейтенис пе? Мен Ольга Григорьевнанын энезинде токтогом, анаар барзаас кайдар? Менде бар, уулдар, бар! Эх, ак-јарыкта бис не јүргенис, а?! Көп јүрерис пе? Јагыс катап јүрүп жадыбыс. Эркемен, күрүм, не унчукпай отурын?

Орой энирде анан-мынан ойылып калган тротуарларла базып отурала, мен санангам: «Телекеј кубулар, тенгистин алдында да город тудулар, је бистин город качан да кубулбас, ол ло бойы артар. Он јыл мынан озо кандый болгон, ол ло бойы туруп јат!» Ол тушта јастыргам. Эмди көрзөн, бистин город јылдан јылга там ла јаранып браады. Јагы туралар, асфальтла јабылган оромдор, театр. Јагыс ла јаш тужыста элбиреп өскөн скверсадтагы агаштар карыгылап браады ошкош. Теректер бийик, бийик.

Эртен тура мен партиянын областной комитедине бардым. Милиционер мени божотподы:

— Адаров деп јинт кижн слерге кирерге суранып јат, Николай Михайлович, — деди. Онон уктым деп кошты. — Одигер.

Баштапкы качы Николай Михайлович Киселев кыбында эмитир. Јаан столдын ары јанында атрак сагалду, кара чачту, јиндиркек бүдүмдү кижн отурды. Оныла бис бир катап Москвада

жолугушканыс. Николай Михайлович партиянын јирменчи съездинин делегады болгон. Ол бисти «Москва» деп гостинницада кўндүлеген, керек десе бир шил шампанский тургузып берген.

— Слерге кабак ичерге јарабас, — деген.

Ол тушта меге ол јалакай, керсү кижн деп көрүнген. Је бүгүн соогын тартынып алган кижн отурды. Кабинеди база јаан ла эмтир. Айалга кижини өскөртип ийетенн мен ол тушта кайдаг билейин. Ол мениле јакшылајала, кресло јаар бажын кекиди. Мынызы, байла, отур деп айтканы болбой. Мен јаан кара креслого торт ло чөнгө бердим.

— Айдарда, үредү божогон бо? — деп, ол азу сагалын уламулам сыймай тудуп, бир көзиле сан башка јажытту күлүмзиренип айтты. — Эмди јакшы иштеер керек, сүрекеј јакшы иштеер керек, государство слерди тегин үреткен эмес. Төлү көп, төлөбр керек.

— А не иштебес? — дедим. — Мен кандый да иштег мойнобой јадым. Јаштаг ала ишке тазыгып калгам.

— Дипломыгар беригер.

Мен дипломымды алып бердим. Ол оны ачып, шиндеп көрүп отурды. Оног база ла эрин сагалын сыймай тудуп, бажын јайкап унчукты.

— Советский литературадан — үч. Коомой. Советский литератураны јакшы билер керек, а? Арткандары јакшы эмтир.

— Је бир айалга...

— Кандый андый айалга? Кокышев ле Палкин дипломный иштерин бешке корып алган, а слердийн торт... Кайда иштеер күүнигер бар? Амадугар кандый?

— Кайдаар ла ийзе, анда иштеерим.

— «Алтайдын чолмонына» барарыгар. Анда литературный ишчи керек. — Ол телефонынын трубказын көдүрип, жоон үниле јакарып айтты. — Нөкөр Адаровко бичик бичип беригер. Алтай газетке барзын. Литературный ишчи болуп иштезин. Эг јабыстан баштазын, редакторло эрмектежип салгам. — Оног мен јаар көрди. — Је јакшы иштегер, јакшы болзын. Анылу айалга төзөөр аргабыс јок. Квартира база јок.

Учинчи этажтан јалбак тепкиштерди төмөн јүгүре базыш түжүп келеделе, кородоп санандым. «Эх, Павел Иванович үчти не тургусты не! Билген болзо, тургуспас эди! Эмди ол ло «үчле» мени кыстап јадылар!» Алдында меге Павел Иванович торттөр тургузып туратан. «Молодец» — деп, күлүрт этире унчугатан. Је неменин чынын айтса, онын лекцияларын мен сүүбейтем. Кафедрага чыгып алала, бажы сележдеп, уучазы чокчондоп, не ни де күлүр-күлүр этире куучындап турар, оног кенете кыйгырып ийер. Сталинди ойинег өткүре мактайтан. Ол керегинде

јаңыс ла кыйгырып айдатан. Мактазын. Бис оны тегин де сүүп жадыбыс. Же партиянын жирменчи съезди бир кижининг учурын ойинен өткүрө кодүргенинен улам болгон жастыралар керегинде совет албатыга јарт айткан. Қату критиканы бис кайкап укканыс. Сан башка неме. Профессор Павел Иванович чек өскөрө берди. Эмди ол биске чек өскө немелер айдып јат. Сталинди кату сөгүн, маказырап турар боло берди. Бир канча студенттер ол өйлөр керегинде кырмакту ла электү үлгерлер бичип турар болды. Бир студент бала «Керосин өйдиг үлгерин» деп, бистин ороондо жаңыс ла жастыралар, једикнестер болгон деп Сталинди јамандап, үлгер бичиген. Студенттер торт ло күүлеп, јиллеп, философствовать эдип турган өй болгон. Же ол өйдө биске профессор айткан болзо, «нөкөрлөр, кече мен слерге ол улу кижини мактагам, је онын жастыралары керегинде билбегем, бүгүн керектинг айалгазы јартала берди, кандый да ачу болзо, онын эткен жастырларын чике айдар керек, партиянын жирменчи съезди ончозын илезине чыгарып салды». Ол дезе көндүрө ле сөгө берген, кара будуктарды карамдабай турган. Кандый эби јок, Павел Иванович анайда айтпаза кайдар дегем. Менин сөстөримди ого кем де јетирип ийген болгодый. Онын ла кийинде ол мени кыйа көрөр боло берген эмей.

Мен үредүчилеримди эске алынадым. Кандый јакшы улус болгон. Ол ок Павел Иванович меге база терен билгир берерге кичеенген ине. Профессор Артомонов, профессор Сидельников, профессор Поспелов, профессор Асмус—ончозы тын улустар болгон. Геннадий Николаевич Поспелов кату да болзо, чынды сүүр кижини. Сен терен, јакшы билгиринди көргүс, артык ого не де керек јок. Лауреат та болзон, кандый бир јаан бийдинг уулы да болзон, ол бу айалгага кичинек те ајару этпейтен. Нени айтканынгы лаптап тындап отурап. Коомой болзо, «отур, эки, голубчик» деп айдар.

Виктор Михайлович Сидельниковтын лекцияларын бис сүрекей сүүйтенис. Ол орус фольклор аайынча лекциялар кычырып туратан. Сүрекей јилбиркеп кычырап. Аудиторияда отурган улусты да ундып салар. Керек дезе, албатынын озогы кожондорын кожондоп то беретен. Ол лекция кычырганда тумчугыла сүре ле шыр этире тескери тартынып, мандайына түжүп келген чачын тескери сыймап, очказын улам сайын түзедип, ары-бери базып туратан. Экзамендер алза, сан башка, студент карууны јакшы берип турган болзо, ол алакадарын јыжып, көзин улам-улам чинип, жаңыс јерге отурып болбой, кыйбындап турала, столго алаканыла тарс этире согуп, кыйгырып ийер:

— Болды! Јакшы! Сүрекей јакшы! Беш! Беш!

Је студент билетте суракка чокум каруу берип болбой тукту-

рулып турза, ол оны токтодып ийеле, бойы куучындап баштаар, көстөрүн жумуш, бажын канкайтып ийеле, араай жайканып, ончозын жартап берер. Онон, жаңы ла ойгоноп келген чилеп, студент жаар жаан көрүп, сураар.

— Жарт па?

— Жарт.

— Же слерге кандый темдек тургузайын? Төрт пө, беш не? Предметти жакшы билереер бе. јинт кижн?

— Виктор Михайлович, мен суракты бешке билерим, же слер меге айдарга бербедигер не? — деп, кандый бир сүмелү студент жыга салып ийер.

— Жакшы. Беш болзын. Чындап ла слер билереер бе? Лекцияга ас жүрген ошкош эдигер, а?

Чала кемзинчеен, уйалчаан студент айдар:

— Меге төрт лө болзо, болор.

— Ме, сеге төрт. — Виктор Михайлович зачетный книжкага жаан кызыл төртти бичип јат. — Мен студентке качан да үч тургуспазым. Көөркнн стипендия албас, торолоор. Мен база кижн не, чын ба?

А профессор Архипов? База аңылу кижн, јиндиркек. Сан башка сурактар берерин сүүйтеи. Ол биске Гогольдын творчествозы керегинде лекциялар кычырып јат. «Мертвые души». Бис оны шиндеп үренип јадыбыс. Владимир Александрович жаан оозын ачып, эки-үч катап тактанып ийеле, аудитория жаар сүмелү көрүп, мындый сурак берип јат.

— Ол аракы ичер тураның эжигине туруп алала, Чичиковтын абразынын кийиннен ары көрүп турган эки кижн не улус? Олордын куучыны: «Көлөсөлөр Москвага једер бе?», «Көлөсөлөр бө? Та једер, та јетпес».

— Колхозниктер, — Дузенов деп казак уул сыкык көстөрүн там сыкыйта көрүп, аңдып айдат. — Чек ле бистин аулдын казактарына тўней.

Чындап та, онын бир кезек сурактарын мен кайкап угатам. Онын герен шүүлтелү деп бодоп турган сурактарынан андый ла жаан шүүлте таппайтам. Айса, мен јастырып тургам ба? Кийинде Владимир Александрович Гогольдын творчествозы керегинде сўркей солун книга бичиген эди.

Бис иштеп јадыбыс. Јайым, сүүнчилү жүрүмнин божогонн бу туру. Тогус частаң ала энирдин алты чазына јетире столдын үстине эңчейер керек. Јүзүн ле базын заметкалар јаза дежер. Олордо не керегинде бичилбеген деп айдар. Јазап берзен, коомой деп јектегилеп турар. Же бир кезигин јазаар да аайы јок ине. Озо баштап мен ачынып туратам. Онон көрүп турзам, газетте бойынын тили бар эмтир. Немени кезе айтпас, жылмаарта айдар

керек. Темдектезе, «көргөдүй», «ажаруга алгадый», «аайына чыккадый», «шиндегедий», «болушкадый» ла оной до ары. Жылдар өдөр, же мен бу газетте иштеген улуска быйанду артарым. Кепке базылган сөстин учуры сүрекей жаан болгонын билерге, шүүлтенин кыскарта айдарга мен газетте үренгем. Институтты божоткону — ол керектин жарымы, иштеп тазыгатаны, ченемел алынатаны — төс керек.

* * *

Алтын күс ойто ло једин келди. Жылдын бу өйин мен ончо өйлөрдөн артык сүүп јадым. Бис иштин кийининде сүре ле жагыс јерге јуулыжын турадыбыс. Лазарь ла менин иштеп турган јерин бис коштой, јол кечире. Ол тушта «Алтайдын чолмоны» газеттин редакциязы эмдин медвытрезвительдин туразында болгон. Издательство — типографиянын экинчи этажында. А Эркемен — музейдин јанында облрадиокомитеттин эки этаж агаш туразында. Издательстводо кирип келзен, Лазарь столына колдон бичилген чаазындарды, типографиядан келген листтерди чогул алган, танкынын чаңкыр ыжына ородып салган, јелбер кара чачы семтейип калган отурар. Ижини туура јылдырып койоло, бойынын үлгерлерини де бичип отурза күүни. А качап бичинер? Бош јок. Эбире тал-табышка, ары-бери базап турган улуска кичинек те ајару этпей јат. Темигин калган болгодый. Ол тушта издательстводо одустан артык кизи иштеп туратан, жагыс ла редакторлордын тоозы тогуска јетире болгон. Бир катан кирип келзем, корректор келиндер арбанышкылап, ары-бери јүгүргилеп турдылар.

— Лазарь Васильевич кычырбай ла колып салып берген. Јастыралардын көби не де аайы јок! Мыны жагыс бистер түздеден не? Редакторлор нени эдетен? Директорго комудал эдерис. Мынын аайы-бажына чыксын. Кем нени эдетен, јартап берзин.

— Мен идейный ла художественный жагынаг каруулу. Букваларды бойлорын түзет — ден, Лазарь бажын да көдүрбей арбаным јат. — Ха-ха!

Оной мени көрүп ийеле, айтты.

— Көргилеп турун ба? Автор келген, оныла база иштеер керек! Володя, мынаг баралык. Кере түжине отурзан — јүүле берерин. Меге јылына эки јүс јирме лист редактировать эдер керек. Кажы ла листте јирме беш страница! Мыны не аайлу неме деп айдар? Бир кезек көрмөстөрдин бичигенин кизи он до кагап кычырза, аайлап болбос. Алтай ла тил, же ондоп болбозын, уул. Та пени бичилеп туратан болбой. Мен андый колбичинтини үстинен төмөн кычырып јадым, оной алдынан өрө кычырадым.

арга јокто, антара тудала кычырадым, тал тууразынан кычырадым, чек неме болбосто, түүкүрүп ийеле, автордын ордына бойым бичип жадым. Аннотация бичип билбес автор канайып роман бичиир а? А көчүргөн немелерди көрзөн, баш ла болзын. «Јнит гвардияны» бойың редактировать эдип жадын. Көчүрөөчилердин ондо тоолу ла сөстөри арткан, көргөм. Сен оны чек жагыдан көчүрүп жадын не. Бир романды он јетти кичи көчүргөн. Баш ла бол. Келер жылда чыгатан бичигин кайда? Сал! Бот бого сал!

Бис базардын јанында чайныйдан ажанып алала, суунын јарадына барып, алтын күстин јаражына, теңеринин чанкырына, айазына сүүнип, ары-бери телчип базып јүредис. Кандый кеен, кандый јакшы. Сынын сергек, санаан јарык.

— Сеге јенил, Володя, — деп, Лазарь айтты. — Статьяны бичийле, таштар берерин. Салар болзон сал, салбазан — кайдалык. А меге ал-камык колбичинтилер кычырар, түзедер керек. Эх! Эрикчел. Командировкага барып келелик пе? Алтай тайгалар, түргөн суулар санаама кирет. Эңирде је нени эдерин? Киного барарын, је танцага барарын. Театр јок. Эх, эмди Москвада болзоос! Канайып ийиктелип тургайыс не? Светлана та кандый јүрег болбой... Эх, тенек, тенек. Санаамнан чыкпай јат.

— Је, оны, Светаны, кей-кебизин көөркий ине... Москва, Москва... Анда јакшы. Је мында ишти кем эдер? — дедим. — Ненин учуп андый, бу бистин улустын коркынчагы ойинен өткүре. Јаан јамылу ла улус көрүп ийзе, јарындарын јабызадып, баштарын бөкөйтүп ийер. Андый да болбой база, канча јүсјылдыктарга базынчыкта, кулда јүргенде.

— Эйе, Чеховтын Червяковы ошкош уулдар бар. Кандый бир јамылунын јиткезине чүчкүрүп ийеле, ого санааркап өлүп калар. Көрөргө уйатту, — деп, Лазарь сананып айтты. — Ой, кандый көп иштер сагып јат. Писательдердин Союзын тззбөр керек, национальный театрды ойто ачар деп некеер керек. Мен, керек болзо, артист те болор эдим. Је бу ончо сурактарды јаан јерде отурган улус билип турган болгодый. Онызы јакшы керектебей туру деп канайып айдар?

— Билбезим.

— Көп јакшы бичиктер алтай тилге көчүрери база јаан иш, нөкөр. Бойыстыый эм тура јок болгой, је телекейлик улу литература бар ине! — деп, Лазарь шүүлтезин айдып, сүүрү башту ботинказыла сары јалбырактарды шылырада теен турды. Ол кара берет-бөрүктү, боро джемперлү болгон ошкош эди. — Мен Пушкинн, Лермонтовтын үлгерлерин табынча көчүрүп турум. Көчүриштин чындыйын тынгыдар керек. Ол бир канча бичиктерди болгон ло улус көчүрүп јат. Олор художественный сөстин учурын кайдан билетен эди. Эх, јүс мун көрмөстөр!

Оноң кайың агаштар койыла өскөн Комсомолка деп кырдын кажузына көрүп айтты:

— Володя, бистинг чаналу жыгылап туратан жерибисти көрүп туруң ба? Кайынаштар өзүп калган. Он, бирме жылдын бажында анда койу агаштар шуулажар. Олорды рабфактын балдары отургускан деп уккам. А Тугайаның агаштарын бис отургусканыс. Көрзөн, база өскилеп келген... Кайран агаштар, агаштар, качан да болзо, шуулажып турар. Же мындый айас күнде тынчу кабинетте отуратаны — кандый кыйын. Яс ла келзе, жагыс жерге токтоп отурар күүним келбес. Жүре ле берер күүним келер. Алтайдын сындарыла атту жортуп жүрген кижи! Менен кабинетный чиновник болбойтон эмтир! Жаңга жүткүүчил база болбос.

Бис стадионго барып, оок уулчактарла кожо футбол тебип, терлегенче ле жүгүрүп алдыбыс. Лазарь футболды сүрекей сүйүтөн. Ару костюмду да болзо, жалтыраган туфлялу да болзо, футбол ло көрзө, билинбей калар. Тебип ле жат, жүгүрүп ле жат. Бойында кепка жок болзо, кемнинг-кемнинг кепказын алала, атту-чуулу вратарь Яшинге өткөнижип, кепканы кептей кийип ийер, каалганын алдына коркойо, талтайа туруп алар. А уулчактарда не болзын! Кыйгы-кышкыла мячикти тебип ле турат. Лазарь оны жастыра-мыстыра тудуп, жыгылып ла жат. Көрзөн, штаны, чамчазы боро ло тобрак. А мен волейбол ойноорун сүрекей сүйүтөм. Ол тушта редакциянын жанында волейбол ойнойтон жакшынак жалаң бар болгон. Редакциянын жаандары да, жаштары да, ойноп билери де, билбези де — ончозы ол жаланга чыгатан. Бис орой энирге жетире, волейбольный мячик көрүнбей барганча, ойнойтсаныс.

Мен айттым:

— Же болор, болор, уул. Бу не? Жүүле бердин бе? Эркеменди барып көрөлүк. Кылыр Тютюнниковло кожо кылайыжып калган отурган болор.

Лазарь кактанып, силкинип, пиджагын кийип ийди. Жүзи кара ла тс брак, эки колы балкаш.

— Барып јунунып алак, — дедим. Лазарь јунунып, таранып, арбанып турды.

— Түниле бичинер де јер јок. Отты күйдүрүп, табылу иштей ле берзен, карган жаанактын кыјыраган, калактаган үни угулар: «Бу не уйуктабай туруң, Лазарь? Отты өчүр. Ол күйген от учун акчаны кем төлөйтөн? Ой, осподи, осподи! Мен кандый килинчек эткем?» Оноң өрөкөн түниле ле анданар, түниле ле чыкыраар, улу тынар, шымыранар, крестенер, кудаидын сөстөрүн кычырар, каргаар, мыжылдап ыйлаар. Онын јеен уулын, сүрекей јараш Ратмир деп уулды, горсадта өлтүргилеп салган. Өлтүрөөчилерди табып болбогондор. Жаанак ого коркушту карыгып јат. Өлтүрөө-

чи кўрүмдерди өнөтийин жажырып койгон дейтен. Бооро бойың да уктың не? Сенин келгениңди темдектеп турарыста. Ол печкенин кийинде ыйлап турган.

— Уулчагым эзен жүрген болзо, слерле кожо отуарар эди, кожо жыргаар эди — деп, өрөкөнниң калактаганы санаама кирди. — Кайран бойы кара жерге барды, карган менин жүрегиме ачу-корон толды. Бу ла жердин ииттери өлтүргилсн салды ине. Бурузы жок баламды. О кудай, кудай. Кудай ден неме бар ба айса жок по?

Ол тушта Лазарь карганактың сөзин тындап, терең сананып калган отурган. Онон улу тынып айткан:

— Жакшы улус ас жүрүп жат, Фрося эже...

Эркемен ижинде жогыла, командировкага барган дешти. Чемодан ошкош магнитофонын жүктенип алала, кайда ла телчип жүрү болбогой.

Иш өдүп ле жат. Бир күн меге айдышты: «Редакциянын эски туразынан бир кып жайымдалып жат. Анда Чулчушев деп кижн жаткан, эмди ол Улаган жаар көчө берген. Онын кыбын сеге берер» — дештибис. Менин сүйүнгенимди не деп айдар! Айылдар эжигине жүретен кыйынду жүрүм божоп жат! Корректор болуп иштеп турган кыстар менин кыбымды жунгулап берди. Ол сегис квадратный метр. Камелек печке, эки көзнөк, ээн кып. Озо ла баштап темир орын, матрац, эки табуретка садып алдым. Көчкөн улустың одыны менде арткан. Макалу. Печкеде от тиркиреп күйүп жат. Лазарь, Эркемен једе конгылап келдилер.

— Кандый өргө, кандый камин, о кэй, чек ле аристократтың кыбы ошкош! — деп, Лазарь кейтин, бийелей согуң, айланып, кандый да па эдет, бөркиле полды жалмай согот. — Эмди сенин квартиран бистинг төс штабыс болор. Бис, озогы бойдон офицерлер чилеп, мында жыргап турарыс. — Ол тонын, өдүгүн чечпей, менин орыныма күч жада тўжўп, тала-тала каткырып турды. — Кресло отургуш керек. Буттарысты чалый салып ийерис.

А тышкары кар айланып, шуурган шуурып жат. Кыш сүрекей эрте түшкен. Уч конуп ноябрьдын байрамы болор. Уулдар орой түнге жетире отурала, төжөнөр неме жок болордо, арбангылап, калактагылап, жүргүлей берди.

— Аристократтың айлы мындый болор бо? — дежет. — Ого жүк эки тюфяк садып ал. Перинаны база кайдан алатан эди. Салют, компаньеро!

Шуурган шуурып, көзнөктинг ары жанында калактап, сыгырат. Печкеде от күүлөп күйүп жат. Тагары жуукта ойгонып келзем, соокко торт ло калтырап жадырым. Квартираны кышка кемде белетебеген, көзнөктөрдн жылулабаган. Көзнөктинг бери жанында бозогозына салкын карды чокчойто шуурып салган эм-

тир... Ол өйлөрдө кыш сүрекей эрте келетен. Алты ноябрь. Эрте-тен байрам. Мен иштег эрте жанып келеле, оттон жаанада сала-ла, жада бердим. Бажымнын оорып турганы коркуш. Эдим изип жат. Жаштыму тийип койгон болгодый, мынын качажып жатканын.

Лазарь келди. Кеен-седен кийинип ийген, кокурлаган, каткырган жүрү.

— Тур, гвардеец, ойын-жыргалга баралык. Кыстар кычырып жадылар! Сени база, Эркеменди база! Эркемен магазин барган, эмди ле жедип келер! Онон бийелей согуп, кожондоды:

Суу ол жанда кой сой жат,
Барайын ба, кайдайын?
Мени көөркий сүүбей жат.
Та не, та не болойын!

— Оорып жадым. Эдим изү. Магдайыма алаканынды салып көрзөн, — дедим.

— Фу! Бу изү изү бе? Мындый изүде жинт офицер мазурка бийелеп жүретен. Джек Лондоннын геройлорун сана! Однако, однако, изү бар эмтир — деп, ол менин бажыма колын салып, айтты. — Же бис сени жазып ийерис! Не де эмес. Алхимия. Аракыны жибрен алхимиктер тапкан.

Эки карманы тастайып, карга бороро шууртып койгон Эркемен кирип келди:

— Кайткан? Оорыган ба?

— Кайда? Берет! Онын оорузун мен жазын ийерим. Эх, кара мырчты кайдан алар? Эркемен, жүгүр, бу коштойында Тодошевтерден сура. Олордо бар болордон айабас.

Эркемен чыга конды, онон бир ууш оотпогон кара мырч экелди. Лазарь аракыны койтылдада уруп, анаар бир ууш мырчты чачып ийеле, кыйгырды:

— Тут, шилемир, энирге жетпес, эр-бойун тура жүгүрүп келерин! Камаринскийди бийелеп, ийиктеле берерин. А мыны ич, арык неме. Бу тош ошкош комнатага тонуп калдын. Акыр, мен барып одын экелейин, от салып ийейин.

Мен болчок-болчок мырчту аракыны ажырын ийдим. Сучок дейтен кабактын жыдынын жаманын! Бажымнын оорузун там ары барды. Лазарь ла Эркемен, ойында чайлар чылап, бийелегилеп ле жат. Уулдар келгени кандый жакшы! Сапаам жарый берди.

— «Көөркийим, мен мында кажаканын төрүндө», ха-ха-ха! Мыны кем бичиген, а? Жашөскүримди кайдаар кычырып жадын? — деп, Лазарь Эркеменин школо үренип турар тушта бичиген үлгерин эске алынып, андыжып турды.

— Ол өй өдүп калган. А сен бойун — деп, Эркемен удурлажып жат. — нени бичиген эдин? «Жажнай! Мен сени сүүгем жажы-

на, јакшы ижинг учун, озочыл Јажнай». Мен билерим, сен кандый озочыл кысты сүүп жадын! Ол уй саачы Камлактын фермазында иштеп јат.

Онон частарына көргилеп ийеле, айдышты:

— Ой, ой једип келди. Барар керек. Сен јазылдын ба?

— Күүним булгалып јат. Чаптык эттигер. Капшай мынанг тайылгар. Мен барып болбозым.

— Је јат! Бала тапкан эмеен чилеп! — деп, Лазарь чыгып јадала, кайа көрүп арбанды. — Бис тунде келип көрүп саларыс. Өлүп калзанг, јараш сөөгиннинг үстине ыйлаар кыс табылбайтан эмтир. Поэттинг карыкчалду салымы! Ајса топограф кызынг једип келер бе?

Уулдар јүре берди. Көндөй, ээн кыпта мен јангыскан. Тышкартынан чурананын ойыны ла улустын кожоны угулат. Топограф кыс эмди кайда јүрү не? Онын август, сентябрь, октябрь айларда бичиген письмолорын меге кече ле экелип бергендер. Олор «Звезда Алтая» газетте јаткан эмтир. Көөркий сүрекей өөркөгөн. Өнөтийин каруу бербей жадын деп бичиген. Қалганчы письмозында «үргүлјиге јакшы болзын» деп бичип салган. Өскө јерге барып жадым деп јартаган. Адрезин де меге бичибеген. Лазарьдын айдары чын. Кем де ыйлабас. Кандый да учы јок карыкчал курчай тудуп ийди.

К о ч к о р а й

1958 јыл, кочкор ай. Сүрекей калын кар јааган, штaketник чедендердин јүк ле баштары карарып көрүнип турган. Бистин кичинек, јангыс этаж туралардан турган городыс карга көмүлип қалган јатты. Јуукта ла јангы Лазарь Кокышевтин «Туба» деп јуунтызы, менин «Јүрегимнинг кожоны» деп јуунтым, Эркемен Палкиннинг «Амыр» деп јуунтызы кепке базылып чыккан. Ол өйлөрдө партиянын обкомы да, облысполком до алтай литературанын өзүмине, онын организационный сурактарына јаан ајару эдип турган. Областьта писательдердин Союзынын бир де членни јок. Бу не? Бис кайдаар барып жадыбыс? Институтты божодоло, јанып келген уулдарды писательдердин Союзынын члендерине кийдирип, јербойында бичинчилердин организациязын төзөөр керек деген сурак чике тургузылган. Байла, партиянын обкомы СССР-дин писательдеринин Союзынын башкараачыларыла бу сурак аайынча колбулу болгон ошкош. Бис ол керегинде кайдан билетен эдибис. Ол керегинде биске кем де айтпайтан. Февраль айдын баштапкы күндеринде Туулу Алтайда писательдердин Союзун төзөөри јанынан суракты көрөргө СССР-дин писательдеринин Союзунан чыгартулу улус келди. Олордын

тоозында алтай литературанын жаан нөкөри Павел Кучняктын наязы, жарлу советский писатель Афанасий Лазаревич Коптелов, казах поэт Саттар Сейтхазин, поэтесса Елизавета Константиновна Стюарт, поэт Казимир Леонидович Лисовский болгондор. Олор ол ло эки этаж эски агаш гостиницада жаткандар. Бистин бичиктеристи, жуунтыларысты, сөс сөслө көчүргөн көчүринтилериисти жууп, рекомендациялар бичигилеп, олор мында бир канча күй иштегендер. Кажы ла кандидатураны партиянын обкомында шүүжип, көрүп турган дештилер. Ол тушта бир уула жети кижини писательдердин Союзынын члендерине рекомендовать эдери жанынан жөп тургузылган: Лазарь Кокышевити, мени, Эркемен Палкинди, Сазон Суразаковты, Чалчык Чунижековты, Иван Кочеевити, Александра Саруеваны.

1957 жылда күскиде Барнаулга Леонид Соболев келип жүрген. Кандый да жуун болгон. Ого бистен бир канча бичиичилер баргандар. Бистин делегация Леонид Сергеевичке таң алдынан жолугарга амадап турган. Молжошкон өйдө онын «Алтай» деп гостиницада люкс-номерине келдибис. Ол тушта Барнаулда онон өскө бир де гостиница жок болгон. Келзебис, Леонид Сергеевич үйде жок эмтир. Же онын болушчызы номерде отурды.

— Ол крайкомдо, эмди ле једип келер, сакып алыгар, — деди.

Бис онын айылчылар уткыйтан жаан кыбында сакып отурдыбыс. Көп көрүнерге краевой партийный школдын уулдарын да айдып алганыс. Бичип турган улус арбын эмтир деп саназын.

— А мында отурган улустын кажызы бичип турган, кажызы бичибей турган, ол кайдан билер, — дештис. Туш улустаң мында эмдиги өйдө облсполкомнын председатели Михаил Васильевич Карамеев, облсовпрофтын ишчизи Николай Захарович Арбанакоев, Улаганда јерлү Владимир Енчинов ло база өскө дө улустар болгон ошкош эди. Кенете эжик ачылып, Леонид Сергеевич жаан алтап, кирип келди. Ол бийик сынду, галаркак, аристократ бүдүмдү, ого үзеери талайчы кижж болгон. Ол буурыл чачту жаан бажыла кекип, бистерле јакшылашты, онон одоштој жаан кара креслого күч этире отурып, уур тынып, буттарын чалый салып ијди. Баштап көрөлө, санандым: «Јайзаңнын бойы туру не». Болушчызы онын үстине энчейип, кулагына га нени де шымыранат.

— Угуп турум, нөкөрлөр! — деп, Леонид Сергеевич айтты. — Мында кайда да, крайдын түштүгинде, бир ук улус бар дешкен, слер олордон бо?

Ол тушта куучынды га Иван Петрович айткан, га Сазон Саймович айткан, эмди санаама јакшы кирбейт. Же куучын мындыј болгон. «Бисте литература өспөј јат. Јайалталу бичиичилер бар да болзо, писательдердин Союзынын бир де члени јок. Сок ја-

ныс писатель болгон, ол жуунын ойинде јада калган. Писатель-дердин организациязы јок. Биске бу керекти түзедип аларга болушкар. Партиянын обкомы да, крайксмы да бу айалганы јакшы билер. Слер мыны, байла, уккан болбойыгар. Бу отурган он беш киж и ончозы бичип турган улус. Бир канчазы алдынан кн-галар кепке базып чыгарган. Олордын ортозынан Союзтын чле-ни болгодый киж и табылбас па? Кыяалта јок табылар. Бу отур-ган үч јаш нөкөрлөр Московский литературный институтты бо-жоткон. Олор јарлу јаан писательдерде үренген».

Бистин киж и комудап ла јат, комудап ла јат. Леонид Сергее-вич та нени айткан, санаама кирбейт, байла, болужарым деген болбой. Мен онын кылыгын јаратпай, ачынып отургам. Бу Гор-но-Алтайский автономный область барын билбес пе? «Бир ук улус бар». Танаркап турган болбой кайтсын! Бу кайкан улус? Партиянын крайкомында ого нени де айтпаган ба? Сан башка, сан башка. Бис ого Австралиянын эмезе Түштүк Американын јерлик улузы эмезис ине. Бис төртөн јылдын туркунына Совет ороондо јуртап, иштеп јадыбыс. Мынын бийиркеп отурганын көрзөг. Ол трость-гайакту жүрген. Мен кыјырантып санандым: «Алексей Максимович Горькийге өткөнижип јат». Је кийинде, качан РСФСР-дин бичиичилеринин республиканский союзы тө-зөлөрдө, Леонид Сергеевичти онын бажына тудуп аларыста, ол бистин писательский организацияга өзөргө, тынгырга көп болу-жын јетирген эди. РСФСР-дин бичиичилеринин экинчи съездин-де ол Лазарьдын «Арина» деп романына ајару эткен ле алтай литература керегинде јылу сөстөр айткан.

Айдарда ол тушта мен тегин јерге өөркөгөн эмтирим. Собо-лев эрмекти айдардан озо сананбаган, бисти тарынар деп бодо-богон. Онын учун сөсти анчадала јаан тоомјылу улус чеберлеп, сананып айдар учурлу. Билбей калала, айдып ийген сөс кижини түнөй ле шыркалап јат. «Сөс куш эмес, уча берзе, тудуп болбо-зын» — деп, орус улус тегиндү эмес айткан.

Афанасий Лазаревич бистин документтеристи жууп алала, Москва јаар атана берген. Ол членге улус алатап комиссиянын алдына куучын айдар, айалганы јартап берер, бир канча улусты произведениелери тын эмес те болзо, членге алыгар деп сөстөөр. Мында кичинек те аланзу јок. Бу ишти казах поэт Саттар Сейт-хазин база өткүрер. СССР-дин писательдеринин Союзынын башкараачылары партиянын областной комитетинин сурагына ајару эдеринде аланзу јок. Бис сүүнип јадыбыс. Саттар Сейтха-зин бир јанынан чын да айдып јат: «Алтайда писательский ор-ганизацияны төзөгөн киж и мен». Чын, Саттар Сейтхазин јаап болуш јетирген. Союзка көп улус алар керек деп некеген. Бир канча нөкөрлөр онын болужыла киргенин мен јакшы билерим.

Je, андый да болзо, писательский организацияны тӱзӱр керекти башкарган кижн — Афанасий Лазаревич Коптелов. Бу ӱрӱкӱн алтай литературага карындаштык болужын ла улу быйанын јетирген де, эмди де јетирип јат. Онын сӱзн Москвада јаан тоом-јыда болгонында кичинек те аланзу јок. Афанасий Лазаревич алтай литератураны јакшы билетен. Ол алтай албатынын, онын литературазынын чындык пӱкӱри болуп јат. Эмди ол Издревой деп станцияда, Алтайдан апарып ӱскӱрген мӱш, чибн агаштар-дын ортозында, јаан эмес агаш турада јуртап јат.

Саттар Сейтхазин Кош-Агашты барып кӱрӱтӱм деди. Айыл-чынын кӱӱни — агару. Јаан айылчынын ла Москванын чыгар-тулу кижизинин кӱӱнзегенин бӱдӱрбеске болбос. Обком биске јенил јорукту машина берди — «Победа». Машинанын шоферы — јажы јаанай берген кижн. Ол јоруктын тӱргенин алтан кило-метрден ӱткӱрбей јат. А биске капшай једерге керек, аргалу болзо, уча да берер эдибис. Казахстаннын комсомолынын Лау-реады, республиканын писательский организациязынын качызы. Коркок тумчукту, курч кӱстӱ, талбак кулакту кижн. Оны бис ли-тературный институтта эки јылдын туркунына ӱренип турарда кӱрӱп туратаныс. Кийинде отургушта Лазарь, Сазон Саймович, мен. Бу керек јирме јыл мынын алдында болгон. Бис ончобыс јинт, омок, кӱбӱрӱм. Бисти не де токтодып болбос. Чуйдын трагын ӱрӱ јойу да јӱгӱре берерис. А бисти учуртып апарып ла јат. Саттар јымжак отургушка кедейе јадып, эскирип калган радио-репродуктор чылап, баркырада куучындап баратты:¹

— Слер, нӱкӱрлӱр, меге бӱдӱгер, ончогорды членге алып койор, менин сӱзимди СССР-дин писательдеринин Союзында тооп јадылар. Мен Алексей Сурковты, Анатолий Софроновты, Леонид Соболевти јакшы билерим. Олорло кожо банкеттерде де болуп туратаныс. Слердин бичигендеринди ончозын кычыргам, бистин тилдерис јуук. Ончозы јакшы! Афанасий Коптелов ол нени билер? Алтай тил билбес. Јаан ла болзо Кучняктын нӱкӱри болды не.

— Је бу Лазарьды, Эркеменди, Володяны Союзтын членине алып јатканы чын, јакшы, а бисти, мени, Кочеевти, Чуннжеков-ты, Саруеваны не алар? — деп, Сазон Саймович бажын ары-бери булгап, јӱткӱрин турган чылап, арбанын турды. — Бистен кандый писатель?

— Ол слерге керек јок болзо, алтай калыкка керек! — деп, Саттар адылып салды. — Слерде эл бар ине, тӱрӱл калык бар! Суразаковтый, Кошеевтий писательдер бисте толтыра! Ончозы ла Ауэзов, Муканов, Сейтхазин ошкош деп турун ба!

— Чын, чын, Саттар-ага, алтай калык сени ундыбас! — деп, Лазарь сынар кӱзиле имдеп, менин мыкыныма тӱртӱрип айтты.

— Бу Себининг бажына эмезе Чике-Таманнын боочызына күлөрдөн эмезе качан да татабас болот темирден Саттарга керее-памятник тургузып койор керек. Алтай албатыга болушкан баштапкы ла сок жаныс казах. Жазын!

— Меге күлөр керек жок, меге мак керек, ха-ха-ха! — деп, Саттар каткырды. — Онын ордына, Лазарек, коньягыннан урун бер. Алтай албатыдан артык калан албазым, артык мак, күндүү сурабазым.

— Мартемьян Федотович, машинаны токтодып ийгер, жаан айылчынын тамагы кургап туру — деп, Лазарь шофердын жардына араай таптап айтты. — Кош-Агашка ла жетсебис, казахтарга табыштырып берерис. Коньяктан ичип, казы-картадан иши отурзын.

— Бу ичижи жетнес кандый неме? — деп, шофер кимиренет.

— Менин казах жонум күндүчи-күреечи! Сендердий эмес. Бир кой до сойбодындар — деп, Саттар-ага чала каарып айтты. — Кос-Агачта ончозы болор.

— Та ла та, — дедим. — Та казы-карта жириис, та камбала балык ла каша жириис.

— Анда жаткан казахтар крестенген, шокынган казахтар ба айса мусульмандар ба? — деп, Саттар сурады.

— Мусульмандар.

— Магометтин үредип айтканыла болзо, баштапкы жерде аллах-кудай, экинчи жерде айылчы кичи — деп, Саттар-ага бис жаар бурылып, изү тынды. — Мынын учурын билгилеп турун ба? Сендер крестенгилеп, чокынгылап жадын. Аллахтын жанын ундып салдын. Алтай улус азында база бауры мындый сокок болгон бо? Айса эмди андый карам ба?

— Бу Саттар торт ло Аблай-кааннын ач-үрезинен чыккан болбой? Тууразынан көрзөн, чек ле чөлдин мүркүди ошкош. Мынын колына кылыш туттуруп берзе, бу нени этпес, а? — деп, Лазарь андыжып браатты. — Канча үйлү болгой не?

— Алтайдан бир жаражайды апарар эдим ле, хе-хе-хе — деп, Саттар каткырала айтты: — Кокурлап жадым, нөкөрлөр, коммунист кичи мен. Партийный биледим жүрегимнин жанында. Баранкойун да, бадышпас күндүлү табагын да меге керек жок.

Оңдойго жууктап келеле, чайныйдан ажаналык па деп сурадыс.

— Анда бисти кем-кем уткыыр ба? — деп, айылчыбыс сурады. — Темдектезе, райкомнын качызы.

— Жок, кем де уткыбас.

— Андый болзо, ичкери мантаткар! Машинада бор-ботко тамак толо жады не? Чайныйдын лапшазын кайдар оны. Слер берн телефон сокподоор бо, уулдар?

— Жок.

— Андый болзо, капшай ичкери мантат.

Бисте ол тушта ченемел деп неме жок болгон. Айылчы да уткып билбесиз. Же ол ло Ондойдо, Кош-Агашта уулдарга телефон согуп салзаас кайдар: уткыгар, аш-курсак азып салыгар деп. Акча бисте бар, керек болзо, төлөп тө берер эдис. Кой ол неме бе? Ол тушта онын баазы эмдиги акчала он беш салковойдон өтпөйтөн.

Кош-Агашка орой түнде једип келдибис. Бисти кем де уткыбай јат. Столовый бөктү. Гостинницада соок, простыньдары чыкту. А бистин карыгып турганыс жок. Көкип ле јадыбыс. Лазарь анекдотторын, кей куучындарын төгүп ле јат. Сазон Саймович кандый да таныштарына јүре берди. Айла ол бистен чала тууралап ла турар. Көрмөстөринг нени-нени эдип ийбезин деп, ширтилдеп јүретен болгодый. Тышкары салкын карла, тобракла шуурып јат. Оромды јарыдын турган каа-јаа өчөмник лампалар сарызымак отторын чачылтып, ары-бери јайканыжат. Салкын телеграфтын эмиктеринде күүлеп, куу төнөштөрдө сыгырып турды. Ол та неге де қалактап, комудап, Чуйды төмөн мантап ла јат.

Эртен тура столовыйдын чала кайнаган лапшазынан јип ала-ла, казахтар јаткап јуртка барар дештибис. Бисти «Путь к коммунизму» колхозко барыгар, анда слерди сагыгылап јадылар, Қазақстаннан келген айылчыны улус көрөргө сүрекей күүнзеп турулар дешти. Бис те сүүне бердибис. Мындагы уулдар бисти уйатка салбас ла болбогой. Саттардын чырайы да јарый берди. Ыраак јерде јаткан төрөл улузына јолугарга кижн канайып ама-дабайтан эди?! Кар, шуурган өткүре бис учуртын ла ийдибис. Једин келзебис, улус чындап та јуулып калган эмтир. Олор клубта толо. Мында јажы јеткен аксагалдар да, јаш балдар да бар. Јакшы. Ой, кандый јакшы! Улус кижиге јолугарга, оныла куучындажарга сақып турза, кандый сүүнчилү. Санаан күйбүреп чыгар, јүрегинг изип келер, сөстөр бой-бойына тизилип, эрмек болуп төгүле берер. Талтүш једе берген.

Туштажу башталды. Партийный организациянын качызы бис кемдер болгонысты, не јүргенисти залда улуска куучындап берди. Баштапкы сөс ыраак јерден келген айылчыга, Саттар Сейг-хазинге, берилип јат. Зал торт ло күүлей берди. Қазақтардын чырайларында оморкош, сүүмји. Мен Саттардын ады-чуузын, јамызын јаанада-јаанада айдып бердим.

Саттар трибунанын јанына базып барала, залды ајыктап, бир эмеш унчукпай турды. Онон казах улуска бойынын тилиле уткуулду сөс айтты. Колчабыжулар јызырай берди. Онон үлгерлерин кычырып баштады. Бир үлгер, эки үлгер, үч үлгер, төрт үлгер, је бир аай јызырт-јызырт эде беретен колчабыжулар жок.

А бис андый колчабыжулар сакуп јадыбыс. Анда-мында ла талт-тулт эткилейле, токтогылап калат. Мынын корондузын не деп айдар. Саттар келип столго отура берди. Өкпөөрин те, өөркөн тө турган ошкош, чырайы кара. Қазахтардын төс јеринен келген поэтти мынайда уткыырга јараар ба? Сазон Саймович Кош-Агашта артып калган. Қанайдар? Мен Лазарь Васильевичке сөс бердим. Лазарь темиккени аайынча эки-үч катап көксин кенгинди, јөткүрин ийеле, колхозчыларга база уткуулду сөс айтты. Қазахстаннан келген поэттин творчествозы керегинде, ол Москванын бойында да јаан тоомјыда болғоны ла Туулу Алтайда писательдердин организациязын төзөөргө келген керегинде куучындады. Лазарь да, мен де төс ајаруны бистин айылчыбыска, қазах республиканын чығартулу кижизине эдигер деп билдирбизинен некеп турубыс. Је залда улус бистин күўнибисти та ненин де учун ондоп болбой јат.

Лазарь бойынын «Туба» деп поэмазынан бир канча үзүктер кычырып баштады. Тубанын полицейле согушканын, онын түрмеде отурганын улус јир каткыла уткын, колчабыжулар торт ло јызырай берди. База кычырыгар деп залдан кыйгырыжат. Керек дезе, каргандар да сагалдары сартаңдажып, јелбер малахай-бөрүктерн селендежип, каткырыжып отурдылар. Лазарь база бир үзүк кычырды. Зал јинлеп, колчабыжулар јызырап турды. Улустын сонуркап турғаны коркуш. Алтай тилди јакшы билнип јадылар. Лазарь канайып та элјоксынып, тууралап, тууралап базып келеле, јерине отура берди. Саттар өрө туруп, зал јаар соок көрөлө, тын үнденип үлгерлерин ойто ло кычырып баштады. Кажы ла үлгердин кийшинде Лазарь ла мен алақандарыс ачыганча колчабыжып јадыбыс. Зал бистен тем албай јат. Бу кандый аайлу улус? Саттар кычыра-кычыра келерде, үни чек ле тунгаксий берди. Јаңыс ла көп ойнокон пластника чылап шырырап јат.

Эки јарым частын туркунына өткөн туштажу божоды. Бис колхозтын конторазына бардыбыс. Уулчактар клубтын јаныла јүгүрүјип, «полицейдин тумчугы помидордый кып-кызыл» — деп каткырыжып, бир канча төртјолдыктарды эске алынып, кычыргылап турдылар. Балдар немени сылт ла этирин ийер ине. Балдар, кару балдар. Колхозтын председатели та болгон, та јок. Санаама кирбейт. Байла, үйде јок болгон болор. Онон башка мындый болбос ло эди. Мен бу јердин улузын билетем. Бисти барып чай ичкер деп кем де кычырбай јат. Мен база нени де айтпай јадым. Алтай јурт болгон болзо, уулдардын кулагына шымыранып ийер эдим. Је мында јарабас. Кандый да болзо, өскө калык, олардын јаңын кем билер? Айса айылчыбыска аңылу күндүү белетеп турган болор бо? Озолодо керекке кижн ка-

найып кирижер? Сенин не керегин бар деп айтса, ого удур не-
ни айдарың?

Бис оны-мыны куучындажып, конторада отурдыбыс. Саттар
Казахстанда жадын-жүрүм керегинде, республиканын өзүмн кере-
гинде, казах жоннын күндүзек-күрезек жан-кылыгы керегинде куу-
чындайт. Билсин деп турган болгодый. Же кем де аяру этпей жат.
Керек десе бир канча аксагалдар да жеткилеп келди. Олордын
бирүзи корчондоп, Саттардын жанына базып келеле, желбер түл-
кү малахай бөркннн кулагын көдүрүп, тайагыла полго так
этире согуп, Саттардын үстине энчейип айтты:

— Јинт! Сен Казахстанын төс жеринен келдин, сен, байла, Алма-
Атада жаткан Муфтийди билерин. Бис, жердин кырында жаткан
казахтар, Магометтин үредүзин ундып браадыс, бисте анылу
үредү өткөн молла жок. Аллахтын жанын аксагалдарла жаманды-
ра жандап жадыбыс. Бирүбис айдар ураза бу айдын сегис жаңы-
зынан ала деп, экинчибис айдар келер айдын экинчи жаңызынан
деп. Аайлап-баштап айдып берер үредүлү молла жок. Сен, јинт,
Муфтийге айдып бар. Биске молла ийзин айса бойы пписьмо би-
чизин. Молла келзе, јол-јорукта эткен чыгым акчаны төлөп бере-
рис. Јаан сый эдерис. Аллахтын жанын јастыра бүдүрүп, улу
килишчек эдип турган болбойыс. Ураза башталып калды. Бу та
чын, та јастыра. Оны биске эмезе бичизин. Эмезе бойың бичип
ий, јинт кижн. Уктын ба? Сен база мусульман эмезинг бе? —
Оноң малахайынын экинчи желбер кулагын көдүрүп, курган
калган јалбырак ошкош кулагын Саттарга төгөп берди.

— Мен молла эмезим! Мен — коммунист! — деп, Саттар ка-
зырланып турганын бадырып болбой, ыркыранып ийди. — Укты-
гар ба, аксагал? Коммунист! Же мында жаткан казахтар аллах-
тын жаңынан болгой, калыктын да жанын ундып койгон болбой?
Узак сөйлөжөргө бош жок. Эй, јинттер, Лазарь, Володя, атаана-
лыктар. Јакшы болзын, аксагалдар! Бисти партиянын райкомын-
да сакып жадылар! — Ол портфелин ала койып, конторадан чыга
конды. Бис оны ээчий, качып брааткан улус чылап, конторадан
чыга жүгүрдибис. Машинага кире конуп, Мартемьян Федотыч-
ка жаңыс ла:

— Ичкерн! Кош-Агашка! — дедибис. «Јаан кижн коркушту
ачынып јат. Эт јибенин удай берген, аштан турган болор» деп
санадыбыс.

Боро куйун өткүре ичкерн элес эттибис. Қайа көрзөм, акса-
галдар малахайларынын кулактары талбайыжын, конторанын
эжигинде кайкагылап калган артып калдылар. «Бу неге тарын-
ган јинт болотон?»

— Јок, бу ада-өбөкөзиннн жанын ундып кейгон калык эмтир
— деп, Саттар арбанат. — Кош-Агашта конбозым! Төмөн, төмөн!

А бис андый колчабыжулар сакып жадыбыс. Анда-мында ла талт-тулт эткилейле, токтогылап калат. Мынын корондузын не деп айдар. Саттар келип столго отура берди. Өкпөорип те, өөркөн тө турган ошкош, чырайы кара. Қазахтардын төс јеринен келгеч поэтти мынайда уткыырга јараар ба? Сазон Саймович Кош-Агашта артып калган. Канайдар? Мен Лазарь Васильевичке сөс бердим. Лазарь темиккени аайынча эки-үч катап көксин кенгинди, јөткүрип ийеле, колхозчыларга база уткуулду сөс айтты. Қазах-станиан келген поэттин творчествозы керегинде, ол Москванын бойында да јаан тоомјыда болгоны ла Туулу Алтайда писатель-дердин организациязын төзөбөргө келгени керегинде куучындады. Лазарь да, мен де төс ајаруны бистин айылчыбыска, казах республиканын чыгартулу кижизине эдигер деп билдирбезинен не-кеп турубыс. Је залда улус бистин күүнибисти та ненин де учун ондоп болбой јат.

Лазарь бойынын «Туба» деп поэмазынан бир канча үзүктер кычырып баштады. Тубанын полицейле согушканын, онын түр-меде отурганын улус јир каткыла уткын, колчабыжулар торт ло јызырай берди. База кычырыгар деп залдан кыйгырыжат. Керек дезе, каргандар да сагалдары сартагдажып, јелбер малахай-бөрүктери селендежип, каткырыжып отурдылар. Лазарь база бир үзүк кычырды. Зал јилеп, колчабыжулар јызырап турды. Улустын сонуркап турганы коркуш. Алтай тилди јакшы билни жадылар. Лазарь канайып та эпјоксынып, тууралап, тууралап базып келеле, јерине отура берди. Саттар өрө туруп, зал јаар соок көрөлө, тын үнденип үлгерлерин ойто ло кычырып башта-ды. Кажы ла үлгердин кийининде Лазарь ла мен алакандарыс ачыганча колчабыжып жадыбыс. Зал бистен тем албай јат. Бу кандый аайлу улус? Саттар кычыра-кычыра келерде, үни чек ле тунгаксий берди. Јаңыс ла көп ойноккон пластника чылап шы-кырап јат.

Эки жарым частын туркунына өткөн туштажу божоды. Бис колхозтын конторазына бардыбыс. Уулчактар клубтын јаныла јүгүрүжип, «полицейдин тумчугы помидордый кып-кызыл» — деп каткырыжып, бир канча төртјолдыктарды эске алынып, кы-чыргылап турдылар. Балдар немени сылт ла этирип ийер ине. Балдар, кару балдар. Колхозтын председатели та болгон, та јок. Санаама кирбейт. Байла, үйде јок болгон болор. Онон башка мындый болбос ло эди. Мен бу јердин улузын билетем. Бисти барып чай ичкер деп кем де кычырбай јат. Мен база нени де айтпай жадым. Алтай јурт болгон болзо, уулдардын кулагына шымыранып ийер эдим. Је мында јарабас. Кандый да болзо, өскө калык, олардын јаңын кем билер? Айса айылчыбыска аңы-лу күндүү белетеп турган болор бо? Озолодо керекке кижн ка-

найып кирижер? Сенин не керегин бар деп айтса, ого удур не-ни айдарын?

Бис оны-мыны куучындажып, конторада отурдыбыс. Саттар Қазахстанда жадын-жүрүм керегинде, республиканын өзүм керегинде, казах жоннын күндүзек-күрезек жан-кылыгы керегинде куучындайт. Билсин деп турган болгодый. Же кем де аяру этпей жат. Керек десе бир канча аксагалдар да жеткилен келди. Олордын бирүзи корчондоп, Саттардын жапына базып келеле, желбер түлкү малахай бөркннн кулагын көдүрүп, тайагыла полго так этире согуп, Саттардын үстине энгейип айтты:

— Јинт! Сен Қазахтын төс јеринен келдин, сен, байла, Алма-Атада јаткан Муфтийди билерин. Бис, јердин кырында јаткан казахтар, Магометтин үредүзин ундып браадыс, бисте аңылу үредү өткөн молла јок. Аллахтын жаңын аксагалдарла јамандыра јандап жадыбыс. Бирүбис айдар ураза бу айдын сегис жаңызынан ала деп, экинчибис айдар келер айдын экинчи жаңызынан деп. Айлап-баштап айдып берер үредүлү молла јок. Сен, јинт, Муфтийге айдып бар. Биске молла ијзин айса бойы писъмо бичизин. Молла келзе, јол-јорукта эткен чыгым акчаны төлөп берерис. Јаан сый эдерис. Аллахтын жаңын јастыра бүдүрүп, улу килнчек эдип турган болбойыс. Ураза башталып калды. Бу та чын, та јастыра. Оны биске эмезе бичизин. Эмезе бойын бичип иј, јинт кижі. Уктын ба? Сен база мусульман эмезин бе? — Онон малахайынын экинчи желбер кулагын көдүрүп, курган калган јалбырак ошкош кулагын Саттарга төгөп берди.

— Мен молла эмезим! Мен — коммунист! — деп, Саттар казырланып турганын бадырып болбой, ыркыранып ијди. — Уктыгар ба, аксагал? Коммунист! Же мында јаткан казахтар аллахтын жаңынан болгой, калыктын да жаңын ундып койгон болбой? Узак сөйлөжөргө бош јок. Эй, јинттер, Лазарь, Володя, атапалыктар. Јакшы болзын, аксагалдар! Бисти партиянын райкомында сакып жадылар! — Ол портфелин ала койып, конторадаң чыга конды. Бис оны ээчип, качып брааткан улус чылап, конторадаң чыга жүгүрдибис. Машинага кире конуп, Мартемьян Федотычка жаңыс ла:

— Ичкерн! Қош-Агашка! — дедибис. «Јаан кижі коркушту ачынып јат. Эт јибееи удай берген, аштап турган болор» деп санадыбыс.

Боро куйун өткүре ичкерн элес эттибис. Қайа көрзөм, аксагалдар малахайларынын кулактары талбайыжып, конторанын эжигинде кайкагылап калган артып калдылар. «Бу неге тарынган јинт болотон?»

— Јок, бу ада-өбөкөзинин жаңын ундып койгон калык эмтир — деп, Саттар арбанат. — Қош-Агашта конбозым! Төмөн, төмөн!

Лазарь ла бис бурубасты билип јадыбыс. Чындап ла ыраак јерден келген јаан кижини азырабай да алып јүрерге јараар ба?

Кош-Агашка једип келеле, столовыйдын јанына токтоп, изү курсак ичип алар дештис. Мартемьян Федотыч база кимиренип, арбанып туру.

— Кече тўште ажанбадыс, бўгүн база. Бу кандый андый јорукташ, а? Кижн мынайып јүрүп, язва оору таап алатан эмтир. Бу Сазон Саймович кайда? Јаан кижн немени база билер ине.

Мен Лазарьды туура јединип айттым:

— Нени де эдер керек... Мынан ары мынайда јүрерге јарабас. Айылчы кижн өркөп јат. Бот сеге, Кош-Агаш!

Ол јиткезин тырманып, ары-бери көрүп, чындап та санааркай берди. Эби јок болуп јат.

— Акыр, је канайдак? Аракы алгайыс.

Бу ла өйдө бир јелбер тўлкү малахай бөрүктү казах уул јаныска јүгүрип келди. Лазарь оныла билижетен эмтир.

— Јакшы ба, Лазарь?

— Јакшы.

— Кайда браадаар?

— Өзөкти төмөн.

— Ой, мени кожо апарзаар, улустар. Чаган-Узунга јетире. Кере тўжине машина сакидым. Кем де албай јат! — деп, уул калактай берди. — Ой, бой-бой! Лазарь, көөркий, эй улустар, а?!

— Јер јок, — дедим, — Мартемьян Федотович качан да отургуспас. Чебери коркуш кижн.

Лазарь нени де сылт сананып ийеле, уулдын јардына колын салып, сурады:

— Коля, айлында эт бар ба? Аттын эди?

— Толтыра! Эт кайда барар ол! — деп, Коля деген уул сүүнчилү унчукты. — Једип ле алатан болзобыс, јылкынын эдин энтере кайнадып ийбей.

— Коля, мындый неме, Қазахстаннан јаан айылчы келген. Эки күн эт јибеген, ачынып та, аштап та јат. «Путь к коммунизму» колхозтын улузы керек дезе чай да ичкер деп кычырбады. Орозо тудуп турган ба айса кандый. Је анда коммунист улус база бар ине. Эби јок неме. Бу исторический јастыраны тўзедер керек — деп, Лазарь айдып турды. — Јангыс јериннин улузын јаман айдып барбазын. Көр, көр, көөркий. Ол өрөкөн столовыйда каша ла камбала јип отуры. Казах кижиге ол курсак па? Тьфу! А Алма-Атада не? Онын ала ла койгоны — карта, ажырып ла ийгени — казы, кылт ла эткени — кымыс, кыйын јатканы — торко.

— У-у, мен оны үйге кычырып јадым, изү карта да болор, май да болор, макалу јыргал да болор.

— Якшы! Тажуур бистинг болзын, табак сенинг болзын, — дейле, Лазарь жаан кара портфелин ала койып, магазин жаар жүгүрди. Саттар, Сазон Саймович, Мартемьян Федотыч столовыйдан жеткилеп келдилер.

— Саттар-ага, бу казах жинтле танышкар, — дедим, — колхозтын зоотехниги! Ады Коля, Николай. Чокынган да казах болзо, чочкочунг да эдин жизе, кижиден якшы кижин, эрден якшы эр. Слерди келген деп угала, сүүнүп турганы коркуш! Айлына кычырып жат.

Саттар соок шуурганга кызынып, жылу машинага кирерге мендеп, Коляга колын берип, казыр көрди:

— Бу жердинг казахтары мусульмандар да эмес, крестүүлөр де эмес, олар не улус, кем де билбес!

— Николай слердинг үлгерлеригерди якшы билетен эмтир.

— Чын ба?

— Чын, чын. Менде слердинг үлгерлеригер бар. О-о, слер якшы акын. Жайалталу акын.

Саттар-аканын санаазы жарый берди ошкош. Якшы сөскө кемнинг жүреги кайылбайтан эди? Буурзап келген улусыг бу күүнингди ондобозо, ачу эмей база! Николай орустап та, казахтап та, алтайлап та якшы билер.

— Төрт кижин, бежинчи кижини отургусазым! — деп, Мартемьян Федотыч мойной ло берди. — ГАИ-нинг инспекторы туштаза, калаш жок артызып койор. Жарабас.

Же бис төртү бир үнле жайнай бердибис. Лазарь ла менинг сөстөриске ол ажару этпей жат.

— Аар-шулмус тагмалар.

Сазон Саймовичтинг эрмегин тындап, эреетий берди. Жаан иште турган кижининг сөзин укпаса база болбос. Кандый да болзо, партиянын обкомынын члени ине. Ученый.

— Бастыра карууны бойыма алынып жадым — деп, Сазон Саймович айтты. — Николай, отурыгар. Милиция көрүнзе, бис слерди жажырып ийерис. Айла ыраак жер эмес, жеде бербей. Бу Чуйдын соок шуурганду чөлинде кем турар.

Мартемьян Федотыч кимиренип арбанып, Чуйдын жолынын тозынын көдүрүп, өзөкти төмөн учуртып ийди. Тогузон километр барып жат. Жанышта магы тыгыйт. Кышкы түш кыска. Бозом энирде Чаган-Узунга жедип келдибис. Николай туразына жүгүргенче ле кирди. Онон чыга конуп, бисти үйге кычырды, төринде кышка апарып, сырмактардын үстине отургузып ийди. Үйи орус келли эмтир. Же казах жанга үренип калган болгодый. Ол ого нени де айдала, чыга конды. Ары-бери жүгүрүп турды: печкеге от салат, казан азат. Айылдаштары келди. Ончолоры кыймыража берди. Николай жагыс ла жакарып, тог этти тиле, жара чаап туру.

Бис мында ыраактан келген айылчыбысты күндүлөп, көдүрүп, салаабыс жарыган эди. Саттар-аганы журт Советтин председатели Балабанов айлына база кычырган. Оны эбیره улус торт ло кайнап јат. «Солун кижн», «солун кижн» — дежет, «Алма-атыдан келген акын» — деп айдыжат. Лазарь мында кей-кокурын база ла божодып ийген турбай кайтты.

— Саттар Сейтхазин јакыс ла ады јаан бастыра Казахстанга јарлу акын эмес, је анайда ок ол Аблай-кааннын ач-үрезинен чыккан, каан укту кижн, — деди. Бу база нени ле табар. Улус онын сөзине бүдүп јадылар.

— Чындап та тегин кижн эмес, темир көстү кижн эмир — деп, бир эмесен айдат. — Баа болзын, чөөчөй, өрөкөн.

— А-а, јакшы, јакшы, апаи! — дейле, Саттар чөөчөйдн јык берип ийдн. — Бу чөөчөй беретени јакшы јан. Оны ойгор кижн сананып тапкан болор.

Мынайып отурганчабыс, клубтын заведующийн кыс тынастаганча жүгүрп келди.

— Улус слердн сурап јат. Бир эмеш те болзо, куучын айтсын дежет. Олор нөкөр Сейтхазинди көрөргө күүнзеп јадылар. Карган эмеендер де јуулып келген, кандый да каапнын уулын көрөтөнис дешкен.

— Кандый кааннын уулы? Кокышевтин кей-төгүнн ол! — деп, Саттар адылды. — Мен — коммунист, куба јыланаштардын акыны, ару чамчадан артык не де јок, хе-хе-хе!

Улус ошчобысты сүрекей јылу уткыды. Анчадала ыраак јерден келген солун айылчыны, поэтни, «каан укту кижинн». Мында алтай, орус, казах тилдерле үлгерлер кычырылгай. Сазон Саймович алтай литература керегинде куучын айткан, оног «Туулардын ээзи» деп үлгерин орус, алтай тилле кычырып берген. Бир тушта меге кару кыс залда отурды. Ол мында үредүчн болуп иштеп јат. Мен ол керегинде бир үлгер бичигем. Оны өкпөорип, кычырып бергем. Кыс төмөн көрөлө, тындап отурган.

Оног, туштажунун кийнинде, Чаган-Узуннын карагайларынын ортозыла ол кысла базып жүргенис. Кар калын, јодого једип јат. Мында тым, салкын јок. Чуйдын суузы тошло бүркелип, јайкыны јайылып, айдын түнде јалтырап јатты. Бу кандый да кайкамчылу јер. Карагайлар араай күүлежет. Откөн күндер кайра ойто келбес дежин үшкүрнжип тургандый. Ол эмдн келип, айылду-јуртту. Ого мен нени айдарым? Э, незин јажырап, бойым чала кей-кебизин болгом ине! Јаш тушта кижн андый болуп јат. Ондо јаман ла јок немедий. Је јаан јашту улус кейлензе, көрөргө эби јок.

Эртен тура Лазарь мени көрүп ийеле, каткырып, бир көзиле имдеп, былтаарта айдын турды:

— Сан башка истер. Карда истер. Майчын-муйчын, майчын-муйчын эдип, карагайлар аразыла жүре берген. Эки кижининг изи. Олор кайдаар барган истер болотон, а?

— База ла көрүп ийдинг бе, шилемир?! — дедим. — Бу сен тунде нени бедреген? Саттарла кожо кейлежип отурган жогунг ба?

— Жеңил кейге чыгып барзам, карагайлардын ортозында, кардын бозом жарыгында эки кижини окшожиып турган жок по?

— Ай! Контра сөс айтпа, — дедим. — Андый неме качан да болбогон, болбос то.

— Володя, Сазон Саймовичтинг кожондоп турганын уккан болзон, бойынын «Ак кайынгын» алты катап кожондогон. Учунда торт ло терлей берген. Арай ла болзо, ыйлап ийерге туру. Көрмөс, кемди де сүүп турган ошкош. «Сени јаланда көрөлө» деп айдала, торт ло онтоп ийер, ха-ха-ха! Кылыктараарды көрүп ле јадым, көрүп ле јадым. Же сен бойдон бош, а Сазон Суйманыч менинг колымда. Танманы сыга тутпазам болзын.

— Саттар кандый конды?

— А не? Аблай-кааннын калдыгы алты жуурканнын үстинде, атлас јастыкты јастанган, алчайып калган уйуктап јат.

— Атанар керек, уулдар.

— Мартемьян Федотыч машиназын эргизишп јат, а магазин бөктү! Же, чындап та, капшай атанар керек. Камлакта энем бүгүн сакыыр болгон, белбен-салбанын эмди болчоктоп јаткан болор.

— Мен јурт Советтинг председателининг айлында конгом — деп, Лазарьга айттым. — Сен билдинг бе? Андый-мындый куучын болбозын, камарад.

— Изинг анаар барбаан, көөркий, өскө јер јаар барган. Мен туку байа турала изингди кезип салгам, а-а! А кече кандый үлгер кычырып турган эдинг? Мен ончозын сезип ийгем. Бирүни тургус! Анан башка, билеринг бе?

— А не болор?

— Бастыра меридиандарга, бастыра параллельдерге письмо бичип ийерим. Эй, үч бутту теодолит јүктенген кыс, бери көр. Турнабайынгла бу истерди шинде! Топографический картага темдектеп ал. Бир тушта бурулайтан документ болор! Ха-ха-ха!

— Ах, курты кайнаган танма! — Мен оны јиткезинег ала койып, карга жыга бастым. — Эмди андый неме айдарынг ба?!

Күрежишп, карга тоолонып, талганча ла каткырып алала, үйге киришп келзебис, Саттар, Сазон Саймович, Мартемьян Федотыч чайлагылап отурдылар. Бис база отурып, чай ичтибис. Кару Николай ажы-тузын салып ла туру. Лазарь чай да ичпей, улусты мендеде берди.

— Же, нөкөрлөр, капшай атанар керек. Јол узак, энем де са-

кып жаткан болор — деп, Лазарь айтты. «Коля, жаан быян болзын, көөркий. Аблай кааннын уулы атлас одеялонын алдына уйуктап алган, аттын эдинен тойо жип алган, эмди, байла, адыл-бас болбой? Кабак жок деп, чала, кадай-кадай жөткүрүп туру».

Учында сөстөрдү Саттар укпаган. Онын күүн-санаазы бүгүн жакшы эмтир. Куучындаган, кокурлаган отурды.

— Бу сен кандый айылу кижги, Лазарь? Жаантайын не мендейзин? Отко-сууга не түжезин? Айылга кирген соондо, ажын ичип, алкыжын айдып барар керек. Бу сеге чайкана эмес не, жаан журт.

— Ол эки колын өрө көдүрүп, ээгин сыймай тудуп ийди.

— Андый, андый, Саттар-ага, чайла ла — деп, Лазарь унчукты. — Бисти жагыс ла энем сакып жат... Ух, изүүзин! — Онон тургадан чыгып жадала, кошты. — Бу Саттар деп көрмөсти, дастархан ла көрзө, талтайа отура берер. Аш жиирге туру дезен, нени де жибес.

Февраль айдын шуурганы Курайдын чөлиле шуурып ла жат. Салкын чүрчеле ле кургак карды ныкталай согуп ийер. Машинабыстын жанар тужындагы жоругу барар туштагызынан чик жок түргөн болды. Мартемьян Федотыч нени де ынгыранып кожондойт. Өрөкөн айлына једерге мендеп турган болгодый. Сазон Саймович ле Саттар текши таныштарын эске алынгылайт. Жаан, жаан атту улустын ады-жолын адагылайт.

— КПСС-тин он тогузынчы съездинин делегады болорымда, мен Казахстаннын делегациязына јолуккам — деп Сазон Саймович ајдат. — Шаяхметовты билерим, жаан карынду, тестек, кап-кара чырайлу кижги, жагыс шолдо до кожо отурганыс. О-о тын кижги. Жаан республиканын башкараачызы.

— Шаяхметов туку качан јайладылган — деп, Саттар унчукты. — Бүгүн ол бийик иште, эртен јабыс иште, бүгүн ол знашокту, а эртен знашок жок. А бис тегин улус, үлгерлерин күдүп јүргөн акындар, бирде мактадар, бирде јыга соктырар. Је калык тегин акындарын сүүп јат.

— Эх, Сазон Саймович! Слер бир тушта биста азыраган ла эдигер. Онын учун Володяла кожо слерге бир кожонг кожондоп берелик. Је бе? Бу кожонды сүүшкендердин гимни деп ајдар керек. «Сү-ү-үген кысты-ыг чы-ырайы-ын»...

— Токто, Лазарь, токто дейдим. Угар күүним жок — деп, Сазон Саймович атрандап чыкты. — Мениле андыжар жагды сеге кем берген, а? Хулигандар! Мен слерден чик жок жаан кижги.

— Жаан да болзоор, јаш кыстардан көс албай јадаар.

Ачыначы болуп јат. Уни кату да болзо, көстөринин түбинде сүүнчилү одычактарды бис көрүп ийдибис. Та кандый түргөн мантаткан болбойс. Камлакка једип келеристе, караңуй эңир текши кире берди. Лазарьдын энези кичинек болчок турада жат-

кан. Жолдын жанында. Кирип барзабыс, пелмени бортылдада кайнаган, бойы тизиреде бийелеген туру. Өрөкөн калангы эмтир. Лазарь оны туура јединип, кимиренди:

— Бу слер не? Бисти сақыбай... Јаан айылчы кижн экелдис...

— Акыр, акыр, уулдар, — деди, — алты часта келерис дешкен јогын ба?! Эмди сегис час. Сенин казагынды сақып, мен мында отуратан турум. «Ойым, ойым, ойойым, ой бийелеп алайын» — Ол кирзовый сопогыла полды тизиреде тебет.

Саттар ла Сазон Саймович киргилеп келди. Олор карын тышкары турган.

— Көк јарамас! Солун улус келген турбай?! Бу Сайым Сазонич па? — деп, Лазарьдын энези айтты. — Јакшылар. Је өрө отураар, өрөкөн айылчылар! Айла, казан кайнап ла чыгарда јеткилеп келбей кайтты. Јакшы улустын алдында азылу казан турар, јаман улустын алдында айры талку јадар деп, озогы улустын айдары јолду. Ах, ден балдарымнын јединп келгенин! Бот, јакшы! Байа аскан казанымды эмеендер јуулгылап, јигилеп барды не?! Олор мени куйудып ийбей. Тен айылчы-мөйилчи болгылап, аракызын алгылап келген, ичи-бууры куртту таңмалар!

Лазарь капшай тонын чечип, аяк-казанды башкара берди. Энезинин бу иштерди эдер аргазы јок ошкош. Саттарды төргө отургузып ийдибис. Јаман да болзо, бу бистин айлыс. Сақып отурбазыс. Салар ашты бойыс билерис. Айдар сөсти бойыс табарыс. Саттар база сақырын сүүбейтен, бис мыны база билип ийбей. Айактарга пелменнен чогул, чөрчөктөжи јогынан столды эбире отурып ийдибис. Уткуулду сөс айдары башталды.

— Јаан айылчы учун көдүреликтер, алтай јерге баштап ла келген акын учун ичеликтер — деп, Сазон Саймович айтты. — Казахстан — јаан республика, казах калык — јаан калык. Алтай албаты ас, кичинек, андый да болзо, олордын адынан уткып турубыс, Саттар!

— Албаты кичинек болбойт, кижн кичинек болот — деп, Саттар айдала, Суразаковко соок көрди. — Слер бистин туугандарыс. Лазарь, мен сеге Котан-Карагайский областьты сыйлап берейин бе? Ха-ха-ха!

— Бер, бер. Мен сеге Кош-Агаш аймакты сыйлап јадым — деп, Лазарь каткырат. — Кадыр Ачубаевтин кабырып турган төөлөрүн минип ийеле, јана берерин.

— Кос-Агачын керек јок. Албазым — деп, Саттар кокурлайт. — Је Коля Мамаевти кожо берзен, аларым. Јакшы уул...

* * *

Тал-табышту, је биске сүрекеј кару, буурзак айылчыбыс јана берди. Чуйдын јолынын тозынын кийимистен кактап, силкип

ийеле, столдорыстың үстине коркойып, иштене ле бердибис. Ас калыктын уулы болорго кандый ачу. Көп калыктын уулы көкпн жүрүп жат. Улуркап жүрер күүни бийик, учуп чыгар канады бек. Албатыларга тен право берилген, онызы чын. Же правон жаан, аргаг жок. Мактанар ла неме жок. Кыргызтардый, казахтардый көп болгон болзобыс, бисте де ончозы болор эди: театр да, балет те, опера да, академия да, искусство до. Озодо олор бистий ле болгон, эки кылду топшуурынан артык нези бар? А эмди казахтардын домбрачыларынын оркестри Чайковскийдин, Бетховенин, Курмангазынын произведенийлерин ойноп жат. Бистин жүрүм коомой эмес ле. Же анда жүрүм кандый а? Академик Сатпаев наукада улу ачылталар эдип, керек болгондо, французский тилле лекциялар да кычырып турат. Бот сеге кечеги кийис айлын коштоп алала, көчүп жүрген казах. Једим десе једим, өзүм десе өзүм деп, ол бйлөрдө бис карыкчалду сананып туратанис.

Оды тиркиреп күйүп жаткан печкенин јанына отурып алып, кыштын узун энирлеринде бис бу сурактарды жүректерис оорып, шүүжин туратанис.

— Литератураны, алтай литератураны өскүрер керек, је опера, балет, академия жок, олор бистен камаанду эмес — деп. Лазарь өкпөорин айдып отурды. — А литератураны көдүрер аргабыс бар. Издательство бар, удабас писательдердин организациясы мында ачылар. Романдар бичинер керек. Орус тилле чыгарар керек.

— Ас болгоны кандый јаман, бу алтай улус не өспөгөн, кайда барган? — деп, мен айдып отурым. — Бис көп болгон болзобыс, республика болор элибис. Бисте «койноктон» аргык кожог до жок. Ого јүк кичинек те болзо, инструментальный оркестр болгон болзо, а? Андый оркестр радиодо азыйда болгон эмес пе? Јаан улустын айтканмыз болзо, андый оркестр болгон.

Бис ченемел јок, јаш, көөрөм, көп немени билбес болгоныс. Аргабыс ас болгонын база билбей жүретенис. Бистин айткан сөстөристи көпчиделе, кара будуктардан кожоло, керектү јерге јетирип те туратан улус бар болгон эмей. Јарт айткан сөстөрдин учурын кубултып, айтпаган немени айттын да, этпеген немени эттин де деп айдар күүндү болгондор. Бу ненин учун мындый? Кижини көмө базар деген санаа кайдаг келин јат бир кезек улуска? Же бис ак-чек, ару уулдар болгоныс. Бис ас та болзо, албатыбысты сүүгенис, ого өзүм, ырысту жүрүм күүнзегенис. Бу јаман ба? Бойынын албатызын сүүгени, ондо искусство, литература, культура, наука болзын деп амадаганы килинчек пе? Бу јаш коммунисттердин жаркынду амадулары! Ол амадулар жүрүмде бүдүп јат, мынан да ары бүдер. Кажы ла өзүмге бойынын өйи.

Уулчактар эмес, эрлер

Орооннын жүрүми, телекейдин жүрүмн, областьтын, албатынын жүрүми бистин жүрүмисле бир. Тан алдынан ичкери учуп чыгар, мактын өрө бийиктерине жедерге коштой турган улусты чаканчактап ийде салып, ичкери жүткннр деген санаа та ненин де учун бисте ол тушта жок болгон. Бис күнүн сайын эдетен иштерди бүдүрүп жадыбыс. Заметкалар жазап, газетке статьялар, очерктер бичип, книгалар, жуунтылар редактировать эдип жадыбыс. Бис үчүлөбис — Лазарь, Эркемен, мен партиянын членинин кандидадына, онон членине киргенис. Партиянын областной комитеди бистин өзүмиске, жүрүмиске жаан аяру эдип турган. Мен ВЛКСМ-нин обкомынын бюросынын члени болгом, Лазарь КПСС-тин обкомынын члени, краевой Советтин депутады болуп туратан, Эркемен эмдиге жетире областной партийный организациянын активинде туруп жат. Бис жирме беш, жирме алты жаштуда каруулу иштерде иштегенис. Эркемен — областной радиокомитеттин старший редакторы, Лазарь — писательский организациянын каруулу качызы, мен областьтын бичиктер чыгарар издательствозынын баш редакторы. Ол тушта бисте ченемел ас болгон. Же иштеер, албатыга туза экелер деген амаду айдары жок көп болгон. Эмди ар жартын айдар керек, бис мендештү иштегенис. Капшай ла көп немелер эдер керек. Бичиир керек. Ол мендештен улам бир кезек үлгерлер, куучындар кееркемжи кеми жанынан жабыс та болгон эмей. Профессиональный литературанын өзүп орныгарынын сыранай ла өзөгинде турганыс деп айтсам, жастыра болбос болбой. Айса, кем-кем мыны жаратпас. Декларативный поэзиянын олжозынан айрыларга анчадала меге жеңил эмес болгон. Алтай поэзияда жаңы жанрларга жүрүм берери башталып жат: баллада, элегия, сонет, поэма. Журмал литературанын жаранып өзөрине, кижинин ич бүдүмин көргүзерине, профессиональный литературанын кемин бийиктедерине көп ийде күчтер берилип турган. Бистин кийнибистен келген бичинчилерге жеңил. Олор бистин жедимисти де, жедикпезисти де көрүп алгандар. Бистин бичигениске тайанып, ичкери өзүп турган улусты мен жакшы билерим. Олордын бичигендеринен бистин үнибис кезикте чокум угулып келет. Андый да болоры жолду. Бир өйдө бис алтай кожондордон, Чагат-Строевтин, Павел Кучияктын произведениелеринен үренгенис. Же олордын кемин ажыра өзөр керек болгон. Өскө өй, өскө некелте. Бис өскөнис, эмди де өзүп жадыбыс деп бодоп турум. Өзүм качан да болзо болор учурлу. Же кажы ла үйе бойынын сөзин, бойынын күүнин артырып жат. Ол албатынын жүрүминде аңылу темдек болуп артып калар ба айса ундылып калар ба — оны жаңыс ла кара-

мы јок јаргычы — улу ой билер. Онын учун бой-бойын кыйа көрөтөни эмезе өнөтийин мактайтаны јастыра неме.

Бу бис үч нөкөр керегинде бичик. Ончо айдылганы жүрүмде чын болгон керектер. Је бир кезек улустын ады-јолын өскөрттөргө келишкен. Кем билер? Ачынар да улус табылар. Је мен Лазарь керегинде көп бичип јадым деп экинчи катап айдып јадым. Ол жүрүмнөң эрте ырап калды, онын кыска, јаркынду жүрүмн керегинде бойымнын сөзүмдн артырып салар күүним бар деп база катап темдектеп турум. Эркемен керегинде ас бичидим. Кем билер? Та мен ол керегинде бичишим, та ол мен керегинде бичиим. Онын учун онын сүр-кеберин, кылык-јагып ағылап көргүзөр амаду тургуспай јадым. Лазарь Васильевич керегинде Эркемен Матышович, байла, бойы да бичиим. Ол нөкөрүннн жүрүмин бойынын көзиле көрөтөн туру. Лазарьла кожо өткөн јолын бойы журайтан туру. Лазарь Васильевич алтай литературага качан да арчылбас изин артырып койгон деп айдар керек. Онын творчествозын кемнин де творчествозыла булгаштырарга јарабас. Алтай албатыга Лазарь ошкош жуук, сүүген поэт мынаг ары табылар, та јок. Мыны мен билбей турум. Текшисоюзный макка јединбезе де, төрөл јеринде јединген магы алтай албаты эзен жүргенде — оныла кожо жүрер. Јүсүлдар өдөр, жүректер изидер. Мен анайда сананып јадым. Та јастыра сананып тургам? Ол жүрүмдн ойиннн өткүрө сүүген, ойиннн өткүрө мендеп жүрген. Ол жүрүминде јастырган да, јыгылган да, је кандый ла јыгылыштан оны поэзиянын күчтү канады өрө учуртып чыгатам.

Лазарь Кокышев идеальный кижин болгон деп мен качан да айтпазым. Ондо көп једикпестер болгон: кейленип те ийетен, чөөчөй дө көдүрүп билетен, баштактанып та жүретен, керексинбези де тын болгон, керижип те туратам. Је бу једикпестер тонго јапшынган тозын ошкош, силкип ле ийзе, буркурап уча берер. Төс кылыгы төп, ойгор, јалакай, киленкей. буурзак бойы артып калды. Кезик улус кижиннн ич-бүдүмин билбей јадып, онын тыш кебериннн, оок-тобыр једикпестериннн ағылу шүүлте эдип аларга кичеенип јат. А кижиннн ич бүдүми бүткүл телекей. Анда не ле бар. Тыш јанынаг соок, кату да бүдүмдү болзо, жүреги изү, јалакай, санаазы јарык улус жүрүмде көп туштап јат. «Кийинин көрүп уткы, сагыжын билип, үйдеш» деп, орус албатыда кеп сөс бар.

Мен Лазарьла кожо көп катап чугужып та туратам, блаштаргышту эрмектер де болгон эди. Бирде ол јастырып туратам, бирде мен јастырып туратам. Јүрүм андый неме. Сан башка ла кайкамчылу. Је ол узак ойгө ачынар, ичине кара санаа тудар, өштөөр деп неме билбейтен. Керижип алган согында эртезинде ле бойы жүгүрүп келер:

— Володя, бу бис кече тарыныжып ийдибис пе? Же оны ундып сал. Керек анда эмес. Ол өкпөлөннштег улам ине. Камдар чылап, жишпейли!

Ачыныжы мында ла божоп калар. Же онын бир кезек кокурлары кижининг ичин өңзиредип ийер кыдырмакту болгон. Ол кижининг ачынар, өскө улустыг алдына уйалар деп билбейтен. Жаңыс ла каткы болзып, кокур болзып. Мынанг улам мен де ачынып жүрөтөм. Не өйиненг өткүрө үрдүртер дейтөм. Учынды колым жагып ийгем. Мен керегинде ол база көп лө шоодылганду кокурлар, куучындар жайган. Актанып турганым жок. Олордынг кезигинде кичинек те жик жок болгон ине... Олор ончозы көк төгүн ле көпчидип салган кокурлар болгон эмей. Бойыла болгон учуралды мениле болгон эдип айдып та салар. Же канайдарынг оны? Онынг мындый кылыктарын мен жаратпай туратам. Шак мынанг улам бис керижип, тартыжып ийетенис.

Иш аайынча, литературага көрөтөп көрүш аайынча, бийик некелте аайынча бис бир күүн-санаалу болгонус. Жаңыс ла Лазарь жымжак, кату шүүлте жок кижиле болгон. Ол жарабас, уйан да произведениени жакшы деп мактап, рецензия бичип салатан. Оны тудунып алала, бир кезек уулдар жүгүрүп те туратан эмей.

— Кычыр көр, атту-чуулу писатель Лазарь Кокышев нени айткан эмтир.

А онынг тоомжызы бийик. Ого улус бүдүп жат. Мен ононг сурап жадым:

— Бу не, уул? Мыны не бичинген? Чек уйан неме, бойынг көрүп жадын не? А мактап салган. Ол эдип сенинг сөзингенг тудунып жат! Уктын ба?

— Же оны! Жакшы кижиле не... Меге бер оны, мен оны түзөдип, редактировать эдип берейин! Арбанба. Ондо кичинек те болзо, талант бар, оны өскүрер керек. Бисте канайып өскүргилеген эди.

Ононг чындап та жуунтыны түзөдип, жазап, жарандырып берер. Кокышевтинг колы иле көрүнип жат. Торт ло тармачы ошкош. Ононг жуунты чыкса, бойы ла арбанып отуар:

— Кандый жакшы сөстөрүмди, тунгдештирүлөрүмди, кеен кеберлерүмди берип ийдим! Кижининг килегенин ол билер бе? Мында ла жаңы мени жамандап, жүгүрүп туру деп уккам. Ийттинг балазы! Же, кайдалык, мынанг ары бойы жакшы бичип үренип алар болор бо? Салым бойы билгей.

Болушпайын деген кижиге качан да болушпас. Кол бичинтингде једикпестерди түзөтпес, анайда ла наборго берип ийер. Издательстводо кожо иштеп турарыста бу јанынанг жаантайын ла чуркуражып туратаныс. Мен — баш редактор, Лазарь — кееркемел јурамалду литератураныг редакторы.

— Бу мыны түзөтпей, жазабай наборго не берген? Сенин

редактировать эткен бичигиннен јүс сегизен јастыра табылган.

— Је баргай ла, оны база кем кычырар деп турун?

— Кычырбас немени не чыгарып јадын?

— Је кычырар, кычырар! Оны бичиген неме улустың алдына уялзын. Мен мында не?! Писательдердин кулы ба? Иштебизим, барарым! Күўнине тийди. Талантын кайдалык, ого јүк чын бичирина үренип алган болзо! Көр, керек дезе, чике куучынды да бичип билбес. Айла кезикте кижини үредип отурар. Мени иштег јайлат эмезе он күнге командировка бер. Бу туйук кыпка отурала, тинчип браадым. Сындардын салкындарына барып соктырып алайын. Сен менен түңгей ле канцелярский күжүл эдип болбозың! Чичкерейин!

— Бичиктерди кем чыгарар? Патриот! — дейдим.

— Борбуевле кожо чыгарып отур. Грамматика деп немеде бир аай ээжи јок. Бир ученый «бойында» деп бичи деер. Экинчизи «бойунда» деп бичи деер. А канайда бичийтен? Мындый аайы јок, ээжи јок аргала бичизен, алты да мун јастыра эдерин.

— Је, је, андый, јарт. Јаңыс ла тинчийтен кижини мен бе?

— Је айса командировкага кожо баралык, а?

— А не барбас? Јаңыс ла бу колбичинтини энирге јетире јазап кычырала, түзеделе, корректорлорго табыштырып бер. База ла ый-сыгыт болбозын... Эртең барарыс.

— Је, јакшы. Мында чорт бар ба! — Ол танкызынын ыжын буркурадып, бажын чала јантыйтып, кычыра берди.

Эки частын бажында Екатерина Григорьевна Мултуева (ол тушта издательствонун директоры) колбичинтини тудунганча, тидиреде јүгүргенче кирип келди.

— Владимир Оинчинович, бу немени сен бойын кычыр. Лазарь Васильевич кычырбай ла корректорлорго табыштырып берген. Бу кайткан уул?!

Баш ла бол! Колбичинтинин титульный листине «идейный да, художественный да јанынан јарадып турум. Редактор Л. Кышеш» деп бичип салган. Бир де түзедү этпеген.

— Бойы кайда?

— Анализим табыштыратам деп барды.

— Бу беш күнге улай табыштырар кандый анализ? — дедим.

— Кайдан көрөйин! Эр кижини бойын суразан — деп, Екатерина Григорьевна арбанды. — Кажы ла күн анализке ле браадым деер. Мынын та незин шиндеп турган? Је мыны кычыр!

— Кычырбазым! Кышештин жалчызы эмезим! Мен — баш редактор. Слер, Екатерина Григорьевна, оны амтажыдып јадыгар — деп, атыланып чыктым. — Бу мен бир уула јүс иш эдерге не? Корректор, редактор, баш редактор! Тегин де эки көзим ойылып браады. Мен база больница баратам.

— Берет! Бойым кычырайын! Жалку. Өлгилеп брааткан немелер! — Ол колбичинтин ала койып, менин кабинетимден элес эдип чыга конды. Коридордо жангыс ла чоңчойлорунун тизирти ле эш неме керектебес немелер деп арбанганы угулып калды. Екатерина Григорьевнанын кабинетине кирип барзаң, жаан кара столдын үстүндө кал-камык колбичинтилер, гранкалар, листтер чогулып калган жадар. Олордын ары жанынан таңкынын ыжына ороткон, очказы жалтыражып, онын жүк ле содон бажы көрүнүп отуруп. Лазарь ла менин жарбыжала кычырбаган немелеристи, корректорлордын кычырган иштерин ол катап кычырып отуруп.

Жас. Май ай. Лазарьдын иштен качары там ла көптөп жат. Комсомолка деп кырда кайыңдардын бүрлери койылып, Майма суунун агыны ордына кирип, жарып ла келзе, ол талтүштин ле кийинде жылыып калар. Оны же канайдарын. Керек болзо, мен Лазарьды жараткан барып таап алатам. Кандый да улуска, уулдарга, керек десе баскын дейтен немелерге де биригип ийген турар. Лазарь Васильевич улусты ылгабайтан, ого кичи ле болзо, болор. Ойинен өткүрө бүдүңкей, кезикте торт ло кичү бала ошкош. Же төгүндөдүн, айттырып, соктырып та турза, жалкыбас.

— Же сен олорло кожо не жүрүп, ичип жадын? Олордон сен жакшы нени угарын? — деп, мен Лазарьдан сурайтам.

— Олорло кожо жүрөргө жайым, кем де сеге укааркабай, кем де сени үретпей жат — деп, каруу беретен. — Канайда жүрерин мен бойум билерим. Жарт па? Кем де мени үретпезин! Нөкөрлөрдү мен база бойум талдап аларым. Айса олордон мен аңылу документ некейтем бе?

— Жарт. Же эртен командировкага баралык. Айас күндөр туру.

— О-о, макалу, а кайдаар барарыс?

— Кан-Оозы аймак.

Ыраак жокто кандый да «какай» ошкош немелер туруп жат. Олордын бирүзи бистин городто жарлу аракычы неме. Лазарьдын чодыла аракыдап турган кулугурлар болбой кайтсын. Олор онын жымжак жерин билгилеер. Лазарь — талант, Лазарь — гений дежи кыйгырыжып жат. Карманында не бар, столго кыч ла салар. Ичкер, уулдар! Же Лазарь жерге келип жыгылза, олордын кемизи де оны өрө көдүрбес. Ажыра баскылай берер, ажару да этпес. Учунда барып шак ла андый болуп калды не. Жүзүн-базын аракызак, серемжилү немелердин жетирип турган салтарынан Лазарьды айрып аларга бис база тың ла ченешкенис.

Же ол ойгор көгүстү, санаалу кичи мыны ондоп туратан. Кезикте айдар:

— Чын, чын, Володя. Токтодып жадым, таштап жадым. Болор. Бу бис карып брааткан эмезибис пе, уулдар?

Оног көрзөн, ойто ло ол улуска биригип калган жүрер. Же институттын кийинде жылдарда Лазарь Васильевич сүрекей көп дө жакшы иштеген. Онын тоомжызы сүрекей бийиктей берген. Партиянын обкомынын члени, краевой Советтин депутады, писательский организациянын каруулу качызы, талантливый поэт, кокурчы, курч санаалу, омок кижги. Ол өйлөрдө оны өйинег өткүрө мактагылап ийген деп сананып жүредим. Баш та айланып болгон болор. Айла, бир кезек улус онын кокурын, шоодылганду үлгерлерин угуп, оны күндүлөп, аракыдадып та туратанын кем билбес? Бис кезикте жакшы эдейин дейле, жаман да эдин саладыбыс. Мынызы ачу.

Лазарь Васильевич Кокышев жаан жайалталу поэт, журукчы, кожончы болуп бүткен кижги. Ого үзеери ол эмеш пч жанынан бек санаалу, төс амадулу, жайылбас, чачылбас кылыкту болгон болзо, кайкамчылу једимдерге јединер эди. Же онын бүткен бүдүми андый.

Алтан, алтан бир жылдарда, бис кожо иштегенис. Ол өйлөрдө онын коркушту иштегенкейин де, оног эш неме керектебей сооттой беретенин де мен жакшы билерим. Ол жылдарда жүрүм бисти база силке-мылка тарткан ла эди. Оног бис сыныкпаганис, оодылбаганис, карын тыгып, уулдар кылыгыс жылытып, эрлер болуп өзүп келген эдибис. Бир кезек улус бисти ондобойтон, бис оморды ондобой туратаныс. Же жүрүмде онан до уур айалгалар болуп јат. Кандый да болзо, бис партиянын областной комитетинин ажарузында ла кичеemelinde өскөнис деп айдарга турум. Бис — партийный литераторлор. Телекейдин, орооныстын, төрөл јеристин тамырларында жүрүмнин агынын, согултын чокум сезип, ого үлгер, кожон, поэма учурлап туратаныс. Бис кижилекле бирлик болгонысты сескенис те, эмди де сезип јадыбыс. Позиянын граны Алтайла, ороонло божобой јат, ол Кубала, Чилиле, Анголала, Вьетнамла, Грецияла, телекейдин ончо ороондорыла тудуш. Партия, революция, Ленин, Төрөлс керегинде үлгерлерис декларация эмес, а изү жүректен айдылган бийик поэтический сөзибис. Андый ба айса андый эмес не деп кем аланзыыр?

1960 жылда Лазарь Васильевичтин «Арина» деп романы кепке базылып чыккан. Баштапкы алтай романнын авторы — Лазарь Кокышев. Оног алтан эки жылда онын Кубага барып жүргени санаама јап-јарт кирип јат. Лазарь оног кайкамчылу куучындар ла сүрекей жакшы үлгерлер экелген. Темдектезе:

Кыскылтым өндү тропический эгир.
Кызып калган бийик тенери.
Булунда јайканган талайдын тымыгын!
Бу мен кайда? Кеминг јери?..

Көрнөбө оттый кып-кызыл булуттар
Көс жетпес талайдын үстинде күйгүлөйт.
Ажып брааткан кўнге баштанып,
Антильский талайга сўўшкендер көргилейт.

Онын сезинкей, жалакай жүрегин Кубанын кеберн, андагы улустын кўўп-санаазы, кайкамчылу жердин жаражы журалып, бичилип калган. Онын ўлгерлерин кычырзан, Лазарь Кубада сўрекей узак жүрген деп бодоорын. Же Лазарь анда жүк ле тоолу ла кўндер өткўрген. Аңылу, чыгартулу делегациянын члени болуп жүрбей, жүк ле турпст болуп жүрген ине.

Ол жүзин талортолой бөктөп турар өскө орооннон алган очкалу, теликтў жер жок этире этикеткалар жапшырып чойгон чемоданду жанып келген. Атлантический тенгисти кечире учкан баштапкы алтай писатель! Бу сөстөр тын угулып туратан эди... Ол тушта өскө ороондорго барып жүрген писатель кижиде жок болгон. Онын учун улус сўрекей сонуркап, Лазарьды сўре ле тушташтарга кычырып турар боло бердилер: школдор, техникумдар, ишмекчи коллективтер. Андый туштажулардын бирўзинде мен оныла кожо болгом. Туштажу городтын баштапкы номерлў орто ўредўлў школында болгон. Залда толтыра ўренчиктер, ўредўчилер. Керек дезе бежинчи де класстардын балдары бар. Лазарь кара костюм, ак чамча кийип, жарапып алган келди. Липт ўредўчи кыстар онон көстөрин албай жадылар. Кандый кеберкек поэт. Кандый солун кижиде. Бисти сценага кычырдылар, кандый улус болгонусты айдып бердилер. Мен бистин литература керегинде куучын айдып ийеле, сөсти төс айылчыга, ыраак жоруктан келген кижиге, Лазарьга бердим. Ол трибунанын жанына басып барала, ого он чаканчагыла тайанып, буттарын чалый тургузып, көксин кеңидип, эки-ўч катап жөткўрни ийеле, жоон, кўнўрўўш ўниле айтты:

— Атлантический тенгистин ары жанында эмди изў жай, балдар, кокосовый пальмалардан слердин баштарыгар ошкош кузуктар жуугылап турган ой болор. Кубада кыш та, кўс те болбой жат. Анда эбире жылга жай, сўрекей жараш жер. Семтек баштарлу пальма агаштар чанкыр тенгистин ўстине баштарын энгилтип, бийик жараттын ўстинде ўргўлегилеп турар. Гавана город коркушту жараш. Ол тенгистин жарадында туруп жат. Бу городты Американын капиталисттерн туткан, бир тушта бу олордын жыр-гайтан, амырайтан жери болгон дежет. Американын байларын кубинский революция, жөткон чылап, талай кечире жалмай согуп салды.

Мен онын сөстөрин лаптап тындап, жаратканду сананып отурдым: «Жакшы, чын айдып жадын». Ол мыны сезип ийеле, там көкип чыкты ошкош. Ол бажын жайкап, онон ары айтты:

— Же Кубада көп улус иш жок болды. Мынызы капитализмнин

артырган каргышту салтары болуп жат. Гаванада јирме беш мун кыстар ижи јок јүргендер. Јирме беш мун! Революция јенген кийинде Фидель Кастро ологго ончозына иш берген. Эмди Кубанын кыстары, јинттери фабрикаларда, заводтордо иштеп жадылар. Албатыга тузалу иш эдип жадылар. А азыйда нени эткен? Байлардын кулдары, үни јок јалчылары болгон.

Мен эки-үч катап тын јөткүрүп ийеримде, ол мен јаар кылас эдип көрүп салды. Јастыра ла неме айтпадым ошкош деп сананган болгодый. Лазарь немени чала јастыра ла айдып ийзе, мен јөткүрүп ийер болгом. Је бу учуралда јөдүлим бойы ла келди.

— Кубада јүрүм уур болгон. Колония. Албатызы бичик билбес, карануй. Ончо калыкты бичикке үредери јанынан эмди анда јаан иштер өдүп жат. Революциянын јединини јаныс ла бичикчи, бойынын јүрүмин бойы төзөп, башкарып билер албаты корып алар аргалу. Мыны Фидель Кастро јакшы билип жат. Балдар туралардын стенелерине, тротуарларга «Куба јайым!», «Эзендик болзын Фидель Кастро!» — деп бичигилеп салар. Јаштарынан ала каргандарына јетире Кубанын бастыра албатызы бичикке үренип жат! Јирменчи, одузынчы јылдарда бисте кандый болгон эди — эмди анда шак андый. Бис, совет писательдер, бир школ-интернатта болгоныс. Балдар мында үренип ле иштеп жадылар. Ишке тазыгарына олог јаан ајару эдип жат. Ологордо бойынын хозяйствозы, мастерскойы бар. Бис те јаш тушта колхозто иштегенис, ол ок өйдө үренгенис. Је Кубанын балдары танкы тартып жат. Јо-он сигаралар.

Мен эмди өнөтийин јөткүрүп ийеле, алтайлап шымыранып ийдим.

— Бу нени айдып турун, эрлик!

— Сен меге көп јөткүрбе! — деди. — Бойым билерим... Је танкы тартарга јарабас, балдар, бу јаман кылык. Кастро мыны тургуза ла токтотсын деп јакару берген. База бир солун неме — Кубанын улuzu өктөм, јалтанбас улус. Комсомолдор, коммунисттер, активистер — ончолоры мылтыкту.

Олог кажы ла күн тегистин јарадын каруулдан, базын јүредилер. Америка сүре ле бери диверсанттар, бандиттер, өлтүрөөчилер, шпиондор ийип жат. Ого үзеери бойынын да контралары јеткилинче бар.

Бир катап түнде иштейтен кафеге кирип барзам, стойканын јанында јаан сомбреро шляпалу кубинец виски аракы ичип туру. Курында — колмылтык. Бу ла өйдө база андый ок сомбреролу кубинец кирип келеле, пистоледин чыгарып, виски ичип турган кижининг сомбрерозынын јаан кайпагын эбипреде өткүштей адып ийди. Аракы ичип турган кижини кыймык та этпеди. База тын ла улус. Јүреги кату. Онон аракызын ичип алала, пистоледин ала

койып, кайа көрүп, эжикте турган кижининг сомбрерозын эбире элгектей адып ийди. Көрбөр болзо, мынызы олордын бой-бойыла эзендешкени болуптыр. Жуучыл нөкөрлөр.

Мындый жик жок фантазиядан уйалып, торт ло кызара бердим. Бу нени айдып туру? Зал жаар көрзөм, үрөнчиктердин де, үредүчилердин де көстөринде сүмелү күлүмжи тымып калган эмтир. Жакшы ла куучындап турала, мындый немени та не айтты болбогой. Улус кайказын деп айтканы жарг. Мен мыны биллип жадым.

Туштажу божоды. Қолчабыжулар жызырай берди. Бис жанып клеедибис. Кар жаап турган. Мен чыдажып болбой арбандым:

— Бу сен канайып турун, уул? Кубада он тогузынчы чак эмес ине! Ол до тушта, андый неме болбогон. Талайдын тонокчылары да анайда этпейтен. Мюнхаузен. Эбире элгектей адып турар — ол кандый сомбреро? Кейленгенинди улус билбес деп бодоп турун ба? Бу сен сананбас кайткан кижиге? Кемге айдып жадын, неге айдып жадын, мыны сен жакшы билеринг не?

— Же солун болзын деп айттым! Анаг не боло берди? Каткы болуп, эмезе кайкал болуп артыш калгай.

— Ол до учурал жогыпан сүрекей солун болгон. Балдар да, үредүчилер де не аайлу жылбиркеп уктылар?

— Володя, айдарда бир эмеш ажа коидым ба?

— Ажа конгон.

— Озо баштап сенин жөткүрижинди ондоп болбогом.

— Ойында күртүк чилеп, канаттарыңды жайып ийген де, неменин бажын угатан эдин, — дедим.

* * *

Май айдын учы, кеен жайдын баштапкы күндери. Бастыра Алтай чечектеп, солоңыдый жаркындалып жат. Отчечектер жалбыш чылап Себининг боочызын өрө жалбырап чыгып браады. Чөөчөй ошкош оошкы чейнелер жайылгылап клееди. Мен Лазарьла кожо Кан-Оозы жаар командировкага барып жадым. Автобустар ол өйлөрдө ас жүрүп турган. Жүрзе де, андый шалтыр-малтыр немелер жүрер. Бис кош тартып турган машинанын каңназына отурып алдыбыс. Лазарь Кубадан экелген чамчазын кийин алган. Бу пальмалар, кижиге-киийиктер, крокодилдер, попугайлар журап салган чамча болгон. Андый чамча кемде де жок. Нөкөрим седеккерин сүрекей сүүйтен кижиге болгон эмей. Кандый да болгон болзо, аңылу кийинер. Бу чамчаны улус кайкап көрүп жат.

— Мыны кандый ороонноң алганыгар?

— Кубадан, Атлантический талайдын ары жанынан.

— Чамчага болуп кижиге анаар барар ба? — деп, кем де кокурлайтан.

Чуйдын таныш жолы. Бис мында кажы ла эбирилчикти, кажы ла боочыны, ажуны, кайа-ташты, агаштарды, туу-тайгаларды якшы билерис. Күн изү, кабинада анан изү. Кызып калган мотордон изү кей үрүп жат. Керек десе өдүгимнин таманы да чоно берди ошкош. Терлеп турганысты не деп айдар? Эрмек те айдар күүнис келбей жат. Жабаганнын боочызына бозом энирде жууктап келдибис. Шофер айтты:

— Уулдар, мотор коркушту изип жат. Боочыга чыгып болбойтон эмтирис. Тартып болбос. Эскизи једин калган көрмөс ине бу! Мында конзо, кайдар? Мынаар бу бозулар эмизериннин фермазы туру. Јай. Јылу.

— Јарайт,—дештибис,—биске түнгей ле. Кап-Оозына једеле, калчып басканча, мында ла конуп албай. Чеген ичерис.

Айылдын јанына једип келзебис, эки үй кижии уйлар саагылап жүргүлерн. Айылда оок балдар ла бир өбөгөн отурды. Јакшылаштыбыс, таныштыбыс. Јаңы көчүп келген улус эмтир. Төжөк-јастыктан да кобыр болгодый. Лазарь айтты:

— Эх, байа бир неме алып алатан немени! Солун айылда соотоп отурурга јакшы болор эди! Тайга јер. Соок то болгодый. Тан атканча нени эдер? Бу сен сапанбас кайткан, Володя?!

— Чындап та бу бис кайткан улус? — дедим. — Машинанын изүзинне меем кайнап калган ошкош.

— Тьфу! Күрүм! Билгем не, билгем. Сениле кожо јоруктаза, сен нени де озолодо белетеп салбазын!

Шофер нени де сезип ийеле, эжикти ачып, биске илдеди.

— Бери келигер, уулдар. — Ол кошты јаап койгон кеденди көдүрүп ийди. Көрөр болзо, бу аракы тартып брааткан машина эмтир. Лазарь сүүне берди:

— О-о, макалу! Арыган-јобогон сондо, бир чөөчөйдии ичип ийзе, мынан база не боло берер! Бис гимназияда үренип турган аристократ кыстар эмезис ине, кижинин жүрүмүн бичиген поэттер ине: «Все человеческое мне не чуждо» — деп, Карл Маркс та айткан. Эр десе, эр. Анайда айдар керек. Ол сенен мун катап санаалу болгон. Сен сирейип калган не турун, Володя, акча бисте бар, једер.

Тайганын көчкөлөнүп аккан суузын алаканынгла токтодо тудуп болорун ба? Јок. Анайда ок Лазарьды токтодып болбозын. Ол көчкөгө түнгей.

— Је канчаны алатан эдинг, ал.

Айылдын ээзи үй кижии ле оныла кожо иштеп турган јиит келин уйларын саайла, једип келдилер. Мында көп балдарлу бир биле ле јаңыс балалу келин јаткан ошкош. Үй улус бисле јакшылажып, чай неме азып, сандырай бердилер. Јиит келин чегенди быжып көрөлө, айтты:

— Э-э, ачузы јетпейтир. Солун улус келерде. Бис бу ла јуукта кӧчӧп келгенис не...

Тӱн. Кӧп балдарлу эмеен балдарын койдоноло, уйуктай берди. Айылдын ээзи уйларын каруулдаарга барды. Шофер туку качан машиназынын кабинанына киреле уйуктап калды. От ӧчӧп браады. Онын јангыс ла кызыл чокторы артып калды. Айылдын ичи кыскылтым жарыкла жарып јат. Лазарь «Патейдин кижин алганы керегинде» ӱлгерин кычырып отуру. Келнин талганча ла каткырат:

— Бисти база шоодып бичип салдыгар, былар.

Лазарь кӧкип ле јат. Таг адып клеедири. Уйкум келет. Келнин база та нени де айдат.

— Је, поэттер, уйуктагар, — деп, келнин айдала, орынына чыгып, уулчагын койдонып, јада берди: — Эртег эрте туруп экин-јангыс уйлар саар керек.

Эртезинде Экинурга једерге чырмайдыбыс. Бисти шофер јолдын айрызына тӱжӱрип салды. Ол Кан-Оозы јаар мантатты, бис Экинур јаар јойу базып ийдибис. Кан-Оозы ла Экинурдын ортозында, элбек чӧйилген састу чӧл-јалангнын ӱстинде, сӱт ошкош ак туман јабыс-јабыс туруп јат. Оног турналардын ӱндери алыс шыгырап угулып турды. Эбуре јабызак-јабызак содон кырлар жап-јажыл, олордын тыт агаштар ӧскӧн кичинек аркаларында кӱӱктердин ӱндери јынкылдап турат. «Кӱк-кӱӱк, кӱк-кӱӱк!» Эбуре кей ап-ару, чап-чанкыр. Чанкырзымак-јажыл ӧгдӱ такыр ӧлӧгдӧр койу чалынга мызылдажып јадат. Таленко сан ӧрӧ учуп, сыгырып, киштеп, јӱзӱн-јӱӱрленип, кыдурып турды. Јолды јакалай јабызак сары чечектер ӧзӱп јат. Бис јажыл јайга, јаш јӱрӱмге сӱӱнип, кӱӱктин ӱнин тындап, јолды ӧрӧ базып брааттыбыс. Лазарь тура тӱжӱп, тындаланып айтты:

— Је, белгелеп кӧрӧлик, ол аркада кӱӱк канча катап эдер, сен анча јыл јӱреринг.

Кӱӱк экин-ӱч ле оос эделе, токтоп калды.

— Э-э, кӧбркий, јӱрӱминг кыска эмтир. Акыр, бу аркада кӱӱк менин јылдарым тоолоп берзин. — Ол бажын канкайтып, кӱлӱм-зиренип, тындай берди. Кӱӱк унчукпай јат. Је ичкери базып ла ийеристе, ол кӱӱктеп баштады: «Кӱк-кӱӱк! Кӱк-кӱӱк!..» Ол јирмеге јетире кӱӱктеген ошкош эди.

— О-о, мен узак јӱретен эмтирим! — деп, Лазарь сӱӱнет. — Је сен озо ӧлзӧг, мен сего јараш кереес-памятник тургузып саларым!

— Тенек, кӱӱктин ӱнине мен бӱдетен турум! — деп айттым. — Је сен карызан, кандый бӱдӱштӱ неме болгойын не? Чачын буурайа берзе, будып аларын, а тазај берзе, канайдарын?

— Кара койдын терезинен парик кийип аларым.

— Је корчойо карый берзен, бир јетеп-сегизен јашка једе берзен, нени эдеринг?

— Пенсия алгайым, белимди јүктенип алып, газеттерге за-меткалар бичип, базып јүргейим.

— Та ла та, сен кей-кебизинин таштабазан, кандый бир кан-ча јердег будынып, шыбанып алган јиндиркеп јүргеи јаанактын кийнинен талтайтып јүгүрер ле болбойын, а?

— Сен бойын? Будда-кудай чылап кыймык јок отурарын.

— Јок, Лазарь, мен бу алтай каргандардын кылыктарын кө-рүп ле јүредим. Эмеени јада калза, онтогылап, калактагылап турар. «О-о, јайла-а, канайдар? Эмди кижн јагыскап канайып јүрер? Бала-барказына кижн јут-јулакайын канайып көргүзер? Чай-чап азып беретен, чамча-кийим јунуп беретен, база эш-ба-раан болуп кожо отуратан јаман-јуудык кижн таап беригер». «Бу кижини аладаар ба?» «Јок, өлүмтик немеин кайдайын!» «А бу карганак јарайт па?» «Ол чөйгөн дө кодүрип болбос, тыфу!» А бойынын көзи төртөн-бежен јашту үй улушта. Ах, ши-лемирди сени. Онон базыды да түзеле берген турар, онту-кала-гы да токтоп калар. Бир ле көрзөн, кандый бир јиндиркек эмеен-ди алып ийген отурап. Тургуза ла јиндиркей берер.

— Каргандар чын эдип јат! — деп, Лазарь каткырды. — Мен де олордын јажына ајару салар эдим. Мазепа¹ Марияны капай-ып алган эди. Айла, онын крест адазы болгон ине. Ол карган гетманды та ненин учун сүүген. Сүүште кандый да болзо, улу јажыт бар.

— Је сен гетман эмезинг не?

— Мен — поэт. Генерал-гетманнаг коомой бо? Профессор Асмус санаана кирет пе? Ак чачту, алтын јүстүктү карган өрө-көн? Онын экинчи алган үйи бойынын кызынан он јашка кичи-нек! Бат, андый болор керек!

— Је бас, бас, гетман, — дедим, — Камлактын Мазепазы! Көрзөн оны, үй улус ла дезен, билинбей калар.

Колхозтын председатели Агин Чуур Куклеевич Экинурдын деремнезин эбуре јүгүрип, эмди конторазына терлеген-бурлаган једип келди. Тер деп неме саамайларынан торт ло тамчылап јат.

— Бу слер спортсмен болбойоор, Чуур Куклеевич! — дешти-бис. — Экинурдын деремнезин эбуре јүгүретени јенил неме эмес болбой. Ас ла салза, алты километр јер өдөр керек. Эмесе анаг да јаан болбозын.

— А канайдарын, канайдарын? — деп, алакандарыла тизе-зине чабынып, Агин айтты. — Кажы ла кижиге мүргиир керек, бажырар керек! Эмдиги улуска кату јакару берип болбозын.

¹ А. С. Пушкиннин «Полтава» деп поэмазынын геройы.

Кой кайчылаш өдүп жат, улус једишней туру. Олорды кайдан аларын? — Онон киргилеп келген ветеринар, зоотехник уулдар јаар көрүп, тилинин келтири там јаанап, арбана берди. — Бу слер кайткан улус? Эмди де он отара кой арткан. Мыны јайыла кыркыйтан ба? Малды эртен-сонзун тайгаладар керек! Бу не?

— Агрегаттын күчи јетпей јат! Энергия ас. Движок јүк ле арайдан ыкчап иштеп јатканын укпай тураар ба?

— Азыйда неле кайчылаган? Агрегат јок тушта?!. Эмди ле баргыла, агрегатла кайчыла, колло кайчыла, кайчы јок болзо, јул! Эки күннин туркунына кайчылаш божозын! Карган-тижеңдерди, келинектерди, балдарды — ончолорын ишке көдүр! Јүс кичи түжине беш те койдон кайчылаза, бир үүр коиды кыркып салар. Сендер көпкилеп јатканчанг, мен бежен-алтан өрөкө айылды эбирип келдим. А јаш улус не јалкуурып јадар, а? Иштеер улус табылар. Јарт па? Божогон. Барыгар. Акыр, эй, Махайла, кой кайчылаган улуска казан аскар, койлор сойгор. Удабас бойым база барарым! Ончозы аайлу-башту болзын! Иш-тош эрчимдү өтсин!

Улус чыга берерде, ол бис јаар көрүп, јалакай айтты:

— Јүрүм деп неме мындый не, уулдар. Је слер не јүрүгер? Кандый керектү, кандый суракту? Менен кандый болуш керек? Бу мынайып чаксырап јаткан улусты канайдараар?

— Бис улустын ижи-тожын, јадын-јүрүмин көрөргө јүрүбис — деп, Лазарь айтты. — Көрүп јадыбыс, јаан иш өдүп јат, улуста бош јок. Школдын балдарыла туштажып, библиотекага, клубка кирип ийеле, Кан-Оозы барар болбойс.

— Эмеш эрте эмезе эмеш орой келген болзоор, уулдар, улусты клубка толо јууп берер эдим. Јыргал-мөтөл дө эдип ийер эдибис. Улус та слерге јолугарга күүнзеп јадылар. Је бүгүн-эртен неме болбос болор.— Онон ол биске колхозто кандый иштер өдүп турганы керегинде, мал јылдан кандый чыкканы керегинде, колхозтын мынан арыгы өзүми керегинде — ончозын куучындап берди. Је сүрекей мендеп турды.

Школ аңылу будукла, книгелерле, тозынла јытанат. Сүүнчилү туштажу болды. Балдар тибиреде јүгүрүжип, залга толо берди. Олор торт ло оосторын ачыклап алала, бистер јаар көргилеп отурат. Лазарьдын кажы ла сөзин лаптап тындап јадылар. «Шу-у, шу-у» эткен табыштар угулат. Онын кокурлу үлгерлерине, «Тубадан» алган үзүктерине олор изү колчабыжуларла, сүүнчилү каткыларла каруу берип турдылар. Бир кичишек, јакпак сынду уулчак тын каткырып ийерде, тумчугынан не де салактай берди. Бис мыны көрөлө, каткырып ийдибис. Бастыра зал јир каткыда. Онон библиотекада, клубта, койлор кайчылап турган улустын ортозында болдыбыс. Библиотекарь келин биске айтты.

— Алтай бичиктер ас. Улус жаңы бичиктер сурап жат.

— Литература жүс жылдыктардын туркунына өзүп жат не, көөркий, — деп айттым. — Бистин профессиональный литературабыс баштапкы ла алтамдар эдип туру. Же, байла, бир жетен-сегизен жылдын бажында кычыргадык жакшы бичиктер жеткилинче болор. Уулдар албаданып бичигилеп ле жадылар. Же бир канча бичиктер слердин библиотекеда жок эмтир.

— Акча жетпей жат...

Зоотехник Махайланын айлына конуп алала, эртезинде Кан-Оозына једип бардыбыс. Аштап турганыс. Јирме беристе јойу басканыста база. Столовыйга кирип барала, Лазарь аш-курсак беретен өткүшке семтек бажын сугуп, каткызын јажырып болбой, жардак үниле сурады:

— Эй, келндер, Кан-Оозынын сазында бакалар эриди бе? Каарып салган бака јипрге келдим. Јас ла келзе, јазап берерис деп кем айткан эди? Јопон уул санаарга кирет пе?

Бир кыска сынду, бошпок келни Лазарьды көрүп ийеле, казан булгайтан јаан чуучагын ала койып, кыйгырып ийди:

— Ах, кулугур, алмыс-кутус таңма! Бисти кышкыда јыга мекелеп салган. Бис сени чындап ла јопон кижин экелген туру деп бодогоныс! Солун кижиге не аайлу сүүнгенис! Эмди кемди алып келдин? А? — Ол өткүштин јанына базып келеле, кенете Лазарьдын јелмер чачынан үстү, бошпок колыла ала койып, каткырып, ары-бери силке тартты. — Эмди бисти төгүндеерин бе? Алматынарың ба?

— Јо-о! Јо-о! Божоткор, эјебис! Эмди анайтапыз!

— Јанында турган кижин база јопон бо?

— Јо-ок, алтай ла кижин, советский гражданин.

Ол Лазарьдын чачын божодып ийди.

— Мен сеге баканы көргүзерим, ах, шилемир, ах, алмыс!

Лазарь жаңыс ла бажын јайкап, жаркырада каткырып турды. Онон ол кышкыда болгон учуралды меге база катап куучындап берди: «Керек мындый болгон. Радиокomiteette ол тушта јажыл өңдү сок жаңыс «Москвич» деп машина бар болгон. Эркемен Палкин, мен, Александр Демченко Көксуу-Оозы аймак јаар јорукка баргылап јатканыс. Кан-Оозына орой энгирде једип келдибис. Озо ло баштап нени эдер? Ажанып алар керек! Декабрь ай. Салкын, шуурган, тырс эткен сооктор. Столовыйда јылу эмтир. Улус көп жок. Мындый энгирде улус јылу тураларында отуруп жадылар. Курсак јакыдып, ажанып отурдыбыс.

Официант кыс, су-алтай бала, Эркеменди та не аңылап көргөн, кайкайдым. Ол өңөлөп базып келеле, Демченконын кулагына энчейип, араай сурап јат:

— Бу не кижин? Кажы јердин?

Александр Михайлович карып калган уйдын кату эдин оору тиштериле өзиретингендү чайнап, ажаныжын да токтотпой, айда салып ийди:

— Япон кижн көрбөгөн бө?

Залда «япон», «япон» деген шымырт жайыла берди. Черүден жаны ла жанып келген алтай уул бистинг жаныска басып келеле, сурап турбазын ба:

— Япон кижиге мен ан журап койгон значогым сыйлаарга турум, жараар ба? Кереес эдип кийип жүрзин! Кебеделинен бодо-зо, жакшы көөркий болгодый.

— О-о, сыйла, сыйла! Бу пролетарский интернационализм-нинг, карындаштыктын темдеги болзын — деп айттым. Уул значогын Эркеменнинг төжине тагып береле, онын колун тыг тудуп ийеле, столына барып отура берди. Чек ле сүүнип, оморкоп турган болгодый. Же бир ле болгон, ойынды учына жетире ойноор дештибис. Мен тилмешчи боло бердим. Мында Көксуу-Оозы браадала, конуп жаткан шоферлор до болгон. Олордын бирүзи басып келеле, бистен чала эпжоксынып сурады:

— Япон кижн аракы ичер бе?!

— Ак аракы ичпей жат. Же кызыл аракыны ичер. Виноградтын аракызына үренип калган ине. Эмезе ого ристен эткен сакэ деп аракы керек, чек ле жылыдып салган алтай аракы ошкош неме.

— Э-эх, жай болзо, алтай аракы кайда барзын. Виноградтын аракызы бисте кайдан келзин, же кызылгаттыйы бар. Ачу. А столдорды бириктире тургузып ийзебис кайдар? — деди. — Эптү ле нак болор ине. Бис тегин улус. Же бойысты тудунып билерис.

— Же, тургускар, — дедим.

Ба! Шоферлор столдорды бириктирип ийеле, кызыл аракыларды күч-күч этире тургускылап ийдилер. Эркемен кижн ондобос нени де калырап жат. Мен көчүрүп жадым! Жыргал баштала берди. Же каранга жалтанып, шимиреп отурдыбыс. Таныш кижн ле кирип келзе, божогоныс ла ол. Бистер кемдер болгонысты ол танып ийер. Бу уулдар токтогысты берер. Төгүнчи немелерди карамдазын ба база. Шоферлор сурагылап жадылар:

— Бай биледен бе?

— Жок, орто жалду почтовый чиновниктинг уулы, Москвада, Патрис Лумумбанын адыла адалган университетте үренип жат, — дедим.

— Сен ого жазап көчүр, лаптап туруп. Бис жоноп албатыга каруузып жадыбыс, иштенкей албаты, бис онын нажызы, же олор эмдиге жетире каанын, бай-капиталисттерин не антарбай турган, а? Американын базаларын ары кедери сүрер керек! — деп, бир жаан, таларкак шофер бир пудтын чойы ошкош жүдругын

столдын үстине күч салып сурады. Мен былыр-былыр эттим, Эркемен база чыйкылдап ийди. Мен көчүрүп жадым.

— Революционный айалга жок деп айдат, эрте дийт. Буржуазиянын ийдези жаан.

— Айалга! Айалга! Айалганы төзөөр керек — деп, шофер арбанды. — Японияда ишмекчи класс жок по?

Бу ла бошпок казанчы келин базып келеле, сурап жат:

— Япон кижине ас ажанып жат? Бистинг курсагыс жарабай турган болор бо? Гуляшты анан-мынан чокыйла, туура салып койды.

— Онын жийтен курсагы каарып салган бака, банан, фасоль — дедим. Бистинг курсагысты жин болбой, чек ле арыктай берди. Карган уйдын эдин канайып жири ол?

— Көөркий япошка! Мында ого соок то, торо до болбой кайтсын! Баканы кайдаг алар? Саста тагмалар тонтгылап калган. Жай болгон болзо, уулчактарды айбылап ийзем, экелип берер эди. Эх, шыралап жүрген көөркийди, япошканы! — деп, ол калактай берди.

Мен Эркеменнин кулагына энчейип, алтайлап кимирендим:

— Күр-рү-үм, капшай качалык!

Эркеменнин онон до ары япон болуп ойноор күүни бар. Бу ойын ого жарай берген болгодый. Же мен өрө туруп, жаан керек эдип турган кижине болуп, айттым:

— Нөкөрлөр! Ажару эткенигерге жаан быян болзын. Ыраак жердин кижизи, господин японец, бу туштажуны, байла, ундыбас. Же онын кудайга мүргийтен, онон уйуктайтан өйи једип келди. Јагдаган јангын канайып бузар? Ол совет кижине эмес ине. Јакшы болзын. Јакшы жүрүгер!

Бисти ончо улус эжикке јетире үйдежип салдылар. Машинага кире конуп, карагуй түнде кайылып калдыбыс. Эјем ол тушта мында јаткан. Ыраак та барганыс жок. Онын айлына барып, уйуктап јаттыбыс. Эртең тура эјем јуурканды антара тартып, арбанды:

— Тур, тур, Лазарь! Мында кандый япон экелген?! Тышкары камык улус јуулып келген. Япон кижине көрөтөнис дежет. База тани ле таап ијдин болбогой? Мынын алмыс-шулмузы качан токтоор?

Чыгып барзам, ограданын јанында јирмеден артык үй улус, балдар, карган өбөөндөр јуулып калган эмтир. Он колымды өрө көдүрүп, айттым:

— Нөкөрлөр! Японец кудайга мүргип јат. Јагдаган јангыла ол бүгүн өскө укту улуска јолугар јангы жок. Јүзин арчуулла туй тартынып алган отуры. Бир неделенин бажында Көксуудан кайра јанарыс, ол тушта клубта жаан туштажу болор, ончогор

келгилер. А эмди тарап-таркап јаныгар! Ол слерлерле тўнгей ле тушташпас!

— Јаш кижидешти не... Кандый кудайзак немези эди...

Улус тарап-таркай ла берерде, калак ла дезен, керек дезе чай да ичпей, машинага отурала, капшай ла качып атанганыс. Эркеменин чырайы бўркўк. Японец болор кўўни јок.

— Кўрзўг, Александр Михайлович Демченко база кутус ла кижидешти! — дедим. — Слер экўнин кылыныжыгарга кирри-жип турганда. Шоферлор сезип ийген болзо, токтогорды берер эди.

Лазарь каткырала, колын јангыды.

А р у к ў ў н ј е н е р

Ненин де учун 1958 јылды бўгўн эске алынадым. Алтайыста элбиреген јажыл јай турган. Бис ончобыс иштеп ле јадыбыс. Чала керексинбес эмеш баштак јўрўм божоп јат. Эмди тын тудунар керек. Је ненин де учун бистин јўрўмисте бу јенил эмес ўйлўр болгон. Сўре ле кандый да шинжўлер ўдўп турган: талтабыш, чынду, тўгўндў, акту ла каралу эрмектер. Мен кўп немени ондоп болбой туратам. Ченемел јок.

Лазарь, Эркемен, мен 1957 јылда институтты божодоло јанып келеристе, санаабыс бийик ле омок болгон, тилибис чечен, Москвада темиккенис аайынча немени кўндўре айдып ийетенибис. Онон улам бисти чала ого-бого кыстап, јабызада базып ийерге ченешкен улус бар ла болгон эмей. Јаш уулдар кандый кара санаалу болотон эди? Бир кезек немени јастыра да айдып турган болорыс. Је оны араайынан тўзедип салза, не болор? Эмди шак анайда эдилеп јат. Ол тушта чек андый эмес болгон. Мен эмдиге ле јетире кайкап јўредим. Ўрў ўзўп турган кижини јаба базар, тегелеп ийер, онын тўбегине сўўнер кылык-јанг кайдан келген? Ол кўйўниш пе? Айса озодон бери башка-башка сўўктў, ујалу улустар бой-бойына атааркажып, кўйўнижип, кажызын да ўрў ўскўрбей ле јаба базып келген кылыктаг арткан-калганы ба?

Бистин баштапкы бичиктерис. Олорды канайып шингебеди деп айдар. Национализм бар ба деп шингеден, политический јастыралар да бедирегендер. Шўўжў ўдўп јат. Бир коркушту кара санаалу нўкўр болгон эди. Онын ады-јолын адабаза да кем јок. Ол куучын айдып јат:

— Нўкўрлўр, Лазарь Кокышев эбире кайнап јаткан јўрўмди, ишмекчи улусты кўрбўй јат. Ол бистин озочыл койчыларыстын, ўрден тагынган ат-нерелў улустарыстын јўрўмин кўргўспейт. Ол бичийт:

Мен Тугайанын бажында турум.
Эбире ээн элкемдер, јалангар.

Бу политический јастыра. А тракторлор кайда? Колхозчылар кайда? Аполитично!

— Је бүткүл јуунтыдан эки ле јолдыкты аларга јарабас ише — деп, Лазарь унчукты. — Ондо озочыл Јажнай керегинде үлгер база бар.

— Кажы ла јолдык политический јанынан чындык болор учурлу! Эмди Адаровтын үлгерлерин алалы. Поэт кемге ачынып турган? Јербойынын јандарына ба? Айса Совет јанга ба?

— А нени таап ийдигер? — дедим.

— «Јүзинде каткылу — јүрегиме ийнеле кадайтан?» Кем ол?

— Менин сүүген кызым.

— А улус не деп сананар? Мен бодозом, бу үлгерди слер јаан каруулу ишчиге удур бичигенигер.

— Бу нени айдып турган кижини, уулдар?

Редакциянын тапчы кыбы. Тапкынын ыжы. Тал-табыш. Эркеменге де база једишкен. Бир канча улус биске деп сөс тө айттырбай турдылар. Критиканы сүүр керек!

Бисти сөгүп турган кижини папказын тач этире јабып, соогын коркушту тартынып, айтты:

— Андый болзо, куучын өскө јерде болор!

Онон чындап та куучын өскө јерде, бийик јерде болгон. Байагы бисти сөгөөчи күлүк не деп айтпады деер. Канайып бурулабады деп айдар? Онын сөзиле болзо, бисти көндүрө ле Кызыл-Өзөккө апарар керек. Јаан јерде отурган пөкөрлөр онын сөстөрине бүдүп јат. Олор алтай тил билбес. Је төс јерден бир кижини келген. Ол мыны ончозын тындап угуп отурган. Бис үчүнчү лаптап ајыктап отурган. Онон учында айткан:

— Бу слер нени айдып туругар? Мен бу уулчактардын бичиген үлгерлерин кычыргам. Олорды Новосибирсктин орус поэттери көчүрген, андый ба? — Ол Эркемен јаар көрди.

— Андый. Бисти Афанасий Лазаревич Коптелов, Елизавета Константиновна Стюарт, Александр Иванович Смердов орус тилге көчүргендер. Бу ла сөгүлтеге кирип турган үлгерлерди олар көчүрүп салган. Бис — интернационалистер. Москвада бир институтта төртөннүн артык нацияларлу улус үренгенис. Бис карындаштардый нак јүргенис. Бисти тегин јерге бурулан јадылар — деп, Эркемен өкпөөрүп айтты.

— Уулчактар! Былардан кандый политический өштүлөр таптыгар, ого үзеери националистер, кижини нени ле угар! — деп, төс јерден келген таларкак оборлу, јоон үндү кижини айтты.

— Бис олардын оок-тобыр једикпестерин айдып берерге турбай — деп, бюроны өткүрүп отурган кижини сагалын сыймап айтты.

Бу ла бйлбрдб бис не аайлу санааркаган эдибис. Же жүрүм ичкери барып јат. Кей-төгүн бурулаш эмди болбос деп иженедим. Же кажы ла кижининг жүрүминде, ижинде, бичижинде бнотийин этпеген јастыралар болуп јат. Оны нбкбрлик кўўле, ару, же јана болбос чике айдышла тўзедип салар керек. Кижиде јангыс жүрек, јангыс жүрүм. Онын жүрүми ороонго керектў. Бис кажы ла кижини кичеер, же ол кижиден, керек болзо, ого берилген ишти јакшы бўдўрзин деп некеер учурлу.

Кезикте кайдаар да кача берер кўўнис келген. Же партиянын обкомы бир кезек ажа коныштарды тўзедип, бистинг ижиске, жүрүмиске јаан ајару эткенине эмдиге јетире быйанду жүредим. Бисти ээчий-деечий КПСС-тинг членине алгандар. Озо баштап Эркеменди, оног мени, оног Лазарьды.

Эмди бистинг санаабыс јарык. Тўндў-тўштў иштеп јадыбыс. Алтай литератураны капшај бскўрер керек. Бичип турган улусты эбире јууј тартар. Уредерис, ого коштой бойлорыс ўренерис.

Школды кожо божоткон уулдар, кыстар, ончо кару нбкбрлбрис кўчтери јеткенче јомбшкилеп, ал-санаабысты кодўрип ле јадылар. Александр Бардин келзе, темир тижн јалтырап, каткырғанча ла кирип келер.

— Бу аймактарга не жүрбейдеер, а-а? Едрена-палка! Слерди кижн сакып јат. Ишмекчи класс керегинде бичиир керек. Слерге јангыс ла — лирика!

Оног бис энгирде бир јерге јуулып ийеле, јаш жүрүмисти эске алынып, кем кемди сўўгенин, најылажарга албаданганын тоолоп, бой-бойысты андыжып, талғанча ла каткырып јадарыс. Александр Киндишевич ол тушта Јабаганын совхозынын механизаторларынын бригадирн болуп турган. Александр Садуевич Кусков — Туулу Алтайдын педагогический институтынын преподаватели. Бу 1960 јыл болгон ошкош эди.

Бис кбп сурактардын аайына чыгарга албаданып туратаныс. Бктбм куучындар база болгон ло. Тбс сурактардын бирўзи — бу алтай балдарды канайып бийик ўредўлў специалисттер эдип ўредип алар? Национальный школ келер бйдинг бийик ўредўлў ишчилерин белетеп аларында айдыжы јок јаан учурлу болгонын бис эмди ончобыс јакшы билди јадыбыс.

— Алжирдин јайымы учун тартыжар керек — кем де кббрўйт.

— Черўге барза кайдар? Вася Чанчибаев, Алексей Такин, Эрден Параев — офицерлер.

— А мында иштерди кем эдер? Сен ол бистинг койчылардын, механизаторлордын ижин кбрдинг бе? — деп, Лазарьга Саша чурап барды. — Тенгериден јерге тўсегер, уулдар! Јурт хозяйствоны учына јетире механизировать эдер керек. Улус эмдиге бтбкти јойу тартып јат! Володя мыны билер, бойы кой кабырган.

— А мен чочколор кабыргам — деп, Лазарь каткырды. — Же, чочконун фермазынын заведующийи болуп барайын, а?

— Математика! Балдарды точный, чике наукага үредер керек — деп, Саша та ненин де учун тын кыйгырып турды. — Кибернетика! Астробиология! Келер ой — олордо. Бастыра хозяйствоны автоматизировать, механизировать эдерге науканы ичкери өскүрер ле оны жүрүмге жууктадар керек!

— Ончозы математиктер боло берзе, малды кем кабырар? — деп, Эркемен каткырды.

— Биология жаранып өзөр. Мал керек жок болор. Этти искусственный эп-сүмеле өскүрүп аларыс.

— Искусственный этти бойун ла жи! — деп, Саша Бардин арбанды.

Кичинек кыптын ичи изү. Энем пелмен кайнадарга отты жаанада салып ийген. Ол столго аяктарды тургузып, бистерди серенгендү ајыктап, сурады.

— А бу табыштараар не жаанай берди? Калагы улус чылап.

— Жок, жок! Бис эрүүл, эне! — дедим.

— Эй, Саша, Аскер Кусков, эдингди тудуп көрөйүн бе? — деп, Лазарь сүмелү көрүп, айтты.

— А не? Тудуп көр, ха-ха!

Лазарь онын жаагын сыймап көрди.

— Кандый эмтир?

— Же тере ле ошкош тере, эт ле ошкош эт. А јунунарында ненин учун, резинка чылап, чыкырап јат? «Чыкырт! Чыкырт!»

— Билбезим. Бу пелмен чек ашпай јат. Володя. Мында не? Јуун ба айса антыгарлу најылар јуулган ба?—деп, Саша Кусков айтты. — Кем барып келер? Лазарь, бар.

— Жок, барбазым. Озо баштап күрежелик, јендирген кичи баратан болзын — деп, Лазарь айтты.

Саша столдон тура жүгүрүп, пиджагын ушта согуп, айтты:

— Же, капшай, уул.

— Э-э, эрезинка уулды эптеп тудар керек! — деп, Лазарь Сашаны ала койды.

Кичинек кыптын ичинде күреш башталды. Энем арбанып чыкты:

— Акыр! Аяк-казан оотлодын, учкандар. Чыккыла мынаи!

Эркемен, Саша Бардин, энем ле мен сыр каткыда...

* * *

Јарым айдын бажында Јабаганнын совхозына командировкага бардым. Кандык ай. Јас. Александр Киндишевич Бардинниг баштап турган бригадазы јакшы иштеп јат. Ол керегинде корреспонденция бичиир керек. Јагыс булуттарлу күн. Јабаганга

једип барзам, јер ижи кидим өдүп турган өй эмтир. Инженер кижиконторада отурган болор бо деп санандым. Барзам, анда јок эмтир. Бедреп турзам, мастерскойдо, кандый да эскизи једип калган трактордын алдында кирип калган, бастыра бойы балкаш, сүркүш болуп калган јазап јатты.

— О, иштинг героыйы! — дедим, — сен керегинде баллада бичириге келдим. Бу мында нени эдип јадын, Саша? Айса, амырап јадын ба?

Трактордын алдынан Саша чыгып келди. Јаңыс ла тиштери кажандайт. Бойымда санандым: «Беш жыл үренген. Инженер-механик! Бу трактордын алдына не кирет не?»

— Куда-ай, уул, бош јок. Түни-түжиле иштеп јадыбыс. Мен түнде кыра тарткам. Бу эскизи једип калган шилемирдинг сеплениези оодыла берген. Карын јазап алдыбыс. Сен мени чүрче сақып ал! Қийимим солып ийейин!

Трактордын ары јанынан база кап-кара уул чыгып келди.

— Коля, бу немени кыймыктадып көр. Јакшы болзо, түниле кыра тартарын! — деп, Саша кичинек кыбычактанг кыйгырды.

— Јарайт! — Уул трактордын моторынан та нени де чуқчый берди. Гаражтын ичинде темир-терс, оодык-сынык немелер, эски көлөсөлөр, радиаторлор, гусеницалар, бочколор — көрмөс тө аайлабас.

Бойдонг кижининг кыбы. Көнгөй. Темир орын, стол. Печкеге салар одын да јок.

— Бу сенин јаткан бүдүжинди! — деп, мен арбапдым. — Инженер-механик! Озодо андый улус ак перчаткалу, кара костюмду жүретен!

— Кара костюмом ол толукта туру, едрена-палка! Сүркүшке јаңыс ла килтиреп јат — деп, Саша катқырат.

Энгиргери там бүрүнкийлей берди. Јабызак кырлардын баштары боп-боро. Онон јалбак-јалбак ак карлар јаңы ла эрип, жылып келген јердинг үстине араай түшкүлеп баштады. Уүрлү кастар калактажып, канаттарын талбынат. Қүннинг-айдын айалгазы кубуларын сескилеп турган болгодый. Агаш тураларлу, арсак агаш чедендерлү деремне база боп-боро. Јүрегиме кандый да эрикчел боло берди: «Сашага мында, байла, карыкчал болор».

Је көрзөм, Сашанын карыгып ла турганы јок. Ол ло кокурлаган, катқырган бойы. Мен сурадым:

— Саша, сеге мынан артык иш табылбады ба? Он беш жылга государство сени не үреткен? Тракторист болзын деп не? Бу ишти јети де классты божоткон уулдар јакшы бүдүрип јат.

Саша печкеге от салып, бир эмеш унчукпай отурды. Онон араай ла табылу айтты:

— Володя, мен ишти энг ле јабызынан баштаарга сананып

алгам. Якшы билип, темигип алайын деп. Качан мен инженер айса башкараачы ишчи болзом, мени кем до кыйа көрүп, неме билбес кижн деп айдып болбозын. Механизаторлорды башкараарга турган болзон, ончо техниканы олордон артык бил.

— Онызы чын, — дедим.

— А бойыңды көр — деп, Саша айтты. — Сен база бийик үредүлү. Же жүк ле литературный ишчи. Бу редакцияда эн жабыс иш, чын ба?

— Чын. Озо баштап бичирине үренип алар керек.

Бис оны-мыны куучындажып, база ла школдо жүрүмистн эске алышып, түн ортозы өткөнчө отуруп калганыс. Кандый да жаан кара шилде кызыл аракы болгон. Саша эт кайнаткан. Тырык тумчугынын бажы терлеп, шил көстөри жалтыран, казан азып турды. Эртеп трактористтерге барар дештибис.

Ойгонып келер болзо, кар жаап салган. Көзнөктинг алдында сок жагыс чибн агашта кушкаштар аайы-бажы жок чуркуражып турдылар. Кар жаап та салза, яс келип жат. Тышкары жылу. Ле мен туфля өдүктү келгем. Жодого једип турар карла эмди канайып базар?

— Седеркеп туруп сл — деп, Саша айдат. Онон бойының јутта кийетен, чек чорчыйа кадып калган сопогын берди. Онызы батпады.

Мен эн турада жагыскан артып калдым. Александр адына минип, жүре берди.

— Удабас једип келерим! — деди.

Мен кар качан кайыларын сакып отурдым.

Јылдар элестелип өдүп жат. Эмди Александр Киндишевич Бардин — Кош-Агаштын аймакисполкомының председатели.

Јаан сууның јаказында карагайлар

Јүрүм өдүп жат. Бис оны дневниктерге бичибей јадыбыс. Бу байла, бистинг јаан јастырабыс. Канайып та кичеензе, кижн ончозын сагыжына тудуп болбос. Солуп учуралдар, кайкамчылу тушташтар, карыкчалдар ла сүүнчилер бистинг жүрүмисте ас болгон бо? Олордын эмди каа-јаазы ла сагышта артып калды. Јүрүмде алангыштар да, астыгыштар да, оок-теек јастырыштар да болгон. Ол јогынанг жүрүм, байла, болбойтон туру. Кажы ла кижининг жүрүми бүткүл роман, повесть, поэма. Жагыс ла онынг жүрүмининг эн жаан учурлу, күрмелгендү ле көскө көрүнбес ин бүдүмин билер керек. Кижн — ар-бүткеннинг улу јажыды.

Эмди, канча јылдар өткөн кийнинде, кайра көрүп, мен ынаар-тып калган ыраактарда бистинг јаш тужыстын бозомтык сомдо-рын көрүп отурадым.

Кару најылар, слердинг одуга
Катап ла мен ойто келерим,
Јаш тужынын жараш жаратка
Јанатан јолды мен билерим.
Ол бистинг өчпөс тагыстынг
Омок кожоңы күүзин сезедим.
Ару, бийик амадуусты бистинг
Артатпай, жүректе алып жүредим.

Кезикте бүрүнкийди јалкын јарыдып ийгендий, ончозы јап-јарт көрүне берет. Шыңырап, јылыйып калган үндер јап-јарт угулып келет. Кандый да болзо, карыкчалдар, кунугыштар ундылып јат, сүүнчилер, ару күүн-санаалар артып јат. Кижилик бойынын шыразын, ачу-коронын ундыбайтан болзо, ол ого чөңүп, өлүп калар эди. Ол талайдый терең де болуп јат. Је кижилик кижизек күүниле, сүүжиле, ару санаазыла, бийик амадузыла тирү. Кижикандый ла уурды јенер, кандый да јеткерден айрылар. Фашисттер ол Майданекте, Освенцимде канча миллиондор улусты кыйнап өлтүрген. Бис оны качан да ундыбазыс. Је јаңыс ла ол керегинде сананган болзобыс, ырысты, сүүмјини билбес эдибис. Кандый да болзо, улу жүрүм каргышту јеткерди јенип јат.

Је база бир айдарга турган немем — октын шырказы чылап, сөстинг шырказы јазылбас неме эмтир. Оноң кижик акту бойына согулта албаганча, мыны ондоп болбос. Алтай улус айдып јат: «Јаман керек этсен, акту кижини каралазан, ол эбирип, ойто бойынга једер, эмезе бала-баркага, келер өйдө калдыгынга түжер». Бу јебрен философия. Ол бийик культуралу Индиянын философиязыла тудуш. Мында кижини үредип, санаа алдырып айткан ойгор шүүлте бар. Кижик өлтүрген кижини јаргылап јадылар. Мында эрмек те јок. Је кижини сөслө шыркалап, онын күүн-санаазын өчүре базып турган кижини јаргылабай јадылар. Бу онын ујады. Ол айдар: «Мен мынайда сананып турум, айса болзо, јастырып тургам, бодозом, менинг санаам чын». Телекейде акты, караны ылгап туратан улу ниде-күч бар деп бүдейин дезен, је бу јастыра идеологический санаа болгонун билеп јадын. Је бийик санаалу, билери ас эмес кижик өчтү, јабарлашту керек эдеринен јалтанар учурлу.

Бис кандый улус болгонус? Јүрүмди чын жүргенис пе? Айса көп јастырганус па? Бис неге амадаганус? Неге једингенис? Мен бу суракты бойыма көп катап берип турадым. Је ого тоолу сөстөрлө каруу берер арга јок. Ого үзеери мен эмди де ончозын ондоп болбой јадым. Бис ачыныжып та, адылыжып та, ондошпой до, јөлсннишпей де жүргенис. Је мындый учуралдар жүрүмисте ас болгон. Кандый ла кижиде једикпестер бар. Менде де, Лазарьда да, Эркеменде де бар болгон. Јаңыс ла бу жүрүмнин алдында бис ак-чек жүргенис. Кемди де көмө базар, оны шыркалап,

кыстап ийер күүн жок болгон. Билбей калала, кемди-кемди өөр-көткөннс. Ол улус жаманыс таштагай. Бис кандый да болзо, улусты өрө өскүрер, көдүрер деп кичеенип жүргенис. Алтай лиураураны өрө көдүрүп, өскүрген улустын тоозында бис база болгоныс. Жолдын тууразында турбаган ла эдибис. Бисти улус үч мушкетер дежетен. Эмди бирүбисти кара жердин алдына түжүрүрүп, үргүлүнге амырадып салдылар. Бу бичикте мен кару Лазарьды мактаар, ойиненг өткүрө көдүрер деп сананбай жадым. Ол жүрүмде кандый болгон, андый ла эдип көргүзөргө амадагам. Менин жетире айтпаганымды онын өскө нөкөрлөри, өскө нажылауры айдатан туру.

Лазарьды көп улус билетен, акту жүректөрүнөнг сүүйтөн.

* * *

Жайгыда бис Алтайла јоруктап, Тувадан келген айылчыларды уткып, колхозко барып өлөнг чабыжып, бойыстынг күнүнг сайын эдетен ижисти эдип жүргенис. Кыш. Лазарь ла меге эски библиотеканынг јанынан эмеш онду квартиралар берген. Эркемен автостанциянын јанында эки этаж агаш турада јуртап јат. Ол тушта городто стройка сүрекеј араай өдүп турган ой болгон. Бир тураны төрт-беш јылдын туркунына туткулайтан. Бистинг город калганчы он јылдын туркунына город кеберлү болуп өзүи келген ине. Эмди онын төс оромдорынын бирүзини көрөргө дө јараш.

Ох, ой барып ла јат! Бис иште. Је кажы ла произведенени лаптап шүүжип жадыбыс. Јакшы болзо — јакшы, јаман болзо — јаман. Ончозы көстинг көскө айдылып јат. Ачынар кижн ачынып отурау, сүүнер кижн, сүүнип отурау. Амаду јангыс — авторго болужар, ак-јарыкка коомой эмес бичик чыгарар. Геннальный эмес те болзо, кем јок. Өссин, мынанг ары мынанг јакшы бичизип. Өлтүрө чаап салзаг, онон не болор? Поэттинг јолы башталып ла јадарда, оны төбөлөп саларга јарабас. Кезик нөкөрлөрдинг бичиктерин бис редактировать эдип, јарандырып, түзедип, кезик јерлерин бойыс та бичип, ак-јарыкка чыгарып салатаныс. Качан бир алкыш айдар ба? Эмди алкыш ла айткан үндер угулбайт. Лазарь мындыј јуундарда терен, төп лө керсү шүүлтелер айдатан. Эски протоколдорды көдүрүп ийзе, ончозы көрүнип келер. Је ол протоколдор эмди та бар, та јок.

1963 јыл. Кидим јай. Бисти алтан күннинг белетеништү военный үредүзине апарып жадылар. Ол үредү Јаан суунын јанында, јажыл карагайлардын ортозында өдөр. Комиссияны өдүп чыкканыс. Ончозы јакшы, су-кадык дешти. Јинт улустар. Бис ончобыс лейтенант деп военный јамылу. Городтон запастын көп

офицерлери база барып жадылар. Олордын ортозында Ада-Төрөл учун Улу жууда жүргөн капитандар, майорлор, подполковниктер де бар. Же көп лө жаны лейтенанттар. А чындап, арткан командирлер бир айдын бажында баргандар. Лазарь черүге барарга чек ле жылбиркеп турган. «Офицердин кийимин кийерис» — дейт. Бисти автобустарга отургузып, Чуйдын трагын төмөн шуулада бердилер. Озо баштап военный гарнизонго апаргандар, ошон карагайлардын ортозында эски лагердин ордына экелдилер. Мында төрт-беш кирези агаш туралар, ошон үсти бүркүлү ачык столовыйдын элкем туразы турган. Бисти бичип, взводторго, роталарга бөлип ийдн. Военный кийим, күрек, противогаз берип жат. Гражданский кийимисти таарга сугуп, табыштырып турубыс. Тал-табыш, чур-чуманак. Жайым жүрүмгө үренип калган улус. Бисте дисциплина деп неме чек жок. Жажыл гимнастерка, галфе, шинель, пилотка — ончозын алдыбыс. Лазарь ла мен жагыс ротада. Противогаз аларга келдибис. Менин бажыма бир де противогаз батпай жат. Офицер арбанып турды:

— Слердин бажыгарга бадар противогаз жок! Бу не аайлу баш!

— А не? Мен бурулу ба? — дедим. — Алтай улустын ончозынын баштары жаан. Слер Чунижеков деп писательдин бажын көргөн болзогор!..

— Төгүн неме айтпагар. Мен алтай улусты билерим. Противогазты алыгар, туура туругар, лейтенант.

Лазарь десе бу өйдө мени шоодып, каткырып турган.

— Батпас немени кайдатам?

— Тегине ле алып жүререер. Кемнин очереди?

— Менин!

— Фамилия?

— Кокышев.

— Кандый размер?

— Билбезим. Же мыны кемип көрөйүн.

— Бу эн ле жаан размер.

Лазарьдын бажына противогаз база батпады. Керек десе эмгегине де жетире тартып болбоды.

— Тьфу! База казан ла эмтир. Айла нөкөригерди электеп каткырып турганыгар! Бу кандый жаан башту лейтенанттар, полковниктердин де баштары слердийинен кичинек! Көрмөс слерди алгай! — деп, майор ачынат. — Лейтенант! Противогазты алыгар, ары кедери барыгар. Эмди кем?

Палаткалар туратан оролор агаштары чирип, жемирлип калган эмтир. Мында азыйда адам да үренген болордон аябас. Фронтко аткарандан озо ололды мында эки ай белетеген. Бис терени метр кирези оролорды арчып, стенелеринин сынып кал-

ган агаштарын түзедип, жазап, олардын үстине палаткаларды тартып ийдибис. Палаткаларды эбире кичинек жуукачактар кастыбыс. Жаңмырдын суузы палатканын ичине кийдире акпазын. Онон агаш топчандарды тургузып, орын-төжөкти төжөп алдыбыс. Палатканын ичи элкем де, жылу да болды. Военный жүрүм башталып жат. Погондорды тагынып, кайыш курды кезе курчанын, пилотканы кийип ийдибис. Мынайып кийип алала, жалжырмылжыр базарга да уйатту. Военный лагерь. Палаткалар, стройдо чылап, жергелей тургулан жадылар. Офицерский ротанын командири капитан Алексей Иванович. Онын политический иш аайынча заместители — мен. Бис бир айга үренерис, онон жуулып, келген солдаттарды үредерибис.

Менин капитаным сүрекей жакшы, жалакай уул. Оскүс Суворовский училищени божоткон. Бис түргөн нажылажып ийдибис. Же стройдо, үредүде ол кату. Уулдарды жагыс ла бир иске бастырып ийер. Ол строевой базыт көргүзип, тирс-тирс этире сүрекей жараш базатан эди. Торт ло Кызыл площадьта парадта базып брааткан ошкош. Жайдын баштапкы айы. Изүү. Же карагайлардын ортозында серүүн, кей ару. Кере түжине үредүге сабалып, түнде бут та тартпай уйуктап каларын. Эртең тура алты часта горнист горнын жынырада ойноп ийер. «Туруга-а-ар!» — деген командалар угулып жат. «Стройго-о!» Бис түргөн кийинип, чыга жүгүрүп, стройго туруп жадыбыс. Онон кара тер төгүлгенче ле жүгүрүп, жүзүн-базын упражнениелер эдни турадыс. Бир айдын бажында жарындарыс түзелип, ичтерис чичкерип, жеңил, чыйрак-чыдым боло бергенисти бойыс та билгенис. Капитан бисти стройго тургузып алала, ончобысты аяктап, сүмелү күлүмзиренип айдатан!

— Жакшы, уулдар! Эмди слер жуучыл командирлерге түңей! А келеригерде не онду болгон эдигер? Карган кастар чылап, жайбандажып баскылап жүретенигер. Эмди. Ух, күлүктер! Равня-а-айсь! Смирно! Нөкөр замполит! Политический үредү өткүрерге рота слерге берилип жат. Эптү позицияны бойыгар талдап алыгар!

Мен озо оаштап команда береринен уялып туратам. Бу кичи өнөтийин канайып кыйгыратан? Араай айтсан, командан угулбас, тын кыйгырып ийзен, үнниг кезикте үзүле берер. Чек ле жаш пөтүктин үни ошкош. Стройдо турган офицерлер каткырар. Мында кадровый служба өткөн уулдар бар болгон ине. Же учы-учында темиге бергем. Алексей Иванович мени токунадып туратан:

— Темиге берерин, жагыс ла жалтанба! Команданы кезем, кату берер керек. Солдаттар ден селес эдип калзын.

Учы жаар чындап та темиге бердим. Мени электеп туратан күлүктер јобожый бердилер. Эмди кем де өчөгөндү каткырбай

јат. Айткан сөс — аткан ок! Командирдин приказын шүүшпес, оны јангыс ла бүдүр! Мен стройдын алдына чыгып, капитанга честь береле, ротага бурылып, тўс туруп, команданы беретем.

— Рота-а! Напра-аво! Политический үредү өткүрип туратаң јерди көстөп, строевой базытла шагом марш!

Кирзовый солоктор тизирт-тизирт эдип, јарындар эптү эк-челип, строй барып јат.

— Кожондо!

Озо баштап араай ла нак эмес, оноң кожонг тыгып, јангылга карагайлардын ортозында јынгырт-јынгырт эдип турар:

Для тебя, родная,
Есть почта полевая!

Күндер мынайда ла өдүп јат. Бош өйлөрдө алтай уулдар јуу-лыжып келерис. Лазарь, Юрий Якшимаев, мен, база бир Бедесов деп уул. Эркемен кадровый ротада. Анда ончолоры ла армяндар ла азербайджандар болгон. Эркеменге каа-јаада ла јолугып јадыбыс. Ол бистен анча-мынча ыраакта туруп јат.

Бис суранып алала, бир де күнге болзо, айлыска јанып туратаныс. Капитан божодып ијетен. Бис бой-бойысты байлажы, јамыркадыжы јогыпан Алеша, Володя дежетенис. Үредүниң кийинде карагайлардын ортозыла базып јүретенис. Ол бойынын јүрүмин, адазы, энези јууда өлгөнин, өскүс артканын куучындап туратан. Стройдо ол кату, је тегин јүрүмде сүрекеј јалакај, керсү. Је үредүде, стройдо ол јанынан сөс тө јок. Јанып келеле, мен капшай ла кийимди солып јадым. Военный кийимге чек ле темгип болбогом. А Лазарь ол ло военный формадыла көөркөдип, городто торт ло учуп турар. Офицер. Лейтенант. Чолмондорлу погондор. Ол ресторанга кирип, чончојлорын тырс этире согуштырып, јнит официанткаларга честь берип, сертежип турар. Оноң јуучыл офицер болуп, сайрап, аракы ичип, анекдоттор куучындап отурар. Је база омок, шулмус ла кижи болгон. Мен Лазарьдын салкынына кирип, база бир-эки катап анайып кутустанып, көөркөдип, ресторанга барып, аракы ичип, танцевать эткеним санаама кирет. А не? Бис эр улус. Јуучылдар, командирлер. Төрөлиске јеткерлү өй келзе, тургуза ла јажыл кийимисти кийип, стройго туруп ијерис. Алтай уулдар адарын јакшы билер. Јуудан јанып келген өбөгөндөрдн көрзөн. Ончолоры ордендерлү, медальдарлу.

Кайран јай өдүп јат! Алтайдын бийик ажулары, түрген суулары, кангыл мөштөри бисти кычырып тургандый! Келигер! Себининг боочызында јааны аяк ошкош ошкы чейне чечектер эмди јайылып калган болбой кайтсын! Июнь айдын учында запастын солдаттары јуулып келди. Эмди бистинг кажыбыс ла ротный

командирдин замполити. Мен азийгы аайынча Алексей Ивановичтин ротазында замполит болуп артып калдым. Лазарь — экинчи ротада, Якшимаев — үчинчи ротада. Батальондо замполиттер — ончозы алтай уулдар. Көрзөм, Лазарьга күч болуп турган ошкош. Ол бойынын ротазынын командириле ненниг де учун жаражып болбогон. Кылык-жагдары чек башка болгон ошкош. Капитан оны ары-бери божотпос, кандый ла үредүде кожо алып жүрер. Эмезе ротаны ого табыштырып береле, айдар:

— Бүгүн үредүни тан алдынан өткүригер. Командир болуп темигер керек! Эңирдеги шинжүге ротаны бойыгар экелеригер. Жарт па, нөкөр лейтенант!

— Жарт, нөкөр капитан!

Черүде жок деп айдар жаңын бар эмес. Ого үзсери капитанын приказында бир де жастыра неме жок. Жуу болзо, командирди шыркалап эмезе өлтүрүп ийзе, ротала кем командовать эдер? Замполит! Айдарда, үрен, темик, таска. Же военный служба өтпөгөн кижиге мындый жакылтаны бүдүрерге жеңил эмес. Оны озо баштап үредер, тазыктырар керек. Же капитан мындый айалгага ажару этпей жат. Алексей килеп те, анайда ок кату некен те билетен. Ротаны старшинага берип салатаныс. Ол строевой үредүни менен жүс катап артык билер. Же эңирги шинжүге ротаны комрота эмезе онын заместители экелер учурлу. Көп сабада бис. замполиттер, экелип жадыбыс. Бир катап база ла эңирги шинжү болгон. Менин ротам шинжүни жакшы өдө берди. Старшина стройдо — оноң эмеш жалтангылап жадылар. Солдаттарды божодып ийдим. Лазарь Васильевич бойынын ротазын үредүден экелип жат. Олордо тактический үредү өткөн ошкош эди. Ончозы чой бөрүктү, жүктүктү, автоматту — кыскарта айтса, толо жуу-жепселдү. Лазарь ичкери жүгүрүп, тура түжүп, команда берет.

— Про-га-а! Стой! Смирно!

«Жакшы» деп ичимде сананып калдым. Же, байла, бажы айланган — «направо» деп айдатан кижги, «налево» деп кыйгырып ийди. Солдаттар бура согуп, батальоннын командирине көчүктөрүн көргүзүп бердилер. Лазарь там манзаарый берди. «Кругом» деп команда берердин ордына, «тьфу!» деп түкүрүп ийеле, «нал-еево!», «база катап нале-ево!» деп команда берип салды. Чырайынын соогы коркуш. Солдаттар эки катап бура согуп, чой бөрүктери кыгырт этире согулыжып, каткырыжып турдылар. «Смирн-но! Равнение на середину!» Оноң кирзовый сопогыла тўнк, тўнк этире базып, комбаттын алдына тура түжүп, честь берип, докладывать эди жат:

— Нөкөр майор, экинчи рота эңирги шинжүге белең. Личный состав ончозы көзигердин алдында!

Командир ары-бери көрүп, тиштерин кыжырадып, араай айтты:

— Лейтенант! Мынаг ары кедери тайылгар! Кудайга баш, комполка мында жок! Комрота кайда? Старшина кайда? Ары кедери марш....

Лазарь «Уктым!» — дейле, эбире согуп, ротанын јанына жүгүрүп келди.

— Тарап-таркап барыгар!

Мен карагайга јөлөнүп, каткырып турдым.

— Не каткырып турун? — деп, Лазарь кыјырангып сурады. Бастыра бойы боро тозын, кара тер эмтир.

— Тьфу! — дедим, — он ло сол јанын ылгап билбес, офицер мен деп официанткаларла уйалбай сертежип жүрер! Жок, сененг, уул, жуучыл офицер болбос. Сен штабной күжүл ле болуп жүреринг. Озодо сендий ле немелер аристократтардын гостинныйларында тыйрындажып жүрген. Уйат!

Лазарь айдар немезин таппай, ары-бери бажын булгап турала, тиштерин чакырт этире чайнап, кыйгырып ийди.

— А сен јаан баш! Сеге бир де противогаз батпаган! Тьфу! Курүм! Сеге аңылу противогаз јакыткан дежет, ха-ха-ха!

— А бойың? — дедим. — Баш јанынан экинчи јерде туруп јадын. Ол до баш көндөй, онды, солды ондобой јат! Көр, ол Юра Якшимаев ротазын экелип, јырс-јырс этире докладывать эделе, жүре берди. Күлүк!

— А-а, андый ба-а? — деп, Лазарь ичкери алтады. — Мен штабной күжүл бе-е? Күрежип көрөлик, кем күчтү эмеш.

Ол мененг кыска, оның учун мен оның ач беллинен тудуп болбой јадым, ол дезе менин белимнен јырс тудала, кенете бийик көдүрүп, јерге кыч салып ийеле, тала-тала каткыра берди:

— Оны мынайда эдетен, голубчик, а Якшымайыңды мен жаңыс та колло јыгып саларым. Пехотага жүрер күүнним жок, десантник болотон болзом эмезе летчик.

— Је божот, бөкө, бөкө эмтиринг, — дедим. Онон өрө турала, кактанып айттым: — Чындап та чыйрак эмтиринг, је сененг түңгей ле жуучыл офицер болбос! Эки катап «налево». Элек, элек! Сени жаңыс хозяйственный ротага ийер керек.

Мынайып бой-бойысты аңдыжып, баштактанып турдыбыс. Эртең тура Эркемен једип келди. Ол терлеп-бурлап, тозын-тобракка уймалып калган эмтир. Бүгүн амырайтан күн. Капитаным кандый да азербайджан уул дейт.

— Алты километр јойу бастым! — деп арбанат — Слер экүге мында макала. Экилегер жаңыс јерде. Таныш уулдар да толтыра. Алтай уулдар көп. Александр Бардинди көрдүң бе? Саша Кусков бери келер болгон. Ух, изүзин.

— Бу кижининг жаңы чоло адын билеринг бе? — дедим.

— Жок, а мен оны кайдан билетем?

— Онын эмдиги ады эки катап «налево» болор. — Онон энирги шинжүдө болгон учуралды куучындап бердим. Учүлө-бис тойгончо ло каткырып алдыбыс. Удабай уулдар жеткилеп келди. Бис жуулыжып, Бий суунун жарадыча барып, эжишип алала, карагайлардын көлөткөзине отуруп, кейтип, көкиш, жыргай бердибис. Бир кураа жаш улус жуулза, кандый сүүнчилү. Айла, ончо-быс школо жылдардан ала таныштар, најулар. Удабас служба божоор, жанарыс. Жаан суудан серүүн эзин согуп турды. Мында бөкөнөктөр дө, томоноктор до жок. Чөлдүн үстинде андамында быыраш ак булуттар тургулап жадылар. База ла кокур, каткы. Жүрүмде болгон жүзүн-базын учуралдар керегинде куучындар. Москвада жүргенисти эске алышып жадыбыс. Ол санаанга кирет пе, а бу санаанга кирет пе? Лазарь туку эскирип калган пластинказын айландырып ла жат. Онын көп катап айткан кокурларын бис эски пластинка дежетенис.

— Володя, бир мун тогус жүс бежен алты жылда, Москвада. Киевский вокзалдын ресторанында, мен сени гусьла азырагам. Төрт салковойды бери чач, шилемир. Касла эмес, а гусьла!

— Тыфу! Угар да күүним жок! Көк төгүн неме айтпа! — дедим. — Угарга күүниме тийди.

— А-а, уятту ба? Бот, уулдар, бери угугар. Бир катап мен акча алгам. Журналда үлгерлерим чыккан. Володяны симфонический музыканын концертине апардым. Эркемен де, Саша да кожо болгон. Володя музыканы укпай жат. Көрзөм, күлүк тын ла аштап турган болгодый. «Сеге музыка жарап жат па?» — деп сурадым. «Жок, — деди, — мен симфонический музыканы сүүбей жадым. Онын ордына барып ажаналык. Ичеелерим аркама жапшынып браады». Бис ресторанга бардыбыс. Менюны көрүп жадыбыс. «Нени жириң?» «Гусь!» «Кас дединг бе?» Мен сеге «гусь» деп айттым не! Онон ло бери ол меге төлүлү болуп калган. «Гусь». Күрүм оны алтайлап кас деп айтса кайдар?! Алтай тилди жоксырадып жадын? Ха-ха. «Гусь, гусь!»

— Же, кайдалык! Мен сен чилеп эки катап «налево» деп айтпагам — деп каткырып жадым. — Ме! «Гусь» учун ал! Сенин ле андый күндүү эткенинг санаама кирбейт, көрмөс сени алзын! Ух, сен тегин солдат болгон болзон, мен сеге берер эдим. Көрөөр, уулдар, казнанын сопогын база ла майчыгта базып койгон!..

Лазарь эрмекти бойынаг ырадып, сүмелү күлүмзиренип, сурады:

— Эркемен, ыйлаарга жараар ба? Ха-ха-ха! Же ыйлаарга жараар ба?

— Унчукпа! — деп, Эркемен кыйгырды.

Je Лазарь куучындап ла јат:

— Бир катап кўстнн сыркыны соок салкынду кўни турган. Бис Москвадан Переделкиннго једип келгенис. Студенттердин кичинек, јуунак столовыйида ажанып отурдыбыс. Столовыйида эки-ўч ле кижн арткан. Ончо улус ажанала, јўргўлей берген. Анайткан ла јерде Эркемен кирип келди. Ары-бери де кўрбўй, неме де айтпай, толукта столго барып, стене јаар кўрўп отура берди. Байла, арыган-јобогон туру деп санадыбыс. Бистнн столовыйида сўрекей јакшы, јалакай Шура эје деп официантка иштеп турган. Ол Эркеменге каша, компот экелип берди. Эңирде јийтен курсагыс бу. Онон Эркемен комо-ой ўденип, карыкчалду улу тынып, тўмўн кўрўп, айтты:

— Шура эјебис...

— Не болды, Эркемен?

— Ыйлаарга јараар ба? Ыйым келип туру...

— Ыйла, ыйла, Эркемеша.

Онон кўрўйин ле дезем, кўрўм кўнўреде ыйлап отуру. Ха-ха! А меге ыйлаарга јўп бербей јат. Демократия кайда? Мен база ыйлайтам! Ол јажыл ўлўнгў кўнкўрў јыгылып, шўлаачы болуп, кўнўреде бустап, кўркўреде каткырып јатты. Бис ончобыс јир каткыда. Эркеменле андыжып јадыбыс. Эркемен учында јайнай берди:

— Je не керек, уулдар, а? Не керек? Мен барып келейин! Бу ден торт ло мафия туру не! Эй, мафиоза, огурба, мен барып јадым! Кара теримди ич!

Атанар кўн једип келди. Талтўштин кийининде јандырап деген табыш јайыла берди. Машиналар белен туруп јат. Айылдаг келген кийимисти ўлеп берди. Орын-тўжўкти табыштырып ийдибис. Јал акчабысты ўлеп берген. Je военный кийимди уштызын деген приказ јок. Қалганчы ўйлўрдў Лазарь офицер болорына јилбиркебей барган. Военный дисциплина кату, сўстўн кыйа базарга јарабас. Командирдин јакарузын кыйалта јок бўдўрер керек. Лазарь тегин де кандый да дисциплина сўўбейтен кижн болгон. Бир ле кўрзўм, ол гражданский костюмын кийип ийген, мойнына сары шарфын болчойто буулап алган јўрў.

— Лазарь, бу канайып турун? Қийимди солызын деген приказ болбоды не?! Командирлерге кўрўнбе. Бери палаткага кир!

— А приказына чўчкўрейин! Јанып јадыбыс!

Бу ла ўйдў аллеянын учынан командир чыга конуп келди. Ол тура тўжўп, соогын тартынын, кыйгырды:

— Лейтенант Қокышев, бери! Јўгўрўкле!

Лазарь јўгўрип барала, онын алдына тура тўшти.

— Бу не маскарад, лейтенант!? Военный кийимди уштызын деген приказ болды ба?

— Жок, нөкөр подполковник!

— Эки минут берип турум. Кийимди солызын! Онон менин алдыма! Кру-у-гом, жүгүрүккө марш!

Лазарь тизиреде жүгүрүп барала, палатказына кире конды, онон военный кийимин кийип алган, ошто жүгүрүп келип, подполковниктин алдына чичкере тура түшти. Кайда баратан эдин база!

— Жакшы! Слер жайым, лейтенант! — дейле, онызы туура база берди. — Приказ жогынаг мынайда кылынар учурыгар жок.

Лазарь калжуура берген эмтир. Чырайы кап ла кара боло берди. Бу ла бйдө запастын офицерлери гражданский кийимдерин кийзин деген приказ жедип келди. Бистерди стройго тургузып, бу приказты жарлап ийдилер. Бойыстын кийимис кийип, военный форманы табыштырып бердибис. Жакшы болзын, жажыл кийим! Жууда-чакта слерди адаларыс кийген. Слерди кийгенче жуунын жалангында озор жыгылган. Складтарда амыр жадыгар. Ой келзе, слерди бис ошто ло кийерис! Төрөлис учун от-калапту жууга жалтанбай барарыс.

— Володя, бери кел! — деп, менин комротам имдеди. Ол карагайдын төзине газет жайала, курсак-тамак салып, чөөчөйлөр тургузып койгон эмтир. Мен Лазарьга шымыранып ийдим.

— Баралык. Мени комротам кычырып жат.

Экү жүгүрни бардыбыс. Жажыл өлөнгө жайым отуруп, чөөчөйдү көдүрүп ийдибис. Айрылыжарга ачу болды. Алтан күннин туркунына бой-бойыска үрениже бергенис.

— Эх, айрылыжарга ачу, Володя! — деп, Алексей айтты. — Артып кал, кожо служить эдерибис!

— Алеша, мени база черүде деп бодо. Мен идеологический фронттын жуучылы — деп, нөкөриме айттым. Атанар ой жедип келди. — «Машиналарга!» — деген команда угулды.

— Жакшы болзын, Алеша! — дедим, — жакшы служить эт, генералга жет.

— Жакшы болзын, Володя, — деди, — жакшы үлгерлер бичи, озорды кычырып, кижинин жүреги сүүнзин. Атанып жатканын кандый ачу.

Машинага отуруп жадала, Лазарь айтты:

— Сенин комротан кандый жакшы уул. Меге андый кижини учураган болзо, мен ырысту болор эдим.

— Меге жүрүмимде көп сабада жакшы улус учурап жат, — дедим. — Комрота Алексей ошкош уулдар.

Жажы ла кижинин жүрүминин жолында ого кандый ла кижини учурап жат. Кезиктериле тоолу ла күндерге, тоолу ла айларга кожо жүрерин, иштеерин, же озор санаанда бастыра жүрүминде артып калар. Качан да ундылбас, жарык жылдыстый жарып жүрер.

Кезиги сениле көп жылдарга коштой иштеер, жүрер — ары ла болзо, ундып саларын, не кижн болгонын, кандый кижн болгонын билбезинг де. Керек дезе чырайы да, айткан сөзн де санаа-га кирбес. Айла, улус чындап та чокту чолмондорго түней. Кезиги жарык, жаркынду, кезиги өчөмик, кезиги чек көрүнбес, жарыбас. Лазарь ол бастыра бойы жарып жүретен кижн болгон. Лазарьга эмди түней ле: та айткыла, та карга, та макта. Ол жүрүмнн бойынын билгенинче, бойынын күүниле жүрүп салды. Эзен жүрерде та кемди де өөркөткөн, ачындырган, мен оны билбезим. Же тирүү кижн жакшыны да, жастыраны да эдип жат. Мында кижн кайкаар неме жок. Кичинек те једикпези жок агару кижини бу жүрүмнмде көрбөдим. Мен бир де жастырбай жадым, ончозын чын эдип жадым деп мактанып эмезе өскө улусты бүдүмжилеп турган кижн — ол терен көгүстү, ойгор санаалу, жаан жүректү кижн эмес. Ол тайыс кижн. Андый кижн бойынын амадузына јединерге неден де јана болбос. Лазарь бойынын једикпестерин жакшы билетен, оног айрыларга кичеенип жүретен, же кылык-јаңы јымжак, бойы керексинбес болгонынан улам, ол көп катап јыгылган да, тегин јерге айттырган да. Ол мактын татузын да билген, сөгө айтырыштын ачузын да билген. Же, кандый да болзо, качан да болзо, алтай улус Лазарь Кокышевти сүүген де, күндүлеген де, көдүрген де, эмди де оны жаан быйанду эске алынып жадылар. Ол једикпестү де болзо, жастыралу да болзо, чындап ла албатынын поэди, албатынын уулы болгон. Бу менин акту бойымнын шүүлтем. Жастырып та турган болорымнан айабас.

Бис он беш жылдын туркунына коштой јатканыс. Ол буурзак, күндүркек. Айлына солун кижн келзе, тизиреде жүгүрип ле келер. Бир катап ол менин айлыма јажытту күлүмзиренгенче кирип келди:

— Володя, менин бир јанынан литературный геройымды, экинчи јанынан таайымды, Патей өбөгөнди, көрөдін бе? Ол менин айлыма айылдап келген, бир бидон алтай аракылу отуры. Мени ол баштап тарый чуулдап туратан, же эмди канайтсын, жүреги јымжай берген болгодый. Баралык. Көрзөң, айткан сөзин уксан. Таайым алты-јетти кижн де алган болзо, бойы жакшы кижн.

Лазарьдын айлына кирип барзам, бир атрайган азу сагалду, бырчыт бүдүмдү, ара костюмду, галстукту, јалтырада арчып салган сопокту кеен-седен өбөгөн отуры. «Э-э, эрдин бойы турбай, эмди мындый седен де, озодо кандый болды не? Кара чачы койу эмтир. Каймакла сүркүштеген чач андый болбой база» — деп, каткымды јаба базып, ичимде санандым.

— Жакшылар ба, былар?

— А-а, жакшы, жакшы. Сен бу Лазарьдын нөкөри бе?! Ады-јолын Аржан Адаров эди бе? Уккам, уккам, Мен Лазарьдын

таайы. Адым Патей. Јееним мени јер Алтайдын үстине электеп салды. Канайдар? База кижиларга јүрүм. Кеберкек, жуунак келинек көрүнөт пе, уул?

— А кайда барар ол. Бойдон келиндер бистинг городто толтыра эмей. Онын орузы да бар, алтайы да бар.

— Јети кижиларда, сегизинчизин не албас, а? — Ол азу сагалын сыймай тудуп, бир көзиле күлүмзиренип, бир көзиле мен јаар шыкай көрүп айтты.

Лазарь ары-бери жүгүрүп, казан азып туру. Уйи үйдө јок. Удабай столго үчү отуруп ийдибис. Чала-была аскан казан белен. Төрт-беш чөөчөйдүн бажында Патей өбөгөн азу сагалын сыймай тудуп, јаан ак колпладыла јүзин арчып айтты:

— Бу уулдар кижини ден... Бастыра Алтайга уяттап салды Туш кижилар болзо кайдар... Бу ла јееним, Лазарь, эмей база.

Айалга чала уурлай бергенин сезип, мен мендеп айттым:

— У-у, Патей өрөкөн, Лазарьдын таайы, бу слер канайып туругар? Јеенигер слерди карын мактап салды. Коомой эр јети кижилар ба? Тьфу! Бирүзин де алып болбос. Ого јаман-жуудык та неме барбас. Эрдин эри ле јети кижилар! Эмди слердин ады-чуугар јердин јети талазына јайылып калды. Кайда ла болзо, Патей, Патей! Улус уулчактарын слердин адыгарла адап јат! А слер дезе јеенигерге ачынып јадыгар! Бу не? Эй, таайы кижиле, чөөчөйдиле көдүрүп ийелик, чөрчөгн јоктон ууртап ийелик, а?!

Патей тын јөткүрүп, колпладыла көзинин јажын арлап, көзиле күлүмзиренип айтты:

— Чындап та, бого не ачынар?! Айла, Лазарьдын ол бичиги чыккан кийинде бойдон келиндер мен јаар ылам-ылам көргилеп турар боло бердилер, хе-хе-хе! Аргымак адым јок то болзо, автобус бар эмей, уулдар.

— Акыраар, таайым, отурзаар. Бу не мендеп тураар?!

— Сенин белгелеп салган сегизинчи келин бар, оны барын сөстөп көрөйин. Апашкейден де артык болбой, ак кастары көп болбой — деп, Патей тирс-тирс туруп чыкты, боро плащын кийе сокты.

— Кайдаар барып јадаар?

— Баштапкы станция — Кызыл-Өзөк, онон арыгызы — Филаал. Ол јурттын татар-кокшо келиндерин барып көрөр күүним бар. Андый ден бошпок сары келиндер дешкен.

Патей өрөкөн чыга берерде, мен бажым јайкап айттым:

— Ба-таа, эр ле болуптыр. Айла кандый јакшы өрөкөн. Ачынбай јат. Өскө кижилар болзо, сенин үлүүнди берер эди. Је сен, көрмөс, таайынды төзөптиринг, кей-кебизин, баштак.

— Акыр, ол Эркемен деп күлүкти барып көрөлүк. Нени эди отуры эмеш? Патейдин бидонун тудунып алаак, а? Билдинг бе?

— Жарайт, — дедим.

Эркеменди айдып алала, ортолыкка кечип, Майма суунын жа-
радында амырап, сайрап жаттыбыс. Куучын иш-тош, жүрүм-жадын
керегинде болуп жат. Бир канча сурактар биске жарт эмес. Оны
кем жартап берер?

— Ол бир жаан өбөгөнгө барып келзебис кандый болор?
Бисти, байла, чыгара сүрбес? — деп, Эркемен айтты. — Жаңдар-
га удур жамаан неме эдерге турган эмезис. Жарт эмес немелерди
билип аларга жадыбыс.

— Оо, чын, чын — деп, Лазарь жөмөшти. — Уйде өткөн куу-
чын кандый да болзо жуук билижер арга берип жат. Оны интим-
ный дейтени эди бе?

Куру бидонды кайыңнын будагына илип койоло, Майма суу-
ны кече жүгүрдибис. Амырайтан күн. Изү. Ол, жаан кижини, араай-
ынаң ыкчып, туразынын оградасынын ичинде жагыс ла майкалу
базы жүрү. Бис эзендештис.

— Киригер, уулдар, — деди. Турага кирип барарыста, —
отурыгар, не суракту жүрүгөр? — деп сурады. — Амырайтан күн-
де кандый мындый туура салбас керек болгон, а?

Бис бир уула эрмектене береристе, ол колын көдүрүп, айтты:
— Акыраар, акыраар, уулдар. Мынайда эдерге жарабас. Ко-
кышев, сен озолоп куучында.

Лазарь айдып ла жат. Нени айдып турганы санаама кирбейт.
Же жаан өбөгөн алаканын ойто ло өрө көдүрди:

— Токто, токтоп кал, сен калаңы. Адаров, сен куучында.

Мен куучындап ла жүреримде, ол токтодоп ийди.

— Сен база калаңы! Токтоп кал, уул! Палкин, же сен кучын-
да, сен бу экүденг онду ошкожың. Сананып жүрер керек ине,
уулдар. Же кандый сурак, а?

Эркемен түрген-түрген айдына берди. Торт ло пулемет, та-га-
та! Жаан өрөкөн эки колын өрө көдүрүп, онын сөстөрүнө кору-
ланып турган чылап, эки алаканыла бөктөнүп айтты:

— Жок, жок, жок, уулдар! Куучын болбос. Палкин! Болор, бо-
лор! Эрген кабинетиме келигер. Эрмек-куучын ол тушта бол-
зын! Жок, жок!

Бис ого нени айдарга сананганыс? Байла, акту санаабысты:
культуранын, литературанын өзүмүнө ажару эткер деп айдарга.
Коммунист, оного жаан иште кижини, бисти ондоп ийер эмес пе?
Областьла жүрүп, андый-мындый једикпестерди көрүп ле жады-
быс. Аймактардын бир кезек жамылулары ойногон өткүрө бий-
иркек, тынзынчак. Бичинчи улусты кезикте неге де бодобой жат.
Олордын айткан сөзүн чотко до албас. «Поэттер» — дежер.

Эртезинде ижиске келеле, жүрегис караңга шимиреп, сакып
отурдыбыс. «Качан ла телефон шыгырт этпегей, качан ла бисти

алдыртып апарбагай, качан ла јаан кабинеттинг талортозына тургузыш ийбегей, качан ла сын-аркабысты сыйра тартпагай!»
Je звонок то болбоды, бисти алдырбады да, бу керек анайда ла ундылып калды. Ол бистинг јаш болгоныска, өктөмиске, ченемел јогыска ајару эдип, колын јагып ийген болгодый. Онын ла кийинде бис јаан иште турган улусты, олардын айлына барып, «санаа-укаага» үредер деген амадубысты токтодып салганыс. Онон неме болбойтон эптири. Јаныс ла кыйа көс болорыс.

База бир каткымчылу учурал санаама керет. Ол тушта Лазарь ла мен издательстводо иштеп турганым. Осетиядан бистинг нөкөрис Хаджи-Мурат Дзуцаты келген. Ол ло Отелло ошкош күнүркек кайракан. Оныла бис областьтын аймактарыла жүргенис. Нөкөрис Туулу Алтайга экинчи катан келип јат. Бисти ундыбайт. Кандый јакшы. Студент тужында ол Алтайда база болгон эди, эмди эки-үч күннен јанар. Ого јүк јолго до болзо, акча иштеп алзын. Бис онын алты-јети үлгерлерин алтай тилге көчүрип, альманахка салар деп јөптөштибис. Хаджи алтан процентин эмди ле алар, көп ло болзо, тогузон салковой акча.

Редакторлордын эжиги ачык. Лазарь Васильевич договор тургузып јат. Ол бажын чала кыйын салып, турецкий султанга письмо бичип отурган кутус казак чылап, сүмелү күлүмзиренип, бичип отуры:

— Хаджи-Мурат Дзуцаты. Талдан алган произведеннелер. Јирме мун үлгерлик јолдыктар. Кажы ла јолдык учун бир салковой. Айдарда, нөкөр Дзуцаты јирме мун салковой алып јат. Алтан проценти — он эки мун. Эртең аларын, нөкөр. Чайныйды эки күнге ээлеп алып, эки мунды јыргалга божодып ийерис. Сен јөп пө, Хаджи?

— Јөп! Ха-ха!

— Колын сал!

Хаджи-Мурат колын салып берди. Договордо бичилгени — эки јүс строк, строка учун јетен акча. Лазарь ончозын өнөттийн ле көпчидип јат. Je онын куучынын угала, кем де обкомго, онын печать аайынча инструкторына, Тюхтеневке, телефон согуп ийген болгодый: «Издательствоны тоногылап јат. Кандый да осетия поэгле јирме мунга договор тургускан, эки мунгын эртең ичер, базардын јанында столоыйды садып алар эдип јөптөгилеп алды!» Тюхтенева једе конуп келбей база. Табыш угула бергенде.

— Бу Дзуцаты дегени кандый поэт? Улу кижии бе? Лауреат па? Оныла слерлер кандый договор тургусканыгар?

— Договор бу. Эки јүс јолдык, кажызы ла јетен акчадан. Онын үлгерлери альманахтын келер номеринде чыгар. Бис ончозын көчүрип салганыс. Карындаштык албатынын поэдине ајару этпеске јарабас — деп, Лазарь табылу јартап отурды. — Бу

јаан политический иш болуп јат. Дзукаты Түштүк Осетияда эн
жайалталу поэт. Артист. Отеллоны ойногонун көргөн болзогор.

— А јирме мунгнын договори кайда?

— Кандый јирме мунгнын?

— Кандый, кандый! Оскө договор көргүс! Мен биле-ерим,
слер мында нени эдип јадыгар! — деп, Тухтенов казырланып
чыкты. Чек ле чилекейи чачылып турды.

— Нөкөр Тодошев! Јирме мунгнын договори кайда?

— Андый ла договор көрбөдим...

— Айдарда, чайныйда эртен аракыдаш болуп јат па?

Бу ла тушта Лазарь байагы куучынын эске алынып, јаркы-
рада каткыра берди:

— А-а, јетиргилеп ийген бе? Мен оны сескем ле! Оны кем
јетирди не? Оскө кандый да договор јок. Бу ла договорды бичип
отура, мен чек өскө тоолор айткам. Онөттийин, ха-ха-ха! Макалу!
Ох, улус, улус! Слер база јакшы эмтиригер, Товар Санатович,
мындый немеге бұде бергенгерде! Тьфу! Бу коллективте иштеер
кўүним јок. Николай Ильич, меге эмди ле отпуск беригер. Кеде-
дим, барадым, качадым. Кара талайдын јанына барып јададым.
Талайдын толкуларынын кўркўрежин угар кўүним бар. Олор
меге элкем ле учи јок јўрўм бар деп айдар! Эх, каргышту про-
винция! Улалу! Копчылар! Тил јетиречилер! Кожо иштеп оту-
рала, кижиге кара сананып јўрер кандый улус?

— Лазарь, токто, база ла сөскө кирерге турун ба??—деп, Ни-
колай Ильич арбанып баштады. — Бу сөстөрдн эртен ле јетирер
јерге јетиргилеп койор. Айтнаган да немени айтты деп кошкылап
салар!

— Кайдалык! Мен онөттийин айдып турбай! Јетирзин! Менин
ал-сагыжым ару! Мен — коммунист.

Ы р а к о р о о н д о р

Алтай эмди ыраакта-ыраакта. Көзимди јумуп ла ийзем, онын
курч баштарлу ак карлу сўмер сойокторы, көк ынаарда чанкыр
туулары көрўннп келер. Себининг ажузында јажыл мөштөр эмди
ак кыруга тутуртып, ак шуургандарга ородып, араай кўўлежип,
ак карлары буркурап турган болбой кайтсын. Москва да, Рос-
сия да ыраак. Сибирьдин чөлдөринде шуургандар шуурып јат.
Ак керептин төжине јажыл-көк толкулар кўч этире табарып,
кайра ташталат. Мында јылу. Јер Ортозындагы талай. Греция-
нын јараттары, оливковый ағаштарга бўркеткен ак черет таш-
тарлу јажыл кырлары кийинисте артып калды. 1964 јыл. Де-
кабрь ай. «Украина» деп теплоход-кереп Африканын тўндүк ја-
радына, Александрия деп городко, ууланып јат. Керепте бистин

алдыртып апарбагай, качан ла жаан кабинеттинг талортозына тургузып ийбегей, качан ла сын-аркабысты сыйра тартпагай!»
Je звонок то болбоды, бисти алдырбады да, бу керек анайда ла ундылып калды. Ол бистинг жаш болгоныска, өктөмиске, ченемел жогыска аяру эдин, колын жагып ийген болгодый. Онын ла кийинде бис жаан иште турган улусты, олардын айлына барып, «санаа-укаага» үредер деген амадубысты токтодын салганыс. Онон неме болбойтон эмтири. Жааныс ла кыйа көс болорыс.

База бир каткымчылу учурал санаама керет. Ол тушта Лазарь ла мен издательстводо иштеп турганыс. Осетиядаг бистинг нөкөрис Хаджи-Мурат Дзуцаты келген. Ол ло Отелло ошкош күнүркек кайракан. Оныла бис областьтын аймактарыла жүргенис. Нөкөрис Туулу Алтайга экинчи катап келип жат. Бисти ундыбайт. Кандый жакшы. Студент тужында ол Алтайда база болгон эди, эмди эки-үч күннег жапар. Ого жүк жолго до болзо, акча иштеп алзын. Бис онын алты-жети үлгерлерин алтай тилге көчүрип, альманахка салар деп жөптөгүбис. Хаджи алтан процентин эмди ле алар, көп лө болзо, тогузон салковой акча.

Редакторлордынг эжиги ачык. Лазарь Васильевич договор тургузып жат. Ол бажын чала кыйын салын, турецкий султанга письмо бичип отурган кутус казак чылап, сүмелү күлүмзиренип, бичип отуры:

— Хаджи-Мурат Дзуцаты. Талдап алган произведениелер. Жирме мунг үлгерлик жолдыктар. Кажы ла жолдык учун бир салковой. Айдарда, нөкөр Дзуцаты жирме мунг салковой алып жат. Алтан проценти — он эки мунг. Эртен аларын, нөкөр. Чайныйды эки күнге ээлеп алып, эки мунды жыргалга божодып ийерис. Сен жөп пө, Хаджи?

— Жөп! Ха-ха!

— Колын сал!

Хаджи-Мурат колын салып берди. Договордо бичилгени — эки жүс строк, строка учун жетен акча. Лазарь ончозын өнөттийин ле көпчидип жат. Je онын куучынын угала, кем де обкомго, онын печать аайынча инструкторына, Тяхтеневке, телефон согуп ийген болгодый: «Издательствоны тоногылап жат. Кандый да осетия поэгле жирме мунга договор тургускан, эки мунгын эртен ичер, базардын жаанында столовыйды садып алар эдин жөптөгилеп алды!» Тяхтенов жеде конуп келбей база. Табыш угула бергенде.

— Бу Дзуцаты дегени кандый поэт? Улу кижжи бе? Лауреат па? Оныла слерлер кандый договор тургусканыгар?

— Договор бу. Эки жүс жолдык, кажызы ла жетен акчадан. Онын үлгерлери альманахтынг келер померинде чыгар. Бис ончозын көчүрип салганыс. Карындаштык албатынын поэдине аяру этпеске жарабас — деп, Лазарь табылу жартап отурды. — Бу

јаан политический иш болуп јат. Дзучаты Түштүк Осетияда эн јайалталу поэт. Артист. Отеллоны ойногониң көргөн болзогор.

— А јирме мунгың договору кайда?

— Кандый јирме мунгың?

— Кандый, кандый! Ёскө договор көргүс! Мен биле-ерим, слер мында нени эдип јадыгар! — деп, Тюхтенов казырланып чыкты. Чек ле чилекейн чачылып турды.

— Нөкөр Тодошев! Јирме мунгың договору кайда?

— Андый ла договор көрбөдим...

— Айдарда, чайныйда эртен аракыдаш болуп јат па?

Бу ла тушта Лазарь байагы куучынын эске алынып, јаркырада каткыра берди:

— А-а, јетиргилеи ийген бе? Мен оны сескем ле! Оны кем јетирди не? Оскө кандый да договор јок. Бу ла договорды бичип отура, мен чек ёскө тоолор айткам. Онөтийин, ха-ха-ха! Макалу! Ох, улус, улус! Слер база јакшы эптиригер, Товар Санатович, мындый немеге бұде бергенигерде! Тьфу! Бу коллективте иштеер кўўним јок. Николай Ильич, меге эмди ле отпуск беригер. Кедедим, барадым, качадым. Кара талайдын јапына барып јададым. Талайдын толкуларынын кўркўрежин угар кўўним бар. Олор меге элкем ле учи јок јўрўм бар деп айдар! Эх, каргышту провинция! Улалу! Копчылар! Тил јетиреечилер! Кожо иштеп отурала, кижиге кара сананып јўрер кандый улус?

— Лазарь, токто, база ла сөскө кирерге туруң ба??—деп, Николай Ильич арбанып баштады. — Бу сөстөрди эртен ле јетирер јерге јетиргилеп койор. Айтпаган да немени айтты деп кошкылап салар!

— Кайдалык! Мен онөтийин айдып турбай! Јетирзин! Мениң ал-сагыжым ару! Мен — коммунист.

Ы р а к о р о о н д о р

Алтай эмди ыраакта-ыраакта. Көзимди јумуп ла ийзем, онын курч баштарлу ак карлу сўмер сойокторы, көк ынаарда чаңкыр туулары көрўнип келер. Себининг ажузында јажыл мөштөр эмди ак кыруга тутуртып, ак шуургандарга ородып, араай кўўлежиң, ак карлары буркурап турган болбой кайтсын. Москва да, Россия да ыраак. Сибирьдин чөлдөринде шуургандар шуурып јат. Ак керептин төжине јажыл-көк толкулар күч этире табарып, кайра ташталат. Мында јылу. Јер Ортозындагы талай. Грециянын јараттары, оливковый ағаштарга бўркеткен ак черет таштарлу јажыл кырлары кийинисте артып калды. 1964 јыл. Декабрь ай. «Украина» деп теплоход-кереп Африканын тўндүк јарадына, Александрия деп городко, ууланып јат. Керепте бистин

де, өскө дө ороондордун улустары. Олордун ортозында бир бөлүк улус — советский туристтер. Мен олордун тоозында.

Лазарь Кокышев Кубага барып келген. Ол жанынан не аайлуу көп куучындар жүрүп жат. Торт ло Американы Колумб ачкан эмес, Лазарь ачкан деп бодоорун. Андый да болоры жолду. Атлантический тенгисти кечкен алтай писатель — ол. Лазарь жоруктажы керегинде сүрекей жараш куучындап билетен. «Атлантический тенгис. Толкулар күркүрөп, аңданып келеле, жаратка табарып, кайра ташталып турар. Тенгистин жарадын комсомол уулдар ла кыстар — милисианостор каруулдап жадылар. Олор автоматтарын жүктенип, экиден-экиден бөлинип, баскылап жүрөт. Жиит уул, жиит кыс. Олорло кожо автомат мылтык жүктенип, каруулда жүргөн болзом!

Бозом энирде тенгистин жарадында олордун сомдорун мен көрүп туратам. Кубинка кыстар сүрекей жараш. Чачтары калын, кара, көстөри жаан, чырайлары күрөң. Анчадала, кайлык кыстар. Олордун ада-энелери индеецтерле, испанецтерле, негрлерле колыжып калган улус ише. Жаан эмес ортолык. Анда алты ла миллион кижини. Олорды мулаткалар деп адап жадылар. Кубинецтер гитара ойноорун, серенада кожондоорун сүрекей сүйүп жадылар. Пальмага жөлөнүп, гитаразын ойноп, кожондогылап турар. Ох, кандый жараш! Жаңыс ла изүү, кандый да тынчу изүү туруп жат. Тенгистин тыныжы.

Кубага жеңил эмес. Эбире өштүлөр. Экономический блокада. Атлантический тенгистин ол жанында сок жаңыс социалистический ороон. Мыны билип тураар ба? Күч! Жайымнын ортолыгы деп оны чын адап жадылар. Уулдар, өскө ороондорду барып көрүңер, ол тушта төрөлигер слерге жүс катап жуук боло берер».

Качан документтер ончозы белен болордо, өскө ороонго барарга жөп берилген деп телеграмма келерде, мен нөкөрлөрүмди кычырып алала, айттым:

— Же, уулдар, барып жадым. Жебрен Греция, Египет, Турция, Болгария, Румыния. Жараш ыраактардан төрөлимди лаптап көрөйүн! Ол жанынан Лазарь биске тем көргүскөн.

— О-о, сүрекей жакшы, солун жорукташ болотон эмтир — деп, Лазарь айтты. — Акропольды көрөйүн, пирамидаларга чыгарың. Калак, анда бойы арслан, бажы кижини сфинкске болуп калды. Жанып келзең, Надян таныбас.

Эмди мен керептин үстиги палубазына чыгып алала, талайдын элкемдерин аяктап, чайка куштардын ачу кыйгыларын тындап, ончозын эске алышып турдым. «Уулдар эмди нени эдиң жат? Иште ле болбой кайтсын. Соок. Ак карлу оромдор. Туралардын трубаларынан чаңкыр ыштар чөйкүлүп, аспак агаштын кычкыл жыды жайылып турган болор. Энем нени эдиң отуры не?

Каргап энем. Эрке кызычагым балдардын садында, көбөлөк чилеп, учуп турган болор. Уулчагым жылу уйкуда болбой кайтсын».

Бистинг кереп Эгейский талайла барып жадарда, мен үстиги палубага чыгып, айдын түнде, мөңүнделип жаткан талайдын элкем чаңкырларын аыктап, ак-чанкыр толкуларга көрүп, блок-нодыма бичигем:

Эгирдинг кызыл чогында
Эгей талайла брааттым.
Эргип талайга калыган
Эгейди эске алындым.
Айдын түнде көк талай
Мөңүнделип мызылдайт.
Орфей илбилүү кожогына
Толкулар шылырап улаарат.

Бистинг кереп озо баштап Болгариянын Варна деп портовый городына токтогон. Тымык, жылу энгир болгон. Город Кара талайдын жарадында туруп жат. Бис керептен түжүп, городло соотоп базып жүргенис. Онын төс площадинде, музейинде болгоныс. Мен городло түнде базып жүргем. Өскө жер, өскө жүрүм. Баланын ыйы, бийе, кожон. Болгар улус орус тилди ондоп жадылар. Советский Союзтан келген улуска кару, буурзак. Бойлорын бийиркеш, чүмеркеш жогынан тудуп жадылар. Талай, жаан порт, тал-табыш, же городтын бойына теренжий кирип барзан, Одессанын жылу тымык оромдоры санаанга кирер. Кайда ла болзо, шашлык эдин жадылар. Түн ортодо беш этаж тура ошкош ак керебис жыгырада бустап, Варнанын портын таштап, түштүк жаар ууланды.

Эртеп тура Румыниянын жараттарына жууктап келгенис. Констанца — база портовый город, онын жебрен ады — Томи. Оны римляндар төзөгөн деп айдыжат. Бисти жер көргүзөөчи гид келин автобуска отургузып, городтын бойыла, онон онын жака жерлериле таныштыргап. Мында программа эмеш элбек. Кандый да жаан эмес көлгө колын уулап, айтканы санаама кирет.

— Бу көлдинг ады Сүт-көл. Түрк тилле.

Констанцанын исторический музейин мен илбиркеп көргөм. Мында жебрен римляндардын статуялары, кудайлардын мрамордон эткен сүрлери туруп жат. Мени анчадала үч жүстү кудай келин кайкаткан: Пиката, Айдын кудайы. Тарманын, илбининг кудайы. Көп жүстү. Будда бого кайдан келген? Античный кудайлардан үч жүстү кудай көргөнүм чек ле эзелбейт. Онон жанып келеле, мен ол керегинде «Пиката кудай» деп үлгер бичигем. Мында ок, Томинын төс площадинде, жебрен Римнинг поэдине, Овидийге, күлерден кереес-памятник тургузып салгандар. Римнинг улу поэди мында айдуулда жүрүп, калганчы күндерин өткүргөн деп айдыжат. Төрөлинен сүрдүргөн поэтке жүрүм жүрүм де эмес. Айдуулда жүретени, байла, айдары жок ачу. Кижиге төрөлинен

артык не керек? Ол жаан мандайлу күлөр быыраш бажын бөкөйтүп, нени де терен сананып калган туруп жат. Жебрен өргөлөр, шибеелер жемрилип, күл болуп калган, суулар да соолуп, коолдору бүдүп калган, албатыны албаты солыган, империяны империя солыган, же Овидий Надсоннын үлгерлери тирүү. Олор бисти эмди де сүүндирип, санааркадып, кайкадып жат. Чын, жүрүмдик поэзия качан да өлбөс.

Турция. Стамбул. Турктар оны Истанбул деп адап жат. Сүрекей жаан портовый город. Ого үзеери бу город эки материкте туруп жат. Городтын талортозы Европада, талортозы Азияда. Онын бүдүми сан башка. Беш жүстөг артык мечеттер. Олордын чичкечек узун минареттери городтын үстинде сан өрө сайылып калган тургулап жат. Эң узун минареттер Ая-Софиянын төрт толугынан, Чаңкыр мечет дейтен Стамбулда эң жаан мечеттин төрт толугынан көдүрилип жадылар. Ыраактан көрзөң, мечеттердин куполдору чой бөрүктөр ошкош, минареттери жыдалар ошкош. Олор талайдын чаңкыр жаркынына, городтын түдүскөк ыжына көксимек болуп көрүнип турар. Бир сананзан, мечеттер узун жыдалар тудунып, жуу-согушка барып жаткан чой бөрүктөрлү баатырларга түней.

Эң бийик минареттердин бажынан азанчылар мусульман калыкты мүргүүлгө кычырып жадылар. Олордын амырайтан күни — неделенин бежинчи күни. Бу күн эртен тура, күн чыгып да турарда, бастыра минареттерден мүргүүлдин чой-оо кыйгырган сөстөри городтын үстине жыгырай берер. Озодо төс минареттен ле кыйгы угулза, бастыра минареттерде азанчылар кыйгыра беретендер. Кажызы ла бойынын жараш үниле ағыланарга албаданып жат. Эмди ончозын радиофицировать эдип салган. Минареттердин бажында радиорепродукторлор тургузып койгон. Микрофоннын жанында, байла, сок жагыс эң жайалталу, жараш үндү азанчы туруп жат. Беш жүстөг артык моллалар иш жок артып калган болбой кайтсын. Кайда ла болзо, прогресс. Кудайдын да сөстөри радио ажыра барып жат. Айла мусульмандар коркушту кудайзак улус. Олор аллах кудайына тоңкойып бажырып жатса, өлтүредим де дезен, өрө турбас. Орто Азиядан келген уулдар каткырыжып туратан. Бажырып жаткан кудайзак өбөөнниг уучазына шибеейле де сайзан, кайа көрбөс, мүргүүлдин токтотпос.

Бис Ая-София деп озодо крестү улустар мүргийтен собордо болдыбыс. Оны алтынчы чакта император Константин туткан деп историяда бичип жадылар. Он бежинчи чакта турктар Константинопольды жуулап алала, Ая-Софияны мусульмандар мүргийтен мечет эдип алгандар. Төрт толугына коркушту бийик минареттер тудуп ийгендер. Жаан үндү азанчы онон кыйгырза, городтын Азияда турган бөлүгине угулып туратан дежет. Собор-

дын ичинде христианский кудайлардын сўрлерин мусульмандар жоголтып салгандар. Көп чактарга мында мечет болгон. Эмди оны музей эдип койгондор. Кайкамчылу жараш собор. Онын куполынын бийиги коркуш. Бажынды канкайтала көрөринг. Телекейдинг жети кайкалынын бирүзи, байла, бу болор.

Ая-Софиянын жанында чанкыр мечет туруп жат. Бу иштеп турган мечет. Бис келеристе, анда мўргүүл өдүп турган эмтир. Мечетке өдүктү кирерге жарабас. Бөркин уштыбазан да кем жок, а өдүгин ушты. Бис өдүктерис уштып салдыбыс. Мечеттинг ичи сүрекей элкем, куполдоры база айдары жок бийик эмтир. Жаражы сүрекей. Шымыранып та айткан сөс жап-жарт угулып жат. Оны туткан кижини акустиканын законун тын ла билетен учений болбой кайтсын. Мечеттинг ичине кебистер жайып салган. Улус жабыланып эмезе тизеленип отуруп алала, мўргип жадылар. Ончозы эр улус. Үй улус эжиктинг эки жанында агаш чарымдарла туй тартып салган кыптарда отурадылар. Олор до тегин улустын үйлери эмес, а жаан бийлердинг, байлардын үй улустары. Тегин, жокту үй улусты бери качан да кийдирбес. Мўргийтен улус мечеттинг төринде эжигинен киргилеп жат. Онын ары жанында фонтан, база таштарла эбире туй салып койгон көөлмөк суу бар. Олор анда мўргүүлден озо жунуып жадылар.

Бис мечетке кирип келеристе, мулла өрөлөп чыгатын тепкиштү бийик трибуна ошкош неменин үстине чыгып алала, жымжак жастыктардын үстине жабыланып отуруп, «Коран» дейтен кудайдын сөстөрүн бичилген бичикти ачып, кычыра берди. Онын сөстөрү мечеттинг бастыра толуктарында чокум угулып, бийик куполдын түбинде жаңыланып турат. Улус тонкос эдип бажырып, маңдайларыла кебиске түртүп турат. Кезиктери анайда ла тонкойып калган жадар. Кудайына та нени айдып, оноң та кандый алкыш-бийан сурап туратан?

Бис турктардын каандары — султандар жаткан Алтын Мүүс деп жарымторголыкта жербен византиецтер туткан шибенин стенелеринин жанында болдыбыс. Стамбулдын атту-чуулу бөркүлү базарын база көрдибис. Кааннын өргөлөрү, онын алты жүстен артык ойношторы жаткан туралары — эмди музейлер. Улус кайкап көрөтөн — кайкамчыл. Мында жаткан улусты кичееринде, жеткилдееринде он мунг жалчы, каруулчык, казанчы улус иштеген деп гид келин биске жартап жат. Он мунг кижини! Канчанын канын ичкен ле болбой кайтсын. Бис Стамбулда пятница күн болгонус. Мусульмандардын амырайтан күннинде. Тал-табыш, чур-чуманак. Базарда нени ле садып турган улус бар. Олордын кажызы ла кыйгырып жат. Тротуарларга керогастарын күүдүрүп, нени де кааргылайт, мында ок саткылайт. Көмүрлү темир табактар тургузып, шашлыктар быжырып, база ла садып жат. Балыкчылар

кемелерин жаратка буулап, тунде туткан балыктарын мында ла арчып, мында ла каарып, садып јат. Тал-табыштан кижн торт ло јууле берер. Буткүл город садыжарга, ажанарга тышкары чыгып келген деп бодоорыг. Минареттерден мүргүүлге кычырган кыйгылар јынырай ла бергенде, кудайзак дегендери тизелеринин алдына суре ле кожо алып јуретен кичишек, экче кебистерин јайа салып, мүргүгилеп јадылар. Сан башка. Мында кандый бүдүмдү, кандый чырайлу улус јок деп айдар. Кийимдери база јүзүн-башка. Јикпелү, платьелү де эр улус бар, јолду халатту да улус јүрүп јат, јаан шалкык торко шалмарлу, тумчугу кантыр өдүктү, тар көбисектү, азу сагалы атрайган да күлүктер базын јүрер. Олор јурт јерлерден келген болгодый. Озогы националь-ный кийимдерин таштабаган. Јалтыраган лимузиндер, бай улустар, бийиги он-јирме этаж европейский гостиницалар, банктар, заводтор, фабрикалар. Заводтордын трубалары ла мечеттердин минареттери колый-телий туруп јат. Је минареттер трубалардан чик јок көп. Олордын кудайын јаман айтсан --- ого ло өлтүргилеп ийер. Мында ок эштек минген өбөгөндөр кайдаар да мендеп јадылар. Улустын эрмегинен каа-јаа сөстөрдн ондон јадым. Кезикте табылу айткан эрмектер бүткүлинче јарт. Мында талайды «тегис» деп айдып јат, күрди «кемирү» дежетен эмтир. Турк тил бистин тилге јуук. Мыны бичикчи бастыра телекей билер. Сөстөрдн олор бис чилеп чокум айдып јат. Је олордын тилинде араб, перс, грек сөстөр көп болгонишан улам олордын түрген эрмегин ондоп болбозын.

Уй улустары јараш. Јагыс ла тумчуктары өйинен өткүре јаан. Олор эмеш ле јаанай берзе, јараш сүр-кеберин јылыитып ийетен болгодый. Кыстары он үч-он төрт ло јаштудан ала чечектеп јарана беретен деп айдыжат. Турчанкалар ненин де учун испанкаларга түней.

Оромдор быжырган этле, каарган каштанла, балыкла жытанып јат. Бүткүл квартал кенете ле ресторан боло берет ошкош. Машиналар кезикте тротуарла да мантап браадар, кезикте сүзүжер. Ол тушта эки шофер бой-бойын бурулажып, керижип, бир канча минутка турар. Оромды туй бөктөп алар. Шоферлор баштарын кабиналардан чыгарып, каткырыжып, керишке кирижип, бу ла ок өйдө машиналарын аайы-бажы јок огуртып тургулаар. Полицейлер ас. Олор оромдордын белтирлеринде ле тургулап јат.

* * *

Греция. Јылу эзиндү талай. Ыраакта кандый да кырлардын, ортолыклардын сомдоры. Бу ороон керегинде бис школдын учебниктеринег ала билерис. Европейский цивилизациянын кабайы. Кудайлардын ла јарымдай кудайлардын төрөли. Гераклдын,

Антейдин ат-нерелү керектерин кем билбес. Гомердин «Иллиада-вын ла Одиссеязын», Эсхилдин, Аристофаннын трагедияларын, историктердин адазы Геродоттын «Жерлер ле албатылар» деген бичигин эмди де, бирме беш чактын кийининде, кайкап ла јил-биркеп кычырып јадыбыс. Бу јаан эмес јарымортолыктын туулу, ташту јери легендаларла, кудайлар керегинде куучындарла, чын болгон керектерле, исторический памятниктерле торт ло толуп калган. Туулу Алтайды алтын кан-кеределердин јери деп Геродот бичиген эмес беде? Бис Пирей городтын портында токтогонус. Онон Грециянын јериле бир эмеш јоруктаганус. Автобусла. Антейлер де, гераклдар да көрүнбей јат. Армяндар ош-кош бүдүмдү улус. Је бу кайкамчылу јерди көстин кырыла да көрүп алзан, бастыра јүрүминге ундыбазын. Ол чөрчөктөрлө, кайкамчылу куучындарла толо деп база катап темдектеп турум.

Бисти господин Помонистин туристический фирмазы јеткилдеген. Андый омок-јимек, орус тилди сүрекеј јакшы билер кижиле. Ол өскө орооннон келген улусты уткып билер. Јалакај, көөрөм, куучынчы. Кемге де кунугарга бербес. Бисти ол Акрополь деп храмга апарган. Бийик јерде, төгнин бажында турган ак колонналарлу храм. Афинынын ончо јанына көрүнип јат. Јер силкиништер, јуу-согуштар, өрттөр дө болгон болзо, јарымдай оодылыпта калган болзо, мраморный ак колонналары кажайып, ол эмдиге де калык-јондорды кайкадып јат.

Ол өйлөрдө мында күнине одус, төртөн мун туристтер болуп туратан. Эмди оны токтодын салган дежет. Онызы јакшы.

Помонис орустап куучындап ла јат. Онын айтканыла болзо, ол революциядан коркып, 1917 јылда Одесса городтон келген.

— Слер бай болгоныгар ба? — деп сурап јадыбыс.

— Кайдан бай болот, кичинек фирма болгон — деп, ол кичинек үрпек чачту тазап брааткан бажын јайкап каткырат. — Улус качып турарда, кожо качып ијгем.

Бисти автобусла апарып јадала, ол јебрен Греция, онын керес-памятниктерин, историязы керегинде сүрекеј солун куучындаган. Онон орус романстар кожондоорын сүййтен. Туку озогы романстарды, онон «Москва јанында энгирлер» деп кожонды кожондойтон. Јүрүмди көргөн, кемле канайда куучындажарын јакшы билетен, јаан ченемелдү кижиле. Је революция, гражданский јуу тушта ол кем болгон — оны кем билер? Господин Помониске акча ла төлө, ол кемди де тартып јүрер, Грецияны кемге де көргүзер, мактаар. База катап келигер деп кычырат. Бу онын ижи, иштеп алатан акча-јөбжөзи.

— Политика меге керек јок — деп, ол ајдатан. — Мен фирманын јааны, бизнесмен, слердин ајдышла болзо, капиталист.

Бис Пирейде, Афиныда, јебрен Коринфте, Пелопонесстин

кырларында, Эгейский ле Ионический талайларды бириктирип турган каналда болгоныс.

Эсхилдин трагедияларын тургускан жебрен театрдын таш отургуштарына отурып, жебрен актерлордын бийик көдүрүнгүлү үндери угула бергедий сакыгам. Бис ойто ло Афиныда. Акрополис — жебрен грек тилле шибее дегени болуптыр. Же шибее жок. Онын стенелерин жемирип, жоголтып салган. Господин Помоштин айтканыла болзо, калжу турктар Грецияны жуулап алала, онын жебрен храмдарын, өргөлөрүн бузуп, онын таштарынан бойлорына мылчалар, туралар ла жескинчилу мечеттер туткандар. Ол өйлөрдө өскө албатынын историязына, культуразына килемжи жок болгоны јарт. Чындап та карам. Ого үзеери Магометтин кудай јангы өскө укту улусты көрбөс, онын јан-кылыгын, культуразын јаратпас эдип үредип јат. Айдарда, жебрен памятниктерге јаан коромји эдилгенинде аланзу жок. Же Акропольдо Афина кудайга учурлаган Парфенон деп храм ак коо колонналарыла, айдары жок јаражыла улусты эмдиге јетире кайкадып јат деп мен өткөн страницада айткам. Кырдын өксүүр көксинде, төгнин бажында турган храмды јабыстан көрзөң, ол јенгилчек, чек јерге тийип-тийбей турган немедий көрүнер. Тенгисле јүзүп брааткан керепке түней. Түнде оны прожекторлорло ончо јанынан јарыдып јат. Бис ого карануй түнде барып јүргенис. Ол тушта кандый да јайым болгон. Кара полковниктер јанга келгелек туш. Тымык. Јабыста Афины город миллиондор тоолу отторло јарып јат. Парфенон эмди де менин санаамнан чыкпай јат. Ол бу от тенгистин үстиле кайдаар јүзүп браады болбогой? Парфенон — ол кыстар деген сөс. Бу Афина кудайга, келин кудайга, учурлаган кыстардын храмы болуптыр. Жебренде мында Афины городтын эн јараш кыстары кудайга бажырған ла јуртаган деп айдыжат. Акропольдын јанында јажыл чибилер өзүп јат. Олор Алтайдын ла чибилери ошкош, јангыс ла јабыс, кичинек. Бистин ок чибилерис чилеп, чагананын јараш јыдыла јытанган.

Эмди бистин кереп Јер Орто талайла јүзүн браады. Мен үстиги палубада тургам. Күн талайдын толкуларынан јалтырап чыгып клеетти, толкулар кезикте оны көмө согуп јат. Ол кыскылым чокторыла талайдын үстин санг башка эдип јарыдып турды. Толкулар кандый да кызыл, алтын ошкош сары. Керепти бир үр дельфиндер үйдежип браадат. Олор сан өрө секирип, оной ойто чөңүп, андана согуп, ойноп брааттылар. Олор бистин керепти айдары жок јаан дельфин деп бодогон болор бо? Кандый түрген јүзүгилеп јат. Эмезе толкулардан олордын јангыс ла јалтыраган аркалары карас-карас эдип, сүүрү тумчуктары содогдоп көрүнип калар. Күн бийиктегенче керепти үйдежип браадала, јылыып калдылар. Байла, арыган болор.

Мен үчүнчи класстын каютазында барып жадым. Тегерик көз-
нөктөрдүн ары жанында толкулар күркүрөп экчелет. Мениле ко-
жо ТАСС-тын ишчизи, журналист Александр Ненашев барып
жат. Биринчи, экинчи класстардын каюталары бистинг үстисте,
бийикте. Анда аргалу-чакту туристтер, бай иностранецтер барып
жадылар. Биске бу да болор. Кере түжине үстиги эмезе ортогы
палубаларда жүрүп жадыбыс. Кажы ла энгирде кают-компанияда
кино, танцалар болуп жат. Керепте бичик кычыратан залдар, амы-
райтан кыптар, эжинетен бассейн, аракы ичетен јерлер, ажана-
тан ресторандар бар. Јаныс ла аракыны ла оног до өскө неме-
лерди бистинг акчага сатпай јат. Керек болзо, доллар, франк,
фунт стерлинг, драхм бер. А оны кайдан аларын? Је биске ара-
кы да, бор-ботко кийим де, кейлеништү жүрүм де керек јок бол-
гон. Менинг колымда — блокнот. Сашанынг колында — фотоап-
парат. Чайка куштар ачу кыйгырып, толкулардын үстиле јабыс-
јабыс учкулайт. Балык тудуп, азыранып жадылар.

Александр Ненашев — јакшы уул: бийик эмес сынду, кан-
тыр тумчукту, очкалу, бойы сырзак бүдүмдү, чүм-чам јок, чимер-
кеп эмезе ойинен өткүре билеркеп билбес. Одессанынг портында
таможниктер бистинг чемодандарысты ачып та көрбөдилер.

— Өткөр, өткөр, нөкөрлөр, — дешкен. — Слерди незин тин-
тир? Слер ак-чек улус, апаратан алтын-мөнгүнигер база јок.

— Быйан болзын.

— Ырысту жүрүгер.

Је Прибалтиканынг эки кижизин, база бир кара чырайлу, кав-
казский бүдүмдү кижини сүрекеј узак шингегилеген. Олордон
неме тапкан, та јок, онызын билбезим. Је, байла, кандый да
серемји болгон. Каютага кирип алала, мен Александр Ненашев-
тинг чемоданын көдүрип көрөлө, сурагам:

— Саша, сенинг чемоданын не уур?

— Анда толо алтын бар. Бис экүге ол керек болор.

— Утюгтар салып алган болбойын? — дедим.

— Эйе, арабтарга апарып, алтынга бодоп садып ийерис —
деп, Саша каткырды. — Көрөдинг бе?

— Је көргүс.

Ол чемоданын ачып ийерде, көрзөм, чындап та, утюг ла ка-
лынг бичиктер жадыры.

— Мыны кайдарга?

— Керек болзо, кемненг утюг сурап жүгүреринг, өскө ороон,
тил билбезинг, артык кийим бисте јок, сеге јунуп, арчып, утюг-
тап берер улус толтыра болор, је олорго төлөөр керек, акчаны
кайдан аларын? Онынг учун мен келген ле бойынча костюмым-
ды, чамчамды түзедип, илип салатам. Меге кемненг де болуш ке-
рек јок. А калынг бичиктер ол англо-арабский, франко-арабский,

персо-арабский сөзликтер. Мен английский, французский, персидский тилдерди эместен билерим. Персияда иштегем. А араб тил билбезим. Чемоданды уурладып турган немелер ол болор. База бир неме бар, оны сүрекей керектү тушта көргүзерим. Жарайт па?

— Жарайт! Улус алтын-мөңүн де апарып болбос болзо, армянский коньякты апарып ла жат, а сен — утюг! Кандый да сөзликтер! — деп, мен айткам. — Сан башка кижн. Интуристтин көчүрөөчи кыстары бисти кабыргылап жүргүлери не.

Саша каткырала колын жаңыды.

— Көчүрөөчи! Жок, тилди бойы билер керек.

Устиги палубала соотоп базаып жүрдибис. Александр перилага тайанып, айтты.

— Кандый тымык! Талай кичинек те толкуланбай жат. Је талайда жаап салкын болуп, толку көдүрилзе, үчинчи каютаанын улузы ырысту болор. Толку тууразынан табарза, кереп жайканар. Бийикте жайку тын болор. Баштапкы, экинчи класстын күлүктөри ол тушта бодонор. Мен жайкудан коркыбай жадым.

— Мен талайдын жайкузында болбогом.

Эбире көрзөн, чап ла чаңкыр. Талай да, тегери де. Олор чек ле биригип калган немедий. А кереп жаңыс ла јерде кыймык жок туруп јаткандый. Жаңыс ла төмөн көрзөн, ол толкуларды јара кезип, түрген барып јадар.

— Бу јобош талай. Тымык тегисте эмеze Охотский талайда болгон болзобис, макалу чайкалар эдибис — деп, Саша айтты.

Бистин теңкейген ак керебис ыраакта керептер көрүнип келгенде олорды уткып, жыгырада огурып ийет. Ол Африканын јараттарына мендеп јат. Эртең тура јарат көрүнөр учурлу. Африка! Јебрен Египет! Кайкамчылу јажытту сфинкстердин төрөли. Акыр, олордын бир канчазын Неванын јарадына кем экелип тургускан болотон? Јүрегим неге де чочыдулу ла сакылталу согулып јат. Јердин јети кайкалынын бирүзи Птолемейдин маягы эмди турган болзо, оны база көрүп өдөр эдим. Јебренде ол маякта коркушту жаап оптический шил болгон ло ол күннин чоғын јууй тартып, өштүлөрдн јууктап келген керептерин өртөп туратан деп айдыжат. Је онын төзинде алтын сугуп койгон деп табыш јайылган. Ачына улус алтынды аларга, маякты јемирнп койгондор. Оны јемиреле көрөр болзо, онын төзинде не де жок болгон. Је маякты ойто өрөлөдө тудар кижн табылбаган.

Кереп араай жайканып барып ла јат. Кижн јарымдай чөңө берер орынга жадын, шык ла уйуктап калдым. Эртең тура керепте улустын көп сабазы үстиги палубага чыгып келген, та неге де чуркуражып турдылар. Ыраакта-ыраакта, чаңкыр түдүскектин ары јанында, талайдын тегериле биригип турган чийүзинде городтын сомы көрүннп келди. Көп этажтарлу ак тура-

лар јер ле теңеринин ортозында жапшынып калгандый. Александрия! Улу полководец Александр Македонскийдин төзбгөн городаы. Египетке киретен каалга. Эки-үч частын бажында туралар, портто турган керептер иле көрүнүп келдилер. Бистинг теплоход жыгырада бустап ийди. Порттон теңкейген керепке удура катер учуртып клеедири. Ол бу јердин лоцманын экелип јат. Бистинг керепти портко ол кийдирер учурлу. Кал-камык керептердин ортозыла причалга једетени јенгил керек эмес.

Александрия сырагай ла талайдын јарадында туруп јат. Јаан салкындарда толкулар дамбаларды ажыра согуп, талайдын јаказыла барган јалбак шоссе јолды сүре ле јуна согуп турар. Бу европейский город. Анчадала талай јакалай јаны. Мында он, он беш этаж туралар, ресторандар, гостиницалар, магазиндер, банктар. Президент Насердин резиденциязы талайдын јаказынаң анча-мынча ыраакта, улустын күчиле эткен ортолыкта туруп јат. Заводтор, промышленный предприятиялер јараттан ыраакта. Јоктулар јаткан кварталдар база талайдан ыраакта, городтын јаказында. Мында улус сүрекей јокту, суранчак, жапшынчан, кижини торт ло истеп турар. Бер ле бер дежер. Је ологро нени берерин? Капиталистический ороондордон келин турган бай туристтер оморды амтажыдып салган болгодый. Керек дезе чемоданынды апарайын, өдүгин арчийын эмезе машинагды каруулдап турайын деп блаажар. Көрөргө ачу. Исторический памятниктер турган јерлерди эбире јүзүн ле базын улустар кыймырап, эдегинин алдынан эш кереги јок немелер садып турар: аяктын оодыгын, статуэтканын сыныгын, күлер браслет, кувшин, керамический эдимдер, талисмандалар, скарабейлер дейтен агару таш конустар, куулы үспенчиктер. Омордын сөзиле болзо, гробницалардан чыгарган, казынтылар тушта тапкан немелер. Сурап турган баазын не де аайлабас! Јебрен эдимдер. Је омор мыны бойлоры бу ла јуукта эткендери јарт ине. Онон туристтерди тенек немелер дејип, сүрекей бийик баа сурайтан болгодый. Онон садыжа-садыжа келзе, јүс салковой деп баалаган немезин беш салковойго садып ийер.

Бис керептен түжүп, сырагай ла талайдын јаказында турган «Анлема» деп отельде токтогоныс. Эски, чичке, бийик көз-нөктөрлү сегис этаж озогы тура. Эки кижиге бир номер. Мен база ла Александр Ненашевле кожо бир номерде јаткам. Јаан ағаш орындар. Бир орынга төрт тө кизи уйуктаарга јер једер. Аайы јок јаан күскү. Оны та кажы чактан бери экелген болбой.

— Бай англичаниннин күскүзи — деп, Саша айтты.

Бу городто бис эки күн јүргенис. Биске көргүзип турган немелер: музейлер, јебрен египтяндардын јер алдында сөөк салган јазалдары, мечеттер, синагога — еврей улустын мүргийтен

туразы, крестү копт, айла олор Египетте жебреннен бери журтаган улустың церквези, король Фаруктын өргөзи, талай. Городтын јака жерлерине, јокту улустар јаткан кварталдарга, апарбай јадылар. Анда јүрерге јарабас. Коркушту јокту улус журтап јат. Бай туристтерди тоноп то туратан учуралдар бар дежет. Мында гид болуп эр улус иштейтен эмтир. Олор английский тилди коомой билер. Олордын айткандарын бистинг көчүреечилерис чек ондоп болбой до турат. Байла јаан акцентү айдатан болор. Эмезе бистинг көчүреечи кыстарыс бу тилге темикпеген?

Оромло браатсан, тоозы јок кафелер, кезиктеринде эки-үч ле стол туруп јат. Эңирде, серүүн боло берзе, столдорды тротуарга тургускылап алала, кофе ичкилеп, узун соруулду канзалардан танкылагылап, ого эзиргилеп, калагы отургылаар.

Мында Греция эмес, мында улустың культуразы јабыс. Байлары өйиненг өткүре бай, бийиркек ле чимеркек, јоктулары јалынчанг, суранчанг, кирлү. Олор узун ак платьелү, өдүк јок јыланаш јүрүп јадылар. Жебрен Египеттинг пирамидалары, храмдары бүгүңги Египетти азырап јат деп айтса, јастыра болбос. Өскө јерлердинг акчазын, алтынын бойына экелип турган немелер былар эмей.

Учинчи күн бисти автобуска отургузып, Каир јаар апардылар. Нениң де учун полицейский машина үйдежип браатты. Мен мыны кайкап көрүп турдым. Ол тушта Египетле бистинг најылажып турган өйис болгон. Бистинг ороон Асуанда плотина тударына болужып турган. Анда одус мун кижии иштеген. Олордын ортозында — јүстер тоолу бистинг специалисттер. Қайда ла болзо, орус тилле најылыктын кычыруларын бичип салган.

Ырыс болуп, бир деремнениң јанына бистинг автобус сына берди. Полицейский офицер базап келеле, шоферди, бисти үйдежип брааткан јолкөргүзеечи гид өбөгөңди араб тилле көмөлип турганы коркуш. Бис ончобыс автобустанг чыгып, ары-бери базап, сыныбыс сергидип турдыбыс. Олордын чыгарбас аргазы јок. Албаты-јон Нил сууны јакалай журтап јат. Улус јадар јердинг тууразынын элбеги одус ла километр дежет. Оноң ары ээн кумак чөлдөр — Сахара! Қайда суу бар, анда јүрүм бар, кайда суу јок, анда јүрүм јок. Суу јеткедий јерде алаканча да бош јер јок. Мында огород ажы, эмезе рис, эмезе виноград, эмезе банан ла оноң до өскө культуралар өзөтөн болуптыр. Ончо ишти колло бүдүрип јадылар. Мыны бис автобустың көзнөгинен көрүп браатканыс. Той балкаштан эткен јабыс-јабыс туралар. Олордо керек дезе көзнөк тө јок, эжигин кеденле туй тартып койгон. Бу тегин, јокту крестьяннинг — феллахтын туразы. Байлары эки-үч этаж тураларлу, туразынын јанында пруд, фонтан, фруктовый ла декоративный агаштар.

Автобусты жазап жатканча бис ары-бери базып, оны-мыны көрүп ийдибис. Биске канча ла кирези болзо, көп неме көрөр керек. Же удабай автобус жаар качып жүгүрдибис. Туристтерди жарымдай шалдан балдар чек ле ууй тудуп ийген. Олор колдорун жайып, акча, сувенир, курсак сурап жадылар. Неме бербезен, тобракты ууштай тудуп, кийининген ары чачып, кыйгырыжып турар.

Каир — жаан город. Египетский Арабский республиканын төс городы. Ол Нил суунын эки жапында туруп жат. Мында архитектуранын жүзүн-базын бүдүмдери колынып калган. Англиянын колониязы болгон тушта туткан туралар, арабтардын архитектуразыла туткан туралар, мечеттер, шибеелер, он, бирме этаж жагы отельдер, ресторандар, театрлар. Бис «Скарабей» деп эски гостиницада токтогонус. Жагы отельдерде капиталистический ороондордон келген бай туристтер жаткан. Олор алдынан бойлоры көчүрөөчүлү, гидтү, лимузин машиналу жүрүн жадылар. Акча көп. Мында ончо немени садып алып жат. Бу ороондо бай ла жокту улус сүрекей аныланып турат. Байлары жалтырада кийинген ле ток, семис, омок бүдүмдү. Олордын машиналары американын, английскый. Жоктулары арык, сырзак, кирлү, кийимдери уйан. Мындый жокту улусты мен Турцияда да, Грецияда да көрбөгөм. Мында жажы да, жааны да сурангылап, сүмеленгилеп, туристтерге эш кереги жок немелер садып ийерге күжүренгилеп жүрер. Ижи жок көөркийлер болбой кайтсын. Жер ас. Промышленность жокко жуук.

Грецияда андый улус көрбөгөм. Грек албаты меге төп, жалакай, бийик культуралу албаты деп көрүнген. Стамбулда да суранып жүрген улус көрбөгөм. А мында торт ло сени эдек-жегиннен ала койгылап турар. Онын учун биздин группа бой-бойынан ырашпай, чук жүрген. Жагыскан артарга жарабас. Мынан бодо-зом, полиция бизни тегиндү каруулап турган эмес эмтир. АЙСА жокту, түрени журттарды көргүспеске турган ба?

Бис келген күннин эртеңгизинде Мемфисте, Гизеде болгонус. Джосердинг, Хеопстын, Хефреннинг улу пирамидалары мында туруп жат. Бастыра бойы арслан, бажы кижини статуяларды, жебрен өргөлөрдүн сыныктарын, пирамидалардын түбинде фараондордун сөөктөрүн салган жерлерди көрүп турадыс. Турист мендештү көрүп ле жат, сананып, шиндеп көрөргө бош жок. Жебрен өйлөрдө бу пирамидаларды жалтырап турар алебастрла бүркеп, курч баштарын алтынла калайлап салатан деп айдыжат. Ол тушта олорды көргөн кижини чындап та фараондордун мөңкүлик жүрүмине бүде берер болор. Ого үзеери кудайзак, жебрен кижини болзын! Эбире сүрекей жараш храмдар, парктар, өргөлөр болгон. Эмди кумак жерге жарымдай көмө базып койгон. Жагыс ла жердин алдынан казып чыгарган сыныктар, тоноп то салган

болзо, улу пирамидалар артып калган. Јебрен Египетти озо баштап гректер, римляндар тоногон, онон арабтар, турктар тоношты учына јетирген деп јеркөргүзеечи биске јартап турат. Пирамидалардын алебастрлары мечеттерди, шибеелерди, өргөлөрдү кееледеринде тuzаланылган. Англичандар, французтар мынанг тоозы јок исторический памятниктерди база тоноп баргандар. Орто чактардын арабтары келер өйлөрдө олоордын ач-ўрезинне кайкамчылу сфинкстер, фараондордын сөөктөри, пирамидалар, јебрен храмдар јаан кирелте экелер деп билген болзо, олоор египтяндардын кереес памятниктерини оотнос, ўребес, чачпас эди. Мусульмандар канча кирези ташта јуруктарды, сўр-сўлтерлерди оодып чачкан. Кудай јангыла олоордын кижини јураар учуры јок.

Нилдин јажыл-сары өндү суузы араай јайкалат. Мында тоозы јок кемелер, баржалар, бийик ле чичкечек парусту баркас-кемелер өрө-төмөн сунгулап, чарылган каналдарла јүргүлөп јадылар. Нил — калыкты азыраган эне, канча кемелерле јүрөтөп јол. Тенгериде бир де булут јок. Мында эбире јылга тамчы да јаш түшпей туратап учуралдар бар. Ончо өзүм Нилдин суузынанг камаанду. Сугарып турган јерден — јылына эки-ўч түжүм алып јадылар. Изү. Је кей кургак, јенил. Јелмер башту коо пальмалар кыймык јок туруп јадылар. Бис экскурсиядан арыпчылап калган келдибис. Рестораннын столдорында сўре ле тошту соок суу туруп јат ине. Мен онг түште өйиненг өткүре көп ичип ийген болгодыйым. Саша сурады:

— Оорып турун ба?

— Ичим оорып јат. Мынайып оорызам, эртен экскурсияга барып болбойтон эмтирим. Ох, күрүмди мыны!

— Соок суу көп ичпес керек болгон. Мен бу ооруны билерим. Эмди ле төжөккө јат. Мен сеге эм берейин.

Ол чемоданын ачып, шил чыгарып, каткырды:

— Керектү болор деген неме бу? Оорызан, ол сеге алтыннанг да баалу болор. «Зубровка!» — Онон стаканга талортодонг өрөлөй уруп берди. — Ич! Онон кыймыктанбай јат. Эртен тура јазылып каларын. Кургада тартып ийер. Онон башка сени мында кандый бир больницага сугуп койгылаар.

Мен ичип ийеле, чалкойто јада бердим. Је ичим мышкылып, оорып ла јат. Мынайып јадала, уйуктаганымды бойым да билбей калдым. Эртен тура ойгонып келзем, кан-кадык эмтирим. Түргөп тура јүгүрин, јазылганыма сўнип, айттым:

— Саша! Быйап болзын.

— Суу ичпе, бу јердин суузы Алтайдын кутук суузындый эмес. Канайып та суузазан, јангыс ла изү чай ич эмезе кофе ич. Је чай артык. А Персияда изүлер коркушту болуп јат. Биске ырыс. Эмди мында кыш. Јаан ла болзо одус градус, эгирде се-

рүүн. Андый да болзо, арабтар жылу кийинерге албаданып жадылар. Көрзөн, жылу свитерлер кийгилеп, мойндарын жылу шарф-ла орогылап алган. А биске дезе изүү. Олор бир градус соокто жылу кийинбесе, чарчагылап калар.

— Жажык улус. Серүүндү соок дежер.

— А сен жайгыда мында жүрүп көр, быжып каларын. Төртөн-бежен градус изүү.

Каирдин вокзалы. Тал-табыш, чур-чуманак. Жүктенчиктүү, тудунчактүү улус торт ло кыймырап жат. Олор эжиги ачык товарный вагондорго тыгылып калган. Кийиминен, чырайынан бу тегип феллах, ишмекчи, оок служащий улус болгоны көрүнип жат. Жүстери кара шарфтарла туй тартып алган үй улустар. Олордын жагыс ла жаан, кара көстөри көрүнип турат. Бажында корзина, эки колында түүнчек. Эдегинде уулчак эмезе кызычак кадалып калган. Бу, байла, журт жердин улузы. Городто жаткан үй улус жүстери бөктөбөй жат. А бай улустын эмеендери, кыстары Европанын калганчы кееркем-жижеле кийинип, кезикте жарымдай да жылагаш баскылап жүрөт.

Бис Каирден сегис жүс беристе түштүктө турган Луксор деп городко барып жадыбыс. Кажы ла купеде эки кижин. Эптүү, жайым. Мында кийим илер шкаф, колжунгуш туруп жат. Же поезддин жоругу сан башка, вагондор торт ло серпилип, жайканып, ары-бери согулып тондолып браадар. Эмди эмди ле рельстен чыга коно бергендей. Бис Сашала кожо уйуктаардан болгой, үргүлөп те болбодыс. Кандый да станциялар, городтор. Товарняк вагондордо толтыра улустар, вагондордын эжиктери ачык. Биске, совет улуска, мыны көрөргө кайкамчыл. Бистин улус гражданский жуунун жылдарында мынайда жоруктаган болордон башка. Эмди товарный вагондорго отуардан болгой, текши де вагондорго отуарынан мойноп жадылар. Перрондо от салала, оны эбире жуулып, жылыгылап та отурган улус бар. Көлөткөлөр элбегдежет. Бу кайдаар брааткан улус? Билелери ле кожо. Айса Асуанды тударга баргылап жады эмеш пе?

Луксор — Орто каандыктын фараондорунун столицазы. Лебрендеги ады — Фивы. Ол тушта мында Рамзестердин төс городы болгон. Амон-Ра кудайдын сүрекей жаан храмы турган. Онын жемириги эмди де туруп жат. Городтын одожында, Нил суунун ол жанында, өлгөндөрдүн городы, каан-фараондордун сөөктөрүн салган жерлер. Пирамидаларды тоноп турарда, фараондор сөөктөрүн жажытту салар болгон.

Бис Карнактын кайкамчылу храмдарын көрөргө бардыбыс. Онын жоон ло бийик колонналары бой-бойына жуук туруп жат. Мында фараондордун, кудайлардын сүрлери ле журуктары. Узун аллеянын эки жагыла бастыра бойы арслап, бажы куча тынду-

лардын таш скульптураларын тургузып койгон. Олордын кезиги жок, кезигин оодып салган. Андый да болзо, мыны көргөн кижинин жүреги шимиреер. А храмнын эжигинин эки жанында Рамзестинг ле онын үйинин бийиги бирме беш метр статуялары туруп жат. Олор бийик отургушка отуруп, колдорун тизелерине салып алган. Храмнын стенелеринде, ангылу стелла таштарда, египтян улустун эткен ижин, ойынын, мүргинген кудайын көргүзүп турган журуктар бар. Олор бойынын бийик узыла, жаражыла улусты эмдиге жетире кайкадып жат. Бу колонналар үч мунг жылдан артык туруп жадылар. Олорды олжочулар жоголторго, жемирерге албаданган. Же учына жетире жемирип болбогон. Мында араай айткан сөс чокум ла јарт угулып турар. А кожог торт ло јынырай берер. Жебрен Египеттин храмдары јангыс ла кудайга мүргийтен јер эмес, је анайда ок ол өйлөрдөгги науканын, культуранын өзүминин төс јерлери болгон. Храмнын мүргүнчилдери тегин улусты, анайда ок фараоннын бойын да колго тударга амадап, науканын једимдерин олордон јажырып туратан. Ончо једим кудайдан келип јат деп олор айдатан. Жебрен египтяндардын билгирлери бийик болгоны олордын кайкамчылу памятниктеринен көрүнип јат. Олор геометрияны, математиканы, строительный керектерди сүрекеј јакшы билген деп айдар керек. Јандайла, бой-бойына салган таштардын ортозына курч бычактын мизи де кирбес.

Пирамидаларга чыгып, храмдарга кирип, мыны кандый өйгор, билгир албаты эткен деп кайкап жүредим. Мыны олчозын тегин улустун колдоры эткен. Јангыс ла Хеопстын пирамидазын тударында жүс мунг киж иштеген деп жебрен папируста бичилген.

Эски жебрен храмды эбире јажыл пальмалар өзүп јат. Олордын узун чөйбөк јалбырактары јылу эзинге шылыражып, та не ни де шымыражат. Мен алаканымды жебрен таштарга јаба тудуп, мунг жылдардын үндерин угарга ченежедим. Же не де угулбай јат. Күрен гранит ташка магдайымла тийип, изү санааларымды соодып, унчукпай турадым. Бу ла тегери, бу ла Нил суу, суунын ол күнбадыш јанында каандардын сөөгин салган кайыр јараттар ол ло бойы. Онон бери үч мунг беш жүс, үч мунг јети жүс жылдар өткөн. Бу айлаткыштын жүрүминде элес эдип өткөн өй. Кижинин жүрүми кандый кыска! Кижилек чек јаш. Ол бойынын кабайынаг чыгара баспаган деп айдар керек. Ол јангыс ла үстинде чагкыр бүркүни сыймап, онын ары јанында не бар деп карап көрүп јат. Бу пирамидалар, өргөлөр, каналдар — онын ойынчыктары. Кижилек эр кемине јетсе, күнди эбирген планеталар ого иштеп баратан јериндий жуук болор. Же ол өйлөргө бис једерис не? Айса бу турабысты — Јер энебисти, оодып, өртөп саларыс па? Қоркымчыл.

— Бу сен мўргип туруж ба? — деп, Саша терин, очказынын шилизин арчып каткырды. — Амон-Ра — кўннинг кудайы, Озирис — өлгөндөр кудайы. Слер, алтай улус, кандый кудайга бүүдүп жадыгар?

— Бистинг кудайыс Көк Тенери, Уч-Курбустан, Улген-Кудай жайаачы! Бис анайда ок Жер-Суунын ээзине бажырып жадыбыс. Бисте өргөлөр дө, шибеелер де жок. Бис көчкүндер.

— Алтайды барып көрөтөн болзом.

— Кел, айылда. Африкага жеткенде, Алтайга жетпезинг бе? Алтайды улу Рерих сүүген, Азиянын эржинези деп айткан.

— Эй! Жуулыгар! Нил суунын ол жанына кечерис, каандардын сөөктөрүн салган жерлерди көрөрис! — деп, бистинг көчүреечибис Наташа кыйгырат. — Капшай! Саша! Володя!

Пирамидалардын өйи божогон. Фараондор бойларынын сөөктөрүн Нил суунын күнбадыш жарадында кайыр ла ээн жерлерде салып туратандар. Мында, гранит кырдын түбинде, Баштапкы, Экинчи Рамзестердин, Тутмостын, Тутанхамоннын гробницалары жазалган. Гробница бүткүл кайанын өзөгинен кезип эткен үч-төрт жаан кыптардан туруп жат. Олордын бирүзүндө фараоннын гробницазы тургузылган. Арткан кыптарда ого ол жерде, өлгөндөрдүн жеринде, жүргенде, керектү ончо немелерди салгылап койотон. Бастыра гробницаларды туку жебрен өйлөрдө тоноп салгандар. Ырыс болуп, жаңыс ла Тутанхамоннын гробницазы бүүдүн арткан. Бу фараон жаш тушта өлгөн, онын ады-чуузы жаан эмес болгон. Же анда салынган жөөжөнн, алтын-мөнүнди, баалу таштарды кижн кайкаар. Жаш фараоннын сөбгине мынча кирези немелер салыларда, улу Рамзестин гробницазына канча кирелү салылды не деп, ученийлар кайкажып жадылар. Алтын колесница — абра, слоннын сөбгинен кезип эткен ле алтынла, баалу таштарла кееlep салган ширее-отургуш. Таш кайырчак, онын ичинде алебастр таштан эткен межик, онын ичинде алтыннан эткен межик, онын ичинде бастыра бойын алтындап, баалу таштарла кееlep, алтын-сүрлен кийдирип салган фараон бойы. Гробницада салынган баалу немелерди ончозын тоолоп болбозын. Фараоннын гробницазынан чыккан немелер Каирдин национальный музейинде тургузылган. Жаңыс ла бу кайкалды көрөргө болуп, Каирге жеткенн ачу эмес.

Жанар өйибис жетти. Мында бис бир недеде жүргенис. Мындый кыска өйгө көп неме көрүп, угуп болбозын. Же бу да көргөннм бастыра жүрүмиме артып калар. Баштапкы кайкал — мыны ончозын тегин улус эткенинде, мынанг олордын улу таланты көрүнүп турганында. Жебрен египтян албаты бойына мөңкүлик керееc артырып салган. Фараондордын, жрецтердин сөөктөрн чирип калган, устардын эткени, журукчылардын, скульпторлордын,

строительдердин эткени үргүлжиге артып калган. Алкыш болзын сеге, ады жок ус, журукчы!

Александрия. Бис Кипр барган теплоходтын келерин энчикпей сакып турдыбыс. Тын салкындар, талай көбүктелди, андагып жат. Онын толкулары дамбаны ажыра согуп, бистин отельдин эжигине једип келет. Оны торт ло јуна согуп турарга турган немедий. Тын толку тымык булунда туку качан чөнгүп калган керептин сегин көдүрүп чыккан. Онын учун булунга бистин кереп кирип болбой жат. Удабай ол јеткерлү керептин оодыгын племектеп, ырада тартып апаргандар. Теплоход — ол бистин төрөлибистин жүзүп жүрген јемтиги. Ого отурган кийинде, санаабыс јарый берди. Бис бойыстын төрөлисте! Јанып јадыбыс. Ресторанга кирип келеристе, казанчылар, официанткалар каткырыжат:

— Је, өскө каанын јеринде күндү-күрее кандый? Не арыктан калганыгар, а?

— Јакшы азыраган, јакшы күндүлеген, оморды јаман айдарга јарабас, — дештибис, — кажы ла албатыда бойынын јангы, бойынын казаны. Је омордын тын ла эткен күндүүзи бир тарелка украинский борщко турбас.

Бистин ак керемис јынгырада огуруп, Александриянын портын таштап јат. Јакшы болзын, Африка! Јакшы болзын, Египет!

М а р и н к а

1965 јыл. Апрель айдын учы. Кар кайылып, суулар көччип турган ой. Амырайтан күп. Мен айлымда иштенип отургам. Эңиргери түште радиоло јар болды. Лазарьдын чочып, маңзаарын калган үни. Маринка деп кызычак јылыып калган, мыпча јашту, мындый кийимдү деп ол јарлап турды. Мен санадым, ол, байла, јааназына барган эмезе кандый бир үүрезине барала, ойноп отурган болбой. Алты јашту Маринка сүрекеј кеберкек, јелмер кара чачту, јаан кара көстөрлү, адазы ошкош кутус, каткычы, омок кызычак болгон. Јайгы күндерде балдар турапын јанында бозом түнге јетире ойнойтон, омордын ортозында Маринканын шыңгырууш үни, каткызы угулып туратан. Ол жүрүмге, акјарыкка, ончо немеге сүүнип жүретен сан башка кызычак болгон эди. Токтомыры јок. Сыр жүгүриште жүрер, онын јаан ак бантиктер буулап салган кара бажы анаң-мынаң көрүнип калар. Ол менин кызычагымнаң јарым јашка кичинекек болгон. Эзен жүрген болзо, эмди студентка болор эди. Кижини көрүп ле ийзе, каткырганча удур келер. Сүрекеј јалакај. Орой эңирде Лазарь радиоло экинчи катап јар эдип јат. Лазарь ол тушта радиокomiteте иштеп турган болгон. Мен чочый бердим. Кайда баратан ол? Аза берди эмеш не? Кандый бир јеткер болуп калган деп

сананбагам да. Же эртен тура Маринканы суудан тапкылап алган. Ол базардын кийининде айланып жаткан ирмнин кырында жаткан. Чакпын оны жаратка жууктада согуп койгон болгодый. А түндө суунын кемн жабызай берерде, ол жаратта артып калган. Көстөрининг узун кирбиктеринде мызылдууш тамчылар тонун калган. Кызычагышыг мындый өлүмн Лазарьдын жүрегинде качан да жазылбас шырка болуп артын калды. Бис ыйлажып-сыктажып, онын сөөгүн жууп салганыс. Он жылдыг бажында онын бойун жуурга келижер деп ол тушта мен кайдаг билейин! Кандый кату салым. Маринка эзен жүрген болзо, адазын эзедер эди.

Лазарь коркушту карыгын жүретен. Мынаг улам чөбчөйлөнш тө көптөй берген. Ачуны ачула базатап деп улус айдыжын жат. Же андый жаан жылытуны, ачу-коронды неле де көмө басып болбос. Жагыс ла жылдар, ой шыркага сорбуланып жазылар арга берин жат. Же калжу, сокор жүректү улус база бар. Лазарьды аракыдап туру деп бурулап, кызычагышыг өлгөнннен жирме ле күн өдөрдө, оны ижннен чыгаргылап салган Некелте аайынча олор чын эткен болордон айабас, же кижн күүннле, ак санаалу кижннн бийик күүннле, олор жастыра эткен. Бу менннг билгеним.

Лазарь Васильевич кызычагы Маринка керегинде ол жылдыг кыжында карыкчалла толо, же бийик ле жараш күүндү бир канча үлгерлер бичиген эди. Онын бичинетен столында кызычагышыг фотокарточказы туратан. Ол эмди де туруп жат. Бис стене ажыра жатканыс. Лазарь керек болзо, мен стенин тыг токулдадып, кыйгырып ийерим: «Лазарь, меге чүрче кирип ийзен!»

Мен ого керек болзом, ол база стенин токулдадып, тыг үнденин ийетен. Жап-жарт угулып жат. Ол өйлөрдө бисте телефон жок болгон. Бир күн база ла иштенин отурзам, ол стенин токулдадып ийди. Айлына кирип барзам, бойынын кичинек кыбында, кннгелердинг, таныш журуктардын ортозында отурды. Жагыс ла столдыг үстниде лампа күйүп жат, кыптынг ичи жарымдай карангуй эмтир. Жанымда да жаткан болзо, мен оны жарым ай көрбөгөм. Ол бир-бир отурын иштезе, нетеези коркуш, өрө турбас. Бир де айдыг туркунына үйден чыкпай иштенин отурар. Стене ажыра онын жөдүлдегени, үлгерлерин күнүреде кычырганы ла неме бичир машинказынын чатылдаганы угулып жат. Мынаг мен онын тыг иштенин турганын билни салатам.

— Володя, отур, — деди, — мен сеге жагы бичиген үлгерлерим кычырып берейин. Олордын бир канчазы Маринка керегинде. Кызычагым чек ле санаамнаг да, тўжимненг де чыкпайт Кайран балам. Эзен жүрген болзо, эмди сенин Тома кызычагыг ла школго жүрер эди.

Мен жымжак креслого энтен отуруп алдым. Ол кандый да жош, коо үннле үлгерлерин кычырып жат

бойыг билеринг... Мен араай, чебер іўрүп билер эмезим. База бир-бир кижини шоодып ла ийерим.

Оног ол эмеш токунай берди. Бис жаңы бичиктер, јаш уулдардыг өзүмни керегинде куучындажып отурганыс. Оног ол улу тынып айтты:

— Бис ак-јарыктаг јүрүп каларыс. Улус бисти та эске алынар, та јок. Онызы меге түңгей ле. Кийнистенг келип јаткан уулдар, байла, бойларыныг жаңы сөзин айдар. Жаңыс бойыг санаар ба айса јарындарын бириктире тудуп, јаан јолго кожо чыгар ба? Билбей турум. Олорго јеңил, олар бистинг кийнистенг багып јат. Бистинг једимности де, једикпезности де билер. Эх, јүрүм, јүрүм! Бис үчү өөркөжип те јүргенис, өмөлөжип те иштегенис, је өштөжип, истежип качан да баспаганыс. Андый неме санаабыста да јок болгон. Поэттинг јүреги, перо туткан колы, санаазы ару болор учурлу. Нөкөрининг јаан да эмес једимине сүүнип јүр. Ол тушта сен кизи, сен — поэт. Бис андый, бис мыдый деп төжипе согунгылап турган уулдарга мен чала бүтпей ле јадым. Кийнинде бойыг көрөринг. Ой, көрөринг, Володя. Эмди сен кемди-кемди корулап, мактап јадыг. Је, је... А, бойсын. Ой, јүрүм ончозын јартап, көргүзип берер. Күскүнинг алдына чыгып келбей кайда барар ол?

Тышкары соок. Јылдыстар алтындалып чагылып калган күй-гүлейт. Көзнөктөрдинг шилдеринде кайкамчылу агаштар, јалбырактар, өзүмдер јуралып калган. Кезиктери олардын изү јердинг пальмаларына, платан агаштарына түңгей.

— Јаска јетире эмди де узак. Бу сооктордо туйук турага отурып, бичинер ле керек. Јас келзе, ойто ло төрөл туулар кычырар — деп, Лазарь көзнөк јаар көрүп айтты. — «Туулардан келген балдар» деп повестьтинг экинчи бөлүгин божодор керек. Жаңы үлгерлердинг јуунтызы белең. Оны мен «Экинчи јүрүм» деп адагам. Бу үлгерлерим база ол јуунтыга кирер. Жаңыс ла подстрочниктер јазаар керек. Мыны мен чек сүүбей јадым. Иш көп. Ой ас, јүрүм кыска. Тыг бичинетен ойнисте өскө улустын бичиктерин јазап, керек дезе олар учун бичип, кайран јылдарды өткүрип салдыбыс. Эмди кажы ла јылданг бичнирге там ла там күч болуп браады. Сеге көрө, менде ой көп, андый да болзо, түңгей ле јетпей јат. Көп јоруктаар, солун јерлер көрөр, улуска јолугар керек. Төрт стеге курчадып алып отурзанг, санаанга не де кирбес. Туйук јерде отурган канады јок куш ошкожыг.

Кызычагы коркушту јеткерден улам јада калганыныг кийнинде Лазарь Васильевич көп эрмек айтпас, азийда чылап тыг каткырбас, кандый да терең сананып калган ла кунук јүретен. Онын эрмек-куучынынанг јүрүмнег чөкөнгөни, карыкканы көрүнип туратан. Ол айдатан:

— Кайдаар, кайдаар жүре берер күүним келет. Керек десе жуулажып та барар эдим. Темдектесе, Вьетнамга. Же бойыңның күүниңге анаар барар арган жок. Айла, мен пени эди билерим.

— Эки катап «налево» — деп, мен каткырдым. Ол колың жагыды.

Оноң жайгыда Киргизия жаар жүре берген. Аргалу болзо, артып каларым деп айткан эди. Меге эки-үч письмо бичиген. Же анда ол канайып артсын. Алтай! Төрөл жери кижини бойына магнит чилеп тартып жат ине. Эки айдың бажында ол ойто жанып келген. Оның Киргизия барган база бир шылтагың мен билерим. Же төс керек анда эмес.

— Жок, өскө жерде мен качан да жүрүп болбойтон эмтирим — деп, ол жанып келеле айткан. — Алтайымның ару сындары, көгөрүп чөйнгөн өзөктөрү, кангыл мөштөрү көзимди жумуп ла ийзем, көрүнип келер болгон. Тегин барып жадыг деп сен чын айткан, Володя. Поэт качан да Төрөлин таштап болбос. Же түңгөй ле канайып та көксим кеңип, жеримди санап калган жандым. Пушкин, Лермонтов айдуулда жүрерде, ологго кандый күч болды не? Мыны мен эмди ле жакшы оңдон жадым. А мен жайым жүргөм, бойым кедип баргам. Андый да болзо, кару нажылар көп тө болзо, сүрекей жанар күүним келген. Өскө өй, өскө жүрүм. Бисти кем де айдуулга ийбей жат.

Ол айтына чек ле отуруп болбой туратан. Командировкадан келер, эки-үч коңбос, ойто ло жүре берер. Байла, айлында отууларда ого күч болгон. Кызычагы санаазына киретен болбой кайтсын. Бир күн бис Маринканың сөөгинде болгонус. Оның кичинек ограданың ичинен чеденле тег узун гладнолус деп чечектер өзүп калган. Памятникте журуктан биске адазына сүрекей түңгөй кызыкчак күлүмзиренип, көрүп отурат. А эбире жажыл кырлар, агаштар, жажыл өлөң, чечектер. Олор ончозы күнниң жылузына, жарыгына сүүнип жадылар. Ого жаңыс ла кичинек кызыкчак Маринка сүүнер аргазы жок. Оградканың жапына бис унчукпай отурганус. Ого жүрер, жүрер, сүүнер керек болгон.

— Гранит эмесе мрамор таштан балама керее-памятник тургузып салатам — деп, Лазарь айтты.

Оның сүүнчилү, көп сабазында кокурлу, омок поэзиясына кунукчалдың ла терең санааркаштын күүзи шак ла бу жылдарда кирген деп сананып жүредим. Оноң ло бери ол өлүм керегинде, жүрүмниң учуры керегинде үлгерлер бичири боло берген. Лазарь лирика да жанынан, юмор до жанынан тыг поэт болгон деп айдар керек. Оның «Мечин жылдыс» деп романынан кандый да жетире сүүбеген сүүштин, эрикчелдин күүзи база да сезилип жат.

Бис азыйда чылап, сүре ле туштажып болбой жадыбыс. Иштерис башка, кажыбыс ла алдынан билелү, бала-баркалу. Көп

сабада Лазарьды эбире меге де, Эркеменге де жуук эмес улус курчай тудуп ийетен. Олордын курчузынан оны ушта согуп алар арга жок болгон. Жаш уул эмес, жаан эр кижини не. Эркеменин де, менин де жөнтөн айтканыска ол ачына беретен.

— Жүрүмди канайда жүрерин мен бойым билерим, уулдар, — дейтен. — Слер экү мени үрөтпегер. Мен бир де жамап неме этпей жадым. Жаан ла болзо, ичип ийеле, калырап, камдап, кемди-кемди шоодун турум не. Же бир де кижини сокпогом, жамандабагам, иштеп, каралап баспагам. Эки колым ару. Эрмегим чике. Партняга да, Төрлимге де айткан сөзүм ару, чын.

1966 жылда жайгыда РСФСР-дин писательдеринин Союзынын Исполкомунун секретариатында Лазарь Васильевичтин творчествосын шүүп көргөндөр. Бу шүүжүгө Лазарьла кожо мен баргам. Бис «Россия» деп гостиницада токтогонус. Келген күннин эртесинде писательдердин Союзында секретариаттын заседаниени болгон. Заседаниени РСФСР-дын писательдеринин Союзынын качызы жарлу советский поэтесса Людмила Татьяничева өткүргөн эди. Озо баштап сөс меге берилген. Мен Лазарь Васильевичтин творчествосы керегинде, алтай критика, кычыраачылар онын бичиктерини канайда уткып турганы керегинде куучындагам. Ойнин өткүрө мактап та ийдим ошкош. Ненин учун дезде Людмила Татьяничеванын жаан күргүл көстөринде кандый да сдычактар серемжилү мөлтирт эдин калган. Же мен токтодунун болбой, анаг ары там мактай бергем. Онын кокур-каткылу произведенийелери керегинде бир канча сөс айткам. Лазарь Кокышев — алтай албатынын эн ле сүүген поэди ден темдектегем.

Оног куучыным божодып, жүрегим шимрен, сакый бердим. Жарлу критиктер, поэттер, прозаиктер нөкөриминин творчествосы керегинде нени айткай не? Же ончо куучын айткан улустун шүүлтелери бир болгон. Лазарь Кокышев жагыс ла жайалталу поэт эмес, анайда ок жакшынак прозаик. Мында жарлу критик Георгий Бровман, поэт Михаил Каруний, поэтесса Людмила Татьяничева, поэт Валерий Дементьев, прозаик Вацетти Чукарев ле оног до өскөлөри куучын айткандар. Олор Лазарьдын творчествосын ончо жагынап шиндеп көргөндөр. «Арина» ден романда кажы ла геройдын кылык-жагын, романын композициясын, төс учурын, көчүргөнинин чындыгын, бар једимдерди ле једикпестерди критик Бровман ончо жагынап көргүскен эди.

Улгерлердин кажы ла јолдыгына ажару эткендер. Көчүрүштин чындыгына база жаан некелте эдилген. Учунда секретариат мындый шүүлте чыгарган: алтай писатель Лазарь Кокышев поэтический де, прозаический де жанрларда мөрлү иштеп јат. Онын произведенийелери чын терег шүүлтелү ле художественный жагынап бийик чындылу. Писатель чын јолдо туруп јат Тем-

дектелген оок-теек јастыраларга ол бойынын мынан арыгы творческий өзүмннде ајару эдип, оморды јоголтып салар ла автор мынан ары өзөр лө јаңы једимдерге јединер деп, РСФСР-диг писательдеринин Союзынын секретариады иженип туру. Лазарь Кокышевтин эн талдама деген үлгерлерин орус тилле јаан тиражту эдип кепке базып чыгарар.

Јаан литераторлордын, критиктердин некелтелери тыг, бийик. Мында мен де, Лазарь да көп немени билип алганым. Бу сүрекеј јаан тузалу творческий куучын болды. Бис сүүнин јадыбыс. А канайып сүүнбес? Бу јаан ченемелдү улус јакшыны. Јаманды ондоп то билер, једикнес те керегинде чебер айдар. Кижинин јүрегин качан да шыркалабас. Бойынын шүүлтелерин бир канча темдектерле јөмөп турар. Шүүлтени быжулажы јогынан андый-мындыј деп айтпас. Лазарьдын творчествозы керегинде омор сүрекеј көп јылу, јакшы, чын сөстөр айткан. Мындыј сөстөрдн угуп, ийде-күчине бүде берерин. Мында, биске кару ла ойгор Москвада, нөкөрмнин канаттары ойто ло түзеле берди ошкош. Мынан јанып барала, ол бийик чындыйлу көп үлгерлер-поэмалар бичип. Өлөрдн-өлгөнчө колынан перозын салбас.

Бис ол күн таныш уулдарла кожо эмеш байрамдап ийгенис. Лазарь ойто ло озогы омок-јимек, ойногон-каткырған бойы отурды. Николай Агеев, Ванцетти Чукреев бистин институт аайыпча нөкөрлөрис болгон. Ойто ло институтты, үредүчилерибисти эске алынып јадыбыс. Николай Агеев кокурлу үлгерлер кычырат.

Колхозко јоктулар барат.
Колхозко камдар барат.
Кечегн көчкүн кнжи
Өтөкти јаланга чачат.

Бу пародияны ол Лазарьга бичиген.

Уидылбас, ырысту јылдарыс. Эртезинде эртен тура мен Лазарьга айттым:

— Лазарь, озогы јолдорысты, азийгы истеристи барып көрөлик не: Тверский бульвар, Арбат, Киевский вокзал? Оноп кандый бир таныш кафеге эмезе шашлычнныга киреле, ажанып аларыс. Кандый јакшы өйлөр болгон эди, а!

— Јарайт, јарайт! Эх, кайран чойчындашкан јерлерис! Эркемен кожо болгон болзо, күрүмле макалу ла андыжар эдибис. Дузеновтон качып кайдаар јүгүрген эди, а? Торт ло Пушкиннин Евгений деп јокту геройы чылап, ха-ха.

Гостиницадан чыгала, Кызыл площадька бардыбыс. Кремльдин чолмондоры, алтын башту соборлор, куранттар азийгы ла бойы бийик көдүринилү шыңырайт. Мавзолей. Тым турган часовойлордын мылтыктарынын јыдаларына, Мавзолейдин јалтыраган таш стенизине күннин чогы тийип, тайкылып, чачылат. Се-

гис час. Мында улус ас. Чап-чаңкыр тенери. Площадь элбек ле ару. Кремльде СССР-динг Верховный Сөведининг туразынын үстинде Кызыл мааны эзинге элбиреп турат.

Онон ады жок солдаттын сөөгинин жанына барала, жажына өчпөс оттын жалбыжына көрүп, адаларысты эске алынып, унчукпай турганыс. Олор бистен жаш тушта жуу-согушта өлүп калгандар. Суру жок. Адамнын сөөгн кайда-кайда табылган болзо, мен оны казала, Алтайыма экелип жууп салар эдим.

Бис кажыбыс ла бойыстын санаабысты терен сананып, Горькийдин оромыла, Тверской бульварла Арбатка жетире жойу бардыбыс. Ол ло Пушкиннин адыла адалган театрдын жанында он бежинчи номерлү троллейбус токтоп жат. Кенете жаш тужыбыс санаабыска кирди.

— Эмди троллейбус та качан келер, та бүгүн, та эртен, капшай баспас сен канайып калган кижн деп, Эркеменди бу ла мында 1952 жылда август айда арбаганын санаанга кирет пе? — деп, мен Лазарьга каткырдым.

Арбаттын метрозынын эжигине жеделе, Лазарь айда салды:

— Бу ла мында кемди сакып туратан эдин? Санаанга кирет пе? Өдүгининг изи гранит ташта аргып калган ошкош.

Метро! Бу метро биске таныш ла кару. Мында кандый да аңылу жыт бар: улустын, гранит таштын, серүүн жердин. Беш жылдын туркунына бис мында күнине эки катаптан болуп туратаныс: үредүге браадала, онон ойто жанып клееделе. Биске кажы ла отургуш таныш... Киевский вокзал. Эбире өскөрип калган. Кал-камык ларектордын орды да жок. Билетный кассалардын ордына автоматтар туруп жат. Билеттер саткан келпидер эмди кайда не? Площадь бойы чек өскөрип калган. Бис мыпайып базын жүреле, ыраак жокто, кичинек, эптү ресторанды эске алдындыбыс. Студент тужыста ого кирип туратан эдибис. Ол эски туранын экинчи этажында болгон. Кирип барзабыс, база кубулып калган эмтир. Жабынчы жок столдор, кир, тал-табыш. Андый да болзо, таныш толукка отуруп алдыбыс. Азыйда бу экинчи де класстын рестораны болзо, столдор ак жамынчылу болгон, хрусталь чөбчөйлөр туратан. Жаан жалбырактарлу фикус агаш база жок эмтир. Бис өткөн өйлөрдн эске алынып, кажыбыс ла бойыстын санаабыс сананып, унчукпай отурдыбыс. Жакыткан ажысты, не-немени экелгилеп берди. Лазарь чөбчөйдн көдүрип айтты:

— Володя, он жыл мынан озо мында ок отурган эдибис. Ол туштагы санааркажым не де эмес болгонын эмди билип жадым. Же кандый да ачу, кандый да уур болзо, жүрер керек. Кижн жажына карыгып, жажына санааркап жүрүп болбос. Кайдалык! Бис бор-ботко шыралаштан бийик! Москва учун, онын биске сыйлаган ырысту, сүүнчилү жылдары учун көдүрип ийелик!

Ол күн энгирде Москванын неон отторло жарыган оромдорыла та нениң де учун базып жүргенис. Јаш тужыбыс бедреген болорыс па? Је не де кубулбаан немедий, оноң ол ок өйдө ончозы кубулып, өскөрип калган. Бу јаш кыстар, јнит уулдар — бистер эмезис. Таныш площадьтар, проспекттер, туралар, метронын станциялары, јнит тушта јолугуштарга келип туратан јерлерис. Јүрегиске сүрекеј јуук күндер ле јүрүмде ырап калган јылдар. Бис Пушкинниң памятникиниң јанында скамейкага отурып, Москванын күүлежин тындап, улустың кыймыражын көрүп отурдыс. Јүрүм өдүп јат. Азыйда чылап бери кыстар, уулдар келет. Болжошкон јеринде јолугушып, оноң колтуктажып ийеле, кыймырап јаткан улустың ортозында јылыгылап калат. Уул чазына улам сайын көрүп, памятникти эбире энчикпей базат. Бир кыс туруп, туруп, сақып болбой, жүре берди. «Известия» газеттин туразынын ўстинде неон отторло калганчы солундар бичилет.

Бис те мында азыйда энчикпей ары-бери базып, көөркийлерди сақып туратан эдибис. Олор эмди кайда? Мында, ол ок өйдө кайда да јок. Кыймырап турган улустың ортозынан качан ла чыга конуп келбегей! Оноң көрзөң лө, ол сего удур јүгүре базып клеедер. Оны колтуктай алып, улустың толкузына кире конорын: нени айтканың, кайдаар барганың санаанга кирбес. Јүк ле сүрекеј сүүнчилү болгоны јаркынду јуруктый артып калган.

Экинчи курстың кийнинде јанганыс, оноң Лазарьдын јаткан јерине, Кумшуйлу деп кичинек алтай јуртка барганыс санаама кирди. Ол тушта бис чек јаш уулдар болгоныс. Јаан улус бисти уулчактар дежетен. Лазарьдын төрөл јурты кичинек, мында јирме-одус ла өрөкө айыл. Қандый да бийик, јараш јер. Байбак кайыңдар шуулажат, деремнениң ортозыла јаан эмес суучак агып јат. Өлөңи бийик, јажыл. Айылдар чук эмес, анда-мында јайым тургулап јат. Јер элбек. Кем айлын кайда ла тудайын де-зе, анда тудатан болгодый. Лазарьдын энезинин айлы деремни-нин ўстиги бажында бийик эмес кырдын эдегинде турды. Кичи-нек школ, кичинек контора. Бастыра телекейден айрылып калган неме ошкош. Қандый да сан башка аалга јурт. Озо баштап көрөлө, сананарын: мында, байла, бойының законы, јанжыккан јаны. Бери атту жүргүлеп јат, каа-јаа тракторлор жүрет. Машина жүрүп болбос. Бийик боочы. Оноң балкаш.

Лазарь нөкөрлөриле кожо келген деген табыш деремнеге чүр-че ле јайыла берди. А энези торт ло билинбей јат. Москвадан уулы јанып келген. Маймадан эмес ине.

— Куда-ай, бу балдарды неле азырайтан, неле күндүлейтен? Узак јерден келген балдар, ого ўзеери солун улус! Лазарьда база бай бар. Бойымның балам. Је, је, бу уулдар, акыр, акыр. — Ол ары-бери жүгүрип, агаш айлында отты јаанада салып, санды-

рап турды. Бу тили коркушту чечен, эптү, бойы капшуун кижн эмтир. Айткан ла сөзи утка, каткы, модор. Лазарь жагыс ла бажын жайкап, каткырып отурат. Ол өйлөрдө журт жерлерде улустын жадыны уйан. База нени эгтере салып беретен эди? Же бисти бастыра деремне уткын турганын кайкагам. Эгирде ончо улус Лазарьдын энезинин айлына жуулып келген. Көбркыйлер бор-боткозын экелген. Мында күндү-күрее болгон. Кожон-комут чөйпүлген. Эркемен бойынын төп, жобаш кылыгыла Кумшуйлунын карган эмееңдеринин жүректерин олжолоп ийген турбай кайтты.

— Бала десе бала, уул десе уул. Кандый төп, токуналу, санаалу. А сен, Лазарь, кей-кебизин, Патей таайыгынын жолыла барар болдын ба? Та ла та! — деп, энези айдат. — Ол таңмазы эмди канчанчы кижн алды?

Эркемени эки жанынан колтуктагылап алала, жайканыжып, кожондожат. Чөбчөй ого ло барып жат. Солун кожондорды күлүк чөйпү ле туру.

— Көрзөг, күрүм сүмеленип жат — деп, Лазарь меге имдеш айтты. — Онын жобожын бис биле-ерис! Акыр, арслан айла ла темир чедененг чыга калып келер.

Эркемен бистинг каткырып турганысты көрүп ийеле, өрө турайын дееде, эмееңдер эки жанынан бек тудуп, божотподы.

— Отур, балам, бисле кожо кожондо. Таңманын үниинг жаражын, ден сыылада кожондоп отурар! — деп айдала, бир эмеең Эркеменин жаагынан шалт этире окшоп ийди. — Меге күйү болорын ба, ха-ха-ха!

— Көргөй лө...

— Жагыс сен окшоорын ба? — дейле, экинчи эмеең экинчи жаагынан боч этире окшоп ийди. Коркушту кокурчы, омок улус эмтир. Бис Лазарьла кожо каткыбысты бадырып болбой эжиктен чыга кондыс. Тышкары чыгала, буурыс көжигенче ле каткырып алдыс. Көзистен жаш торт ло төгүле берди.

Эртезиңде бисти жыргалда болгон улус ончозы айылдарына кычырып жат. Бистинг жерде болзо, ичип-инн алала, жүре берер, кайра да көрбөс. Мында улус сүрекей күндүркек эмтир. Бойбойына жуук. Ас улус нак болотон болгодый.

Лазарь менинг мыкыныма түртүрүп ийди:

— Бу сен үргүлөп отурун ба?

— Жок, ненин де учун Кумшуйлуга барып жүргенис санаама кирди.

Эмди анда журт та артпай барды. Өлөрн өлгөн, көчүп барары барган. Же, баралы. Кайран алтай ээн артып калганы ол туру. Тураларынын көзбөктөрүн туй кадап кайгон ээн журтты көрөргө коркушту күч.

Өрө туруп, Пушкиннинг памятининг эбире базала, онын улу

санааларга бастырып, эмеш энилип калган быјыраш бажын, не-ни де шымыранып тургандый эриндерин, кару ла кайкамчылу жараш чырайын ајыктап, кажыбыс ла бойыстыг санаабыс сана-нып турдыбыс. Онон каймыгып јаткан калыктыг ортозына ки-рип, күүлеп јаткан улу городтыг отторло чагылган оромыла го-стиница јаар базып ийдибис. Кремльдин башияларында кызыл рубин чолмондор јаркынду күйүп турат. Биске билгир берген, канат берген город! Билерис астап браатса, учушта канадыс чы-лап браатса, бис сен јаар көрөдис, сеге келедибис. Эмди де се-нен јаңы ийде алынып, кенг санааларла јүректеришти толтырып, төрөл јериске јанып јадыбыс. Бу биске көп иштер эдерге, јүрүм-нин, күүн-санаанын бийиктерин билерге арга берер.

Јериске јанып келеле, мен писательский организацияга, КПСС-тин обкомына шүүжү кандый өткөнин ончозын айдын бергем. Лазарь јаңы подстрочниктер эдип, «Јинт гвардия» деп издательството ийер учурлу болгон. «Огонектын» библиотечка-зы деп серияда РСФСР-дин писательдеринин јөби аайынча онын јуунтызы јаан тиражту чыгар учурлу болгон. Је Лазарь бу ке-рекке колын јанып ийген. Подстрочный көчүриштер этпеген. Ол бичиирин сүүйтен, је бичигенин кепке базып чыгарарына, анча-дала орус тилге көчүрерине, ајару этпейтен. Ой бар, бичилгени ле бар болзо, кийинде де көчүрбей деп айдатаң. Мени алтай ла улус јакшы билзе, арткадары керек јок дейтен. Мен — алтай поэт. Элден ле озо алтай албатыга бичип јадым.

Ј о л д о р

Јирме беш јылдын туркунына бис кожо јүргенибис, үренге-нибис, иштегенис. Јүрүмде не ле болгон. Мен оны ончозын бичи-бей јадым. Јаңыс ла эске алынганымды, билгенимди, акту бойымнын санаамды бичип јадым. Нени бичири, нени бичибези, ол менин бойымнын күүнимде. Мыны мен бу бичикте экинчи, үчинчи катап тегиндү эмес темдектеп јадым. Улус билзин. Бир канча јылдар өдөр, ол тушта бу бичикте айдылбаган санаа-шүүл-темди база катап айдар болорым. Эмди дезе мен хронология јо-гынан бистин јүрүмде болгон учуралдар керегинде бичип, ол ажыра Лазарь Васильевичтин сүр-кеберин, кылык-јаңын көргү-зерге кичеенип јадым. Бис кожо көп јолдор өткөнис, көп туш-таштарда болгоныс. Оны ончозын бичиир арга јок. Је Лазарь Ва-сильевич керегинде бойынын сөзин Эркемен Матынович айдар деп иженип турум. Ол Лазарьды, мен чилеп ок, јакшы билер. Оныла кожо өскөн, үренген, иштеген. Бу бажалыкта мен бистин өскө јерлерде, карыдаштык республикаларда јоруктап јүргенис керегинде айдарга турум.

1963 жыл. Жай. Биске Тувинский автономный республикадан айылчылар келген. Бу бистин баштапкы айылчыларыс. Олорго бис Алтайдын јерин, албаты-јонун көргүзөргө кичеенгенис. Кидим јас болгон. Кайран Алтай чечектеп јаткан. Оңдой, Кан-Оозы аймактарла јоруктан јүргенис санаама кирет. Партиянын обкомы машиналар берген. Айла ол туштагы башкараачылар биске килеп, карузын туратан болгодый. Бис Чуйдын јолын өрө элес эдип калганис. Јабаганнын боочызында бисти Кан-Оозынын јамылулары уткыган. Јажыл јай. Кеен јараш Алтай. Бис чечектерде торт ло көмүлп калган отурганис. Туванын писательдеринин делегациязын Степан Агбанович Сарыг-оол баштап келген. Бу боочыда туштажуда алтай ла тува калыктардын ортодо карындаштык керегинде јылу сөстөр айдылган эди. А күүк дезе бистинг үстисте, јелбер тыттын бажында, куйругы сырас-сырас эдип, үзүги јок күүктеп отурган. Чечектер јайа салып койгон кайкамчылу кеен кебис ошкош. Эбире сүүнчи, каткы, кокур. Тува ла алтай сөстөр колыжып, таныжып, билижип, сүүнчилү күүлеп јат. Мында Степан Агбанович Сарыг-оол, Салим Сүрүң-оол, Олег Суваквит, Лазарь, Эркемен, мен ле бисти уткып келген улус. Опоң бис Экинурдын колхозында болгоныс. Чуур Куклеевич ончозын башкарып, јүгүрп ле турган. Чек амыр билбес кижиле. Көөркий база јеткерден улам јада калды. Јаш тужыста бис нөкөрлөжин јүретенис. Эңирде клубта туштажу болгон. Опоң бисти Эмеген деп јерде фермага апаргандар. Мында синтетический айыл турган. Тыштынан көрзө, сүрекеј јараш. Чек ле чөрчөк јеринен экелген айыл ошкош. Улус бисти ол айылда уткыдылар. Је түште изүзи коркуш, түнде соогы коркуш айыл эмтир. Бистинг айылчыбыс, Салим Сүрүң-оол, түнде јылынып калды. Соокко тонгон болгодый. Эртен тура көрзөбис, ол коштойында чадыр айылда кожондоп отуры:

— Синтетический айылда конуп јадала, сокко тонуп, сиркей бердим, — деди, — карын мени алтай келиндер эргизип алды. Чадыр да болзо, айлыс артык.

— Салим ол кылыкту кижиле, кайдан ол соокко тонзын — деп, Суваквит каткырат. — Оны буулап салар керек. А Лазарь кайда?

— Ол база кача берген, экинчи айылда күртүк чилеп канаттарын јайып ийеле, ойноп, секирип јат, — дедим.

Айылчыларыс ойгонып келдилер. Степан Агбанович эжикти ачып, тышкары чыгып барала, эбире кырларды ајыктап айтты.

— Ба-та-а, јараш ла јер база. Тыванын ла јери ошкош. Ада Хемчик јерим санаама кирди. Баш болзын! Павел Кучняк эзен јүрген болзо, эмди берн кожо келбей кайтсын. Кайын угар эдим. Бийезин көрөр эдим. Омок кижиле болгон. Оны мен јакшы билетем.

Колхозчылар айылчыларысты, бисти күндүлөйлө, машиналарга отургузала, аткарып ийдилер.

— Жакшы болзын! База айылдап келигер!

Онон 1964 жылда олор бисти бойына кычырды. Бис Новосибирск ажыра Абаканга жеткенис, Абаканнан Кызылга жетире алты жүс километр. Мында та ненин де учуп Москва — Кызыл деп автобус жүрүп жат. Хакассиянын писательский организациязынын качызы Михаил Еремеевич Кильчичаков — бистин институт аайынча нөкөрис, бисти кайдаг түргөн божодотон эди:

— Же, уулдар, бир келгенде, хакастардын јерин көстин учыла да болзо, не көрүп барбас? Бис база калык ине? Ас та болзо малыс бар, ардак јаткан јоныс бар. Аскизский районго барып келектер. Анда хакас улус јуртап јат. Тывага түнгей ле једе береригер.

Чындап та бис не мендеерис? Бир келгенде, барып та келбей. Михаил Еремеевичти канайып өөркөдөр? Јөбис берип ийдибис. Ол газеттин редакциязынан «Волга» сурап алды. Ого отурала, мантадып ийдибис. Элкем, чөл јалан јерлер. Јагыс ла ыраакта, күнтүштүкте, кырлардын сомдоры көрүнөт.

— Бу јебреннен бери сугарган чөл — деп, Михаил Еремеевич айтты. — Бис кырачы, малчы улус болгонис.

Анда-мында јаап эмес төндөр. Олорды эбире узун күрен таштар кадап салган. Олордын бир кезегин кижин бүдүмдү. Јаан тумчукту, сүүрү бөрүктү улус.

— Быларды, байла, бистин өбөкөлөрис тургускан болбой — деп, Михаил Еремеевич сананып учукты. — Качан бирде мында кыргызтардын јаан ийде-күчтү государствозы болгон. Олор аш та салган, каналдар да каскан. Мында аш јакшы бүдүп јат. Јагыс ла сугарат керек.

Бис кырларга јууктап келдибис. Тын агаштарла бүркөлгөн бийик эмес туулар туруп јат. Шебалин аймактын Барагаш, Шыргайты, Беш-Өзөк деген јерлерине түнгей. Бу Алтын-Көлдиг ары көргөн тайгаларыла тудуш јер эмитир. Бис Оттор деп јаан хакас јуртка једип келдибис. Мында Михаил Еремеевичти кажы ла кижин билер. Ол бисти совхозтын директорыла, партийный организациянын качызыла таныштырды. Јай. Улус ончозы өлөг ижинде. Деремнези чек ле бистин алтай деремне ошкош. Тура, онын јанында чадыр айыл. Улузы да бистин улуска түнгей. Кильчичаков бисти бойынын јууктарынын, төрөөндөринин айлына апарды.

— Эзендер, — дедибис.

— Эзен-ок, — дештилер. Олордын эрмек-куучынын ончозын ондоп јадыбыс. Уй улузы баштарын платла тартынып, јаан јаказын кееlep шабылап койгон кызыл, чаңкыр платьелер кийетен эмитир. Эр улузы база кееlep шабылап көктөп койгон чамча кий-

еген болуптыр. Түште балдар барып балык шүүндеген, уха кайнаткан, жаан улус кой сойгон.

Бис агаш айылда оттыг жанында отурдыс. Михаил Еремеевич сүттин аракызын уруп, хакас кожондор кожондоп отурды. Олордо чаткан деп музыкальный инструмент бар. Көңдөй агаш кайырчак, үстүн жука агашла жабып салган, үч кыл тартып койгон, оңон текпилер эдиң койдың кажыктарын кыстап салган. Оны тизеге салып алала, сабарларыла кылдарга согуп ойноп жат. Күүзи жараш ла өткүн. Очокто от жалбырап күйет. Кожон алыс жымырап, кызыл чедиргендерле кожо түнүктен учул чыгат. Эбири бистинг ле кырлар ошкош кырлар, эбири бистинг ле улус ошкош улус, теңериде ол ло жылдыстар, тилисте ол ло таныш сөстөр.

— Кандый солун улус.

— Көрүшкенис жакшы.

— Тилибис те, чырайыс та түңгей — деген үндер угулат.

— Айылдап келгенигерге быйан болзын, уулдар.

— Михаил Еремеевич, быйан болзын, солун улус экелдин!

Мен амырап ийейин деп, жабызак, жаңыртык орынга кыйын жадала, улустыг куучынын, Лазарь ла Эркеменин кожондорын тындап, оңон шык уйуктап калдым. Ойгонып келеле, ары-бери көрүп, чат ла кайкай бердим. Бу мен түженип жаткам ба айса жүүлүп тургам ба? Алтай айыл, ышту аланчыктар, керемде аткыста куруттар, төрдиг бажында чегендү күп. Кызыл плат тартынып алган келин кирип келеле, отты жаанада салып, чай асты. Мени көрүп ийеле, сурады:

— Уйгунып келзинг бе?

Тьфу. Бу хакас айыл туру не! Уйалганымды не деп айдар.

— Уулдар кайда? — деп сурадым. — Менин нөкөрлөрүм. Кече узун жолдо арыгам-чылагам, уйуктаганымды да билбей калган эмтирим.

— Олор түниле тойдо болгон — деп, келин айтты. — Кече слер уйуктап калараарда элчилер келген. Бистинг жерде эки келин балдар тапкан. Солун улус балдарга ат адазын дешкен. Жобогон, чылаган кижин амыразын деп, слерди ойгозорго бербегем.

— Сүрекей бек уйуктадым — деп айттым. — Акыр, атанар керек. Михаил Еремеевич кайда?

— Та. Бу жерде ого бастыра төрөөн, бастыра таныш. Кажы айылда, кем билер оны? Элкем деремнени эбирип келгенче, эки де конуп калар болбой...

Жүрегим шимрей берди. Калак, калагы күрүмдер кижини ундып салгай. Удабай тышкары бир канча улустыг үндери угулды. Лазарь жаркырада каткырат: «Эмди макалу күйүнер,

мактанарыс». Оноң Эркемен, Лазарь, Михаил Еремеевич ле айылдын ээзи кирип келдилер. Уулдар экилези торко чамчалу. Кееркедингилеп турлары. «Балдарга ат адаганы учун берген сый» — дежет.

— Сыйынды сый уйуктап салган — деп, Лазарь уткалайт. — Көр, бис кандый сый алганыс? — деп, ол оошкы торко чамчазын сыймап, мактанат. — А сен көөп јатканг, күрүм! Бис түниле јырганыс, өскө калыктын ойынын көргөнис.

— Бис чилеп јүрер керек не! — деп, Эркемен көкии туру.

— Кече бажыма күн өткөн ошкош, оорып јат, — дедим.

— Лазарь, Эркемен — күлүктер! — деп, Кильчичаков айдат. — Айылдын ээлери не айылу сүүнген. Уулдын ады — Эркемен, кыстын ады — Урсула! Урсул суунын адыла адалган.

— Кысты Лазарь адады ба? — дедим.

— Эйе, Лазарь адаган, — дешти.

— Лазарьга адатпас керек болгон, — дедим. — Кей-кебизин болор. Онын бажына не де чыгып болбос. Је, атанар керек, уулдар. Чамчалар јууп јүреле, чакка кирип калдаар.

— А база бир не конбос? — Еремеевич, очкалары јалтырап, мен јаар көрди. — Не мендейзин? Делегациянын башчызы Эркемен эмес не?

— Михаил Еремеевич, бисти анда сакыгылап јат ине.

Эниргери түште грузовой машинанын үстине кургак өлөңнөн салала, ого отуруп, Абакап јаар мантадып ийгенис. Тондолыш, тозын-тобрак. Једип келеле, капшай ла мылчага бардыбыс. Ол тушта бистин бүдүш-бадыжыбысты көргөн кижиле, байла, коркор болор. Боро ло тозын немелер. Көрмөстөрдин керек дезе көстөри де көрүнбөй јат.

Эртезинде Михаил Еремеевич «О-ой, јүрегим, јүрегим!» — деп онтоп туруп, бисти Кызыл брааткан автобуска отургузып ийди. Автобус ары ла болордо, автобуста тывалар «Менин Тывам» деген кожонун бир үнле јыгырада кожондой бердилер. Автобус тегин эмес, Москва — Кызыл деп автобус болгон ине! Саяннын тайгаларын ажыра бараткан јол јенил јол эмес. Бис түниле барганыс. Јол кандый узак, уур. Себинин тайгалары ошкош тайгаларла барып јатканыс. Оноң Кызылга сегис час эртен турада арып-чылап калган јеткенис. Бисти мында эки күн сакыган эмтир. Олег Харламович бисти уткыч, гостинницага кийдирип, арбаңыз турды:

— Мен билгем, слерди Кильчичаков тозуп алган деп. Ол шилемир јаантайын анайда кылынып јат. Биске клееткен айылчыларды бажынан тудуп алар. Оноң аракыдадар, арыдар, јободор, чагын чыгарала, Тыва јаар аткарып ийер. Мен ого берерим, акыр ла болзын. Слерди партиянын обкомында сакып ја-

дылар. Салчак Тока бойы сакып жат! Бүгүн талтүштин кийининде анда болор керек. Улуг бий-тарга!¹ Эртең ол уча берер. Москва барып жат. Ол бистинг башчыбыс ине!

Бис јунунып, ажанып, јазап кийинип алала, Олег Харламовичке баштадып, партиянын обкомына бардыбыс. Озо баштап бисти пропаганда аайыпча качы уткыды. Оны-мыны куучындажып отурганыс, телефон шыгырт этти. Ол телефоннын трубказын ала койып, «че, че» деп айдала, тура жүгүрди:

— Салјак Қалбакорекевич кычырып жат. — Оноң солдат чылап кийинип түзедип, чачын тарап, силкинип ийди.

Учинчи этажка чыгып барзабыс, баштапкы качыга киретен кыптын бери жапында кыпта милиционер кыс туру. Ол түп-түс туруп жат. Биске жаңыс ла бажыла кекип ийди. Нөкөр Тока столынан чыгара басып, бистинг кажыбысла ла колдон тудуп јакшылажып, оноң ойто басып барала, бойынын јерине отурып алды. Јаап эмес сынду, каткак бүдүмдү кижип эмитир. Ол тува тилле мененг нени де сурап туру. Мен чек ондоп болбодым. Байла, манзаарган болбойым. Көрөр болзо, бойыннын тилинди билеринг бе деп сурап турган болуптыр. Ол ненин учун мени бойыннын тилин билбес болор деп сереенген, кайкайдым. Олег Харламович өрө туруп, бистер керегинде, алтай ла тува литературалардын ортодо колбулар өзүп турганы керегинде, Тувиниянын бичинчилерин Туулу Алтайда сүрекей јылу уткыганы керегинде куучындады. Оноң кожуп айтты:

— Салјак Қалбакорекевич, слердин «Араттын сөзи» деп романыгарды алтай тилге бу уулдар көчүрген. Слердин творчествогорды олар јакшы билер.

Токанын көстөрининг түбинде күлүмјининг одычактары сурт эдип күйеле, оноң ойто ло өчө бергенин мен онын очказынын шили өткүре көрүп ийдим. Ол бисти јаап јашту, жүрүмди јакшы билер писательдер деп бодогон болгодый. А онын алдында чек јаш уулдар отурып жат. Ол айтты:

— Мен Ойрот-Турада болгом, үренгем. Бистен анда көп улус үренген. Бис алтай калыкка, Ойротиянын партийный организациясына јаап быйанду жүредис. Бис карындаштык калыктар. Бистинг јерге айылдагар, аймактарла јоруктап көрингер. Эл-јон кандый јаткан эмитир. Литературный колбуны таңыдыгар. Бу сүрекей јакшынак баштаңкай. Эл-јонды интернациональный күүн-тапту эдип тазыктырарга јаап болуш. Менде чек бош јок, јаш нөкөрлөр. Је, јакшы болзын. Јаандарыгарга менен эзеп айдып барыгар. Анчадала, Кыдрашевке.

Обкомноң чыгып келеле, Олег Харламович айтты:

¹ Улуг бий-тарга — улу јамылу.

— Бүгүн киретен јерлерге ончозына кирип салалык. А эртен — чабандарга, малчыларга, тывалардын айылдарына!

Онон писательдердин Союзында, бичиктер чыгарар издательстводо, республиканский газеттердин редакцияларында, радиокомитетте болгоныс. Тува писательдер торт ло ууј тудуи ийдилер. Анчадала Алтайга келип јүрген улус бисти карындаштарындый уткып јадылар: Степан Агбанович Сарыг-оол, Олег Суваквит, Салим Сүрүн-оол.

Кызыл — кичинек, ару, јуунак город. Ол Улуг-Хемнинг¹ бийик жарадында туруп јат. Стройка ол до тушта анда тыг өдүн турган. Эмди Кызыл танылбас болуп јаранып калган болбой.

Бистингува најыларыс капшай ла аймактарга барарга мендеп јат. Машиналарга отуруп ийеле, Туванынг элкем чөл јалаңдарыла, ыраакта, түштүкте, көгөрип турган кырларды көстөп учуртып ийдибис. Бис үчүн Салим Сүрүн-оол ло Олег Харламович үйдежип јадылар. Обком эки машина берген. Јараш јерлер, бистингу Алтайыска түңгей, јангыс ла өзөктөри кең, јаан, Јабаннинг, Чуйдын элкемдерине түңгей. Јолдо бис Чадан деп кичинек городко токтодыс. Машинаданг түжеле, столовый јаар басып браадарыста, кем де кийнибисте кыйгырды:

— Лазарь, Лазарь Васильевич!

Кайра көрзөбис, күрен тонду кандый да кыс јүгүрши клеендри. Ол бистингу јаныска тура түжүп, сүүнгенине ле манзарыганына туктурулып айтты:

— Ја-јакшылар! Кудай! Бу кайдаг келгенигер!? Слерди көрөлө сүүнгенимди! Јангыс јердингу улузы...

— А сен кайдан келген, Валя? — деп, Лазарь ого колын берип, кайкап сурады. — Тушташ дезе тушташ. Эркеменле, Аржанла таныш.

— Лазарь Васильевич, бу слер канай тураар? Мен оларды билбей...

— Јакшылар. — Ол биске кандый да изү, чыйрак колын берди.

— Качан келген?

— Эки јыл болды. Мында иштеп јадым. Айылдазаар...

— Э-э, је бис јанып отурала түжелик, је бе?

— Квартирам ол туку эки этаж турада, бежинчи квартира. Бистингу улус анда кандый јадыры? Кемди-кемди көрдигер бе?

— Көргөм. Ончозы эзен-амыр. Мында ла јангы энеге Шебалинде јолуккам — деп Лазарь айтты. — Је, кандый да болзо, јеринге јана бер. Билдингу бе? Кандый да болзо, кижиге бойыныг төрөли артык. Энен де санааркан јүрген болор.

¹ Енисейдин бажы, көндүгип аккан јери.

— Билип турбай база...

— Бу бистинг кыстар саг башка. Тенин жүрөр неме тапкылап алган. Сен эмди тура јаш, оны јакшы билбей јадын. Ой келер, Јүрегинге ачу болор. Је јакшы болзын, ой болзо, тўжўп барарыс.

Бу јаан кара көстў, калыг чачту кеберкек чырайлу, чыт эгкен бек бүдүмдү кыс эмтир. Ол ары ла болордо, Эркемен ле мен Лазарьга чурап бардыс.

— Бу не бала? Айт! Анаг башка тыва јеринде артырып саларыс. «Менинг тывам тен-тен» — деп кожондоп жүреринг!

— Је бистинг јердинг балазы. Јакшы ла иштеп турала, бери та не келген. Ајса, каруузы јок сўўш болгон бо? Тенин-тенин Јүреле, јерине барбай кайда барар ол! — деп, Лазарь айтты. Онон ачынын кошты. — Бу алтай кыстардын ла барбас јери јок. Душанбеде барган жүрер, Тувада келген жүрер. Кебис согуп Јадар. Тенектер.

— Лазарьды кайда ла болзо, кыстар уткын јат — деп, Олег Харламович каткырат. — Ајла кандый јараш кыс, а?

— Лазарь, сен оны меге садын ий, мен сеге он кой берерим — деп, Салим кокурлайт. — Бу алтай кыстар чындап ла јараш!

Бис Туванын јериле барын јадыбыс. Қанча суулар кечкенис, јаан да, кичишк те ажулар ашканыс. Чөл јалаңдарлу, тыт, кайыг агаштарга бүркеткен кырларлу јерлерле жүргенис. Салим бисти бойынын төрөөндөри, карындаштары јаткан колхозко апаратам деген. Олор ончозы койчылар, малчылар. Бис анаар барбазыс деп мойножып ийеристе, Салим ыйлап ийген:

— Слерди анда сакып јадылар. Менин акам койчы. Алтайдан келген айылчыларды көрөргө сүрекей кўўнзеи турган. А слер барбазагар, ол меге ачынар.

— Анаар машина барын болбос — деп, шофер айтты.

— Јолды мен табарым! — деп, Салим торт ло кыйгырын ийди.

ГАЗ-69 тағмалу машина өтпөс јерден өдўп, ашнас јерден ажып барып ла јат. «Волгалу» жүрген Олег Харламович совхозтын төс јеринде артып калды. Бис эки конуп јайлулардан тўжўн келер болгонис.

— Сен удаба, уул, — деп, Олег Харламович кезетти.

Койчылар кереге айылду. Олор јай туркунына эки-ўч јерге көчўп туратан эмтир. Баштапкы айылдын эжигине мантадын келеристе, онон узун сынду, шляпа бөрүктў, јаказы јок монгол тонду кижн уткып чыкты. Ол эки колынын алақандарын бириктирип, «Эки-и, эки-и» — деди. Мынызы эзен, эзен дегени болуптыр. Бу Салим Сўрўн-оолдын аказы. Салим оны туура јединип апарала, нени де айтты. Бис керегинде айдып туру ошкош. Айылдын ээзи нени де јакарулу ўнденди. Эки уулчак чакыда ээрлў аттарга мине соккылап, эки башка мантада бердилер.

Кереге айылдын ичи элбек. Ак кийистерди жайып койгон. Бистин төргө отургузып, айылдын ээзи үй кижин тегерик столды жылдырып ийди. Салим айдат:

— Тыва чабаннын жаткан жадынын көригер, айылчылар. Эй, жеңебис, бу алтай улус. Бистин тилди жакшы билип жадылар!

— Теленгиттер бе?

— Жок, төс Алтайдан, алтай кижин.

— И-и, төрөлдөр туру не-е! Жакшы, жакшы. Карындаш улус бар деп угуп жүргенис ле.

Столго каймак, быштак, куурып салган тараан, эжегей салып, чай урды. Айылдын ээзи кара казанга суудан уруп, отко азып койоло, чыга конды. Бис чайлап, оны-мыны куучындажып отурдыбыс. Салим топшуур алып, кандый да күү ойнойт. Эки аяк чайды ичкелегисте, койды сойоло, ооктойло, казанга салып ийдилер. Салим күлүмзиренип, чазыпа көргүзүп, каткырат:

— Мынайып иштенер керек. Койды он беш минутка сойоло, ооктоп ийген. Менин акам оңчо жанынан озочыл: мал азыраары жанынан, бала да азыраары жанынан, кой до сойоры жанынан. Он баланын адазы. Андый эмес пе, жеңебис?

— Бай кижин малына мактанар, жокту кижин балдарына мактанар — деп, жеңези каткырды.

Үйгө улус бирден-экиден кирип, бисле эзендежет. Коштой жаткан айылдаштарын айылдын ээзи элчилеп ийген болгодый. Солун улустын келгени — ологго байрам. Этти озор узак кайнатпайтан эмтир. Анча-мынча болбой казанды чыгарып, төгмөктөрүнүн сөөгин айрып, эдин жайа кезип койгон койдын бүткүл белкенчегин тепшиге көнкөрө салып, бистин алдыска тургузып ийдилер. Мыны көрөлө, жүректерис тырлажа берди. Калыны карышты жуюны канайып ийтен уулдар? Салим бистин чочыганысты көрүп ийген болгодый. Ол пени де айдарда, койдын буурын тиле-тиле кезеле, тепшини эбире салдылар. Жыргал башталып жат. Чөбчөй отты эбиреп ле туру. Кем де койнынан комуз алып, коолодо сого берди. Төрөл күү жүректериште толуп, жерибис санаабыска кирди. Онон комузды биске бердилер:

— Ойногор, айылчылар. Алтайдын жагарын.

Же бистин кемибис те комуз согуп билбес. Уятузун не деп айдар. Онон бир ийит кыс топшуур алып, бир эмесч ийикылдада согуп ойноп отурала, Лазарьга берди.

— Ойноп ийигер, акабыс.

Лазарь топшуурдын кылына эки-үч катап чертеле, уур айалгадан айрыларга айда салды:

— Жакшы, эткир топшуур эмтир. Ойпозо, ойноп то ийбей а. Же онын ордына бис слерге алтай кожондор кожондоп берелик. Жарайт па?

— О-о, жарайт, жарайт, — дешти, — үйде изү, тышкары не отурбас?

Бис ончобыс тышкары чыктыбыс. Араай шуулашкан тыттардын жанына, ак чечектү жалаңга кебистерден жайып ийеле, тегерийте отуруп ийдибис. Бис бир канча алтай кожондор кожондогонус. Олордын көп сабазы Алтай керегинде. Лазарь жоон, коо үниле кожонды баштап жат.

Эки шаңкызы экчелип,
Эжелер баскан Алтайыс,
Эгирдинг түүни түш эдиң,
Энес ойногон, Алтайыс...

Оноң тува наҗыларыс кожондоды. Олордын кожондорунунг күүзүнде монгол, бурят кожондордын сыркыны бар. Айла тува калыктын культуразына, жандаган жагына, кийген кийим-кебине. монголдордын жетирген салтары иле көрүнип жат. Кожондордын сөстөрү ундылган, же онын күүзи жүрегимде жажына артып калды. «Сөстөрдөң жаңыс ла «менин тывам тенг, тенг» — дегени санаама кирет. Лазарь кандый ла кожоннын күүзүн түрген билип ийетен. Эмди ол туваларла кожо ынгырада кожондоп отуры. Тувалар оны мактап жат.

— Кандый жакшы айылчы. Кокурчы, кожончы.

— Карындаш калыктар жуулганда, не ыргабас? Не ойнобос? — дежет.

— А алтай калык бистин төрөлдөр эмей — деп, бир ак чачту, кежегелү өбөгөн айтты. — Монголдорго удур алтан баатырдын түймеени болордо, алтай алыптар анда база турушпай. Э-э, ак-жарыкта не ле болгон. Алыптар да өлгөн, агару кан да аккан. — Оноң ак кирбиктеринде эки-үч. тамчыны алаканыла ыржа тартып ийди.

Оноң орус кожондор кожондоды. Лазарь учында итальянски кожондор кожондоды. «Бэлла, бэлл-аа».

Он эки-он үч жашту кызычактар жергелей туруп ийеле, тува поэттердин сөстөрине бичилген кожондор кожондоп бердилер. Олордын коо, чичкечек үндери агаштарга, кырларга жаңыланып. ак чечектерлү жалаңдардын үстиле учуп, көк теңериге кайып чыгала, күннин алтын чокторып шыгырадып, ыраакта-ыраакта жылыып калат. Ажып брааткан күн тайгалардын баштарын жарыдат. Өзөктөргө чанкыр көлөткөлөр түжүп келди.

Эртезинде бис база бир канча койчылардын жайлуларында болгонус. Олор бисти изү жүректеринен уткыгандар. Мындый уткуулды кандый да жаан банкетте, ыргалда көрбөзүң. Тегин калыктын жүреги ару, бойы чүм жок. Алтайдан айылчылар келген, кокурчы, омок улус келген деген табыш бистен озолоп барып жат. Эки күн жүретен улус үч күн жүрүп калдыбыс.

— Бу бис торт ло артисттер боло бердибис пе, уулдар? — деп, Эркемен каткырат. — Лазарьдын ўни тунуп браады ош-кош. Байа, чала баркырада кожондоп турган. Капшай атанар керек.

— А сенин ўнинг там чичкерип браады, чочконын балазы чы-лап, чыгырып ийген жогын ба? Володя, бу немеге платье кийди-рип берелик. Алтай актриса болуп жүрзин...

Өзөккө тўжүп келеристе, Олег Харламович Салимге чурап барды:

— Сўрўн-оол, бу сен кандый аайлу кижиди?! Мен сеге нени айткан эдим? Кече бисти камык улус сакуган. А бүгүн кемди де жууп болбозын, улус ончозы таркай берген! Салжак мыны укса, бис экўге берер.

— Канайдатан эдигер, анайдыгар. Опчо буру менде! — Ол бажын бөкөйтүп берди. — Бис те тегин жүрбедис. Бир канча жайлуларда болгонус. Айылчы улус сөс айткан, кожондогон, кой-чылардан оморды жүк арайдан айрып келдим. Божотпой жады-лар. Аракыдаган кижиде жок. Ончобус эрўул. Лазарь кожондой-кожондой келерде, ўни туна берди.

— Адылбагар, Олег Харламович, — дедим. — Улус бисти сўрекей жакшы уткыды. Бис поэттер де болдыс, алтай албатынынг посол-элчилери де болдыс, артисттер болуп, кожондоп то жүр-дибис.

Олег Харламович күлүмзиренип ийди.

— Андый болзо, жакшы.

Он күннинг бажында Туванын писательдери бисти самолетко отургузып, калганчы катап колдорун жагыгылап, арткылап кал-ган. Эмди омордын ортозында Олег Харламович Саган-оол жок. Ол жада калды.

Ч у р а п ч ы н ы н к ө л д ө р и

Жылдар өдөр, өткөн жолдорунга кайра көрөринг. Ол жолдордон жүрегинде, санаанда не артып калды? Кандый тушташтар, кандый улустар? Бис көп жолдор өткөнис. Казахстанда, Киргизияда, Латвияда, Украинада, Москвада, Бурятияда, Якутияда болгонус. Гран да ары жанына жүргенис. Көп солун, кайкамчылу тушташ-тар болгон. Же мыны ончозын бу бичикте көргүзөр амаду тургус-пай жадым. Мен өрө Тувада жүргенис керегинде бичигем. Эмди Якутияда жүргенис керегинде тоолу сөстөр айдарга турум.

1971 жылда Якутский АССР-дин писательдерининг Союзынынг баштанкайыла республикада алтай литературанын онкүндүгү өткөн. Анда Иван Петрович Кочеев, Лазарь Васильевич Кокы-шев, Эркемен Матынович Палкин ле мен — Аржан Адаров, ту-

рушканыс. Атанар алдында сананганыс: «Якутия — түндүк жер, жай да болзо, анда, байла, соок болор. Онын учун жылу кийинип алар керек». Же једип барзабыс, Якутскта одус градус жылу эмтир. Қалыг, жылу свитерлерди уштыырга келишти. Ол ло ойдо Новосибирскте он сегис ле градус жылу болгон. Ме сеге түндүк, ме сеге Тошту тенгис! Ак кийиктер, ак айулар кайда?

А кандый јалакай, керсү, јараш улус! Мындый жылу, карындаштык уткуулды бис мынын да алдында көрүп жүргенис, же бу ойиненг өткүре жылу уткуул. Бисти партиянын горкомында, обкомында, автономный республиканын Верховный Совединде, райкомдордо, райисполкомдордо — оичо јерлерде бийик айылчылардый уткыган. Албатыбыс ас та болзо, же ады бар. Алтай јон Якутиянын писательдери келерде, оlorды жүк ле писательский организация көдүрген эди. Башкараачы улус бажыла ла кекип салган. Бу слердин бойгардын керегеер. Керек дезе радиокомитеттин машиналарын бис јалдап алганыс. Айылчыларыс тарткан учун ачканы акту бойыстан төлөгөнис. Онын учун биске эби јок то, уйатту да болды. Алтай литератураныг онкүндүги Якутсктын горкомынын залында ачылган. Мында горкомнын, обкомнын качылары, Верховный Советтин Президиумынын председатели, каруулу партийный ла советский ишчилер, интеллегенция, ишмекчилер, студенттер турушкандар. Эркемен Матынович алгай литература керегинде доклад эткен. Залда улус јык толо. Ончолоры сонуркап тындап јадылар. Писательдердин Союзунын Правлениезинин председатели Семен Петрович Данилов алгай литература керегинде, бистер керегинде жылу сөс айтты. Мактап јат. Андый сөстөрдн бис төрөл јеристе качан да укнаган эдибис. Онкүндүкти партиянын обкомынын пропаганда ла агитация аайынча качызы ачкан. Лазарь, мен, Иван Петрович база куучын айтканыс. Бистин үлгерлерис, куучындарыс республиканский газеттерде, журналдарда јарлалган, радио, телевидение ажыра берилген. Писательдердин Союзына партиянын обкомы, Министрлердин Соведин, Верховный Совет јаан ајару эдип, ого болужып турганын бис мынанг көргөнис. Оlor сүре ле бисле кожо. Қичинек автономия деп кыйа көрбөй јат. Ол тушта писательский организациянын башкараачызы Семен Петрович Данилов СССР-дин Верховный Совединин депутаты, ЯАССР-дин Верховный Совединин Президиумынын члени, апайда ок партиянын обкомынын члени болгон. Мындый айалгада, мындый јаан ајаруда иштеерге кандый јакшы! Оlorды бичинчилер, керектү улус деп тооп ло сүүп турган эмтир.

Мен бойымнын јеримнин улузын коомой айтпай јадым. Јакшы улус. Сок ло јаңыс ачынылу неме — бистин баштанкайыска ајару этпей јат.

Чурапчы. Чурапчинский районның төс җери Мында озодо улу орус демократ Николай Чернышевский айдуулда жүрген дедет. Каан жаңы тужында бу айдуулдың җери болгон. Россияның эн җакшы уулдарын озор бери айдуулга сүрген.

Тегерик көл. Ол чек ле деремнениң җанында. Көлдн эбаре бы- җыраш байбак кайындар, җабызак карагайлар. Онон ары барзан. база тегерик көлдөр, көлдөрдн эбаре җаланҗар, җаланҗарды эбаре ағаштар. Ол җаланҗарды озор аластар деп адап җадылар. Бистинг тилле болзо, алаң-ачык җерлер. Бу өлөң чабатан җерлер эмтир. Бис Чурапчыда «Ысыак» деп байрамга учураганыс. Мыны баштапкы кымыстың, сүттинг байрамы деп адап җат. Бистинг «Малчының күни» дейтен байрамыска түней. Байрамга совхозтордың, колхозтордың озочылдары жуулган. Партияның райкомының баштапкы качызы Илья Алексеевич Листиков доклад эткен. Кайындардың ортозында ак җалан, кара баҗырт улус. Бис мында база куучын айтканыс, үлгерлер кычырганыс.

Вир де эзирик кижн җок. Аракы садар магазиндердн җабып салган. Ичн энчикпес күлүктер база бар ла болбой кайтсын. Байрамда улусты жаңыс ла кымысла, җылкының кайнадып салган эдиле күндүлөп җат. Бистн көк өлөңдү җаланга, элбиреген кайыңның көлтөкөзине отургузып, җылкының эдин салып, җырака ошкош ағаш аякта кымыс тутурдылар. Оның ичкири беш литр. Баатырдың чөбөчөйн. Мыны кижн канайып үзе ичет? Ичерден болгой, сыңар колло көдүрп болбозың. Лазарь албаданың җат. Онон ол чороон дейтен чөбөчөйдн Илья Алексеевичке бердн:

— Җок, ончозын көдүрп болбозым.

— О-о, талорто ичип ийген, тапту бөкө баатыр турбай! — деҗип, якуттар каткырыжат. — Алтайдың уулы андый болбой!

— А слердинг ак-кийиктеригер кайда? Не көрүнбейт? — деп мен Роман Романович Бурнашевтон, аймакисполкомның председателинен, сурадым. — Оны минип көргөн кижн, а?

— Э-э, бистинг җерде ак-кийикти көрбөгөн дө кижн бар. Олор ыраак түндүкте туруп җадылар, Тошту тенгиске жуук җерлерде. Орто ло түштүк Якутияда җылкы мал, ийнектер тудуп җадыбыс. Кой бисте җок. Кой деген сөс жаңыс ла чөрчөктөристе артып калган. Ол кандый неме? Эмдн җай. Ак-кийиктер састу тундраның томонокторынан качып, чек ле Тошту тенгистинг җанында барып калган болор.

— Мында җылу җай. Бистинг ле җер ошкош — деп, Эркемен айтты. — Жаңыс ла уйуктап болбой җадыс. Күн ашпай җат. Көз-нөктөрдн кара бөслө дө туй тартып турзабыс, неме болбойт.

— Җайгыда күн ашпас, кышкыда күн тийбес җер. Бу ла мынаң казып ийзен, бир метрдинг баҗында тош. Якутияның түндүк

аймактарында јер јүк ле он беш, јирме сантиметрге эрип јат, — деп, писатель Феоктист Софронов айдат. — Озодо бис Байкалдын јанында јатканыс. Бис јебрен курыкандар? Олор керегинде уккан эдигер бе, алтайлар?

— Бис якут калыктын историязын эмеш те болзо билерис — деп, Лазарь айтты. — Слер јалтанбас албаты. Байкалдан Гошту тенгиске јетире јол јенил эмес болбой. Ол Владимир Михайлович Урастыровты көрзөгөр, баатырдын ла бойы. Андый улус нени өтпөс, нени јенбес?

Кезикте та тўн, та тўш — ондоп болбой јадыс. Бир кўн уйкудан ойгоноло, тышкары чыгып барзам, кўн бийикте туру. Изў. Је ын-шын, тымык, керек дезе ниттер де ўрбей јат. Ончозы калын уйкуда. Озо баштап бу не болгон деп чек коркый бердим. Көрөр болзо, тўн ортозы ой болуштыр.

Ысыактын байрамы тын ла өдўп јат. Кўреш, аттар јарыштырыш башталган. Јаан кызыл кўн агаштардын бажына отура берди. Бисти аймактын јаандары, республиканын каруулу ишчилери кайындарга курчаткан кандый да көлдин јанына, ак јаланга апардылар. Одын јууп, јаан от салгылайт. Бу нени эдерге турган улус. Биске кармактар береле, айттылар.

— Балыктап јүрүгер, уулдар. Көлдө балык кө-өп. Көрзөгөр, олордын секиргилеп тургандарын.

Балыктар ден көлдин күскүдий јалтыраган тымык ўстинде шойт-шойт этире секиргилеп, ойногылап турдылар.

Је јаан сары бөкөнөктөр учканча ла келеле, кадай сайып јат.

— Бу ден бөкөнөктөр эмес, истребительдер туру не? — деп, Лазарь арбанат. — Учканча ла келеле, өткүре сайып ийер, ончо ло јерден тиштеп турар.

Јергелей туруп ийеле, кармактап јадыбыс. Кармактын ла јанынан балыктар шойт этире секиргилеп турар, јаныс ла тиштебес. Олорго кандый курсак керек.

— Күрүмдер тойу, тегинне ле ойноп секирип јадылар, — дешти.

Кўн агаштардын ары јаны јаар јажынып браат. Онын кыс-кылтым чокторы көлдин күскү ошкош јалтыраган ўстин кызыл-чаңкыр этире јарыдын турды. Ак кайындар, јажыл јалбырактары шымыражып, көлдин ўстине энчейгилейт. Олор бойларынын јараштарып көлдин күскү ошкош суузынан көргилеп ийеле, сўўнгилеп, араай шымыражып тургандый. Балыкташты таштап ийеле, бис јуулып, литература, јадын-јүрүм, бичиниш керегинде куучындажып отурдыбыс. Чурапчыда ўч писатель јуртап јат: Феоктист Софронов, Иннокентий Смородников, Василий Яковлев. Олор бүгүн база бисле кожо. Мында ок Владимир Михайлович Кўннүк-Урастыров, Иван Федосеев. Партиянын райкомынын

баштапкы качызы Илья Алексеевич Листиков, райисполкомның председатели Роман Романович Бурнашев сүре ле бисле кожо. Јүрүмди де, ишти де, литератураны, искусствону да билер, јалакай, керсү улус. Олор бойлорын калык деп тооп јадылар. Өзөр, өскө најылык калыктардан артпас деген амаду сүрсекей тыг.

Онон бисти оду јаар баралыктар дешти. Күн ажа берген ой болгон. Кайындардын ортозында јаланга узун ак скатерть јайыл салган эмтир. Өлөңдөрдүн ортозынан кандый да ак башту чечектер көрүнүп туру деп бододым. Көрөр болзо, бу шампанскийдин шилдерининг ак баштары болуптыр.

Серүүн. Карагайлар араай күүлежет, чечектер түннинг серүүн салкынына баштарын энгилеп, бисле эзендежет. Кайындар бойлорынын үзүги јок куучынын шылыражып куучындайт. Јыргал башталып јат.

Мында алтай, якут калыктар керегинде јаркынду сөстөр айдылган, јакшы, солун куучындар болгон. Бир де калангы кижии јок. Јаан оттыг јанында бистерге курчадып, Владимир Михайлович олонхонунг, бистийиле болзо, чөрчөктинг кайын кайлап отурды. Ол сөстөрдии бир тынышла түрген-түрген айдып ийеле. онон «о-оо» деп бустап ийетен эмтир. Онын кара-күрен чырайын оттыг кызыл јалбыжы күлерден јонуп эткен сүрге түней эдип јарыдып турды. Күн көрүнбей барала, онон јарым ла частыг бажында ойто чыгып келди. Түн болбогон, тоолу ла минуттарга бозом энир турган. Мыны кижии түн деп айдар ба? Кайкамчыл.

Кай божогон кийнинде, ончолоры тегерийте туруп, кол колынан тудужып, «йохор» деп бийе бийелеп баштадылар. Бу бийеде улус бир аай эдип базып, айланып турар. Олордын бир-бирүзи кожон баштап јат. Онон ончолоры јөмөй согуп, кожонды базытка келиштирип, јынырт-јынырт этире кожондоп ийер. Бис бийеде база туружып јадыбыс. Буттарды канча ла кирези талтайта басса, анча ла кирези јараш дежет. Улус јиргиле бийелей базып, бийенин аайыла кожондоп турдылар. Јалтыраган көл, јажыл кайындар, өксөп чыгып клееткен күн, бийикте, тегерининг түбинде јаап тегерик ай, јаланда кол колынан тудужып, айланыжып, јиргиле бийелеп турган улус. Көрөргө јараш. Ой сүүнчилү ле тузалу өдүп јат. Бийенин кийнинде мен Лазарьла андыжып јадым:

— Лазарь, сенин буттарын йохор бийелеерге јайалган эмтир. Байа талтайа базып бийелееринде, буттыг тыйрыгы јанынан эвенк уулга эмеш-эмеш ле јетпей турган.

Онон бери бир канча јылдар өтсө дө, Чурапчынын чагкыр көлдөри, јажыл кайындары, јалакай, јараш улузы, ашпас күни санаамнан чыкпас болды.

Бис ыргап отурыбыс,
Күн ашпайт, каткырат.
Якут элдин күндүзи
Түгенбейт, түн кирбейт.

Арказына күн салып,
Аргымак аттар мантап жат.
Ат жалына оролып,
Ажып болбой, күн турат.

А л т а й т а й г а л а р

Якутиядан жанып келеле, бир күн Лазарь Васильевичке кожо шүүштибис. Акыр, бу Алтай тайгаларды барып көрүп келзе кайдар? Жайлугуштын, Кадрининг, Сымылтынын тайгалары керегинде, олорло колбулу озогы куучындар керегинде Александр Ередеев биске көп солун немелер айдып туратан. Ол тушта Александр Янганович Кичинек Ийинде үредүчи болуп иштеп турган. Онын айлына азыйда да түжүп туратаныс. Ыраак жерден айылчылар келгенде, жерлер көргүскөн аяс, ого баратаныс.

— Саша, нөкөр, же болуш. Айылчы кижини келди! Осетин поэт Хаджи-Мурат Дзуцаты анда база болгон эди. Бис жолго женил улус. Барар болзо, барар. Автобуска отурала, жүрүп ле калдыбыс. Ийинге једип келзебис, Александр Янганович үйде эмтир, же бош јок. Күлүк туразын шыбаарга белетенин алган отуры.

— Тура чыбайтам! — дейт, — кышкыда соок, алаң-ачык неме!

Јолды биске кем баштаар? Чала санааркай бердибис. Саша айлынын јанына той балкаш чогуп, салам кертп салган. Тура шыбаарга эки үй кижини айбылап алган эмтир. Лазарь тура жүгүрип, кепказын ушта согуп, јерге кыч этире таштап, айтты:

— А-а, андый ба, уулдар? Саша, капшай балкажын белете! Бис сеге туранды энирге јетирбей шыбап берерис. Көрмөс слерди алзын. Эй, эјебистер, балкашты капшай белетегер. Сашанын јестези, Текийтке өбөгөн, слер јаап кижини, ишти түрген-түкей башкарыгар. Мында кижини эдип болбос не бар, уулдар? Тьфу! Шереметьевтин өргөзин тегин ле крестьяндар канайып эткен эмтир, көргөн эдинг бе, Саша?

— Көрбөй а, ден јаныс ла килтиреп, мызылдап турган.

— Бис сенин туранды, Шереметьевтин Останкинодо өргөзин чилеп, јалтырада јзап берерис.

— Мындый эрте кайданг келгенеер? — деп, Саша сурады. — Иштег озо чайлап не албас?

— Ха, кайда конгон? Салдым улус кайда да конбой база! Је чай-май эмес, андый бир неме бар болзо, иштеерге кол јетил болзын — деп Лазарь јиткезин тырманып, сүмелү күлүмзирен-

ди. — Алтай улустың ичкени жаңыс ла чай! Бу не?

— А чайдан артык не бар? Ол до неме табылар ла.

Чадыр айылга кирип, эки-жаңыс аяк чай ичеле, чыгып келзебис, балкаш-неме белен эмтир.

— А бу кийимеер балкаш болор, эски-каска неме кийингер, уулдар, — деп, Сашаның јестези айтты.

— Кийимди кайдар оны? Жаңыс ла баштың платтарың берингер. Бис чечинип, трусту ла артып каларыс. Эјебистер јаман айтпас болбой, а? — деп, Лазарь айтты. — А сен не туруг, жүрүм? Чечин! Гвинеяның папуастары ошкош болорыс.

Мастерокло балкашты суза согуп, стенеге, потолокко кыч-кыч эттире мергедеп јадыбыс. Тер төгүлип јат. Бастыра бойыс балкаш. Бажысты платтап алганыс јакшы. Чачыс ару болор. Керек дезе кулагыска да балкаш кирип јат.

— Капшай! Капшай, балкаш!

— Куда-ай, бу эки шилемирдин арыбастарың, чыйрактарың! — деп, эки келин каткырыжат. — Эй, уулдар, штукатурлардың бригадазың төзөйлук, иш көп, акча деп неме ден эжиле берер!

— А не? Бис нени ле эдип билерис. Арай ла карый бериптиреер, јенелер. Ананг башка артып та калар эдис ле!

— Карган улус карың јакшы болотон — деп, келиндердин бирүзи каткырды. — Айла, көрзөң, бисти ден јектегилеп јат. Је андый да болзо, иштенкей уулдар, молодестер!

Стенелердин онкок-чингкектери јоголып, там ла килейин браадыры. Бис амыражы јоктон иштеп ле јадыс. Лазарь айтты:

— Володя, бу чий балкашка Эркеменди јурап салайың ба? Ол мында уй саачы кыстарла канайып бийелеген эди, а? Бир ле көрзөм, эки будының эргектерининг баштарыла бийелеп јат. Јерге чек ле тийип-тийбей турган ине! Ха-ха-ха! Бир келинди эбире торт ло ийиктелип турган. Ол бир тракторист уул чала соок көрүп ийбееп болзо, та не ле болбогой, а?

— А кабактарыла канайып ойноп турган эди, а? — дедим. — Тен мүркүт ле мүркүт! Бу коројон кижиле нени этпес!

Күн Кадын сууның ол јанында кайыр кырдың бажында изип калган таштарга отура берерде, эки кып тураны штукатурить эдерин божодып ийдибис.

— Эй, граф Ередеев! Оргөөң кандый эмтир?! — деп, Лазарь сурады.

— И-не-ем! Чындап ла Шереметьевтинг örgөзи чилеп јалтырап туру! — деп, Саша каткырат.

— Сениң тураңды тегин улус шыбаган эмес, поэттер шыбаган. Оның стенелери эмди бойлары ла кожондоп турар — деп, кокурлап јадыбыс. — Јолды капшай башта, кулугур. — Оноң төңди төмөн тидиреде жүгүрип барала, Ийинниң соок суузына

күч этире калып, эжинип, јунунып алдыбыс. Ээрлү аттар чакы-
да белең туруп јат.

— Серүүиде јорторго карын јакшы. Удабас ла ай чыгып ке-
лер — деп, Саша айтты. — Бүгүн бис јолдо конуп алып, Кад-
ринге эртен эрте једе бербей. Кандый јакшы, чын ба, уулдар?

Ийининин ичин өрө тидиреде мантадып ийдибис. Онон Устүгн-
Карасуу дейтен јерди өрө бардыбыс. Јаан толун ай чыгып кел-
ди. Көлөткө јерлерде эмеш барынкый, айдын јарыгы јайылып
турган јерлерде түштій жарык. Кандый да капчал јерлер. Бир
канча јерге јол суунын ичиле барып јат. Аттардын туйгактары-
нын алдында таштар калырагапы ла туулардын түргөн суучагы-
нын шуулаганы угулат. Эки јаны чибилерле туй өзүп калган
каскак туулар. Аттарыс бышкырып, суулуктарын кылырада чай-
нагылап турдылар. Орөлөгөн сайын өзөктөрдүн баштары элбеп,
јалбак аркалар, јаан айандар көрүнип келет. Карануј капчал-
дар јабыста артып калды. Јайлугуштын боочызына арай јетпей
јүрүп токтодыс. Мында өлөңни чабып салган јерлер јадыры.

Јаан өлөңдү јерлерге аттарысты армакчылап койоло, өлөң
эткен улустын јапачынын алдына кирип алдыбыс. Бийик боо-
чыдан Чуйдын ол јанында мөңкүлөр, арсыл-корсыл тайгалар
айдын ак сүттій жарыгында кандый да саң башка көрүнөт. Олор
кандый да илбизиндү чөрчөк јерине түңей. Чаканчактанып ала-
ла, кыйын јаткан содон мөңүн бөрүктү, мөңүн куйакту баатыр
ошкош тайга бар. Кайкамчылу айыл ошкош ак сүмер туруп јат.

Буттарыстын алдына чечектердин, јалбырактардын чалын-
дары мөңүнделип төгүлет. Аттар јылу тыгылап, киртилдеде
чайнангылап, кулактарын сертейткилеп, бийик сындарды тында-
гылайт. Байа аттарыс јелиштен өкүрек манга көчкилеп, јалда-
ры јайылып, ичкери јүткиген эмей. Олор Алтайдын бийик сын-
дарына капшай ла чыгарга, бистер ок чылап мендеп, өкпөөрип
турган болгодый.

— Эх, Алтайыс кандый кең, јараш! Эрјине јерибис! Мынай-
да ла узак-узак көрүп отурган кижилер! — деп, Лазарь айтты.
— Чуйдын он јанында мөңкү карлу тайгалар айдын ак јары-
гына куулгазынду түштер түженип тургандый.

— Рерихтин јуруктары санаама кирет, — дедим. — Гималай-
дын кырларына түңей. Азияны, Николай Рерих чилеп, кем де
јурап болбогон.

Александр Ередеев амыргыны алып, јыңырада тартып ийди.
Онын кайкамчылу јараш үни јүректі тату шимиредип, эбири
тууларга, агаштарга алыс јаныланып калды. «Күс болгон болзо,
сыгын эмди ле тизиреде мантап келер эдилер!» — деп, Саша ајдат.
«Эйе, мантап келеле, јыга табарып ийбезин!» — деп, Лазарь
кимиренет.

Мынайып куучындажып жадала, уйуктаганысты билбей калдыбыс. Кере тўжинне иштегенис, арыган-чылаганыс, байла, бисти жыга согуп ийген... Эртен тураның соок жыбарынан ойгонып келдибис. Кўн тайгалар баштай тийип ийген эмтир.

— Ичике-ей, соогын! — деп, Лазарь кызынат. — Саша, мениң адымды экелип берзен. Мен от салайын. Сен тайганың уулы не! А бис городтың жажык немелери. Айла, мен от саларын сўўп жадым. Туба укту улус одын жуурын, от саларын сўўйтен. Кўоркийлердин бастыра јўрўми арыскан тайгаларда, ағнын-куштын јолында ўткўндў база. А сендер, мал азыраган немелер, кийис айылда јаткан.

— Је, камдабай капшай от салзан, — дедим.

Чайлап алала, аттарыска минип, ажуга чыгара јортуп келдибис. Байбак мўштўр баштарын јайкап, кўк тегеринин тўбин сыймап, нени де куучындажып, шуулажат. Тегери ошкош кўк чечектер баштарын јайкап, ўргўлеп турдылар. Јайлуғуштын боочызынан кан Алтайдын элкемдери катап ла кўрўнип келди. Кадын бажынын ўч сўмерлеринин мўнўн куйактары чыгып келген кўннин чогына мызылдажып тургулайт. Онон јайа тўшкен јаландарлу, кангыл мўштўрлў ўзўккў тўжўп келдибис. Бу јердин ады Јайлағуш. Онын бир јаны јыш ағашту каскак туулар, экинчи јаны элбек јаландары ўрўлўй јайылып, онон ары мўштўргў бўркеткен тууларга кўчўп, баштары эмеш таскылдар болуп барган. Кўжўгўлў таш деп јер. Мында, элбек јаланнын ортозында, кезер таш туруп јат. Ол эне Алтайдын каруулчыгындый мун јылдарга мында турган. Онын тосток таш кўстўрине эртен туранын чалыны тўжўп, мўлтўреп, олорды тирў кижинин кўстўрине тўгей эдип турды.

Кадринин боочызы Јайлуғуштын адынан бийик, каскак. Онын ичине тўшкен тўжўттин ўзагы коркуш. Барып ла јадарын, барып ла јадарын. Ўзўккў тўжўп келзен, эки јанынан энмек туулар, кайыр ла капчал јер. Чолушманның кызык тапчы јерлерине тўгей. Тўрген, јаан суунын јанында содон айыл. Аттарысты буулап, айылга кирип барзабыс, айылда Тадинов Тийин отуры. Совхозтын озочыл малчызы. Торбоктор кабырып јат. Ўйинин ады — Чечек. Бис јакшылажып, солун-собурды сурап отурдыбыс.

— Газеттен келген улус эдибис — дештис. — Бу кижиде Лазарь Кокышев болор. Мениң адым Аржан Адаров эди. Александр Ередеевти бойоор билереер. Слердин јердин кижизи. Карын тўрўнўўр болбозын.

— О-о, калапту Кокшаар бу ба? — Тийин содос эдип тура јўгўрди. — А бу ден јаан айылчылар келген турбай! Олорды сен бери экелдин бе, Чурка? Таң да јакшы балам бол. Алтайдын тўбинен мындый улус экелгенде.

— Мен — деп, Саша айтты, — слерди, Лениннин орденни тагынган кижини көргүзөргө экелдим.

— А мени көрүп алып кайдатан? Мен бойлу кыс па? Ха-ха! Қалак, тағмалары кижини шоодып, бичип салбазын! Хи-хи! — дейле, тизелерине тач этире тажынып ийдн. — Чечек! Чайын ас, не-немени сал!

— Чай белеп — деп, Чечек араай айтты. — А сен не содондоп, секирип турун? Мыны тийинг-белка деп кандый чын адаган. Амыры жок, шилемир. Тым отурзан.

— Же, өзөктө не солун бар, албаты-жон кандый јаткан? Ак-јарыкта не угулат? Јуу-чак жок ло болбой? Мында јадала, нени угарын? Јуу-чак та башталып калза, билбезин!

Бис ас-мас солундарды айдып бердис. Вьетнамдагы јуулар керегинде куучындаштыс. Албаты бойынын јайымы учун тартыжып јат деп айттыбыс.

— Јуу-чак ла болбойтон болзо... Мен фронтто болгом. Немистерле јуулашкам. Шыркалаткам. Қаргышту кўрүмдер! Қанчанын тынын алып барды, кайран уулдар јер-алтайына јанып келбедн.

Онон бир эмеш отурала, Лазарь бир канча кокур үлгерлер кычырды. Тийинг ле Чечек талганча ла каткыргылап јат.

— Бу ла уулдын таппазы жок! Айла чын не, чын!

Бис анда үч конгоныс. Кадриннин кайыр кырларыла басканыс. Түрген суузынан балык тутканыс. Ын-шын эдип калган јер. Сүксүре түшкен кайаларга түрген суунын табыжы жаңыланып, үзүги жок шуулап, күүлеп јадар, јүзүн-базын айрыланып угулар. Сан башка күүлер: көп улус кожондоп тургандый, бала ыйлап тургандый. Түнүктен айылдын төринде энмек туулардын баштары, јылдыстар көрүнип јат.

— Аң көп пө?

— А бу јүрлери не. — Тийинг түнүк өрө колын уулайт.

— Балык көп пө?

— А толтыра эмей! — Суу јаар колын жаңыйт.

Кокур, куучын, каткы. Тийинг көөрөм кижн, Лазарь анаң көөрөм. Бистинг тал-табыжыска чадыр айыл арай ла чачылбай јат. Кийинде мен Тадилов Тийингнин айлына база үч катап барып јүргем. Ол керегинде «Тийинг» деп поэма бичигем. Энмек туулардын үстиле чанкыр кайалардын, учар боомдордын јаныла базып јүрөргө кандый јакшы! Кижининг санаазына не ле кирип јат. Өткөн өйлөрдн эске алынарын, келер өйлөр керегинде сананарын. Бир кезек оок ачыныштар, кунукчалдар неге де турбас немедий билдирер. Суунын шуулаган табыжы ла бийик кырлар кижини токунадып јат.

Бис ойто јанып клееткенис. Алтайыстын бийик сындарыла ат-

Мынайып куучындажып јадала, уйуктаганысты билбей калдыбыс. Кере тўжине иштегенис, арыган-чылаганыс, байла, бисти жыга согуп ийген... Эртең тураның соок жыбарынан ойгонып келдибис. Кўн тайгалар баштай тийип ийген эмтир.

— Ичике-ей, соогын! — деп, Лазарь кызынат. — Саша, мениң адымды экелип берзен. Мен от салайын. Сен тайганың уулы не! А бис городтың жакык немелери. Айла, мен от саларын сўўп жадым. Туба укту улус одын жуурын, от саларын сўўйтен. Кўоркийлердин бастыра жүрүми арыскан тайгаларда, аңныг-куштың жолында өткөндө база. А сендер, мал азыраган немелер, кийис айылда жаткан.

— Је, камдабай капшай от салзан, — дедим.

Чайлап алала, аттарыска минип, ажуга чыгара јортуп келдибис. Байбак мөштөр баштарын јайкап, көк тенериниң түбин сыймап, нени де куучындажып, шуулажат. Тенери ошкош көк чечектер баштарын јайкап, үргүлеп турдылар. Јайлугуштың боочызынан кан Алтайдың элкемдери катап ла көрүнип келди. Кадын бажының үч сүмерлериниң мөңүн куйактары чыгып келген кўнниң чогына мызылдажып тургулайт. Оноң јайа түшкен јаландарлу, кангыл мөштөрлү өзөккө түжүп келдибис. Бу јердин ады Јайлагуш. Оның бир јаны жыш агашту каскак туулар, экинчи јаны элбек јаландары өрөлөй јайылып, оноң ары мөштөргө бүркеткен тууларга көчүп, баштары эмеш таскылдар болуп барган. Көжөгөлү таш деп јер. Мында, элбек јаланның ортозында, кезер таш туруп јат. Ол эне Алтайдың каруулчыгындый мун жылдарга мында турган. Оның тосток таш көстөрине эртең тураның чалыны түжүп, мөлтүреп, оорды тирү кижиниң көстөрине түңей эдип турды.

Қадринниң боочызы Јайлугуштыынан бийик, каскак. Оның ичине түшкен түжүттин узагы коркуш. Барып ла јадарың, барып ла јадарың. Өзөккө түжүп келзен, эки јанынан эңмек туулар, кайыр ла капчал јер. Чолушманның кызык тапчы јерлерине түңей. Түрген, јаан сууның јанында содон айыл. Аттарысты буулап, айылга кирип барзабыс, айылда Тадинов Тийиң отуры. Совхозтың озочыл малчызы. Торбоктор кабырып јат. Уйиниң ады — Чечек. Бис јакшылажып, солун-собурды сурап отурдыбыс.

— Газеттең келген улус эдибис — дештис. — Бу кижі Лазарь Қокышев болор. Мениң адым Аржан Адаров эди. Александр Ередеевти бойоор билереер. Слердин јердин кижизи. Қарын төрөөнөөр болбозын.

— О-о, каланту Қокшаар бу ба? — Тийиң содос эдип тура жүгүрди. — А бу ден јаан айылчылар келген турбай! Оорды сен бери экелдин бе, Чурка? Таң да јакшы балам бол. Алтайдың түбиненг мындый улус экелгенде.

— Мен — деп, Саша айтты, — слерди, Лениннин орденин тагынган кижини көргүзөргө экелдим.

— А мени көрүп алып кайдатан? Мен бойлу кыс па? Ха-ха! Калак, тагмалары кижини шоодып, бичип салбазын! Хи-хи! — дейле, тизелерине тач этире тажынып ийди. — Чечек! Чайыг ас, не-немени сал!

— Чай белен — деп, Чечек араай айтты. — А сен не содондоп, секирип турун? Мыны тийинг-белка деп кандый чын адаган. Амыры жок, шилемир. Тым отурзанг.

— Же, өзөктө не солун бар, албаты-жон кандый жаткан? Ак-жарыкта не угулат? Жуу-чак жок ло болбой? Мында жадала, нени угарыг? Жуу-чак та башталып калза, билбезинг!

Бис ас-мас солундарды айдып бердпс. Вьетнамдагы жуулар керегинде куучындаштыс. Албаты бойынын жайымы учун тартыжып жат деп айттыбыс.

— Жуу-чак ла болбойтон болзо... Мен фронтто болгом. Немистерле жуулашкам. Шыркалаткам. Каргышту күрүмдер! Канчанын тынын алып барды, кайран уулдар жер-алтайына жанып келбеди.

Оног бир эмеш отурала, Лазарь бир канча кокур үлгерлер кычырды. Тийин ле Чечек талганча ла каткыргылап жат.

— Бу ла уулдыг таппазы жок! Айла чын не, чын!

Бис анда үч конгоныс. Кадрининг кайыр кырларыла басканыс. Түрген суузынаг балык тутканыс. Ын-шынг эдип калган жер. Сүксүре түшкен кайаларга түрген суунын табыжы жагыланып, үзүги жок шуулап, күүлеп жадар, жүзүн-базын айрыланып угулар. Санг башка күүлер: көп улус кожондоп тургандый, бала ыйлап тургандый. Түнүктен айылдыг төринде энмек туулардыг баштары, жылдыстар көрүнип жат.

— Аг көп пө?

— А бу жүрлери не. — Тийинг түнүк өрө колын уулайт.

— Балык көп пө?

— А толтыра эмей! — Суу жаар колын жагыйт.

Кокур, куучын, каткы. Тийинг көөрөм кижги, Лазарь анаг көөрөм. Бистинг тал-табыжыска чадыр айыл арай ла чачылбай жат. Кийинниде мен Таднишов Тийингнин айлына база үч катап барып жүргем. Ол керегинде «Тийинг» деп поэма бичигем. Энмек туулардыг үстиле чанкыр кайалардыг, учар боомдордыг жагыла базып жүрөргө кандый жакшы! Кижининг санаазына не ле кирип жат. Өткөн өйлөрдиг эске алынарыг, келер өйлөр керегинде сананарыг. Бир кезек оок ачыныштар, кунукчалдар неге де турбас немедий билдирер. Сууныг шуулаган табыжы ла бийик кырлар кижини токунадып жат.

Бис ойто жагып клееткенис. Алтайыстыг бийик сындарыла ат-

тарыстың жалдары жайылып, мантадып жүргенис. Көп солун, жакшы, ак санаалу, ару жүректү улуска жолукканыс. Жолды жакалай каныл мөштөр биске тунде көргөн түштерин куучындайт, чечектер жолыста энилгилен, «Эзен бе, уулдар?!» — дежет. Жайым салкын көксиске удура согуп, чачыбысты серпин, жагыс ла өдө конот. Кадриининг бийик ажызына чыгып келдибис. Мынаг кан Алтайдын жаражы ойто ло көрүппи келди. Аттарыстың оозыч тартып, бийик мөштөрдиг жанында турганыс. Ак карлу чагкыр сүмерлер, мөш агаштарга бүркеткен көк тайгалар илбизиндү ынаарлар ары жанында туруп жат. Кажы ла бийик, кажы ла ажу бисти бойына кычырып тургандый. Лазарь, мойнында шарфынын учы элбиреп, плащынын эдектери жайылып, төрөл тайгаларын айкаптап, эмди эмди ле ады бойыла уча бергендиг турган.

— Алтайыс кандый жараш! А жүрүм кандый кыска! Жеримди мун да жылдарга көрзөм, көрүжим жетпес — деп, ол айткан. — Кайран жылдар кандый капшай өдүп жат. Ачу...

В а с я н ө к ö р и с

1974 жыл болгон ошкош эди. Жаскары жай. Инилектү агаштардын чечектери торт ло ак көбүктый. Тышкары чыгып, жодра агаштардын ортозыла бассан, олардын чечектерининг кайкамчылу, жараш жыдынан торт ло бажын айланып турар. Жажыл жай да болзо, мен үйде иштенип отургам. Бу ла жуукта бичичилердин союзында үлгерлериминг жуунтызын шүүшкендер. Ол шүүжүде темдектелген једиквестерди эмди түзедип отурум. Көзиөгиминг алдында бийик теректердин жажыл жалбак жалбырактары араай шылыражат. Олор меге нени айдын жат? «Санааркаба — дежетен болор. — Јердин үстинде ончо немелер солынып, кубулып жат. Бис те саргарып, күскиде јерге төгүлпн каларыс». Улустың көп сабазы төп, жакшы шүүлтелер айткан. А бир кижимениң үстиме кускун чылап куркулдап, көзимди ойо чокыырга, көмө базарга не аайлу чырмайган эди. Сананзам, ол аргалу болзо, кату ой болзо, јок эдип салар эди. «Мениң багынбас омок бажымнын үстиле сен айланба, кускун» — деген кожонг санаама кирди.

Је көс кылбыгар чечектерле јеристи бүркеп, тайгалары чангырайып, суулары шуулап јаткан Алтайды көрүп, не карыгар? Туулардын баштарыла базып, сүүнип, кожондон жүрер керек.

Кенете тирс-марс эдип, кем де кирип келди.

— Жакшылар! — деп, жаркыраган үн угулды.

Чыгып келзем, эрин сагалы атырайган подполковник туру.

— Ба! Вася! Соня! Бу кайдан келдигер?

— Акыр! Озо баштап чечинейин, омонг куучындап берейин!

деди. Оноң мени кабыра кучактанып, торт ло кабыргаларымды кыжырада тудуп ийдн.

Оның табыжының жааны коркуш. Батальонның командирн. Командалар берип, үренип калган болбой кайтсын. Кып эткен восный кийим, шыңгырашкан медальдар, жуучыл бүдүм.

Вася Чанчибаев мениле кожо он класс божоткон. Оноң жарым жылга учительский институтта үренген. Оноң военный училище, академия. Школдо үренип турарыста бир катап оныла согушкан да эдим. Эмди Вася мени бир ле јудуруктаза, талын калар болорым.

Экүнің сүүнип турганысты не деп айдар. Туку качап өткөн өйлөр санаабыска кирет. Удур-тедир көрүжип, учугушпай күлүмзиренип отурдыбыс. Надя казан азып чаксырап туру. Кацайдар база, үй улустың үлүзи андый туру.

Вася школдо до тушта тал-табышту, ач-амыры јок уул болгон: бир көрзөң — ол чаначы, оноң көрзөң — боксер, оноң база көрүп турзан — артист. Учында жуучыл командир болуп калды.

Экинчи курстың кийинде бис јанын клееткенис. Новосибирсктин вокзалы. Поезд бежинчи јолдо токтогон. Бис туннельдерди өдүп, тепкиштерди өрө чыгып келеттибис, бир кандый да училищениң военный формазын кийген уул танкылап, туннельдин тепкиштерин төмөн биске удурла базып клеедирн.

— Василий! Чанчибаев!

Эркемен, Лазарь, мен ого торт ло чурап бардыбыс. Вася отпускка жүрүп, ойто училищезине брааткан эмтир. Самтар-сумтар чемодандарысты капшай ла чеберлейтен камерага табыштырып бердибис. Томскийдин поезди түкү тунде келер. Василийдин поезди база ол ок киреде. Каткырыжып, чечеркежип, бой-бойыстың керектерин суражып турганчабыс, кем де айтты:

— Уулдар, аштап турганым коркуш.

Мында ок училищеде үренгилеп турган Василий Тюков, Володя Дедеев болгондор.

— Ресторанга баралыктар.

Бис јиткелерис тырмандыбыс. Бой-бойыс јаар көрүштибис. Мен кассир болуп тургам. Лазарь мениң кулагыма энчейип шымыранды:

— Володя... Бир эмеш бар ба?

— Јок... — деп, удурла шымырандым, — јолдың ла акказы арткан...

Лазарь Вася Чанчибаевтин ийинине тажып айтты:

— Господа корнеты! Бистинг кембистин талайдың толкузы жаратка чыгара таштап ийдн! Акча јок. Именнелерде ада-эңелерис база болушпай јадылар. Чемоданыста чала бооктып калган сугайры бар! Оны да Басаргин берген, ха-ха-ха!

— Баралы! Бисте акча бар! — деп, Василий төжине сокты.
— Бу слер канайып тураар, карындаштар?!

Бис Новосибирсктин вокзалынын жаан ресторанына кирип бардыбыс. Эжикте эки патруль офицерлер туштажала, олардын бирүзи кату айтты:

— Ончозы ойинде болзын, уулдар!

Ол тушта ресторанга улус көп жуулбайтан. Курсактын баазы жаан дежетен. Бис столды эбире отурып ийдибис. Бир де чөөчөй аракы ичкенис жок. А ончобыс чек ле эзирик улустый. Тал-табыжыс тын. Патруль офицер базын келеле, айтты:

— Канчадан ичтигер?

— Жок, лейтенант, ден амзабадыс та!

— Официант! Канчадан?! — Ол бистин военный пөкөрлөрис жаар серенгендү көрүп сурады.

— Лейтенант! Олор бир де чөөчөй ичпедилер! Жагыс ла бу гражданский кийимдү уулдар эки катаптап ажанган. Торолоп жүрген көөркийлер болгодый.

Лейтенант честь береле, жүре берди. Ол бистин уулдарды «кармактаар» деп сананган болгодый. Онон бис тун ортозы болгончо, вокзалдын жанында телкем площадьла базып жүргенис. Василий Тюков чек ле уулчактый кичинек көрүнген. Ол база Кумшуйлунын уулы. Лазарьла кожо жагыс жерлү.

Ойлөр, о кудай, кандый капшай өдүп жат. Бис институтты божодоло, жанып келгенис.

Ургун жагмыр жаап турган. Эки этаж агаш гостиницанын эжигинин жанына жүгүрүп келзем, военный кийимдү, плащ-палатка жабынган кичи туру. Ол плащынын келтегейиле жаан кара көстөрлү, толгомолду кара чачту, бийик эмес сынду кысты жааштап жаап алган турды. Көрөр болзо, Василий Чанчибаев жаш үйиле, Соңяла, кожо эмтир. Эзендешкен, Соңяла танышкан кийинде, Вася арбанып чыкты.

— Бу сен кайда болгон? Эки күнге бедреп таппадым!

— Командировкада, жол-жорукта болдым, көөркий!

— Мен Урлу-Аспакта болгом, энеме өлөг чабышкам!

— Же, баралык! Эмди ле бистин айылга!

— Атанып жадым! Жарым частын бажында автобус атанып жат. — Ол өрө көрди. — Бу аяспайтап эмтир! Соңя, же баралы.

— Кайдаар уулы браадын?

— Күнбадыш. Молдавия!

— Эх, кандый ачу!

Мен жайгы жылу жаашка жуна соктырып, обком жаар жүгүрдим. Анда кандый да жуун болуп жаткан. Кайра көрзөм, жажыл плащынын эдегиле Соңяны жабып, оны колтуктап, боромтык жааш өткүре Вася мендештү базып браатты.

Вася менше, Эркеменле, Лазарьла бичижип туратан. Бир каттап Лазарь танкынын жыдына кинзип калган редакциянын кыбына күлүмзиренгенче кирип келди:

— База бир жаан поэт табылды.

— Кем?

— Вася Чанчибаев Кишиневтон телефон соккон. Жарым частын туркунына кандый да үлгер кычырган. Талортозын аайлап болбогом, сүрекей коомой угулып жат.

Мен айттым:

— Васядаг мен андый неме сакибадым.

Оног берн жети-сегис жыл өткөн. Эмди бис чек өскө улус.

Бис жаш тужысты, жалкын ойинти эске алынып отурдыбыс. Соня ла Надя танышкылап ийген, кухняда куучындажып, ашкурсак белетеп турдылар.

— Жамын жаанап калган, подполковник!

— Академияны бождоуп салдым. Менинг тууразы эки алтам комнатам санаанга кирет пе?

Василий ол тушта Москвада академияда үренип турган. Мен Монголия брааткам. Гран ары жапына баратан жол ончозы Москвадан башталып жат ине. Документти, не-немени жазап турганча нени эдер? Изү. Жай. Кыймыраган машиналардын түпүлдеген чаңкыр ыжына бажым оорып жат. Кандый да переулокто, эски тураларда Васянын квартиразын таап алдым. Эжикти кандый да карган эмеен ачты. Орус тилди жакшы билбес. Көрөр болзо, бу Сонянын энези эмтир. Татар эмеен. Таныштыс.

— Василий соок сыра алатам деп барган. Эмди-эмди ле једип келер. Амырайтан күн болгон до, — деди.

Эмди је оны незин јажырап? Бис ол күн городты эбирин, ресторанды тимирип, база салган ла эдибис. Аштап жүрген күндеристи де эске алынганыс. Канча жылга каша јиген эдибис. Је кайран Совет јан кандый да күч ойлөр болгон болзо, бисти эрлер, бийик үредүлү улустар эдип чыдадып салды. Эмди бис ол төрөл жагыс учун, Ленин төзөгөн партиябыс учун, керек болзо, өлөргө дө белен.

Орой энирде Васянын кичинек кыбында отурганыс. Вася айтты:

— Володя, је алтай кожон кожондойлык! Төрөл кожондорымды чек ле санап калдым.

Бис кожондогоныс. Оның күүзи тымый берген переулоктын үстинде араай жыгырап турган. Тышкары амырап отурган улустар, ойноп жүрген балдар јетинчи этажтын ачык көзнөги јаар канкайып көргилеп, тындалагылайт. «Бу не кожон? Кандый калыктын?» Бир карган эмеен крестенин, тын үнденди: «О господи! Кандый басурмандар јок деп айдар!»

— Же, жарым ай амыраарга келдим, Володя, — деп, Василий айтты. — Эмди мен түштүктө, жылу городто жадарым. Алма-Атада. Ой, Аржанчикке, Томага жинлектер экелген жогым ба? — Ол тура жүгүрүп, рюкзак-таарынан яблоколор уруп берди.

Айылга келзе, качан да куру келбес. Балдарга нени-нени алып ла келер.

1973 жылда жайгыда Алма-Ата городто Азиянын ла Африканын бичинчилеринин конференциязы өткөн. Анда Эркемен ле мен турушкам. Мында солун куучындар, тушташтар болгон. Же мен бойымнын алдыма оны ончозын эске алынар амаду тургуспай жадым. Жагыс ла ол күндөрдө Вася нөкөрис бисле кожо болгон. Жуун божой ло берзе, ол жеде конуп ла келер. Кичинек те чимеркеп билбес. Ол ло омок, жалтанбас, каткырган, кокурлаган бойы. Же устав аайынча — ол кату. Уни жагыс ла жызырт эдин калар. Айла, онын жуу-чак жок тымык та жылдарда службазы женил эмес болгон.

Эмди менин жанымда бажы буурайып брааткан, бойы көптн көргөн, бир канча жердег шыркалу подполковник отуруп жат.

— Эх, Вася, кару нөкөр.

Меге ол жүс те жашту болзо, түней ле Вася болор!

— Сагалын атырайта өскүрүп алган! Будепый, — дедим.

Ол жаркырада каткырат. Онон сурады:

— А бу Лазарь, Эркемен кайда? Бери кычыр, бу не, понимашь? Бүгүн парадла мен командовать эдин жадым!

— Вася, бу токтозон — деп, Соня арбанды.

Мен телефонун трубказын көдүрүп, озо баштап Эркеменге, онон Лазарьга айттым:

— Лейтенант Кокышев! Баштапкы номерлү приказ. Сени подполковник Чанчибаев алдырып жат! Бир буды анда, экинчи буды мында болзын! — дейт. — Сагалы атырайып калган жакару берип отуры.

— Вася келген бе?

— Эйе!

— Уктым! Чыгып жадым!

Эркемен ле Лазарь жеде конуп келдилер.

Лазарь чичкере туруп, честь берип, айтты:

— Лейтенант Кокышев слердин жакаругарла једин келди, нөкөр подполковник! Хе-хе-хе, Вася!

— Лейтенант! Ичинг чербек эмтир! — Онон озор кабыра куачктаныштылар. — Лазарек!

— Ах, күрүм, азу сагалынла кижини кыйба! Ой, Вася, мен окшожорын сүүбей жадым!

Тышкары изү. Же таш турада серүүн. Ого үзеери көзнөктөрдөг ыраак жок байбак, жоон теректер өзүп жат. Сүре ле көлөткө

Бис ижи-тожыбыс керегинде куучындап отурыбыс. Вася черде жүрүмн керегинде анан-мынан чоокырлай айдат.

— Бу слер кайткап уулдар? Бичиктеригерди не ийбей жадыгер? Эх, ады, айла, нажылар! — Вася арбанды.

Лазарь көөрөп лө туру. Бирде кухня жаар жүгүрүп, Соняла, Надяла кокурлажат, бирде бистинг кыпка кире конот. Онон соогын тартынын, айтты:

— Бу не? Бис офицерлер бе айса канцелярский күжүлдер бе? Бу не отурыш? Лейтенант Адаров! Пунш дейтен от-жалбыш аракын кайда?! Ур! Сенин айлында кем отурып жат?! Подполковник!

— Лазарь, же мендебезен — деп, Эркемен унчукты.

Мен база нени айдайын? Бир жанынан Лазарь чын айдып жат. Лазарь Васяны көрбөгөнн удап калган. А бис десе былтыр, Алма-Атада, көрүшкеннс. Онон до бери жыл өдүп калды.

Уулдардын көп катап көргөн жажыл графинди чыгарып, чөбчөйлөрдн эбире тургузып ийдим.

Бис кере түжине куучындажып, оны-мыны эске алынып, сүрекей нак отурган эдибис. Јаш тужында башталган нажылык чын, каруышкан нажылык болзо, качап да үзүлбейтен, өлөрднн өлгөнчө жүректе артын калатан неме эмтир.

Айла, Василий Михайлович једип ле келзе, ончо нажыларын, таныштарын жагыс јерге јууп ийер. Је јай болгон, көп нажылар туш-башка жүргүлей берген. Вася база ла бүгүн Урлу-Аспакка једетем деди. Анда онын энези, төрөөндөрн. Бис оны Кызыл-Өзөккө јетирип койдыбыс. Анан ары тракторло барар керек Балкаш. Јол јок. Мынайып ла турганчабыс, магазиннинг јанына бир тракторист уул мантадып келди:

— Коля! Јееним! — деп, кенете Василий Михайлович кыйгырды. — Бу кайдан келдинг, көөркий?

— Урлу-Аспактан!

— Мени јетирип саларын ба?

— А таайын јетирип салбай! Јагыс ла јаан эмес кош бар.

— Ырысту кнжи эмтиринг, Вася!

— Эйе! Мен ырысту. Онон башка јер алдында чирип јадар эдим. Кандый ла јеткер болгон не, уулдар! — Ол «Беларусь» дейтен трактордын абразынын үстине рюкзак-таарын, онон эмеенин Соняны чыгарып, бойы база отурып алды.

— Јакшы болзын, уулдар!

Је онон ойто јанып клееделе, трактор кајудан ангарылган, Василий арай ла болзо, јаан јеткерге кирбеген деп укканыс. Трактордын абразында кузукту таарлар болгон. Васяны олор аргадаган дежет. Мөңкүлик мөштөрднн кузугы уулынын тынына коручыл, куйак болуп тура берген. Вася коркушту мендеген болгодый. Ол автостанцияга келеле, көндүре ле атана берген.

Эмди ол — полковник. А меге тўней ле — Вася. Маршал да болзо — Вася ла болор.

... Кайран жай. Амырайтан кўн. Лазарьла кожо койу карагайларла, кайындарла жык өзүп калган «Комсомолка» дейтен туунунг кажузына чыгып барала, чаганазынын тату жыды жайылып турган байбак карагайдын көлөткөзине отуруп алдыбыс. Жүзүй өңдү чечектер бисти курчап жат. Олордын ортозында чичкечек саптарлу оошкы-кызыл чечектер меге сўрекей кару. Кичинек-кичинек тужымда бистинг чадыр айлыстын эжик алдында меесте олор сўрекей көп өзөтөн. Мен олордын ортозына таштардан чеден тудуп, кичинек ак таштардан койлор, кураандар эдил ойноп туратам. Меге ол тушта бу меес бийик-бийик көрүнөтөн. Эмди барзам, алты-жетти ле алтамнын бажында ого чыга береди.

Бийиктен бистинг кичинек жажыл городыс алаканда жаткан немедий көрүнүп жат. Бажыс ооройт. Василий Михайлович Чанчибаевке туштайла ойинен өткүре сўүнгенине ине.

Орто жаштан өдүп жүргенис бу туру. Азийда биске јолугарга амадап, јолысты тозуп туратан кыстар да болгон. Эмди аспактардын, кайындардын тылырууш эркектерин, карагайлардын терен сананып шуулаганын тындап отурдыбыс.

Телекей, ар-бүткен кандый кайкамчыл. Јараш. Мөңкүлик ар-бүткен биске нени айдат не? Јүрүмигер чечектердинг жүрүми ош-кош кыска деп айдып турган болор бо? Јаркынду, јараш чечектегер, уулдар. Онон жап эдил калараар.

«Бистенг де озо бу чанкыр түдүскектерле бүркен койгон тууларды, ак өдүктерлү жажыл кайындарды, чечектерди улус сўүген, эмди олор јок, бис те жүректерис оорыганча сўүп јадыс, је бис те јоголып каларыс, — деп, бойымда санандым, — кандый ачу!»

— Володя, жаңы роман бичип турум. Онызы та кандый ла болбогой. Ончозынан озо кычырып көр, једиклезин айдып береринг. Эх, Володя, сен көп уулдарга болужып ла јадын, өрө тартып ла јадын. Учында барып, бойыңа оро казары да табылар болбой, а?

— О кудај, андый уулдар табылат эмеш пе?

— Табылар. — Лазарь төмөн көрди. — Јүрегим сезип жат. Сени, мени эбире араай кўүлешти укпай турун ба? Сен партиянын горкомынын качызы, онызы јарт. Каруулу ишчи. «Таңма удабас тайкылар болор бо?» — деп, бир нөкөр айткан. Айдарда, јабарлаш башталган туру.

Ол кўн мен нөкөримнинг сөзинне жаап ајару этпегем.

Је кийинде онынг айтканы ончозы чып-чын болуп калган. Мен партияда иштеп бойымнын сурагымла, күүнимле жүре бергем.

— Литературабыс јаш. Јүзүң-базын бөлүнтилерге, агындарга бөлннөргө јеткелек, — дедим. — Је оны кийинде көргөйс. Ас та болзо, сөзистн айдып салган эдибис, нөкөр.

— Кадынның јанына тура тудала, јаңыс ла бичинип јаткан кнжи — деп, Лазарь айтты. — Качан бир бу амадубыс бүт-кей не?

— Биске кем тура тудуп берер? — дедим. — Акча јок. Јуунтыдан јуунтыга јетире кырмактанып јүрүп јадыбыс.

— Сен коркушту тың сүүднң бе? — деп, Лазарь кенете сурады.

— Сүүгөм! Шахния Суреяаны! Ха-ха!

— А мен чын ла сүүгөм. Сүрекей тың.

— Билерим. Јаш тужыста. Је эмди оны уйалбай не куучындаар?

— Сен база сүүгөң, айса эмди де сүүп јадың, а? — Ол каткырды. Оноң улу тышып айтты: — Сүүшти јаңыс ла тўш јеристе көрүп јадыбыс, нөкөр.

Оноң Лазарьдын, мениң сүүгөң кожондорысты кожондодыс. Ол орус романстарды, өскүстерднң баштак кожонын, алтай кожондорды сүүйтөң. Оноң мени арбап турар:

— Күрүм! Јастыра кожондобо! Ускер таңма. Кажы ла кожонның агылу күүзи бар ине. А сөге ончозы тўней.

— Кожондобозым! — деп јарбындым.

— Кожондо, Володя, ўн сенде бар, јаңыс ла музыкальнй угуш јок.

Анайып отурала, Лазарь айтты:

— Акыр, ол Майма сууның јанында, јажыл өлөңннң ўстннде, поэтический манзаарып. Эркемен анда бырчыт арказып күңге изидип јаткан болбозын. Оның кожонгын кожондоп ийелп.

Бис агаштарды јыңырада тың кожондон ийдибис:

Салымы башка кайран кыс,

Санаама не киредег?

Јүзи јараш көбркнй кыс,

Јүрегиме не јарадың?

Јаңылга эбире јайылын калды: «Јарадың, јарадың...»

Оноң јабыстан шаң-ман ўн угулды:

— Эй, алмыстар! Эмди ле слерге једерим. Не багыргылап турунг?

— Келип јат! Келип јат! — деп, Лазарь каткырын турды.

Јылу эзинге бүрлер шуулажат. Чалкойто јадарыста чанкыр конко чечектер, јажыл өлөңдөр ўстиске энчейет. Төгериде бир де булут јок. Чап-чанкыр. Бир ле уула ыйлаар, каткырап күүннң келер.

Кандый ырысту күң!

Калганчы карлу тўндер

Кижн бойы жарып, кўйўп жўрзе, ол коштой кижининг жўрўмин жарыдар ла онын жўрегин жылыдып жўрер. Андый кижиле коштой жўрерге кандый да женил, якшы, сўнчилў. Сенин жардына тўшкен уур жўкти, тўмўн базырып турган санааларды, ол канайып та женилтип ийер. Андый улустын бирўзи кару Лазарь болгон. Ол ыраактан ла кўлўмзиренип, желмер чачту бажы сексенден клеедер. Оны эбире сўре ле улус. Олорды Лазарь бойыннын ачык-жарыгыла, омогыла, курч сўстўриле, жалакайыла тартып гуратан болгодый. Же жўрўм ўзўгн жок байрам эмес, учы жок кокур эмес, жўрўм — иш, тартыжу, учы жок амаду. Лазарь кейленип, кокурлап ла турар, анда-мында салып ла жўрер, онын кўрзўн — шык ла эдип калар. Туразында бектенин алала, иштенип жат. Мындый ойдо онын кемле де куучындажар кўўин жок. Бажын чала жантыйта тудуп ийеле, тагкызынын ыжы буркурап, бичинип отуар. Он беш, жirme кўн ол кемге де кўрўнбей жат. Ол тушта бис бир турада стене ажыра квартираларда жатканыс. Энирде балконго чыгып келеле, тагкылап турар.

— Не бар?

— Иштенип ле жадым. Байа Паслей Самык телефон соккон, арбангам. Иштенер керек. Кижиде бош жок. Ол сары кискенин куйругын мен толгоор болдым ба? Же якшы уул. Оўркўдўргў жарабас. Мени чолтык кара ўлдўлў, чой кара сопокту, чой баатыр деп адап алган.

— Кече энирде жуун болгон.

— База ла гений болун кедендешти бе?

— Жок, бир нўкўрдинг бичигин шўўшкенис. Мўнан.

— Же ол кўўркийденг неме болбос болбой...

— А сен онын ўлгерлерин мактап, рецензия бичип салган. Уулдар арбаныжып турган. Жаап поэт, жастыра шўўлте айдын жат.

Лазарь житкезин тырманды, мен жаар бурулу кўрўлў, актапып айтты:

— Же ачу не... Оны кижн канайып ўлтўре айдар? Ол бистий эмес ине, Володя. Ого ўзеери мен критик эмезим, мен жымжак жўректў поэт. Шукшуучылар шукшуулагай ла. Мен олордын ижин бўдўрип болбозым. Жок, жок. Онын ўлгерлеринег меге кандый да жолдыктар жараган. Э-э, эмди тыныгылап турган уулдар бойлары кандый болгон эди, а? Олорды кем тўзеткен? Кем ўреткен? Бис.

— Качан божодорын?

— Удабас. Сўрекей чырмайып жадым. Же бойынг кўрдинг не. Ижим божозо ло, телефон согуп ийерим. Бичинининг ижи андый туру. Божобос, бирўзин божодып ийзен, экинчизи истежин келер.

Жарым айдын бажында, баштапкы калыг ак кар эбуре кырларды, агаштарды бӱркей жаап ийерде, энирде бойымнын кыбымда иштенип отурзам, телефон шыгырт этти.

— Чӱрче кирип ийзег — деп, Лазарь жооп ӱниле табылу айтты. Тышкары чыкту, соок. Кырангылап та отурган болзом, бардым. Кирип барзам, ол жагыскап эмтир. Бӱрӱнкий энир. Бу бир мун тогус жӱс жетен торт жылдын орой кӱзи болор керек.

Лазарь жолду кызыл халадын кийип ийген, арып-чылап та калган бӱдӱмдӱ болзо, же тымык, сӱӱнчилӱ отурды. Мен таныш кресло-отургушка чӱгӱ отуруп, айттым:

— Бу мындый кӱнде кижининг чек тышкары чыгар кӱӱни келбес... Же нени бичип алдың? Кычыр.

— Мындый кӱндерде бичинерге жакшы.

— Эйе, кайдаар да чойчынгап базар кӱӱнинг келбес.

— Эх, база бир жай, алтын кӱс ӱдӱп ле калды. Жылдар кандый капшай ӱдӱп жат! — Ол карануй кӱзнӱктинг жанына базыл барала, ак карга бӱркедип салган Тугайанын сомын аыктап, тагкызын камызын, нени де сананып айтты. — Бис бу жӱрӱмнег жӱре берерис. Кайран туулар, жылдыстар, агаштар ол ло бой артып калар. ӱскӱ улус жӱрер, ӱскӱ улус сӱӱнер. Мен калганчы ӱйлӱрдӱ ненин де учун ӱлӱм керегинде сананар болдым.

— Же, же, база нени ле табадын болбой... — дедим.

— Эткенис ас. Эртеп келген ӱйе нени айдар? Акыр, бу мен канайып турум? — Ол кенете бура согуп, кӱлӱмзиренип ийди. — Оноп кухняга кире конуп, нени де кангырт-мангырт этирет. Оноп бир шил ле эки чӱбӱчӱ тудунып алган чыгып келди. — Акыр, бу жаап ишти божодын ийгенде, жарымды не ичип ийбес? Эрмеккуучын айдарга эптӱ болор эмес пе, а? Айга чыгара амзабагам, оозым кургап калган ошкош, хм.

Бис бир чӱбӱчӱдӱг ууртап ийдибис.

— Жагы ӱлгерлер... Же мыны ончозын не кычырар? Мен сеге тоолу ла ӱлгерлер кычырып берейин.

Ол столдо лампазынын одын жалт этпре кӱйдӱрп ийеле, анаар-мынаар жаткан чаазындарды жууй тудуп, ылгай-телгей салып, бир канча листтерди талдап алала, одоштой креслого отуруп, коо ӱниле жыгырада кычыра берди.

Онын ӱлгерлеринде кижининг жӱрегин жайнадып турар кандый да кӱӱ бар. Мен онын олжозына алдырып, кыймык та этпей тыгдан отурдым. Ол тӱрӱлн керегинде, сӱӱш керегинде кайкамчылу ӱлгерлер кычырган. Беш-алты ӱлгерди кычырып ийеле, ол мен жаар кӱрӱп, сурады:

— Же кандый?

— Сӱрекей жакшы. Же карыкчалдын кӱӱзи бар, кӱп.

— Поэзия кижини карыктырар да, каткыртар да, санандырар

да учурлу. Онон башка ол не керек? Поэзия — ойын эмес, ол кижинин тыныла, жүрүмиле колбулу, коркушту баалу неме.

— Улус сенин кокурлу, шоодылганду үлгерлеринди сүйүп жадылар. Мен бодозом, олордо поэзия ас, бодоп каткы көп. А лирика жанынан сен чик жок бийик... Же мыны тегин кычыраачы ондоп болбой турган ошкош.

— Оны бойым биллип жадым, же, Володя, каткы база керек. Каткы — ол күннин жарыгы ине. Ол жогынан кандый жүрүм?

Бис литература керегинде, жүрүм керегинде, иш-тош керегинде куучындажып, узак отурганыс.

— Орус тилле жакшы жуунты чыгарар керек, Лазарь, — дедим. — Ол Горностаев деп кижинин көчүрижи меге чек жарабай жат. Койонго жаба жедишип, оны талортозынан үзс чайнап ийетсен ол кандый ат? Ол ат эмес, ийт болбой? Кандый көк төгүн неме. Айла сенин «Туба» деп поэманда андый неме жок ине. Ол бойы сананып тапкан.

— Же оны! — Лазарь колын жаңыды. — Каткымчылу болзын деп кожуп ийген ине. Көрмөсти ары кедери таштап ий дегем, печетке түзөтпей ле сугуп ийген эмтир. А орус тилге үлгерлер көчүртер керек. Көчүргөдий улус бар. Жаңыс ла подстрочник деп неме эдер күүним жок. Чек ле кыжыгым курыыр ине.

Ичип ийген кийинде Лазарь энчигип болбой барды. Санг башка. Кайдаар да мендеп турар. Токунап, жаңыс жерге отурбас. Ого база кемге де жолугарга, база кемле де кейтижерге керек.

— Акыр, акыр, бу не отурыш? Арка-сыным сергидедим. Күрөң күсте бу столго отурган эдим, эмди ак кар жаап койды. Володя, ресторан баралык, бир чөөчөйдөн ууртап ийерис, а? — Ол сүмөлү күлүмзиренип, бир көзиле имдеп турды. Мен санандым: «Эх, келбейтен немени! Чечилбейтен немези база ла чечиле берди». Житкемди тырманып айттым:

— Орой түн. Эмди анда ончо ло эзирик немелер. Барбазаас кайдар?

Лазарь бир эмеш алаатып турала, ачына берди:

— Коркып турун ба? Ак-чек ады-жолун, тоомжыг кирлене берер бе?

— Айылда немелер арбаныжар не, Лазарь...

— Амтажыдып алганаар, уулдар, үйлереерди амтажыдып алганаар. Же, эмеенин каруулдап отур, мен барадым. Писатель кижик калык-жоннын ортодо болор учурлу. Билдин бе?

— Ичине база ла элбис кире берген эмтир! — дейле, чыга бердим.

Эртезинде иштенип отурзам, коридордо тал-табыш, каткы кокур. Тышкары бороонтылап кар жаап турган. Иштин учы. Бүрүңкий кире берген. Эжик ачылып, Лазарь кирип келеле, эки-үч

катап тонкос-тонкос этире бажырып ийди, оного жаркырада каткырып, колын берди:

— Бежен төрт жылда Москвада мен сени неле азыраган эдим, санаанга кирет пе, күрүм? Мен сени касла-гусьла азырагам, ха-ха-ха.

— Бу эски пластниканы туура таштазан, чек күүниме тийди, — дедим. — Же не керек? Айт!

— Бүгүн менниг чыккан куним болор, шайтан, — деди. — Жирме октябрь.

— Уткып турум. Су-кадык жүр. Кей-кебизинниг эмеш астазын, мошейник!

Бис бир канча чечеркежип, каткырыжып отурдыбыс. Оного Лазарь тура жүгүрүп, столдын үстине алаканыла тарс этире согуп, айтты:

— Болор! Кабинетте отурала, тынчып калдын. Ак-жарыкка чык. Албаты-жонды көр! Бу уулдар чек ле чиновник чилеп, бийлер чилеп, отурар. Э-эх!

Мен неме айтпазымда, ол кабинеттинг ичиле телчип базып турала, нени де сылт шүүнип ийеле, унчукты.

— Же, Володя, энеме баралык. О-о, макалу. Менниг чыккан кунимди анда темдектеп ийерис, а?!

— Давай! — дедим. — Чындап та бу не? Бу не отурыш? Көрмөстөрдинг бичигенин көс ойылганча канчазын көрөр? Баралы, Лазарь! Тьфу! Кайдалык.

— Акыр, ол Самык-сумыкты, Паслей-саслейди айдып алаак. Ол жакшы уул. Мен онын сагалынан тудала, једине берейин бе?

Паслей кыбында јогыла, ого бичик бичийле, артырып койдыбыс. Бисти анан-мынан таап аларын деп айдып салдыбыс. Тышканы кар јааган. Јенил карычактарды салкын куйулта, айланыштыра согуп турган. Бис оромло барып јадыбыс. Лазарь бөрүк јок. Калын кара чачына кар төгүлүп, кайылып турат.

— Сен бөрүк јок кедендеп турала, меене соок өдүп, оорый бердинг, — дедим, — ол тушта јастан арык чыккан куча чылап, јаан, семтек бажынды салактадып алала, базып жүреринг.

— Алдырбас. Бөркимди Паслей шилти кийе берген. Эмди та кайда ла јорголоп туру болбогой, ичи-кей. Ух, капшай бас.

Кар куйулып, айланыжып, бистинг кичинек городысты, эбире турган тууларысты, балкашту оромычактарды, бүрлерни төгүлүп калган ээнзирек садтарды јабып ла јат. Эртег күн чалыдып ийзе, эбире ап-апагаш болор. Чедиргентип јаткан карычактарга көзинг кылбыгып, јашталар. Кайраан Алтай агас тонын кийип ле ийбей база. Кайын, аснак одындар одырган туралардын ыштары чоргып чыгар. Олордын јыды кандый да кычкылзымак ла төрөл, кару. Азында бистинг городыс јангыс ла агаш туралардан тур-

ган, эмди таш туралар көптөп, таш көмүр одырары баштала берди. Же бу городтын төс оромдорунда. Лазарьдын энези жаткан жер — жака, жабызак агаш туралар.

Айланып жаап турган кар өткүрө туралардын көзпөктөрү жарык отторло жарып, кандый да жылу ла жуунак, эптү көрүнип турат. Улус иштеп жангылап келеле, жылу тураларында отуруп жадылар. Бис кактанып, силкинип, жабызак турага тизирт-мазырт кирип бардыбыс.

— Ба-таа, бу жут-жулакайда кайдан келдеер, балдар? — деп. Лазарьдын энези айдат. — Орө өт, отур. — Ол ары-бери жорго-лоп, казан-айагын калырада берди. — Мен, байа, айла бу Лазарь канайып удаан келбей туру деп сананып отургам. Сенин де. Эркеменин де кирбегенеер удай берген. Бу таңмалардын изи канайып кадып калды деп арбанып отургам.

Бис чечинип, столдын үстине шилдерди ток-ток этире тургузып ийдибис.

— Көдөк, а мышызы неге учурлай? Байрам-сайрам жок ло эди — деп, Лазарьдын энези айтты.

— Менин чыккан күним, эне!

— Ба, мышызы качан чыгып келген эди? Көк жарамас, бу эмеген балазынын чыкканын да ундып койгон эмес пе? Чек сагыш деп неме жок. — Эмееп эки колыла жалмаштарына чабынып ийди. — Адаг ла дезеп мыны. Акыр, акыр, сен менгебе ле, Лазарь, мен изү казан азып ийейин.

Лазарьдын энезинин тилинин чечеп коркуш. Не-немени ут-калап, энтеп айдар. Онын сөстөрү, эрмек-куучыны Лазарьдын произведениелерине кирип калган. Онын учун мен кезикте каткырып туратам:

— Эй, уул, ол гонорар акчаннын кабортозын энеге бер — онын айдыжы, онын сөстөрү бичигенинег иле көрүнип жат.

Пенкеде от күүлеп күйе ле берди. Тышкары куйун куйу-лып ла жат. А кар кичинек көзпөктөрдү туй шуурп салган. Көзпөктөрдүн ары жанында боп ло боро. Туралыг ичи жылу. Жүректе кандый да ару, сүүмжи, сапаан женил. Лазарь энчигип болбой, ары-бери базып, аракыны уруп, кожондой салып турды.

— Токто, токто! Сен өйиңе өтпө, отко-сууга түшпө — деп, энези айдат. — Кей-кебизниң токтот. Ол бир таайынды көр, кейленген-кейленген, кедендеген-кедендеген, учы-учында келеле, кийин ачык база берген. А бу мен артист кижин деп не аайлу салган эди? Канча-канча кадыттар база алды. Та кандыйын талдаган болбогой. Эмдизиле, карын, эптү-жөптү жакшы жадыры.

Бис столды эбире отуруп ийдибис. Бу ла өйдө бастыра бойы ак карга бастырган Паслей Самык кирип келди. Көрмөс чындап ла тенип жүреле, жанып келген киске ошкош. Лазарьдын кара

салкында агаштарынын шуултына түңей. Олорды тындазам, менин көзиме жебрен өйлөр көрүнип келет. Чанкыр корумдардан улус өрбө туруп, жергележип, кожондоры шынгырап, чанкыр түдүскөктү Алтайыла барып жаткандый. Албаты бичик билбес те болгон болзо, түңей ле онын санаазы ойгор, жүреги жалбышту. күүни мөңкүлик, жараш. Бисти озодо жерлик, эш неме билбес, карануй болгон деп, уйадада айдып турган улусла мен качап да жөпсинип болбозым. Алтай улус көргөн лө немези керегинде кожондоп жат деп электеп айдыжат. Агашты көрзө, агашты кожондоор, сууны көрзө, сууны кожондоор. Мынызы көк төгүн. Алтай кожондордо терен шүүлте, айдары жок аңылу поэзия бар. Онын да учун Иван Ерошин алтай кожондорды орус тилге көчүрөлө. улу французский писатель Ромен Ролланга ийерде, писатель олорды кычырала, сүрекей бийик баалаган. Жебрен Япониянын поэзиязыла түңей деген.

Бир ле көрзөм, Паслей будынын эки эргектерининг бажыла бийелеп, эки алаканын чабынып турды. Бу та капдый бийе, танып болбой отурдым. Паслейдинг айтканыла болзо, бу лезгинка. Же мындый лезгинканы мен качаннын качан да көрбөгөм. Бийе ненин де учун канаттарын жайа тудуп, олорды жерле тылырада сүүредип, такаанын кийнинен сүрүшкен пөгүктин ойынына түңей, баш ла болзын. Лазарь алакаандарын чабынып, жаркырада каткырып жат. Эртең ол база ла Лазарьга журадар. Канча катап жураган, же кичинек те ачынбай жат. Оны ачынбазы, жалакайы учун Лазарь сүүйтен болгодый.

Изү. Мен тышкары чыктым. Кар жааганча, куйундар куйулганча эмтир. Бороонты өткүрө эбире туралардын көзпөктөри өчөмүк жарып турдылар. Жылдар кандый түргөн өдүп жат. Удабас база ла жаңы жыл жедип келер. Ой карам билбес. Бир де секундка токтой түшпес. Эжик чыкырт эдип, Лазарь чыкты. «Бэлла. бэлла донна — деп кожондойт. — Донна дорога-ая!»

— Эй, Володя, бу кайдаар-кайдаар жүре берелик пе?

— Кайдаар барарын?

— Эх, онызы андый ла. Менин кайдаар да жүре берер күүним келет. Улаган баралык, а?

— Жок, Лазарь, барып болбозым.

— Ол бир жерге жеткен болзом... Бир көөркий бар ла эди. Их!

— База ла сүүп турган ба?

— Эйе, сүүп жим! Хе-хе! А не? Жаш келиндер толо, жараш кыстар толо. Билер керек, билер керек.

— Карып браадын, көөркий.

— Э-э! Чүчкүрейин. Жүрүм жараш, мынаг да ары жараш болор. Бистинг өйибис өтпөгөн. А сен жайым жүр, коркыба, Володя. Айткан улус айтсын. Жүрер жолды бис бойыс билерис.

«Онызы андый ла — деп, бойымда санандым. — Оштогөн сөстөр жүректи шыркалайт. Кан жок. Же өлүмге бир алтам ичкери ийде салып жат. Кан жок». Жүрүмн кыска болорын, онын учу коркушту болорын Лазарь кайдан билзин. Же кезикте онын жүреги та нени де сезип туратан болгодый. Ол жүрерге, ончо сезимди, көрүмди, жылбүни билип аларга сүрекей мендейтен.

Уйге ойто кирип келзебис, Лазарьдын энези айдып отуры:

— Бу ла көрмөстөрди кижн база шыралай-боролой ло азыраган ине. О-о, мен сүрекей иштегкей кижн болгом, неден де тура калбайтам. Түн бол, түш бол, иштеп ле жадын. Озочыл болгом, уулдар. Кайда ла болзо, Арийна, Арийна ла дежер. Кижн ден тын жок болгон ине. Эмди ле карып-чирип, онтоп-калактап отурым. Балдардын адазы жууда-чакта өлди, канайдар? Тул кадыттын салымы күч ле туру, ой күч ле туру. Бу, бу ла отурган немелер жаштаг ла ала иштеген балдар. Лазарь, чочко кабырганын санаанга кирет пе?

— О-о! Кирбей база. Ол көрмөстөрдин чочколоры учун мени канча катап сабаган эдигер?!

— А сабабай база, балам, казнанын малын коомой кабырып, камык улустын картошказын антара түртүрүп турганда. Же бала база бала ла ине. Чочколорын көрбөс, ойной берер.

Мынайып бис Лазарьдын уулчак тужын эске алынып, јир каткыда отурдыбыс. Айла мыны ончозын Лазарь Васильевич «Туулардан келген балдар» деп повезинде бичип салган. Анайда ок «Арина» деп романнын төс героы — онын энези болгон ине.

Орой түнде ээнзирей берген карлу оромло кожоньысты чөйип, јанып ийдибис. Азыйда бу ла оромдорло туштажуга барып туратан эдибис. Агаш тротуарлар, агаш туралар, ак кар, сүүнчилү санаалар. Бу ончозы јеп-јенил, эмди ле кейге көдүрилип, уча бергедий. Эмди оромдор өскөрип калган, бис те өскөрип калдыбыс. Жүрүм бойынын јенил эмес јангын көргүзип јат.

— Санаанга кирет пе, Володя? Бу ла мында бир кыс јаткан, а? Ха-ха-ха! — деп, Лазарь каткырат. — Биле-ерим.

— А сен не болбодын, алмыс? — дедим. — Сен керегинде куучын да жок. Сүүп ле ийген жүретен јогын ба? Ол туку тура јаар чойчыйтып барган изинди мен көп катап көргөм.

Кар айланып јаап ла јат, бис каткырып, кожондоп, кокурлажып, алмыстанып јанып јадыбыс. Айылда улус алкыш айтпас, онызы јарт. Лазарьдын санааркап турганы жок. Ол торт ло туйук јыракадан чыгарып ийген элбис-джин ошкош. Оны эмди не де токтодып болбос. Бу ай-карагуй карлу түнде база кайдаар да барарга туру. Же кижн ле база. Мен оны мекелеп туруп, айлына јетирип салдым. Паслей Лазарьдын энезинин айлында конуп калган. Мен јайым кижн деген, эмесним үйде жок, үренип јат.

Мен ол шуурганду түнде уйуктап болбой узак жаткам. Бисти не деп те айтса, кандый да болзо, бис ак-чек уулдар. Бойыбыстың ижибисти бүдүрүп ле жадыбыс. Жүрүм жүрөри — жалаңды кечире базары эмес деп орус улустың айдары жолду. Өзөр болзо, ончозы өссин, бичиичилердин тоозы көптөзүн, бичиштери жаранзын, ат-перези, магы жайылзын. Онын магы — ол албатынын магы ине. Бис мындый күүн-санаалу болгоныс. Бичиктер шүүшкенде, ончозын көскө, чике айдып жадыбыс: мындый-мындый једимдер, мындый-мындый једикпестер. Түзөт. Ос. Кижини кату, кезем сөслө өлтүрө айдып салары күч эмес. Бого терен санаа да, жалбышту жүрек те керек јок. Талант качан да болзо жалакај, керсү, чын сүүнчи болуп јат. Лазарь шак андый болгон. Бичиктер шүүшкенде, онын айткан сөстөри жолду, кара күүн јок, арула жалакај болгон. Нементи кезикте кезем де айтса, ол кижини шыркалабаска кичеенетен. Ол өрө турар, эки-үч катап көксин кегидип ийер, онон ненин де учун јиткезин тырмап, коо, күнүрүүш үниле айдар:

— Бу кижинин бичигинде кандый да аңылу күүн бар, бир канча үлгерлер меге сүрекеј јарады, оларды темдектеп салгам, је уян да үлгерлер бар, үлгерди жүрекле бичиир керек, уулдар. Соок санаангын күчиле бичилген үлгер бүри јок агаш ошкоч.

Эйе, бистинг уулдар айдып билер. Шүүәтәлү. Терен көгүстү. Ол Эркемен де, Паслей де, Саша Ередеев те нементи шинден, көрүм-шүүлте айдары јанынаг устар ине. Јакшы уулдар, јакшы нөкөрлөр деп мен салкыннын күүзине үргүлөп санадым.

Эртезинде ойто ло иш, жаңы бичиктер, эрмек-куучындар. Ба-таа, кыш једип келди. Кар әнди кайылбас. Алдыста узун кыш, амыры јок иштейтен күндер. Ойто ло түзөдер, јазаар, болжар керек. Кайран јас качан ойто келгей не? Кандый бир аймакка барып келзе, кайдар. Школдор, клубтар сүре ле кычырып јат. Алтай јурттарда бисти јылу уткып турганы кандый јакшы! Лазарь барганда, бир канча алтай јерлерде торт ло байрам боло беретеп. Улустың сонуркаганы, јилбиркегени, кижиге јолугарга, оны угарга күүнзегени бичинерге ијде берип јат. Ижинг улуска керектү болгоны санаанды јарыдып, јакшы иштеер, јакшы бичиир деген амадуунды тыңгыдып ијетеп әмей.

1968 јылдың май айы болгон ошкоч әди. Бис потребкооперациянын бичиктер тартар туйук машиназына отурып ијеле, алтай бичиктер таркадарга барганыс санаама кирет. Туйук кузов, жаңыс көзбөк. Кузовтың ичинде боро тозын. Тозыннын ортозында бис ле бичиктер. Барып јаткан улус Эркемен Палкин, Лазарь Қокышев, Паслей Самык ла мен. Јас. Јалаңдардың, арка-туулардың өлөни жаңы жаңы ла јажарып келген. Чап-чанжыр ајас күндер. Кажы ла алтай јуртта, турлуда улус машина-

ны ууй тудуп ийер. Алтай бичиктерди алгылап ла јат. Бис бичиктерге колысты салып, кўўизегенисти бичип ле јадыбыс. Қырлык јуртта тўннинг он эки чазына јетире садышканыс санаама кирет. Учы-учында улустыг алдына ўлгерлер кычырышка чек ле ўнибис туна берген. Алтай бичиктерди албай туру деп саду-чылардыг айдатаныныг тўгўнни бис ол ло тужында билгенис.

— Кандый бичик керек?

— Меге «Туба».

— «Туба» јок.

— Је айса ончозын ла беригер...

— «Алтай баатырлар» бар ба? — деп, кем де сурайт.

— Алтынчы томы.

— Јарайт... Беригер.

— О-о, уулдар, бу обогон јирме беш салковойдыг бичигин алды. Молодец! — деп, Лазарь кобороп турат. — Мыны кычырдыг ба, уул? Сўрекей јакшы бичик. А бу јаш поэтнинг ўлгерлерин, сўўш керегинде, алараар ба?

— Паслей Самык. «Јалкынга соктырган јўрек». Кемге керек? Поэт бойы бу туру, бу сары сагалду кижин. Јўрегин бўдўн, јалкын да согордо, олбогон.

Қаткы. Кокур. Эки уулчак бир бичиктин блашкылап турала, јара тарткылап ийдилер.

— Уулчактар, бу эки бичиктин слерге бирден тегин сыйлап јадыбыс, — дедим.

Алты кўннинг бажында ойто јаныш клееткенис. Бастыра ла бойыс боро тозын. Лазарь айтты:

— Кознотко јууктабагар, уулдар, улус коркор. Самык, сен сарбандаба, тым отур.

Шебалиного једип келеле, машина токтой тўшти. Эркемен энчигип болбой, козноткон карап ийбезин бе! Бу ла ойдо школдын балдары ўредўден јангылап брааткан. Олор Эркемен Матыновичти коргилеп ийген болгодый. Олордын бирўзин чала чочып, кайкап калган айтты:

— Ой, Эркемен Палкиндин кайдаар да апаргылап јат!

— Уктын ба, шилемир? Айттым не, айттым не. Тозынду машинала тартып брааткан кижининг тоомјызы тўжер не! Тьфу! — деп, Лазарь арбанат. — Айла балдар мыны тўрменин машиназы деп бодогон болбой.

Онон городко јетире кем де кознотко јууктабаган. Мындый машинада улус тартпай, пыймалар, кирзовый сопоктор тартып јат ине. Керек дезе јакшы колбаса да тартпас, тартса-тартса, ливерный колбаса тартардан башка дештибис. Је кунугып турганыс јок. Јаан да, јакшы да иш откон.

Мен јайды эске алынып, кайкамчылу учуралдарды сананып,

араай күлүмзиренип отурдым. Бир нөкөрдүн колбичинтизи алдымда жаткан. Жастыралар түзедер күүнүм келбейт. «Акыр, бу мыны канчазын эдетен неме? Чындап та мен писательдин кулы ба? — деп санандым. — Батнай турган болзо, бу ла бойыла кепке басып койор керек не! Уйалзын. Эх, ол тушта буру меге түжетен туру. Же канайдар, арт учында андый да болзо, торт»...

Эки кўнинин бажында Москвага атанып жадым. Иш аайынча алдырып жадылар. Уулдар үйдежип келген. Тал-табыш, жүзүн-базын жакылта. Эмди ол өйлөрдү эске алынып, бу кандый сүүнчилү күндөр болгон деп сананып турадым. Чындап та жакшы өйлөр болгон. Самолет сан өрө көк теңериге шунуп учуп браат. Жабыста ак карлу төрөл кырлар, кичинек аэропорт артып калды. Уулдар калганчы катап колдорун жаңгыгылап ийеле, машиназы жаар барып жадылар. Олордон ырап жатканым кандый да ачу.

Россиянын бичинчилеринин съездине барып жүргенис санаама кирди. Ол тушта үчү кожо болгон эдибис. А таныштар, нажылар торт ло кыймырап, күүлен, жинден турган. Мында бисле кожо үренген уулдар. Бек колтудуш, сүүнчилү үндөр:

— Бу сен бе, Церен?

— О-о, эзен, эзен Раис?

— Геннадий! Староста! Жакшы!

Түште съездтин жуундары өдүп жат. А энирде «Россия» деп гостиницада торт ло күүлен турар. Ырысту, сүүнчилү туштажулар. Лазарь жагыс ла анда-мында элестелип туратап. Бир көрзөн, ол башкирлер ортодо, онон бир көрзөн, буряттарла кожо Бедреп турзан, осетин уулдардын кыбынап табылар.

Бистин көзүнөктөрис Кызыл площадь, Кремль жаар. Василий Блаженныйдын Соборы көзистин алдында жуалган чылап туруп жат. Кремльдин башняларында чолмондор кып-кызыл. Бистин кыпта толо улус. Куучын, эске алынып. Лазарь кандый бир кокур-анекдотты айдып ла туру. Церен Галанов онон чек ле көзүн албас, онын кажы ла сөзине каткырап. Көп жылдарга көрүшпегенис, онын учун манжаарып, удур-тедир суражып жадыбыс:

— Же сен кандый?

— Жакшы. А сен?

— Сүрекей жакшы.

— Балдар бар?

— Экү. Эки уул!

— Ха, а менде үчү.

Мында башкир Раис Низамов болгон эди. Ол көөркий бу ла жууктарда жада калган. Жараш, омок, кокурчы, каткычы уул болгон. Жабыс сынду, жуунак. Бис оны эркеледип, «башкиренок» деп адап алганыс. Ол Лазарьдын тойында башкир, татар кожоңдор кожоңдогон. Уни өткүн, торт ло шыгырап турар. Ол

тушта Лазарь оноң бир канча татар кожондор үренип алала, оморды ыргалду ырлерде сүре ле кожондоп туратан. Ол база бистинг кыпта болгон. Онын шыңгырууш үни ончо үндерден аңыланып җат.

— Санаанга кирет пе, Лазарь? Архиповко экзамен табыштырганыс, а? — деп, ол сурайт.

— И-и, күрүмди оны! Эриндерин шалт-шалт этирип ийеле, кижнн җаар сүмелү көрүп отурап — деп, Лазарь айдат. — Мен сени ол тушта аргадап ийдим не, тургус. Ох, ол бир Свеколкина деп кыстың колын окшоп турганын көргөм.

— Канча да кире! Канча да кире! Җе айылдап келзенг, уул!

1957 җылда Горькийдин адыла адалган Москваның литературный институтын бис җирме беш кижнн божотконыс. Айса болзо, тоозы җанынан җастырын турум ба? Омор эмди Россияда җарлу поэттер, прозаиктер, журналдардын каруулу ишчилери. Җе беш кижнн җүрүмнен ырап калды: удмурт Геннадий Красильников, бурят Дажирабдан Батажабай, лакец Бадави Рамазанов, башкир Раис Низамов ло бистинг кару Лазарь Кокышев. А кандый уулдар болгон. Ачу!

Лазарь мен керегинде җүзүн-базын немелер куучындайтап. Озо баштап мен ого ачынып туратам. Оноң колым җаңып ийгем. Ол мениң гран ары җанына барып җүргеним керегинде куучындап җат. Каткы, тал-табыш.

— Чын ла сен Одессага җетире товарный вагонго киреле җеткен бе? — деп, кем де сурайт.

— Лазарь сени касла азыраган ба?

— Ол уй саачы келинди кем сөстөгөн?

— Сениң бажына бир де противогаз батпаган, чын ба?

— Җе кезиги чын, кезиги көк төгүн, уулдар, — дегем. База нени айдайын.

Москвага җедип барала, ол ок гостиницада җаткам. Улүш кар җаап турган. Нөкөрлөрим санаама кирди. Омор кажы ла җерде, кажы ла республикада бар. Кайда ла барзан, литературный институтын уулдары җүрер. Бис ас болгоныс, онын учун бой-бойысты җакшы билетенис. Ак-җарыкта наҗылар көби кандый җакшы!

Бистинг (мен Лазарь Васильевичти, Эркемен Матышовичти айдып җадым) ортобыста җөпсинишпестер, тарыныштар болбогон деп айдарга җарабас. Җе кандый да җөпсинишпестинг өйинде бис наҗылар болгоныс. Каралаш җок, җабарлаш җок, җаңыс ла бар җедикпестерди көскө айдар керек. Кижининг җедикпези — ол онын оору җери, ого тийип ийзенг — өңзире. Мен Лазарьдын өйиненг өткүре неме керектебезин, каткыга ла болуп, кижини электен айдып ийерин җаратпай туратам. Ого үзеери ичннн җанынан куучын база тың ла болгон. Җүзүн-базын серемҗилү нөкөрлөрдөн

айрып аларга Эркемен де, мен де, онон до өскө улус тыг ла чешкен эдибис. Ол көстөрүн кылайта көрөлө, отура беретен:

— Слер мени үретпегер, уулдар!

— Же анайда эдерге жарабас ине. Сен жарлу поэт, жаан эр!

— Мен жаман нени эттим? Кижн соктым ба? Кижн жаман айттым ба? Жаан болзо, эмеш ичтим не, ха!

— Неменинг кемни билер керек не!

— Айдарда, араай-араай жүрер бе? Онгөлөн базар ба? Орө көрбөй, тунзүйинп алар ба? — деп, ол калантанып чыгатап. — Жок! Анайда болбос. Мен жамызынан чарчаларынаг коркып, тыр-кырап отурган жамылу бнй эмезим! Мен жайым кижн. Поэт. Меге кандый ла кижн — ол кижн! «Кижн дегени омок угулат» — деп Горький тегин айткан ба?

Бис онын једикпестерин тоолоп јадыбыс, јастыраларын јартап јадыбыс. Кезикте ол тындап, јөпсинип отурап.

— Эие чын, чын, уулдар. Тьфу! Же болор. Бу мен, айла, канайып тургам? Ол бир күрүмдер эдип ийбей кайтты. База ла элбизим туткан ине. Мен ачынзам, уулдар, ден активист болуп жүре берерим. Кандый да докладын, кандый да лекциян меге неме эмес. Мен — партийный поэт.

— Айдарда, ачын! Ачын, күрүм! — дейтенис.

Онын ачынар күүни јок. Ојто ло јаркырада каткырып отурап. Бир канча немени кокурга көчүрп ийген турар. «Јүс письмо» деп бичигин бис јаратпаганыс. Ол мыны уур санааркаштарла өткүргени јарт. «Јүс письмо» — сан башка бичик. Ол бойынын јиит туштагы нөкөрлөриле бичижип јат. Же олордон бис өйдн де, улустын да кеберин көрүп болбой турганыс. Письмолорды неге учурап бичиген, олардо кандый шүүлте айдылган? Бис ол тушта олардон јаан шүүлтелер де, өйдн, жүрүмди көргүзип турган темдектер де табып болбогоныс. Мыны ончозын Лазарьга кезем айтканыс.

— Бичинетен столында јатсын, өйлөр өдөр, бир тушта јаньдан көргөйс. Бичинтилериннин текши јуунтызына киргей!

«Мечин жылдыс» деп романы аайынча база тын куучын болгон. Лазарь үзүгн јок тагкылап, улустын айтканын ончозын бичип отурган. Сөскө кичинек те киришпей јат. Мында јажыксу романтика, жүрүмле тазылы јок немелер керегинде айдылган бөлүктер бар болгон. Лазарьдын герофы Кара талайда эжинип, арай ла болзо, Турциянын јарадына једе берберген. Герой жүзүп барадала, кайра көрзө, јарат көрүнбей јат.

— Бу кижн эмес, торт ло түрген јорукту кереп болбой! — деп, мен каткыргам.

Бистин айтканысла Лазарь ол романын тазылынан ала јазаган. Бажын бөкөйтп ийеле, бука чылап көстөрүн кылайтып,

иштенип отуруп. Мындый айалгада ого тийбе, оныла кейтиште. Чек ле кыжырантый берер. Же «Аринага», «Чөлдөрдүн чечегине» көрө бу тыг эмес роман болгон. Бичичинин жолында бийик ажулар да, жабыс арттар да болуп жат. Мында кайкаар неме жок.

Москвада база карлап туру. Туман. Тенери боп-боро. Мундар буттардын алдына кар чейилип, шайт-шайт эдип жат. Же Москва — жаш тужыстын города. Онын оромдоры, площадьтары, переулоктору — таныш, кару. Жагыс ла Москва кандый түргөн өскөрип жат. Жагы оромдор, проспекттер, беленгирден, бетоннон, шилден эткен тенериге жеткен туралар. Кезик кичинек оромчактар, эки-үч этаж тураларлу кварталдар жоголып калган. Пушкиннин жалаң площадинде бир канча тураларды жок эдип саларда кандый да эби жок. Орой түнге жетире Москванын табышту, таныш оромдорыла базып жүрдим. Мында жүстер мундар улус, сен кандый кижин, не кижин — кем де сонуркабай жат. Сен бойың да олордон камаан жок. Мундар тоолу жүстер, көстөр жаңыла өдүп браадар. Бир ле көрзөм, улустаң турган элкем агыннын ортозында кандый да сүрекей, сүрекей таныш кижинин чырайынын ундылып брааткан кегезин көрүндү. «Акыр, бу кем болотон? Кем болотон?» — деп сананып турдым. Жаан, тегерик, тосток көстөр, жаан тегерик баш, кара эрин сагал. Бу бозунун көстөрн ошкош жобаш, жаан көстөр кемнин көстөрн? Жууктан келерде, санаамда сылт эдип калды: «Джабир, Джабир Новрузов! Ба! Шилемир айла тестейип калган эмтир». Ол тендешип ле келерде, мен онын жегинен ала койып, «Салам алейком!» — деп кыйгырып ийдим. Ол бура согуп, «Асс салам» — дейле, туктурылып, жаан көстөрн там жаанан: «Вай, вай! — деди. — Бу сен бе? Айса мен түженип тургам ба?! Володя!» Бис кучактай алыштыс. Көрүшпегенпстен ала он беш жыл өткөн. Тушташкан жерибис — Пушкиннин площади. Тоолу ла алтамдардын бажында үренген институтыбыс.

— Кайда токтогон?

— Гостиница «Минск!»

— Сен кайда?

— Мен «Росняда».

— Вай, вай, кандый жакшы, кандый макалу! Же менин кыбыма баралык.

— Жок, меге баралык! — дедим. — *Менин гостиницам* сениннен артык!

— Менин база жакшы!

— Айса эмеш базып ийелик пе? Институтты барып көрзө кайдар, а? — дедим.

— Ээ, чындап та! Ого кирбегеним удап калган. Керек десе ундылып браады. Кару Тверской бульвар! Пушкин! Канча жол-

дор, жылдар өдүп, жолыбыс ойто ло мында бирикти — деп, Джабир көөрөп турды.

— Көр, — дедим. — Дипломный ижисти јунган кару кафени жемирип, јок эдип салган. А ол туку агаштың јанында сен Надяла туштажыл туратан! А агаш туруп јат.

Бис институттың јанына једип келеле, темир чеденниң јанында тура түштибис. Эргиш агаштарлу кичинеке садычактың ары јанында сары будукту үч этаж тура туруп јат. Садта Герценге кереес-статуя тургузып койгон эмтир. Ончозы озогы ла бойы. Бис кажыбыс ла өткөн өйлөрдди эске алынып, бир канча кыймык јок турдыбыс. Бу стенелердин ары јанында, эптү, кару ла таныш аудиторияларда эмди өскө үйе, өскө улус. Бистинг јаш, јнит тужыбыс кайдаар да јүре берген. Је онын шымырты, каткызы, кожоңы, ыйы, сүүжи мында артып калган.

— Кирилик пе? — деп, Джабир шымыранды.

— Јүрегим тидинбейт... — дедим. — Кару нөкөрлөрдди, на-јыларды сапанзам, ончозы анда артып калгандый. Эмди эмди ле эжиктең Руфат эмезе Лазарь, Володя Гордейчев чыга конуп келгедий. Мухамеджан Дузеновтың сүмелү көстөри сурт эдип калды ошкош. А кирип барзабыс, олар анда јок, өскө улус.

— Онызы чын — деп, Джабир улу тынды. Кирипктеринде та кардын кайылган суузы, та көстинг јажы, не де мөлтүрейт. — Јаш тужыбыс анда ла артып калзын...

Нениң де учун мениң көксим тапчыды.

— Баралы, Джабир, — дедим. — Өткөн өй ойто кайра келбес. Ол ару, јараш, ырысту жылдар ол ло бойы жүрекке кару ыраакта жүрзин.

Бис Тверской бульварды төмөн бастыбыс, онон Арбатка једип, Кремль јаар бурып, јебрен, кызыл степелердинг јаныла ба-зып ийдибис.

— Уулдар кандый жүрү? Эркемен? Лазарь?

— Эзен-амыр. Иштегилеп ле јат. Эркемен бичничилердинг Союзын башкарып туру, Лазарь — Союзтың консультанты. А Руфат, Асиф, Рамис?

— У-у. олар јакшы! Асиф университетте лекциялар кычырып јат Рамис — наукалардын кандидады. Руфат — журналда.

— Сен јаап бий!

Је оны! — Джабир колын жаңыды.

— Көрзөң, көрзөң, республиканың бичничилерининг Союзынн качызы болгоңы ого ас! — деп, мен андыжып браат-тым. — Сени мындый тың јамы сүүчи деп бодободым. Сен, айса, Ахундовтың јерине отураарга турган болорың ба, а?

— Бу нени айдадың? Ой, көрмөс! Тьфу! Мен бичинип ле отуратан болзом, артык не де керек јок.

— Айса, министр болорго турун ба?

— Мени кем министр эдетен?

— Же оны, министрди, — дедим, — онын бажына көр, көр, бажында бар — цилиндр. А биске цилиндр бөрүк не керек, чын ба, нөкөр.

Бу күн бис гостиницада менин кыбымда түн ортозына жетире отурганым. Эске алынар неме көп болгон: канча нажылар, таныштар, кожо үренген уулдар. Кемнин ады жарлу, магы бийик, кемнин ады чек ундылып калган. Оскорин те калган улус бар.

— Лазарь ол ло кокурчы бойы ба?

— Ол ло бойы.

— Ай, якшы, якшы киж. Бисти не аайлу каткыртатан эди, а? Мен торт ло буурым көжигенче ле каткыратам. Ого үзеери якшы поэт! Онын орус тилге көчүрилген үлгерлерин кычырып жадым. «Трубачи» деп бичиги менде бар. Айла, алтай литература өзүп жат. Слер эмди классиктер не! Жол баштаачылар, ажулар табаачылар.

— Же кайдан! Керек андый эмес, көөркий. Слерлер ле тынгы жадыгар ине. Бу ла көрзөг, лауреат, албатынын писатели. Бисте андый неме жок. Биске андый жамы беретен жан жок. Же оны да кайдар? — дедим. — Бичиир керек, орус тилге көчүрер керек. Ол тушта бисти мундар, миллиондор тоолу улус билер. Кичишек калыктынгу уулы болорго андый ла женил эмес, Джабир. Мыны сен билеринг бе? Оморкоор до, тынзынар да, жөмөнөр дө немен жок. Кайра көрзөг — ээн, ырап-тымын калган өйлөрдиг чөл жаланы жадар. Бис баштапкы ла кириштер салып жадыбыс.

Джабир сананын отурала, айтты:

— Слерге күч, онызы чын. Же слер жагы телекейге жол ачаачылар, слер баштаачылар, слердин изигер качан да жылыбас. А бис ондор, жүстер. Жагы жолдор ачар, жагы бийиктерге жедер керек. А мынызы, ой, кандый күч!

Бу менин жанымда отурган киж — эмди жарлу поэт, Азербайджаннын бичиичилеринин Союзынын качызы. Жирме жыл мынын алдында ол Азербайджаннын ыраак журттарынын бирүзүнн келген көөрөнгкөй, көп неме билбес, же жалакай, бүдүнкей уул болгон. Бис лекциялар угуп, киного, театрга, тушташтарга барып, телекейдин элкемин ле жаанын, шүүлтеин терегин ле элбегин жагы ла ондоп туратаныс. Тонысты, өдүгисти үлежип кийетенис. Джабирдин таманы тарпак, жалбак болгон. Менин ботникамды, туфлямды кийгенде, чек ле балбайта, жаптыта базып ийер, онын учун мен айдатам:

— Джабир, тонымды кий, костюмымды кий, жагыс ла туфляма тийбе.

А не болды?

— Сениң будың бешпек, тарпак.

— Бөкө кижининг буды андый болотон. Баатыр кижининг буды.

Мен Джабирдинг тонын кийеле, јолугушка барып туратам. Бир күн эңирде келзе, тоны јок. Ого база јолугушка барар керек. А тышкары күс. Соок.

— Бу мениң тоным кайдө-ө?

Уулдар айдыжып јат:

— Көрбөдис. Та кем кийе берген болбой.

— А мен канайдатам? Эркемен, тонын берсен.

— Је кий, јаңыс ла сеге батпас.

— Ы-ы, чындап та батпайт.

Бу күн эңирде ол үйде отурган, кыс болјошкон јерге келеле, сақып, сақып, јүре берген. Мен мындый болорын кайдан билейин.

Орой эңирде общежитиеге кирип барзам. Джабир торт ло алгырын ийген:

— Мениң тонымды не кийгенг, күрүм! Кайран кыс ачынын. ырап барганы ол туру, н-н-и!

— Јаманымды ташта, Джабир, билбедим, — дедим. — Билген болзом, кийбес эдим. Је кыстар кайда барар ол, көөркий?

— А тоннын эдеги не балкаш?

— Чылчырык. Карангуйда јыгылгам.

Јүзүн-базын учуралдарды эске алынып, күүнис јеткенче каткырып алдыбыс. Түн ортодо мен Джабирди Кызыл площадьты кечире үдежип салдым. Кремльдинг стенелерин, Мавзолейди, алтын башту церквелерди јаан прожекторлор јарыдып турды. Куранттар бийик көдүринилү шыгырайт. Мавзолейдинг эжигинде часовойлор кыймык јок тургулап јат. Бистин ырысту салымыс мынан башталган эмес пе? Келер өйлөргө баратан јолысты Лениннинг ойгоры јарытты. Ленин. Москва. Јүректериске энг ле кару, бийик учурлу, јүрүмисти јарыдып турар сөстөр.

— Јакшы болзын, Джабир! Алтайга айылдап кел!

— Јакшы болзын, Аржан! Азербайджан сени сақып јат.

Эртезинде Россиянын писательдерининг Союзында, издательство, полиграфия аайынча Государственный Комитетте, «Современник» деп издательстводо болдым. Иш аайынча, уулдардын бичиктери аайынча базыт база болды ла. «Современникте» Лазарь Кокышевтинг, Јыбаш Каинчининг бичиктери чыгар дештилер. Алтай уулдар элкем телекейге јолды ачарга ченешкилеп ле јадылар. Баштапкы тепкиштер, баштапкы алтамдар. Јаңы кепке базылган кажы ла једимдү бичик ол биске байрам, јенү. Сөстинг устары бисте эмди тура ас. Је алдыста јолыс элкем, јарык. Мен ырада-ырада көрүп јадым. Ончозы болор. Ийде-күч јеткил, бис јаңыс ла оны эптү тузаланып билбей јадыбыс.

Төрөл жериме ойто учуп келдим. Москванын кийинде мында ын-шын, чек ле ыраак турлу ошкош. Темигип калган жүрүм мендежи жоктон ичкери апарып ла жат. Оромдор кандый да кичинек, туралар жабызак, өң-сүр жок. Же таныш, төрөл, жуук. Кижининг жажы жаанаган сайын төрөл жери там ла там кару болуп браадатан эмтир.

Лазарь мойнына кандый да кызыл-сары арчуул борбойто буулап ийген жүгүрип туру. Бичинчилердин Союзынын кыбында отурзам, сурт кире конуп келди. Ол ары-бери сырт-сырт этире көрүп ийеле, «хе-хе» деп каткырып, колын сунды.

— Жедип келдин бе? Нени көрдиг, уктыг, айт! Кулагым сүүнзин — ол кулагын меге төгөп берди.

— Кулагыннын кургайагын арчып ал! — дедим.

— Кыйнаба, айт! Онон башка «гусьла» азырабазым.

— Кийганды чыгарарыс дешти! Жаңы подстрочниктер ийзин дешти! — деп, кулагына кыйгырып ийдим.

— Ой, кулагым перепонказы жарыла берди, и-и-и. Айу чылап, не отуруп туруг?

— А не төгөп берген эдинг?

— Айу! Тьфу, шилемир. Же сүүмжи экелгенинг жакшы. — Ол оны-мыны куучындап ийеле, токтоныгын болбой, ойто ло чыга конды. Коридордо кемле де эзендежип, жаркырада каткырат.

Эмди, бу бичикти бичип отурала, сананып жадым. Кем жүрүмди сүрекей тыг сүүген, ол ненин де учуп жүрүмнени капшай барып жат. Лазарь жок. Баштапкы өйлөрдө эбире ээнзирей берген. Бис, оныла кожо өскөн, оныла кожо иштеген улус мынчы, байла, узак эске алышып жүрерис. Калганчы жылдар жүрүмде уур болды. Мынызы Лазарьды өлтүргениле колбой ачу санаалардаг улам болгон болбой. Же жүрүм, качан да болзо, ичкери барар. Эдетен иштер эмди де көп, ажатап боочылар эмди де бар. Жаңы бичиктер сакып жат. Жүрүм жараш. Эзендик болзын жүрүм! Кижининг жүрүмни кемнинг де кыскартар учуры жок. Ару, керсү күүн качан да болзо жеңер.

Бир катап айлына кирип барзам, Лазарь колбичинтилерин, не-немелерин аайлап-баштап салып отурган:

— Кем билер, та не болор. Сен база аайлап-баштап сал. Жүрүмде не ле болуп жат.

Байла, жүреги нени де сескен.

Ол күн энгирде Лазарь меге телефон соккон.

— Кел, бир куучын бар — деген. Мен барбагам. Нени айдарга сананды не? Ачу.

1976—1978 jj.

БАЖАЛЫКТАР

Кару кычыраачы!	4
Школдо	5
Жол	16
Москва	23
Баштапкы катап бурылганы	47
Ойто ло Москва	64
Алтайдын жолдору	89
Тушташтар	110
Баштапкы алтамдар	135
Кочкор ай	146
Уулчактар эмес, эрлер	161
Ару күүн жегер	177
Жаан суунунг жаказында карагайлар	182
Ыраак ороондор	197
Маринка	214
Жолдор	224
Чурапчынын көлдөри	234
Алтай тайгалар	239
Вася нөкөрис	244
Калганчы карлу тундер	252

Жарлу алтай бичиичи Аржан Адаров «Јаан телекейге јол» деп повестте јеткердег улам эрте јада калган нөкөри Лазарь Кокышев керегинде, оныла кожо өткүрген жылдары керегинде бичийт. Бичиктиг төс амадузы алтай албатыныг сүүген поэди Лазарь Кокышевтин сүр-кеберин көргүзери ле ол өйлөрдөги јашбөкүримниг јүрүми керегинде айдары болуп јат. Бу документ кептү повесть болор. Кычыраачыларды бу повесть керегинде шүүлтелерин бичизин деп издательство сурап туру.

А $\frac{70303-021}{M138(03)}$ 107—79

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979.

Аржан (Владимир) Оинчинович
Адаров

ДОРОГА В БОЛЬШОЙ МИР

П о в е с т ь

На алтайском языке

Редактор З. Шинжина. Художник И. Ортоулов. Художественный редактор В. Ортоулова. Технический редактор М. Шелепова.

Сдано в набор 6/VII 1979 г. Подписано к печати 31/VIII 1979 г. Формат 60×84 1/16. Усл. п. л. 15,81+0,46 вклейки. Уч.-изд. л. 17,45+0,46 вклейки. Бумага тип. № 1. Тираж 2000 экз. Заказ 2892. Цена 1 р. 30 коп. АН 12920.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

1 салк. 30 акча

ГОРНО-АЛТАЙСК • 1979